

ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ
ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԵՂՍԱԿԻՐՆԵՐԸ**

9(47.928)

Ս - 15

հշ.

ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԵՂՍԱԿԻՐՆԵՐԸ

8605
5098

Նվիրվում է 1915-1923թթ.
Հայոց ցեղասպանության
զոհերի հիշատակին

ԵՐԵՎԱՆ
ԼՈՒՍԱԿՆ
2015

ՀՏԴ 341.485
ԳՄԴ 67.412.1
Ս 150

Խմբագիր՝ Հակոբ Սրապյան

Սահակյան Տիգրան

Ս 150 Հայոց ցեղասպանության մեղսակիները: Գիտ. աշխատ.:
Տ. Սահակյան.-Եր., 2015-528 էջ:

Իրավագետ Տիգրան Ղևոնդի Սահակյանի այս աշխատությունում ներկայացված են Հայկական հարցի և նրա հետ Օսմանյան կայսրության, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ռուսաստանի ունեցած առնչությունների պատմությունը, 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության հանցակիցների ու այլ մեղսակիների կոնկրետ շրջանակները, նրանց պատասխանատվության բնույթն ու աստիճանը: Եվ որ եկել է Թուրքիայի կողմից կատարված Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդին պատճառված վնասների հատուցման ժամանակաշրջանը:

Նախատեսված է գիտական և հասարակական-քաղաքական լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 341.485
ԳՄԴ 67.412.1

ISBN 978-9939-834-92-4
© Տիգրան Սահակյան, 2015
© Լուսակն, 2015

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հարյուր տարի առաջ Օսմանյան Թուրքիայի կողմից կատարված Հայոց ցեղասպանությունը ծանրագույն հանցագործություն է՝ ուղղված մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ: Այս փաստը հիմնավորված է տասնյակ հազարավոր ապացույցներով, ճանաչված է բազմաթիվ պետությունների կողմից ու անհերքելի է:

Սույն աշխատությունում հայկական, ռուսական, անգլիական, ֆրանսիական, գերմանական, թուրքական և այլ աղբյուրների ու արխիվային նյութերի հիման վրա քննության են առնված Հայոց ցեղասպանության կատարման պատմական, քաղաքական պայմաններն ու պատճառները (նախադրյալները), հանցակիցների և այլ մեղսակիցների կոնկրետ շրջանակները, վերջիններիս պատասխանատվության բնույթն ու աստիճանը:

Աշխատությունում հատուկ ուշադրություն է դարձվել Հայկական հարցի ամբողջական պատմության շարադրման, նրա հետ Օսմանյան Թուրքիայի (ներառյալ նրա հպատակ քրդերի), ինչպես նաև Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ռուսաստանի ունեցած պատմական առնչությունների վրա: Հիմնավորված է, որ Հայոց ցեղասպանությունը հետևանք է աշխարհաքաղաքական անհաշտ այն առճակատումների, որոնք ծավալվել էին հատկապես XIX դարում և XX դարասկզբում՝ մի կողմից Եվրոպական մեծ տերություններ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, և մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի միջև՝ հանուն Մերձավոր ու Միջին Արևելքում նրանց գերիշխանության հաստատման: Եվրոպական հիշյալ տերությունները Մերձավոր ու Միջին Արևելքում գերիշխանության հասնելու համար միմյանց փոքրտիպ էին թափում, բայց, դրա հետ մեկտեղ, նրանք անմիջապես միավորվում էին Ռուսաստանի դեմ, երբ վերջինս փորձում էր նվաճել Կ.Պոլիսն ու Արևմտյան Հայաստանը՝ Մերձավոր և Միջին Արևելք ելուժուտ անելու համար ռազմաստրատեգիական մեծ նշանակություն ունեցող այդ տարածքները: Եվրոպական տերություններն ու Ռուսաստանը քաջ գիտեին Արևմտյան Հայաստանի ունեցած ռազմաստրատեգիական խոշոր նշանակությունը հատկապես Միջագետքում և Միջերկրայքում հիմնավորվելու նկատառումով: Ճանապարհորդ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Հենրի Լինչն այդ մասին գրել է. «Դժվար է գերազնահատել այդ երկրի՝ Թուրքա-

կան Հայաստանի նշանակությունն Առաջավոր Ասիայի համար. հանգուցային կետ, որտեղից ճանապարհները տարածվում են Արևմուտք, Հարավ և Արևելք: Այդ ճանապարհները մի կողմից դուրս են գալիս Միջերկրական ծովի ավերը, իսկ մյուս կողմից՝ Պարսից ծոց... Տիգրանակերտում հիմնավորված պետությունը կարող է իրեն հաշվել տանը և Պարսից ծոցում, ունենալով իր կողմը վիթխարի պոտենցիալ հարստությամբ երկիր: Դրա համար էլ լավ կլինի, եթե մենք, որքան կարելի է շուտ, գիտակցենք, որ Առաջավոր Ասիայում անգլիական քաղաքականության հիմնական հոգսը պետք է լինի Սիրիայից մինչև Հնդկաստանի սահմանի լեռները, նրա (Հնդկաստանի-Տ.Ս.) ամբողջականության անփոփոխ պահպանումը» (տե՛ս սույն աշխատության էջ 329): Երգրումը ևս ռազմաստրատեգիական մեծ նշանակություն ուներ, քանի որ այն Արևմտյան Հայաստանի բանալին էր և կարևոր դիրք էր գրավում Անդրկովկասից դեպի Կենտրոնական Անատոլիա գնացող գլխավոր գծի վրա: Ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի բնութագրումով՝ Երգրումի (Կարինի) բերդը միակ կետն է ամբողջ Ասիական Թուրքիայում, որը միաժամանակ պաշտպանում է և՛ Անատոլիան, և՛ Սիրիան, և՛ կարգավորում ստրատեգիական շարժումը դեպի Միջագետք: Եվ որ ընդհուպ մինչև Բոսֆորը այդպիսի մի ուրիշ կետ չկա: Իսկ Ու. Չերչիլը նկատել է. «Հայ ազգի դարավոր դժբախտությունները բացատրվում են նրա հայրենիքի ֆիզիկական (աշխարհագրական-Տ.Ս.) առանձնահատկություններով... Ռուսաստանի հզորացումից հետո, Հայկական մարզերի, որպես մրցակցող կայսրությունների միջև բնական սահմանների, համար պայքարը ծավալվեց Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև» (նույնը, էջ 351):

Եվրոպական տերությունների և Ռուսաստանի համար պակաս կարևոր չէր նաև հայ ժողովրդի քրիստոնյա լինելու հանգամանքը: Ավելին, Օսմանյան կայսրության արևելյան տարածքներում եղած քրիստոնյա փոքրամասնությունների մեջ հայերն ամենաաստվարաթիվն էին, իսկ բուն Արևմտյան Հայաստանում կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը: Այսինքն, հայերը «բնական պատրվակ» էին եվրոպական քրիստոնյա տերությունների (ներառյալ Ռուսաստանի) համար՝ քրիստոնեաժողովուրդի մասնային Թուրքիայի վրա ճնշումներ գործադրելու, նրա ներքին գործերին միջամտելու և նրանից զիջումներ կորզելու համար: Իսկ հայերը, դեռ Կիլիկյան Հայաստանի շրջանից (1080-1375թթ.), ինչպես նաև Հայաստանյայց

Առաքելական Եկեղեցու աթոռանիստ կենտրոնը Սուրբ Էջմիածին վերադարձնելուց հետո (1441թ.), զգալով իրենց ուժերի անբավարարությունը պարսկական ու թուրքական տիրապետություններից ազատագրվելու գործում, դիմել էին քրիստոնյա Եվրոպայի օգնությանը (1547թ. Էջմիածնի, 1562թ. Սեբաստիայի, 1677թ. կրկին Էջմիածնի գաղտնի խորհրդակցություններից հետո հայկական պատվիրակություններն այդ առաքելությամբ մեկնել էին Վենետիկի Հանրապետություն, Հռոմ, Ֆրանսիա, Անգլիա, Գերմանիա): 1663թ. Սսի Խաչատուր Գաղատացի կաթողիկոսը Լյուդովիկոս XIV թագավորին կոչ էր արել իր ձեռքը վերցնել օսմանյան լծի տակ հեծող բոլոր քրիստոնյաների ազատագրման գործը «և հատկապես մեր ազգին, որպեսզի կարողանանք երջանկություն ունենալ ճշմարիտ հավատի հոգու անդորրության մեջ փակելու մեր աչքերը» (նույնը, էջ 361): Արևմտահայ մեծահարուստ, բաղիշեցի Մուրադը նույն Լյուդովիկոս XIV-ին գրել էր. «Հայերը, որոնք ստվարաթիվ են Վանի, Բիթլիսի, Թոխատի, Սեբաստիայի, Կարինի, Կարսի և մերձակա շրջանների մեջ, միանալով հույների և մյուս քրիստոնյա հպատակների հետ, կկարողանան շփոթություն առաջ բերել Անատոլիայի ներսում և դիմադրել մինչև քրիստոնեական (եվրոպական-Տ.Ս.) զորքերի հասնելը...» (նույնը, էջ 362): Չստանալով Եվրոպայից ոչ մի օգնություն, հայ ազգային-ազատագրական շարժման մյուս գործիչները, Իսրայել Օրուց սկսած, նույնպիսի առաքելությամբ բախել էին նաև Ռուսաց պետության դռները: Եվրոպական տերություններն ու Ռուսաստանը, իրենց հերթին, Հայաստանը և հայերին դիտում էին որպես հարմար միջոց Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ամրանալու համար: Ընդ որում, Հայաստանի վրա ճնշումներ գործադրելու և նրանից զիջումներ կորզելու համար: Իսկ հայերը, դեռ Կիլիկյան Հայաստանի շրջանից (1080-1375թթ.), ինչպես նաև Հայաստանյայց

Եվրոպական հիշյալ տերություններն ու Ռուսաստանը մոտ 200 տարի շարունակ իրենց պատերազմները մղելով նաև Հայաստանում, կազմալուծեցին վերջինիս սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային կյանքը, հայ ժողովրդի

դին մատնեցին հաճախակի կրկնվող զանգվածային կոտորածների, արտագաղթի, բռնի մահմեդականացման և սաստիկ բորբոքեցին հայ-թուրքական թշնամական կրքերը, օսմանյան սուլթանների աչքում հայ ժողովրդին դարձնելով «եվրոպական տերությունների ու Ռուսաստանի լրտես»։ Բայց սա չլրամենասարսափելին, այլ այն, որ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, ինչպես առանձին-առանձին, այնպես էլ համատեղ հանդես գալով Ռուսաստանի դեմ, վերջինիս հանդեպ համակված լինելով ահռելի թշնամանքով, իրենց մաղձն էին թափում հայ ժողովրդի վրա, նրան որակելով որպես Ռուսաստանի «առաջապահ ջոկատ»։ Հարցի նման հակահայկական դրվածքը Օսմանյան Թուրքիային, Անգլիային, Ֆրանսիային ու Գերմանիային դարձրեց համախոհ Հայաստանը հայերից դատարկելու մտահղացումներում. նրանք տարբեր շահերով, տարբեր կերպ կանգնեցին Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելու անհրաժեշտության առջև։ Արևմտահայաստանը հայաթափելու թուրքական դոկտրինայի հեղինակը, 1884թ. դրությամբ, օսմանյան մեծ վեզիր Բյամիլ փաշան էր, իսկ եվրոպական մոտեցման ընդհանուր կրողը՝ XX դարի վերջի գերմանացի հայտնի քաղաքագետ Պաուլ Ռորբախը։ Բյամիլ փաշան գրել էր. «Հայ ազգը վերացնելու, անհետ և անճետ ընելու ենք։ Եվ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիլ մեզ. ամեն գործիք պատրաստ ունինք՝ քուրդ, չերքեզ, կուսակալ, դատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես, ամենայն ինչ, կրոնական պատերազմ մը կը հրապարակենք և դյուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ, որ ո՛չ գենք ունի, ո՛չ զինվորություն և ո՛չ պաշտպան, երբ, ընդհակառակը, մենք գենք էլ ունինք, զինվորություն էլ, աշխարհիս ամենամեծ տերություններեն մեկը և ամենեն հարուստը (Անգլիա, Տ.Մ.) մեր զինակիցն է և մեր Ասիական աշխարհքին երաշխավոր։ Եվ եթե այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի, և քրիստոնյա Եվրոպա կրոնակից մը փնտրե և չի գտնե տաճկական Ասիո մեջ, կը թողու զմեզ հանգիստ և այն ատեն կը զբաղինք ներքին գործերով և բարեկարգությամբ» (նույնը, էջ 118)։ Ռորբախը գրել էր. «Հայաստանը, ըստ իր աշխարհագրական դիրքի և ցամաքային բարձրության, համարվում է այն դիրքի բանալին, որն ընձեռում է գերիշխանություն և՛ անատոլիական թերակղզու, և՛ միջագետքյան դաշտավայրի վրա։ Հայաստանի անցնելը ռուսների ձեռքը կնշանակեր ոչ այլ ինչ, քան Թուրքիայի վերջը որպես ինքնուրույն պետության։ Իսկ մենք ներկայումս այնքան ենք շահագրգռված նրանում, որպեսզի թուրքական պետությունը

կարողանալ պահպանել իր ինքնությունությունը, որ գերմանական կառավարությունը ստիպված էր Ռուսաստանին հայտարարել՝ ռուսական զորքերի կողմից թուրքական սահմանի հատումը վտանգի կենթարկի եվրոպական խաղաղությունը... (նույնը, էջ 235), Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն ու ընդհանուր դեյքին այնքան յուրահատուկ են, որ Թուրքիան և՛ քաղաքական, և՛ ռազմական առումով, կսպառի իր կենսունակությունը, հենց որ կորցնի Հայաստանը, հատկապես, եթե կորցնի այն հոգուտ Ռուսաստանի...» (նույնը, էջ 236): Ռորբախն առաջարկել էր. «Հայաստանը մաքրել հայերից: Նրանք պետք է սփռվեն Միջագետքում և այլ վայրերում, իսկ նրանց տեղը պետք է զբաղեն թուրքերը, որպեսզի հայերն ազատվեն ռուսական որևէ ազդեցությունից և որպեսզի Միջագետքում հայտնվեն գյուղացիներ, որոնք այնտեղ այս պահին չկան» (նույնը, էջ 236):

Իսկ ի՞նչ էր մտածում Ռուսաստանը Հայկական հարցի մասին. նախ և առաջ ռուսական դիվանագիտությունը սուլթանի հայաջինջ քաղաքակա- նության դեմ բարձրացող հայ ազգային-ազատագրական շարժումը որա- կեց որպես «միջազգային հեղափոխության մի մաս, որը պետք է ճնշել հենց սկզբում» (նույնը, էջեր 119-120 և 395): Ցարիզմը ձգտում էր Արևմտ- յան Հայաստանը գրավել, բայց վտանգ էր զգում, որ հայկական շարժում- ները կտարածվեին Անդրկովկասի ռուսական տիրակալության շրջաննե- րում: Ռուս լրագրող, գիտնական, դիվանագետ Ամֆիտեատրովը Ռուսաց պետության այդ սահմանափակ մտածողությունը քննադատելով, գրել է. «Ցարիզմը, սակայն, չէր հասկանում, որ կոտորելով հայերին, Աբդուլ Հա- միդը ոչնչացնում էր ռուսական ուժերը, ռուսական համակրանքը» (նույնը, էջ 395): Բայց, այնուամենայնիվ, Ռուսաց պետության վերաբեր- մունքը Հայկական հարցի նկատմամբ դիպուկ կերպով արտահայտել է 1895-1896թթ. Ռուսաստանի արտգործնախարար Ալեքսեյ Լոբանով-Ռոս- տովսկին, հայտարարելով. «Մենք ուզում ենք Հայաստանը՝ առանց հայե- րի» (նույնը, էջեր 119 և 395):

1880թ. հուլիսին Վանի նահանգի Հեքյարի գավառի Շամդինան գյուղում հրավիրված քուրդ շեյխերի համաժողովում շեյխ Օբեյդուլլան քուրդ առաջնորդներին բացատրեց, որ իրենց կողմից հայերին կոտորելը սխալ քաղաքականություն է. «Եթե Անատոլիայում այլևս հայեր չլինեն, այն ժամանակ քրդերը թուրքական կառավարության աչքում կկորցնեն իրենց

նշանակությունը», -ասել էր նա (նույնը, էջ 431): Բայց քուրդ ժողովրդի այդ առողջ ձայնը հետագայում չլսեցին նրա որոշ առաջնորդներ ու տարրեր, օսմանյան կառավարության ձեռքին դառնալով գործիք հայկական կոտորածներում և 1915թ. Հայոց ցեղասպանության իրականացմանը մասնակցեցին որպես համակատարողներ:

Աշխատությունում ապացուցված է, որ ինչպես Օսմանյան Թուրքիան, այնպես էլ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և, նույնիսկ, Ռուսաստանը շահագրգռված են եղել Արևմտյան Հայաստանը հայերից դատարկվելու մեջ: Եվ այս մղձավանջային իրավիճակում էլ հնարավոր էր դարձել Օսմանյան Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության կատարումը: Ու որ մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված այդ զարհուրելի ոճրագործությանը, որպես համակատարող, մասնակցել էր նաև օսմանահպատակ քրդերի զգալի մասը (հատկապես՝ նրա առաջնորդները, էմիրները, բեյերը, աղաները, բեկերը, ցեղապետներն՝ իրենց ենթակա անձնակազմերով, քրդական զինված հեծելազորները, այլ զորաջոկատներ ու զորագնդեր, ավազակապետներ ու նրանց խմբեր և այլ տարրեր), իսկ Գերմանիան հանցակցել էր Հայոց ցեղասպանության կատարմանը՝ օժանդակողի դերակատարմամբ: Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը Հայոց ցեղասպանության այն մեղսակիցներն են, որոնք XIX դարում և XX դարակզբում Արևմտյան Հայաստանի ու նրա բազմահազարամյա տիրոջ՝ հայության նկատմամբ իրենց վարած կործանարար քաղաքականությամբ մեծապես նպաստել են 1915 թվականին Օսմանյան կայսրության կողմից Հայոց ցեղասպանության կազմակերպման ու կատարման պայմանների և պատճառների (նախադրյալների) առաջացմանը: Հենց Անգլիայի նախկին վարչապետ Լլոյդ Ջորջն էր անկեղծորեն խոստովանել. «Հայաստանը որպես գոհ մատուցվեց մեր բարձրացրած հաղթական զոհասեղանին: Ռուսները ստիպված էին հեռանալ, և դժբախտ հայերը նորից ճզմվեցին իրենց հարստահարիչների կրնկի տակ: Բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը, ճակատագրական անխուսափելիությամբ, հանգեցրեց 1895-1897 և 1909 թվականների սոսկալի սպանություններին ու 1915 թվականի ամենազարհուրելի կոտորածին» (նույնը, էջ 338):

«Ես գերմանացիներին համարում եմ լիովին պատասխանատու հայերի կոտորածի համար: Բեռլինից ասված մի քանի խոսքը կարող էր վերջ

դնել կոտորածին 24 ժամվա ընթացքում», - ասել է անգլիական պառլամենտի անդամ Օ' Քոնորը 1919թ. Լոնդոնում տեղի ունեցած հանրահավաքում (Armenia and the Settlement. Report of Public to express Sympathy with the Armenian Cause, Held at the Central Hall, Westminster on Thursday, June, 19th, 1919, London, p. 23): Գերմանացի լրագրող Շտյումբերը գտնում էր, որ գերմանական կառավարությունը հավասարապես պատասխանատու է կատարված հայկական ջարդերի համար (նույնը, էջ 300):

Գերմանացի ականավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ Կարլ Լիբկնեխտը, բողոքի բուռն ցատումով, ասել էր. «Թուրքական կառավարությունը կազմակերպեց հայկական զարհուրելի կոտորածները, ամբողջ աշխարհն այդ գիտե և ամբողջ աշխարհն այդ ոճրագործության համար հանցավոր է համարում նաև Գերմանիային, չէ՞ որ Կ. Պոլսում թուրքական կառավարությանը ղեկավարում են գերմանական սպաները» (նույնը, էջ 299):

Աշխատությունում հիմնավորված է նաև Հայոց ցեղասպանության կազմակերպչի ու կատարողի, մյուս հանցակիցների ու մեղսակիցների ունեցած պատասխանատվությունը մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված հիշյալ ծանրագույն հանցագործությամբ հայ ժողովրդին պատճառված բազմաթիվ և հսկայական վնասների հատուցման ասպարեզում: Եվ որ ամենաարդար հատուցումն սկսվում է Արևմտյան Հայաստանի և բռնազավթված հայկական բնօրրանային մյուս հողերի՝ հայ ժողովրդին վերադարձնելու գործընթացով:

Աշխատությունը գրված է գիտական, հասարակական-քաղաքական լայն շրջանների համար:

Հարգանքով կընդունենք խոհեմ, անաչառ և կառուցողական դիտողությունները:

ՏԻԳՐԱՆ ՂԵՎՈՆԴԻ ՄԱՀԱԿՅԱՆ

Գլուխ I

Հայկական հարցը սկզբից մինչև Լոզանի 1923թ. հուլիսի 24-ի համաժողովի ավարտը

Հայկական հարցը քաղաքական պատմության խնդիրների այն համակցությունն է, որը կապված է հայ ժողովրդի կորցրած պետականության վերականգման և իր բնօրրանային տարածքներում ազգային համախմբման նպատակի հետ:

«Հայոց հարցը նույնքան հին է, որքան ինքը՝ հայ ազգը»¹, - գրել է պատմաբան Լեոն:

Հայ ժողովրդի բնօրրանային տարածքը Հայկական լեռնաշխարհն է, որը գտնվում է Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային մասում՝ Իրանական ու Փոքրասիական բարձրավանդակների միջև, զբաղեցնելով հյուսիսային լայնության 37°-ից մինչև 41° 30' և արևելյան երկայնության (գրիվինչից) 38°-ից մինչև 47° 30' ընկած տարածությունը: Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում է գտնվում աստվածաշնչյան Արարատ լեռը: Այս լեռնաշխարհը հայտնի է իր Վանա, Սևանա և Կապուտան (Ուրմիա) լճերով: Հայոց բնօրրանն է սնուցում և սկիզբ տալիս Եփրատ, Տիգրիս, Արաքս, Ճորոխ, Կուր գետերին:

Հայկական լեռնաշխարհը մարդկային քաղաքակրթության հնագույն օջախ է: Այն հայ ժողովրդի բնօրրանն է և նրա պետականության ծագման, առաջացման և զարգացման տարածաշրջանը: Այստեղ առաջին հայ վաղ պետականությունը՝ Արատտան, գոյություն է ունեցել դեռևս Ք.ա. XXVIII-XXVII դարերում²: Ք.ա III հազարամյակի II կեսերին նշված տարածաշրջանում եղել է Արմանի անվամբ պետություն. գիտնականները հիմնավորում են, որ «Արմեն» անունը ծագել է հենց Արմանի երկրի անունից (կամ էլ հակառակը)³: Ք.ա. XV-XIII դարերում Հայկական լեռնաշխարհում գո-

յություն ունեցած Հայասա-Ազգի պետությունն էլ տվել է հայ ժողովրդի ինքնանվանումը՝ ՀԱՅ⁴: Հայասա-Ազգիին Ք.ա. XII-X դարերում փոխարինեց Նաիրի պետությունը («Նաիրի» նշանակում է գետեր)⁵: Ք.ա. IX-VI դարերում Հայկական լեռնաշխարհում եղած Արարատյան պետությունը⁶ Հին Աշխարհի գերտերություններից մեկն էր, որը մոտ 100 տարի ընկճած պահեց մինչ այդ թիվ 1 գերտերության համբավ ունեցած Ասորեստանին: Արարատյան պետության (Ուրարտու, Բիայնիլի) կազմի մեջ էին ապագա Մեծ Հայք պետության համարյա բոլոր երկրամասերը: Նստելով Վան (Տուշպա, Տոսպա) քաղաքում՝ Արարատյան թագավորները նրա շուրջ համախմբեցին Ուրմիա լճի ավազանի հողերը, Արածանի գետի հովիտը, Մալաթիան (Մելիտինե), Տայքը (Դիաուլսի), Ջավախքը (Ջաբախա), Կղարջքը (Կատարգա), Շիրակը (Երիախի), Զլդըր լճի շրջակայքը (Իշկիկուլու), Արարատյան դաշտը Էրեբունի բնակավայրով (այժմ՝ Երևան), Կոլխիդան (Կուլխա), Գեղարքունիքը (Ուելիկուն), Սյունիքը, Գուգարք երկրամասի արևելյան շրջանները, Ուտիքը, Արցախը (Ուրտեխի, Ուրտեխինի), կասպիական տափաստանները, Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան առափնյա և այլ տարածքներ⁷: Արարատյան պետությունը վերացավ Ք.ա. VI դարի սկզբներին, ուրվագծելով ապագա Մեծ Հայք պետությունը:

Արարատյան հզոր պետականության կորստից հետո հայ ժողովուրդը հայտնվեց Մարաստանի (Մեդիա), ապա նաև՝ Աքեմենյան Իրանի տիրապետության տակ: Հայկական հարցը դարձյալ կանգնեց լուծման մեծ դժվարությունների առջև. ամեն ինչ սկսվեց Ք.ա. 520-ական թվականներին Հայոց Երվանդունիների դինաստիայի ձևավորմամբ: Երվանդունիները Աքեմենյան Իրանում Ք.ա. 520-331թթ. դարձան երկրորդ ռազմա-քաղաքական ուժը, որի շնորհիվ հայ ժողովուրդը ձեռք բերեց փաստական

⁴ ա. Գ. Ա. Капанцян, «Хайаса-Калыбель армян. Этногенез армян и их начальная история», Ереван, 1947г.

բ. Հ. Մ. Ավետիսյան, «Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Սիջազետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII-IXդդ.», Երևան, 2002թ., էջ 81:

⁵ ա. Յովսեփի Վ. Սանտալճեան, «Ասորեստանեայ եւ պարսիկ սեպագիր արձանագրությունը», Վիեննա, 1901թ., էջ 98-101, 122:

բ. Լեո, երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1966թ., էջ 183, 185:

⁶ Աստվածաշունչ, Հին Կտակարան, Երեմիայի մարգարեությունը (51²⁷⁻²⁸), Թագավորություններ (19³⁶⁻³⁷), Ծննդոց (8³⁻⁴, 8¹⁴⁻¹⁹):

⁷ Տ. Ղ. Սահակյան, «Մեծ Հայաստանի Գուգարք-Գողերձական տարածաշրջանի քաղաքական և հոգևոր-մշակութային ճակատագիրը ի սկզբանե մինչև 1980-ական թվականները», Երևան, 2004թ., էջ 24-35:

¹ Լեո, «Հայոց հարցի վաերագրերը», Թիֆլիս, 1915թ. («Ներածություն»), էջ 1:

² Ա. Մովսիսյան, «Հնագույն պետությունը Հայաստանում, Արատտա», Երևան, 1992թ.:

³ ա. Ռ. Ա. Իշխանյան, «Հայ ժողովրդի ծագման ու հնագույն պատմության հարցեր», Երևան, 1988թ., էջ 42-43:

բ. Մ. Գավուրջյան, «Արմեն և հայ անունների ծագումը և Ուրարտուն», Բեյրութ, 1973թ., էջ 7-41:

ինքնավարություն. դա Հայկական հարցի լուծման գործում մեծ նվաճում էր, և որի հենքի վրա էլ Ք.ա. 331թ. հայ ժողովուրդը, ի վերջո, հասավ քաղաքական անկախության՝ ի դեմս Հայոց Երվանդունիների պետության, որը պատմական ասպարեզում եղավ Ք.ա. 331-201թթ.: Հայկական հարցը լիովին լուծված էր, քանզի Երվանդունիների պետության մեջ էին մտել հայոց բնօրրանային հինավուրց հիմնական հողերը՝ Կոմմագենեն, Ծոփքը, Աղձնիքը, Մոկքը, Վասպուրականը, Տուրուբերանը, Այրարատը, Գուգարքը, Տայքը, Սյունիքը, Արցախը, Ուտիքը⁸:

Ք.ա. 201-190թթ. հայ պետական իշխանությունը Երվանդունիներից անցավ Արտաշիսյանների դինաստիային, որի հետևանքով Հայկական հարցը ոչ միայն չտուժեց, այլև, ընդհակառակը, լուծվեց բացարձակ մեծ հաջողություններով. Արտաշիսյան դինաստիայի ղեկավարած հայ պետությունն իր մեջ ներառեց հայ ժողովրդի բնօրրանային համարյա բոլոր հողերը՝ համախմբելով ամբողջ հայ ժողովրդին: Արտաշես I-ի կողմից (Ք.ա. 189-160թթ.) պատմական Մեծ Հայք (Հայաստան) պետության հիմնադրման մասին հույն պատմիչ Ստրաբոնը գրում է. «Պատմում են, որ Արմենիան առաջ փոքր է եղել և մեծացել է Արտաշեսի և Զարեհի ձեռքով, որոնք նախապես Անտիոքոս մեծի գորավարներն էին և նրա անկումից հետո թագավորեցին՝ մեկը Ծոփքի, Ակիլեսենի, Օդոմանտիսի և մի քանի այլ գավառների վրա, իսկ մյուսը՝ Արտաշատի շուրջը գտնվող երկրի վրա: Սրանք ընդարձակեցին իրենց երկրների սահմանները և ետ գրավեցին շրջակա ժողովուրդներից հետևյալ շրջանները. մեդացիներից՝ Վասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեղիան, իբերներից՝ Պարիադրեսի լեռնահովիտները, Խորձենեն և Գուգարենեն, որ գտնվում են Կուր գետի մյուս կողմում, խալուքներից ու մոսսինյոկներից՝ Կարենիտիսը և Դերքսենեն, որոնք սահմանակից են Փոքր Հայքին կամ նրա մասերն են, կատաոններից՝ Ակիլեսենեն և Անտիտավրոսի կողմերը գտնվող երկիրը, և ասորիներից՝ Տամորիտոսը. այնպես, որ միավելու եղան»⁹ (Ստրաբոնի հիշատակած այդ երկրամասերը տեղակայված են հետևյալ կերպ. Վասպիանեն Փայտակարանն է¹⁰, Փավնիտիսը՝ Արցախի Փառիսոս գավառը¹¹, Պա-

⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետև՝ ՀԺՊ), ՀՍՄՀ ԳԱ հրատարակություն, հ. 1, Երևան, 1971թ., էջ 508:

⁹ ա. Strabo, XI, 14, 5 (528).

բ. Ստրաբոն (Երևանի պետհամալսարանի հրատարակչություն, քաղեց և թարգմանեց Հրաչյա Աճառյանը), Երևան, 1940թ., էջ 57:

¹⁰ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետև՝ ՀՀԾՏԲ), հ. 2, Երևան, 1988թ., էջ 961:

¹¹ ՀՀԾՏԲ, հ. 5, Երևան, 2001թ., էջ 239, 241:

րիադրեսի ստորոտի հողերը Պոնտական լեռնահամակարգի արևելյան հատվածում գտնվող Խադտյաց լեռներն են, Սև ծովից հարավ, ձգվում են հարավ-արևելքից հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ, Շապին-Գարահիսարից մինչև Ճորոխ գետի բերանը: Խադտյաց լեռները նաև կոչվում են Պարիսարի լեռներ¹²: Խորձենեն Կղարջքն է¹³, Գուգարենեն՝ Գուգարքը¹⁴, Կարենիտիսը՝ Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Կարնո դաշտը¹⁵, Դերքսենեն՝ Բարձր Հայք նահանգի Դերջան գավառը¹⁶, Ակիլեսենեն՝ Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառը¹⁷, Անտիտավրոսի շուրջն ընկած հողերը՝ Անտիպոնտոսյան լեռների դեպի արևմուտք շարունակությունը¹⁸, Տամորիտիսը՝ Մեծ Հայքի Կորձայք նահանգի Վերին, Միջին, Ներքին Կորդիք գավառները¹⁹):

Մեծ Հայքը Տիգրան II-ի (Ք.ա. 95-55թթ.) օրոք դարձավ կայսրություն, որի կազմում ներառված էին հայ ժողովրդի բնօրրանային 15 նահանգները՝ Բարձր Հայքը, Ծոփքը, Աղձնիքը, Տուրուբերանը, Մոկքը, Կորձայքը, Պարսկահայքը, Վասպուրականը, Սյունիքը, Արցախը, Փայտակարանը, Ուտիքը, Գուգարքը, Տայքը և Այրարատը: Բացի այդ, Տիգրան II-ը նվաճեց և Հայկական կայսրությանը միացրեց Ասորիքի, Միջագետքի, Փոքր Ասիայի, Անդրկովկասի և Հյուսիսային Իրանի հետևյալ երկրները՝

1. Ատրպատականը՝ Փրասպա մայրաքաղաքով:
2. Ադիաբենեն՝ Արբելա մայրաքաղաքով (այս երկրի տարածքում էր գտնվում երբեմնի ահեղ Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն):
3. Միգդոնիան՝ Մծբին մայրաքաղաքով:
4. Հադրենեն՝ Հադրա մայրաքաղաքով:
5. Օսրոյենեն՝ Եդեսիա մայրաքաղաքով:
6. Կոմմագենեն՝ Սամոսատ մայրաքաղաքով և Մելիտենեն (միջագագային առևտրի քառուղու վրա գտնվող) քաղաքով:
7. Դաշտային Կիլիկիան՝ Տարսոն մայրաքաղաքով:

¹² ՀՀԾՏԲ, հ. 4, Երևան, 1998թ., էջ 314, հ. 2, Երևան, 1988թ., էջ 632-633:

¹³ Հակոբ Մանանդյան, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977թ., էջ 121:

¹⁴ ա. Անանիա Շիրակացի, «Մատենագրություն» (թարգմ. Գ. Բ. Պետրոսյան), Երևան, 1979թ., էջ 297:

բ. Ս. Տ. Երեմյան, «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1963թ., էջ 118:

¹⁵ ՀՀԾՏԲ, հ. 3, Երևան, 1991թ., էջ 42-45:

¹⁶ ՀՀԾՏԲ, հ. 2, էջ 92-94:

¹⁷ ա. ՀՀԾՏԲ, հ. 1, Երևան, 1986թ., էջ 134:

բ. Անանիա Շիրակացի, նշվ. աշխ., էջ 291:

¹⁸ ՀՀԾՏԲ, հ. 1, էջ 286:

¹⁹ ՀՀԾՏԲ, հ. 5, էջ 25, 109:

8. Ասորիքը՝ Անտիոք մայրաքաղաքով (Անտիոքը Մելնկյան կայսրության մայրաքաղաքն էր, որը Տիգրան II-ը դարձրեց Հայկական կայսրության հարավային մայրաքաղաքը): Ասորիքի կազմում էր նաև Դամասկոս քաղաքը:

9. Փյունիկիան՝ Բենիթոս (այժմյան Բեյրութ), Սիդոն, Տյուրոս, Պտոլեմայիս (Աքքո) քաղաքներով:

10. Ադվանքը՝ Կապադակ մայրաքաղաքով:

11. Քարթլին՝ Մցխեթա մայրաքաղաքով:

Տիգրան II կայսրը, երկրի հյուսիսային մայրաքաղաք Արտաշատի գոյության պայմաններում, Ադանիքի նահանգում, Միջագետքի մուտքի մոտ, կառուցեց կայսրության նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը (երկրի հարավում՝ Ասորիքում, մայրաքաղաքի կարգավիճակով օժտելով նաև հռչակավոր Անտիոք քաղաքը)²⁰:

Հայկական կայսրությունը Ք.ա. I դարի I կեսում աշխարհի չորս գերտերությունների՝ Հռոմի, Պարթևաստանի, Պոնտոսի շարքում իր հզորությամբ երկրորդն էր, Հռոմից հետո: Հայկական Տիգրանյան կայսրությունը հայ պետականության բարձրագույն նվաճումն էր, որի կերտողի՝ Տիգրան Մեծի մասին V դարի հայ մեծ պատմագիր Մովսես Խորենացին գրել է. «...Սա մեր թագավորներից ամենահզորն ու ամենախոհեմն էր և նրանցից բոլորից քաջը... բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հետո եկողներին ցանկալի, թե ինքը և թե իր ժամանակը...»²¹:

Հռոմեական կայսրության հետ Ք.ա. 80-70-ական թվականներին աշխարհակալական առճակատումներում Հայկական կայսրությունը թուլացավ, և Ք.ա. 66թ. Հռոմեական ու Հայկական կայսրությունների միջև կնքված հաշտության և բարեկամության պայմանագրով Տիգրան II-ը Հռոմին զիջեց իր կողմից գրավված (քիչ վերնում թվարկված) երկրները, իսկ Հռոմն էլ, իր հերթին, ճանաչեց Մեծ Հայք պետության անկախությունը նրա 15 նահանգներով (312795կմ² տարածքով)²²:

²⁰ Տ. Ղ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 41-43:

²¹ Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն» (թարգմ. Ստ. Մալխասյանի), Երևան, 1990թ., գիրք Ա, գլ. ԻԴ, էջ 46:

²² ա. Պլուտարքոս, «Կենսագրություններ», «Պոմպեոս» (թարգմ. Ս. Գրքաշարյանի), Երևան, 2001թ., էջ 265:

բ. «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 9, «Հին հունական աղբյուրներ», Ա, Դիոն Կասիոս, թարգմ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976թ., էջ 140-142:

գ. Ս. Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 118:

դ. Т. Моммзен, «История Рима» (перевод с немецкого, примечание Ф. М. Лурье), СПб, Лениздат, 1993г., с. 198-199.

Արտաշիսյան դինաստիայի հաջորդ ներկայացուցիչներին չհաջողվեց երկար պահել ու պահպանել հայ անկախ պետականությունը. 1 թվականին վերացավ Հայոց Արտաշիսյան պետությունը: Վերստին ասպարեզ ելավ Հայկական հարցը՝ հայ անկախ պետականության վերականգնման և նրա իրավասության ներքո հայ ժողովրդի համախմբման իր գերիսնդիրներով: Սկսվեցին պետական անկախությունը կորցրած հայ ժողովրդի նոր տառապանքներն ու մաքառումները, որոնք տևեցին վեց տասնամյակ: Հռոմն ու Պարթևաստանը Հայաստանը միմյանց միջև վերածել էին կռվախնձորի. ոչ մեկը չէր պատկերացնում Հայաստանը մյուսի ազդեցության տակ կամ կազմում: Պարթևա-հռոմեական այդ հակամարտությունների արդյունքում, 37թ. նրանց միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որով Ք.ա. 66թ. Հռոմի կողմից ճանաչված Մեծ Հայք պետության 312795կմ² տարածքից բռնանջատվեցին և Պարթևաստանին հանձնվեցին Հայկական Միջագետքի երկրներ Ամիդը, Միզդոնիա-Արվաստանը, Ծավդեն-Տուր Աբդինը ընդհանուր 18000կմ² տարածքով: Այդ նույն պայմանագրով Մեծ Հայքից բռնանջատվեց և Հռոմին հանձնվեց Գողերձական երկրամասը՝ 4100կմ² տարածքով, որի մեջ էին մտնում Աճարա (1450կմ²) և Սամցխե (2650կմ²) գավառները (Աճարան համապատասխանում է արդի Աջարական ինքնավար հանրապետության Կեդայի, Շուախեվի և Խուլդի շրջակայքին, իսկ Սամցխեն՝ Վրաստանի Հանրապետության Ադիգեի և Ախալցխայի վարչական տարածքներին): Հռոմն էլ, իր հերթին, Գողերձականը (Աճարան և Սամցխեն) հանձնեց իր դաշնակիցը դարձած Քարթլի փոքր պետությանը (վերջինիս տարածքն այդ դրությամբ կազմում էր ընդամենը 13000կմ²)²³:

Հայկական հարցի լուծման ճակատագիրը կախված էր Արևելքը ներկայացնող Պարթևաստանի ու Արևմուտքը մարմնավորող Հռոմեական կայսրության առճակատումների և դրանց հորձանուտում հայության մղած ծանր ու դաժան պայքարի արդյունքից: Հայաստանը կռվում էր պարթևների կողմում, և այս անգամ նրա բախտը բերեց: Հռոմը պարտվեց, ու 64թ. Հռանդեայում կնքված պարթևա-հռոմեական պայմանագրով Հռոմն Մեծ Հայքի թագավոր ճանաչեց Պարթևաստանի Վաղարշ I արքայի մը Մեծ Հայքի թագավոր ճանաչեց Պարթևաստանի Վաղարշ I արքայի կրտսեր եղբայր Տրդատ I-ին, սակայն վերջինս իր գահը ձևականորեն պետք է ստանար Հռոմում՝ Ներոն կայսեր ձեռքից: Հռանդեայի այդ պայմանագրի ուժով Հռոմն իր գորքերը հանեց Մեծ Հայքից: Տրդատ I-ը (ծննդ. մանագրի ուժով Հռոմն իր գորքերը հանեց Մեծ Հայքից: Տրդատ I-ը (ծննդ. թվականն անհայտ, մահացած՝ 88թ.) 66թ. Հռոմում, Ներոն կայսեր ձեռքից

²³ ա.Տ. Ղ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 48-51:

բ. Ս. Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 118:

գ. Մ. Խորենացի, «Հայոց պատմություն», գիրք II, գլ. ԼԸ, էջ 105:

ստանալով հայոց թագավորի թագը՝ հիմնադրեց Հայոց Արշակունյաց անկախ պետությունը: Հռոմը և Պարթևաստանը ճանաչեցին Մեծ Հայքի անկախությունն ու տարածքային ամբողջականությունը Ք.ա. 66թ. կնքված հայ-հռոմեական պայմանագրի շրջանակներում, բացառությամբ 37թ. պարթևա-հռոմեական պայմանագրով Մեծ Հայքից անջատված Հայկական Միջագետքի (18000կմ²) և Գողերձականի (Աճարա, Սամցխե, 4100կմ²)²⁴: Դիոն Կասսիոսի վկայությամբ, Հռոմում Տրդատ I-ին Հայաստանի թագավորի գահը հանձնելիս, Ներոնն ասել է. «Եվ դու լավ արեցիր անձամբ գալով այստեղ, որպեսզի քո ներկայությամբ իմ ներկայությունը վայելես. և այն ամենը, ինչ ոչ քո հայրը քեզ ժառանգություն թողեց, ոչ ևս քո եղբայրները քեզ տալուց հետո պահպանեցին, ես բոլորը քեզ պարգևում եմ և դարձնում Հայաստանի թագավոր, որպեսզի թե՛ դու և թե՛ նրանք հասկանաք, թե ես կարող եմ թագավորությունները և՛ վերցնել, և՛ պարգևել»²⁵:

66-387թթ. (321) տարի հայ ժողովուրդը ճաշակեց իր անկախ պետականության քաղցրությունն ու բարիքները, համախմբված ապրեց իր թագավորների ինքնիշխան պաշտպանության ներքո, անգամ 301թ. աշխարհում առաջինն ընդունեց քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն. մի իրադարձություն, որը Հայաստանը սրությամբ հակադրեց Իրանին և արագ մերձեցրեց Հռոմին: Չարաբաստիկորեն, 224-227թթ. Իրանում պետական հեղաշրջմամբ իշխանության եկած Սասանյան դինաստիան վաղուց էր բռնել Հայոց Արշակունյաց պետության կործանման կուրս, քանի որ վերջինիս դիտում էր Պարթև Արշակունիների հենարան: Մյուս կողմից էլ Հռոմը ջանում էր Սասանյան Իրանի նկատմամբ տարածաշրջանում գերակայության հասնել, որն անհնար էր առանց Մեծ Հայքի: Պարթև Արշակունիների վերացումից հետո, հայ Արշակունիները, որպես այդ արքայատոհմի երկրորդ ճյուղ, ստանձնեցին Արշակունի արքայատոհմի մյուս ճյուղերի պաշտպանության պարտականությունը: Բանը նրանումն էր, որ Արշակունիների արքայատոհմի մյուս ճյուղերը դեռևս իշխում էին Մոգոլիանայում, Լյումերիկեում (Հնդկաստանի արևմտյան մասում), Մաքրոնների երկրում (գտնվում էր Վոլգայի ստորին հոսանքում և Թերեք գետի շրջակա տափաստաններում, այժմյան Դաղստանում և Մերձկասպյան տարածքներում, մինչև Կուրի գետաբերանը): Ու, բնականաբար, Մեծ Հայքը դաշնակցեց Հռոմի հետ, իսկ վերջինս Սասանյան Իրանի դեմ նոր պատերազմներում անհաջողություններ կրեց, 244թ. փետրվարի 11-ին

²⁴ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 9 («Հին հունական աղբյուրներ», Ա, Դիոն Կասսիոս, գիրք 63, էջ 202-204):

²⁵ Նույնի գիրք 63, էջ 204:

5092

Մեսիխեսի ճակատամարտում Հռոմի Գորդիանոս կայսրը պարտվեց ու սպանվեց, իսկ նրան փոխարինած Մարկոս Հուլիոս Փիլիպպոս կայսրը (244-249թթ.) շտապեց դաշն կնքել պարսիկների հետ: Նա ընդունեց Սասանյանների բոլոր պահանջները և լքեց իր դաշնակից Մեծ Հայքն ու նրա թագավոր Տրդատ II-ին (216-252/253թթ.): 244թ. իրանա-հռոմեական հաշտության պայմանագիրը ստորագրեցին Շապուհ I-ը (242-272թթ.) և Մարկոս Հուլիոս Փիլիպպոս կայսրը (244-249թթ.), որով Հռոմը Մեծ Հայքը զիջեց Սասանյան Իրանին, ու այդ հանգամանքով էլ պայմանագիրը հռոմեացիների կողմից դատապարտվեց և կոչվեց «ամենաամոթաբեր» հաշտություն²⁶: Այս դաշնադրության մասին տեղեկություններ են տալիս նաև բյուզանդական պատմագիրներ Զոնարասը, Զոսիմոսը և Եվագրիոսը, որոնց վկայությունները մեջ ենք բերում պատմաբան Հ. Մանանդյանի թարգմանությամբ. «Ապա հաջորդեց Փիլիպպոսը, որը տեր դառավ Հռոմեական կայսրության: ... Նա, հաշտություն կնքելով պարսից թագավոր Շապուհի հետ, դադարեցրեց պատերազմը պարսիկների հետ և զիջեց նրանց Միջագետքն ու Հայաստանը: Բայց երբ նա տեսավ, որ հռոմեացիները վշտացած են այդ երկրների կորստի պատճառով, մի փոքր հետո դաշնագիրն անվավեր համարեց և երկրները ետ վերցրեց»²⁷: Զոսիմոսը հաղորդում է. «Շատ ժամանակ անցնելուց հետո, Գորդիանոսը պատերազմեց Պարսից թագավորի դեմ և պատերազմի ընթացքում սպանվեց. սակայն նույնիսկ այս հաղթությունից հետո պարսիկները ոչ մի բան չգրավեցին հռոմեացիների հպատակության տակ եղողներից: Բայց երբ Փիլիպպոսն իշխանության գլուխ անցավ, նա պարսիկների հետ կնքեց «ամենաամոթաբեր հաշտությունը»²⁸: Եվագրիոսն էլ գրում է. «Մեծ Հայքն առաջ հռոմեացիների հպատակն էր, բայց Փիլիպպոսը, հաջորդելով Գորդիանոսին՝ այն տվեց Շապուհ Ա-ին, որով Փոքր Հայքը հռոմեացիների ձեռքը մնաց, իսկ մյուս բոլոր մնացածները՝ պարսիկների»²⁹:

²⁶ ա. Н. В. Пигулевская, «Города Ирана в раннем средневековье», Москва-Ленинград, 1956г., стр. 167 (այս պայմանագրի տեքստը փորագրված է Շապուհ I-ի կողմից 262թ. երեք լեզուներով՝ պարթևերեն-պարսկերեն, միջին պարսկերեն, հունարեն):

բ. Լեո, հ. 1, էջ 400-401:

գ. ՀԺՊ, հ. 2, Երևան 1984թ., էջ 32-37:

դ. «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901թ., էջ 41-42:

ե. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1978թ., էջ 67-94:

²⁷ Նույնը, էջ 87:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Նույն տեղում:

Ետ քաշվել ու լինել մեր պաշտպանության տակ: Բացի այդ, նաև կորստաբեր ու անազնիվ (*exitiale et impium*) մի հավելում արվեց, որ այս կնքված պայմանագրից հետո այլևս չտրվի օգնություն մեր մշտական ու հավատարիմ բարեկամ Արշակին՝ Պարսից դեմ, եթե նա այդ մեզանից խնդրելու լինի: Այստեղ կրկին դիտավորություն կար, նախ՝ պատժել սրան, որովհետև կայսրի հանձնարարությամբ ավերել էր Խիլիոկոմը, և, բացի այդ, հարմար առիթի սպասել ու անվախ կերպով հարձակում գործել Հայաստանի վրա: Եվ հենց դրա հետևանքով էր, որ հետագայում այս Արշակը կենդանի գերի վերցվեց, և պարսիկները՝ երկպառակությունների ու խռովությունների ժամանակ, Հայաստանից խլեցին ընդարձակ երկրամաս, որ սահմանակից էր Մեդիային, ու նաև Արտաշատ քաղաքը»³⁴:

Ամմիանոսը մեկ այլ տեղում էլ նշված պայմանագրի մասին կարևոր տեղեկություններ է տալիս, գրելով. «Պարսից Շապուհ թագավորը, որն արդեն ծերացել էր և որն իր թագավորության սկզբից քաղցր հակում ուներ թալանի, թեև Հուլիանոսի մահից և ամոթալի դաշինքը կնքելուց հետո առժամանակ յուրայինների հետ մեր վերաբերմամբ պահում էր բարեկամություն, սակայն այժմ, ոտնատակ տալով Հուլիանոսի հետ կնքած դաշնագրերի անձեռնմխելիությունը, ձեռք երկարացրեց Հայաստանին, որպեսզի սրան-կարծես թե պայմանագրի ուժն արդեն վերացվել էր- ենթարկե իր իշխանության: Սկզբում նա գործ դրեց ամեն տեսակ խաբեություններ, բայց, որովհետև ամբողջ ազգաբնակչությունը դիմադրում էր, սկսեց նախ մի շարք թեթև ճնշումներ գործել և մեծամեծներից ու սատրապներից ումանց հավատարմությունը խախտեց, իսկ ումանց էլ հանկարծակի հարձակումներով նվաճեց: Այնուհետև նա իր ձեռքը ձգեց իրեն՝ Արշակ թագավորին, գործադրելով գայթակղության ամենաբնտիիր միջոցները՝ երդմնազանցության հետ միասին. հրավիրելով Արշակին խնջույքի, հրամայեց սրան դուրս տանել ետևի թաքուն դռնով, հանել աչքերը, շղթայել արծաթյա շղթաներով, որ նրանց մոտ պատժի ժամանակ պատվավոր անձի համար համարվում էր ունայն մի մխիթարություն, ուր նա, զանազան տանջանքներից հետո, ենթարկվեց մահապատժի»³⁵:

363թ. իրանա-հռոմեական պայմանագրի անցուդարձերին է անդրադարձել նաև V դարի հայ պատմիչ Փավստոս Բուզանդը, գրելով. «Այնուհետև Հայոց Արշակ թագավորը զորք է հավաքում, կուտակում է իր մոտ ավազի բազմությամբ զորք և վեր է կենում, գնում է Պարսից աշխարհի վրա: Ապա Վասակը վերցնում է Հայոց գունդը, օգնության է կանչում նաև

³⁴ Նույնը, էջ 182-183:

³⁵ Նույնը, էջ 187-188:

հոններին ու ալաններին, որոնք գալիս են Հայոց թագավորին օգնության
 պարսիկների դեմ: Նույն այդ ժամանակ Պարսից թագավորն էլ բոլոր իր
 գույքերով շարժվում, գալիս է Հայաստան աշխարհի վրա՝ սրանց դեմ.
 սրանք էլ շտապով հասան Ատրպատական և Պարսից գորքը գտան բա-
 նակ դրած Թավրեշում: Վասակ սպարապետը հասնում է քսան բյուրով,
 հարձակվում է պարսից բանակի վրա: Թագավորը մի ձիով ճողոպրած,
 փախչում է. հայերը ավար են առնում պարսիկների ամբողջ կարավա-
 նը...»³⁶: Բուզանդը նաև նկարագրում է, թե Շապուհ II-ը ինչպես է խա-
 բեությամբ իր մոտ կանչում Արշակ II-ին ու սպարապետ Վասակ Մամի-
 կոնյանին, որից հետո առաջինին կուրացնում և բանտարկում է Անդամշն
 (Ասեհուշ) բերդում, որտեղ նա ինքնասպան է լինում, իսկ սպարապետ Վա-
 սակ Մամիկոնյանին մորթագերծ են անել տալիս³⁷: Բուզանդը նաև պատ-
 մում է, թե հիշյալ պայմանագրի արդյունքում ինչպիսի դժբախտություն-
 ներ բաժին հասան Հայոց պետությանը: Նա գրում է. «Երեսունչորս տարի
 մեր Հայոց աշխարհը պատերազմ մղեց Պարսից թագավորի դեմ, որից հե-
 տո երկու կողմերն էլ ձանձրացան, հոգնեցին, պարտություն կրեցին, լքվե-
 ցին: Եվ սկսեցին Հայոց թագավորի բանակից փախչել ու հեռանալ, թողին
 իրենց Արշակ թագավորին. և այս քայքայումն սկսում էին մեծամեծ ավազ-
 ները... իսկ Հայոց թիվը այդ ժամանակից սկսեց պակասել ու պակասել»³⁸:

Հիշյալ պայմանագրի որոշ անցուդարձեր, հանվածված Ալիշադ II-ի Շապուհ II-ի մոտ գնալու, բանտարկվելու և մահանալու դեպքերը նկարագրված են նաև Մ. Խորենացու «Հայոց Պատմություն»-ի մեջ³⁹:

363թ. կնքված իրանա-հռոմեական հաշտության պայմանագիրը, որը Մ.Ապպիանոսն անվանեց «ամրոթալի», պարունակում էր ներքոշարադրյալ դրույթները՝

1. Հռոմը Իրանին է զիջում Անդրատիգրիսյան այն երկրները, որոնք 298թ. Մծբինի դաշնագրով անցել էին Հռոմին. Հարավային Հայաստանի Աղձնիք, Մոկք, Կորդուք, Ծավդեք և Ռեհիսմենե գավառները՝ 15 բերդերով ու քաղաքներով, որոնց թվում՝ Մծբինը, Սինգարան և Կաստրա-Մավրորումը:

2. Հոռուր պարտավորվում է այդուհետ չխառնվել Մեծ Հայքի գործերին: Հովհաննոս կայսրը պարտավորվեց չօգնել Մեծ Հայքին, եթե Շապուհ II-ը

³⁶ Փալստոս Բուզանդ, «Պատմություն Հայոց» (թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի), Երևան, 1968թ., IV դպրություն, գլ. ԻԵ, էջ 193-194:

³⁷ Նույնը, IV դպրություն, գլ. ԾԲ-ԾԴ, էջ 210-216:

³⁸ Նույնը, IV դպրություն, գլ. Ծ, էջ 206-208:

³⁹ Մ. Խոբեանացի, «ՀՊ», գիրք III, գլ. ԼԴ-ԼԶ, էջ 193-196:

պատերազմ սկսի նրա դեմ: Դրանով Շապուհ II-ի ձեռքերն ազատ արձակվեցին Մեծ Հայքի վրա հարձակվելու համար⁴⁰:

363թ. իրանա-հռոմեական հաշտության պայմանագիրն էլ, դժբախտաբար, ուրվագծեց Մեծ Հայք պետության կործանումը, որը տեղի ունեցավ 24 տարի անց՝ 387թ. կնքված իրանա-հռոմեական պայմանագրով:

600 տարի պահպանեց իր գոյությունը Մեծ Հայք պետությունը, մաքա-
ռելով Արևելքի ու Արևմուտքի աշխարհակալությունների դեմ: Վերջին
անգամ Մեծ Հայքը ամրապնդեց իր դիրքերը 298թ. Մծբինի դաշնագրով,
ավելի քան 75 տարի ևս երկարացնելով իր կյանքը: Արդեն 383-384թթ.
սկսվեցին պարսկա-հռոմեական բանակցությունները Մեծ Հայքի բաժան-
ման նպատակով: Այդ գործընթացն արագացավ, երբ Թեոդոսիոս Ա-ն
(379-395թթ.) պարտության մատնեց ապստամբած վեստգոթերին: 384թ.
Կոստանդնուպոլիս եկավ Շապուհ III-ի (383-388/389թթ.) ուղարկած դես-
պանությունը, որն առաջարկություններ էր արել Մեծ Հայքի բաժանման
շուրջ: 386թ. Կոստանդնուպոլիս եկավ Շապուհ III-ի երկրորդ պատգամա-
վորությունը, որից հետո Թեոդոսիոս Ա. կայսրը Տիգրան ուղարկեց իր դես-
պան Ստիլիքոսին, որի միջոցով էլ բանակցությունները հանգեցրին 387թ.
պարսկա-հռոմեական հայակործան պայմանագրի կնքմանը⁴¹:

Փ. Բուզանդը պարսկա-հոռմեական այդ բանակցությունների մասին տալիս է բացառիկ արժեքավոր վկայություններ: Նա գրում է. «... Ապա հունաց և պարսից թագավորների դեսպաններն ու պատգամավորները իրենց մեջ երթնեկություն ունեցան, և երկու թագավորները՝ հունաց ու պարսից, իրար հետ խորհուրդ արին և համաձայնության եկան: Նրանք հարմար համարեցին՝ նախ հայոց աշխարհը երկու բաժին անել իրենց մեջ: Նրանք ասում էին. «Մեր երկուսի միջև ընկած է այս հզոր և հարուստ թագավորությունը. նախ երկու մասի բաժանենք այս երկու Արշակունի թագավորներով, որոնց նշանակեցինք, հետո կաշխատենք նրանց էլ թուլացնել, աղքատացնել և մեր ծառայության ենթարկել, որպեսզի մեր մեջ չկարողանան գյուլի բարձրացնել»: Այսպես մտածելով, նրանք երկու մասի

⁴⁰ у. «ՀԺՊ», հ. 2, էջ 96-102:

р. Лѣн, h. 1, л. 445-471:

գ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 161-193:

դ. Տ. Ղ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 55:

⁴¹ ա. Ն. Գեղցեր, «Համառոտ պատմություն հայոց» (Թարգմ. Գր. Գալեմբյարեանի), Վիեննա, 1897թ., էջ 10:

բ. Հ. Հիւրշման, «Հին հայոց տեղոյ անունները» (թարգմ. Բ. Պիլեգիկճեանի), Վիեննա, 1907թ., էջ 34:

բաժանեցին երկիրը. պարսից բաժինը մնաց Խոսրով թագավորին, իսկ հունաց կողմինը՝ Արշակ թագավորին: Բայց նրանցից էլ շատ գավառներ այս ու այնտեղ խուզվեցին, կտրվեցին, և երկուսի երկրներից մի փոքր մասը մնաց երկու թագավորներին: Բայց Հայոց թագավորության հիմնական գավառները երկու բաժիններում, Հայոց երկու Արշակունի թագավորները՝ Արշակն ու Խոսրովը, սահմաններով խաղաղությամբ բաժանեցին, և Հայոց աշխարհի երկու մասերը հնազանդվում էին ամեն մեկն իր թագավորին, բայց Խոսրովի բաժինն ավելի մեծ էր, քան Արշակինը: Եվ երկուսից էլ շատ գավառներ կտրվեցին. և այն ժամանակ ու այնուհետև Հայոց թագավորությունը բաժանվեց, ցրվեց, նվազեց, իր նախկին մեծությունից ընկավ»⁴²:

V դարի մյուս հայ պատմագիր Ղազար Փարպեցին ևս 387թ. պարսկահռոմեական պայմանագրի մասին գրում է. «Երբ Արշակունյաց թագավորությունը երկու մասի բաժանեցին, Հայոց աշխարհի արևմտյան մասը իր տերության իշխանությամբ հանդերձ, ենթարկվեց հունաց թագավորին, և արևելյան կողմը, դառն ու բռնավոր ծառայությամբ, խոնարհվեց Պարսից արքային... Քանի որ Հայոց նախկին թագավոր Արշակը միահեծան տիրապետություն ուներ ամբողջ Հայաստանի վրա, երբ տեսավ, որ իրենց տոհմի թագավորության մեծ իշխանությունը խախտվելով ու քայքայվելով՝ ենթարկվեց բաժանման, մեծ տրտմությամբ, փոթորկված, տարակուսանքի մեջ ընկավ. նախ տեսավ Հայաստան աշխարհի երկու թագավորի ծառայության լծի տակ ընկնելը, ապա Հայոց երկրի մեծ մասը՝ լավը, պիտանին ու արգավանդը պարսից արքայի բաժնի մեջ: Չնայած հունաց թագավորին ժառանգություն դարձած մասում ուրիշ բազմաթիվ գավառներ էին մտնում, սակայն նրանք հավասար էին միայն Այրարատյան գավառին...»⁴³:

VI դարի բյուզանդական պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին ևս որոշ չափով անդրադարձել է 387թ. պարսկա-հռոմեական հաշտության պայմանագրին ու Մեծ Հայքի անկմանը, գրելով. «Հայոց թագավորը նստում էր Մեծ Հայք կոչված երկրում, լինելով դեռ վաղուց հռոմեական կայսեր հպատակ: Որոշ ժամանակ անց Հայոց մի ինչ-որ ուրիշ Արշակ թագավոր (խոսքը Արշակ III-ի մասին է, որը գահակալել է 378-385թթ. - Տ. Ս.), ունենում է երկու որդի, որոնց անուններն էին Տիգրան և Արշակ: Իր կյանքի վերջում նա կտակ թողեց, որի համաձայն երկու որդիներն էլ դառնում էին իշխանության ժառանգորդներ: Բայց նա պետությունը հավասար կերպով չբա-

⁴² Փ. Բրուսանո, VI դարություն, գլ. Ա, էջ 299:

⁴³ Ղազար Փարպեցի, «Հայոց Պատմություն», թարգմ. Բ. Ուլուրաբյանի, Երևան, 1982թ., դրվագ Ա, մաս 2, էջ 19:

Ժանեց նրանց միջև: Նա Տիգրանին թողեց քառապատիկ ավելի բաժին: Ահա հայր Արշակը այս կերպ կարգադրելով թագավորական գործերը, վախճանվեց, իսկ որդի Արշակը, որին փոքր բաժին էր հասել, շատ զայրացած ու դժգոհ, հարց բարձրացրեց հոռմայեցիների կայսեր առջև, հույս ունենալով բոլոր միջոցներով վերացնել եղբոր թագավորությունը և հոր անարդարացի որոշումը չեղյալ հայտարարել: Այն ժամանակ հոռմայեցիների վրա իշխում էր Արկադիոսի դեռ շատ մանկահասակ որդի Թեոդոսը: Տիգրանը, վախենալով կայսեր հաշվեհարդարից, իր թագավորության հետ միասին, հանձնվեց պարսիկներին, գերադասելով ապրել Պարսկաստանում որպես մասնավոր անձ, քան թե եղբոր հետ արդարացի լուծել հարցը և միասին, արդար ու օրինավոր թագավորել Հայոց վրա: Արշակն իր հերթին, ոչ պակաս երկյուղ զգալով պարսիկների և իր եղբոր ոտնձգություններից, որոշ պայմաններով, որոնց մասին ես խոսել եմ պատերազմների մասին գրքում, իր թագավորությունը զիջեց Թեոդոս կայսերը: Եվ ահա որոշ ժամանակ անց, Հայոց երկիրը դարձավ հոռմեացիների և պարսիկների կռվախնձոր և, վերջ ի վերջո, նրանք եկան համաձայնության, որ պարսիկները տիրեն Տիգրանի բաժնին, հոռմայեցիները՝ Արշակի: Երկու կողմերն էլ այդ հաստատեցին պայմանագրով, որից հետո հոռմայեցիների կայսրը Հայոց իշխան էր նշանակում երբ որ ցանկանար և ում որ ցանկանար: Այդ իշխանին անվանում էին. ինչպես և այժմ, Հայաստանի կոմես»⁴⁴:

Մ. Խորենացին ևս 387թ. պարսկա-հոռմեական պայմանագրի ու Մեծ Հայքի անկման մասին հիշատակություն է կատարում «Հայաստանի երկու մասի բաժանվելը երկու Արշակունի թագավորների ձեռքի տակ, երկու ազգերին՝ պարսիկներին և հույներին հպատակվելով» խորագրով, որի ներքո գրում է. «Շապուհն իմանալով, որ Արկադոս ուղղամիտ չէ, նրա հետ խաղաղություն է հաստատում, որովհետև հաղթված ու ջարդված էր նրա հորից՝ Մեծ Թեոդոսից: Արկադոս էլ համաձայնում է հաշտություն անել, մանավանդ իր զորագլուխների պատճառով, որովհետև, թեպետ երանելի Թեոդոսի ապրած ժամանակ Աստված նրան շնորհել էր հաղթությունը, սակայն զորագլուխները հոգնած, ձանձրացած էին մշտական պատերազմների նեղությունից: Ուստի, համաձայնության գալով, կամավորապես հանձն առավ Միջագետքը և Հայաստանը բաժանել, նոր սահմաններ դնելով: Այս պատճառով Արշակը թողեց իր հայրերի բուն թագավորությունը՝ Այրարատը, և պարսից բաժնում ընկած բոլոր մասը և գնաց մեր աշ-

խարհի արևմտյան մասին տիրելու, ոչ միայն իր մոր պատճառով, որ մնում էր կայսերական քաղաքում, այլ լավ համարելով նվազ կողմին տիրել, քրիստոնյա թագավորին հպատակվելով, քան շատ տեղեր իշխել, մտնելով հեթանոսների լծի տակ»⁴⁵:

387թ. պարսկա-հոռմեական հաշտության պայմանագրի դրույթներն են.

1. Մեծ Հայք պետության բաժանումը Սասանյան Պարսկաստանի և Հոռմեական կայսրության միջև, որով Մեծ Հայք պետության տարածքների 73%-ը (184916կմ²) անցնում է պարսիկներին, իսկ 27%-ը (50575կմ²) Հոռմեական կայսրությանը:

2. Միջագետքը բաժանվում է Պարսկաստանի ու Հռոմի միջև⁴⁶:

Այս տխրահռչակ պայմանագիրը, որը ստորագրեցին Շապուհ III-ը (383-388թթ.) և Թեոդորոս I կայսրը (379-395թթ.), վերջ դրեց 600-ամյա Մեծ Հայք պետության գոյությանը: Եվ հայ ժողովրդի այդ հզոր ու փառավոր պետականությունը զոհ գնաց պարսկա-հոռմեական աշխարհակալ հրեշավոր վերամբարձություններին:

387թ. պարսկա-հոռմեական պայմանագրի կնքման դրությամբ Բյուզանդիա պետություն դեռևս չկար: Այն առաջացավ նշված պայմանագրի կնքումից 8 տարի հետո, երբ Հոռմեական կայսրությունը բաժանվեց երկու մասի՝ Արևմտահոռմեական կայսրության (Հռոմ կենտրոնով) և Արևելահոռմեական կայսրության (Կոստանդնուպոլիս կենտրոնով): Մեծ Հայքի բաժանմանը վերաբերող 387թ. պայմանագիրն ուժի մեջ մտավ շուրջ 35 տարի հետո՝ 422թ., երբ, վերջապես, կնքվեց արդեն պարսկա-բյուզանդական «50-ամյա խաղաղության պայմանագիրը»⁴⁷: Սրանից 6 տարի հետո Պարսկաստանը նոր միայն Մեծ Հայքից իրեն բաժին ընկած մասում վերացրեց Հայոց Արշակունյաց թագավորությունը, այն վերածելով պարս-

⁴⁵ Մ. Խորենացի, «ՀՊ», գիրք III, գլ. ԽԲ, էջ 202:

⁴⁶ ա. Մ. Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 116-118:

բ. ՀԺՊ, հ., II, էջ 111-122:

գ. Լեո, հ. 1, էջ 487-500:

դ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 228-248:

ե. Ս. Ղ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 57-65:

զ. Վ. Կ. Իսկանյան, «Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV-VII դարերում», Երևան, 1991թ., էջ 44-67:

⁴⁷ ա. Ա. Գարագաշեան, «Քննական պատմություն հայոց», մաս Գ, Թիֆլիս, 1895թ., էջ 215:

բ. Լեո, Երկեր, հ. 1, էջ 512-513:

⁴⁴ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 5, «Բյուզանդական աղբյուրներ», Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի, «Կառուցումների մասին», գիրք III, գլուխ I, թարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1967թ., էջ 189-190:

կական պետության վարչատարածքային միավորի՝ Հայկական մարզպանության, թեև նույն բանը Հռոմը կատարել էր 387-ական թվականներին:

Պատմահայր Խորենացին Մեծ Հայք պետության անկման վշտալի առիթով գրեց իր « Ողբը՝ Հայոց թագավորության Արշակունյաց ցեղից դադարելու մասին...», որտեղ մասնավորապես ասում է. «Ողբում եմ քեզ, Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թագավորդ ու քահանայդ, խորհրդականդ և ուսուցանողդ, վրդովվեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց տգիտությամբ չարափառությունը»⁴⁸:

Նորից ասպարեզ եկավ չարչրկված Հայկական հարցը: Հայ ժողովուրդը չհաշտվեց իր անկախ պետականության կորստյան հետ: Դեռևս 301թ., քրիստոնեությունն աշխարհում առաջինն ընդունելով որպես պետական կրոն, հայ ժողովուրդը 405թ. ստեղծեց նաև իր ինքնուրույն այբուբենը, գիրը, հարուստ գրականությունը, Աստվածաշունչը թարգմանեց հայերեն, գորացրեց իր ազգային բացառիկ կարևոր օջախը՝ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին, կերտեց աշխարհում առաջին քրիստոնեական Մայր Տաճար Սուրբ Էջմիածինը (303թ.), 451թ., Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, Ավարայրի ճակատամարտում հակահարված տվեց զրադաշտական Պարսկաստանին՝ Արևելքում վաղ ու հաստատ պահելով քրիստոնեական հավատքը: Ավարայրի ճակատամարտը, վերջին հաշվով, համայն քրիստոնեության առաջին ու հավատալից մարտն էր այլակրոն Արևելքի դեմ, որը Հայաստանն ու հայ ժողովրդին մերձեցրեց Արևմտյան աշխարհին՝ դարձնելով նրա անբաժանելի մասը: 482-484թթ. հայ ժողովուրդը դարձյալ ապստամբություն բարձրացրեց Սասանյան Պարսկաստանի ու նրա զրադաշտական իրականության դեմ: Հայ նախարարները Դվինում կառավարություն են կազմում, մարզպան նշանակում Սահակ Բագրատունուն՝ նրան կոչելով «Տանուտեր Հայոց», իսկ սպարապետ են նշանակում Վահան Մամիկոնյանին: Նրանց է միանում Վաղարշապատում նստող Հովհաննես Մանդակունի կաթողիկոսը (478-490թթ.): Մովսես Խորենացին Սահակ Բագրատունուն է հանձնում, նրա մեկենասությամբ, իր գրած «Հայոց Պատմություն»-ը: Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը Ղազար Փարպեցուն հանձնարարում է գրել «Պատմություն Հայոց»-ը: Նրանք Դվինում վերացնում են զրադաշտական համայնքը՝ Դվինը դարձնելով Հայաստանի մայրաքաղաք: Այստեղ է տեղափոխվում նաև Հայոց կաթողիկոսարանը: Փախուստի մատնված Ատրվշնասպ մարզպա-

նը 7000-անոց զորքով նորից ներխուժեց Հայաստան, բայց հայ ապստամբները, Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, 400 հեծյալներով, Մասիս լեռան ստորոտում գտնվող Ակոռի գյուղի մոտ հաղթեցին պարսիկներին, իսկ Ատրվշնասպ մարզպանը սպանվեց: Այս կապակցությամբ կաթողիկոսը Դվինի մայր եկեղեցում պատարագ է տալիս, ցնծությամբ հնչում է «Դարձոյց գտուզ իմ յուրախութին» սաղմոսը: Գարնանը պարսից Պերոզ արքան Հայաստան մեծ բանակ ուղարկեց: Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը հայկական 30.000-անոց զորքով Արտազ գավառի Ներսեհապատ գյուղի մոտ ջախջախեց պարսկական բանակին: Տիգրանի պատանդությունից Հայաստան փախավ Վարդ Մամիկոնյանը՝ Վահան Մամիկոնյանի կրտսեր եղբայրը: Հայերը օգնության գնացին Վրաց Վախթանգ թագավորին: Հայ-վրացական բանակը, Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, սակայն, պարտություն կրեց իրանական զորապետ Միհրանից, որի պատճառը վրացական ավագանու տատանվողականությունն էր ու հոների օգնության չգալը: Այս ճակատամարտում (482թ.) զոհվեցին Սահակ Բագրատունին, Վասակ Մամիկոնյանը և ուրիշներ: Վահան Մամիկոնյանը մնացյալ զորքով ամրացավ Տայքում: Նրա մոտ շտապով հասած Միհրանն առաջարկում է հաշտություն: Շուտով Միհրանին հրավիրում են ետ՝ Պարսկաստան: Վահան Մամիկոնյանը զորքով վերադառնում է Այրարատ, այցելում Էջմիածնի Մայր Տաճար, գնում է Դվին, հռչակվում Հայոց մարզպան և «Տանուտեր Հայոց»: 483թ. գարնանը պարսկական բանակը Ատրպատականից ներխուժում է Հայաստան, հասնելով Արտաշատ: Վահան Մամիկոնյանն իր զորքով կրկին ապաստանում է Տայքում և Խաղտիքում: Պարսից բանակը հասնում է նրա ետևից: Պարսիկները, հեփթաղների անակնկալ հարձակման պատճառով, թողնում են Տայքն ու շտապում Վրաստան՝ Շապուհ անվամբ մի զորավարի թողնելով Հայաստանում որպես մարզպան: Հայերը պարսիկներին շուտով պարտության են մատնում Արշամունիք գավառի Երեզ գյուղի մոտ: 484թ. Միջին Ասիայում հոները-հեփթաղները Պարսից զորքին ջախջախում են, ու Պերոզը սպանվում է: Վահան Մամիկոնյանն իր զորքով վերադառնում է Այրարատ՝ կրկին կազմակերպելով ու հզորացնելով հայկական բանակը: Պարսկաստանում գահ է բարձրանում Պերոզի եղբայր Վաղարշը (484-491թթ.), որը 484թ. Դվին է ուղարկում դեսպանություն, հայտնելով, որ ինքը ցանկանում է բարեկամություն և խաղաղություն հաստատել հայերի հետ: Վահան Մամիկոնյանն ու Հայաստանի ավագանին ընդունում են այս առաջարկը, և 484թ. սահմանամերձ Նվարսակ գյուղում (այժմ՝ Նիսակ, Խոյ քաղաքի մոտ) կնքվում է հայ-պարսկական հաշտության պայ-

⁴⁸ Մ. Խորենացի, «ՀՊ», գիրք III, գլ. ԿԸ, էջ 235:

մանագիրը, որը Հայաստանի կողմից ստորագրում է Վահան Մամիկոնյանը, իսկ պարսկական կողմից՝ բանակի հրամանատար Նիխորը:

Նվարսակի պայմանագրով (484թ.) սահմանվում են հետևյալ դրույթները:

«1. Հայերին թողնել իրենց հայրենի և բնիկ կրոնը՝ քրիստոնեությունը, հայ մարդուն մոգ (գրադաշտական) չդարձնել և հավատափոխության համար պարգևներ ու աստիճաններ չտալ: Հայոց աշխարհից հանել ատրուշանները և թույլ չտալ, որ ուրացող ու վատ մարդիկ անարգեն Հայ եկեղեցին: Քրիստոնեությունն ազատ ու անկաշկանդ պաշտվում է Հայաստանում:

2. Մարդկանց ճանաչել ոչ թե իշխանավորի քմահաճությամբ, այլ արդարությամբ որոշել լավն ու վատը, պիտանին ու անպիտանը: Լավերին և օգտակարներին վարձատրել և առաջ քաշել, իսկ վատերին ու անպիտաններին արհամարհել: Իմաստուն մարդկանց խորհրդով բան տեսնել և ամիտներին մոտ չթողնել ու հալածել:

3. Արյաց աշխարհի տերը (թագավորը) պետք է տեսնի ամեն ինչ իր աչքով, լսի իր ականջով և խոսի իր բերանով: Միջնորդներ նրա և հայ ժողովրդի միջև չպիտի լինեն. ուրիշների աչքով չպիտի տեսնի նա և ուրիշների ականջով չպիտի լսի, ուրիշի խոսքով չպիտի ճանաչի լավ ու անդավ մարդկանց և ուրիշի բերանով չխոսի ինչ հարկավոր է, այլ ինքը լինի վերահասու, անմիջական հարաբերություններ ունենա մարդկանց հետ:

4. Հայերը պետք է հեծելագոր ուղարկեն պարսից արքունիք, որտեղ այդ գունդը պետք է կռվի արքայի թշնամիների դեմ»⁴⁹:

Նվարսակի պայմանագրով քրիստոնեությունը ճանաչվեց անձեռնմխելի, պաշտոնական կրոն Հայաստանում, երկրի կառավարումը վերահանձնվեց հայ տոհմիկ ավագանուն, պետական պաշտոններում նախարարական տների գլխավորների նշանակումը պետք է կատարվեր նախարարների ժառանգական իրավունքների համաձայն և ոչ թե Մասանյանների հայեցողությամբ: Նախարարների գերագույն սյուզերենն ու դատավորը կարող էր լինել միայն արքայից արքան և ոչ թե պարսիկ մարզպանը:

Պայմանագրի արդյունքում՝ 485թ. Վահան Մամիկոնյանին Վաղարշ արքայից արքան ճանաչեց որպես Հայաստանի գերագույն կառավարիչ: Հայաստանը դարձավ կիսանկախ երկիր, որն ուներ իր ինքնավարությունը: Չախողվեցին Հայաստանն Իրանի մի սովորական վարչական մարզ դարձնելու, հայերին կրոնափոխելու բոլոր փորձերը: Հայաստանը պահպա-

նեց նաև իր տնտեսական ու մշակութային զարգացման հնարավորությունները:

V դարի հայ պատմագիր Ղազար Փարպեցին, որ այս իրադարձությունների ականատեսն ու վկան է, ամենայն արժանահավատությամբ և մանրամասնություններով է նկարագրում հայ-իրանական բանակցությունների ընթացքը, 484թ. Նվարսակի հաշտության ու խաղաղության պայմանագրի կնքումը և Հայաստանի քաղաքական բարձր ինքնավարության հաստատումը, որի պատճառով էլ հարկ ենք համարում առանձին ու հանգամանակից անդրադառնալ այս բարեխիղճ պատմագրի հաղորդած մեծարժեք տեղեկատվության կարևորագույն մի բանի դրվագներին: Այսպես. Պարսից արքայից արքա Վաղարշի լիազոր-ներկայացուցիչ ու զորահրամանատար Նիխորը, գալով Հայաստան, ինքն առաջինը դեսպաններ ուղարկեց Վահան Մամիկոնյանի մոտ, հայտնելով. «Հրովարտակ ունեմ Վաղարշ թագավորից՝ ուղղված Ձեզ և Արյաց բոլոր ավագներից էլ պատգամ ունեմ Ձեզ հայտնելու: Արդ, եկե՛ք, լսեցե՛ք և, ի՛նչը Ձեզ հաճելի ու բարի կհամարեք, այն էլ կընտրեք»⁵⁰: Վահան Մամիկոնյանը Նիխորի ուղարկած Շապուհին և Միհր-Վշնասպին ներկայացրեց հայ ավագանուն, որի աչքերի առջև էլ տեղի ունեցան բանակցությունները⁵¹: Այստեղ հայկական կողմից Վահան Մամիկոնյանն արտասանեց ճառ, ներկայացնելով հայության պահանջները: Նա ասաց. «Մեր ապստամբության և այսպիսի խիստ ու մահաբեր գործին մեր անձերը նվիրած լինելու մասին մեր ասելիքները շատ են ու կարևոր, և դրանք անհնար է գրով կամ պատգամով սպառել, բացի նրանից, որ դեմ հանդիման խոսենք նրա հետ, որ Արյաց տերն է, և ձեզ հետ, որ արքունիքի ավագանին եք: Բայց երեք խոսք ասեմ ձեզ: Եվ եթե այս երեք խոսքերիս այնպիսի պատասխան ստանամ, ինչպիսին կամենում եմ ես ու սրանք, որ հենց այստեղ են, և եթե կարող ես այս երեք խնդիրն էլ մեզ տալ գրով ու թագավորի կնիքով, ապա դրանից հետո ամենայն ինչ որ ասեք հարմար ու արժանի, կընդունենք ու ձեր խոսքը կլսենք, ինչպես որ մեր նախնիներն էին լսում: Քանզի այն, ինչ ես ասում եմ ձեզ, իմ խոսքերը չեն, այլ նրանց բոլորինն են՝ ավագներինն ու ստում եմ ձեզ, իմ խոսքերը չեն, այլ նրանց բոլորինն են՝ ավագներինն ու կրտսերներինը, որոնք այժմ ձեր առջև են, և այս խոսքերը մենք ո՛չ թե այսօր ենք խորհել կամ իմացել, այլ այն օրը, երբ մեր անձերը մահու տվինք՝ նախ այս երեք առաջարկությունները քննած ունենալով ամեն ինչից առաջ: Եթե պարսիկները հանձն կառնեն թույլատրել մեզ այս երեք խնդիրները, կձառայենք նրանց, որպես բնիկ ու հավատարիմ ծառաներ: Իսկ եթե

⁴⁹ ա. Լեո, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1967թ., էջ 126-128:
բ. Վ. Կ. Իսկանյան, նշվ. աշխ., էջ 123-127:

⁵⁰ Ղազար Փարպեցի, «Հայոց պատմություն» (թարգմ. Բ. Ուլուբաբյանի), Երևան, 1982թ., դրվագ Գ, գլ. 2Թ, էջ 389:

⁵¹ Նույն տեղում:

չցանկացան հանձն առնել և խստություն գործ դնեն, կհեռանանք աշխարհից, կկորչենք և խնդությամբ կմեռնենք, բայց պարսիկ մարդու չենք երկրպագի: Այս երեքից մեկը, նախ և առաջ, այս կարևոր ու պիտանի խնդիրն է. որ մեր հայրենի և բնիկ օրենքները մեզ թողնեք, հայ ոչ մի մարդու մոզ չդարձնեք, մոգության համար ոչ մեկի գահ ու պատիվ չտաք, կրակարանը Հայոց աշխարհից հեռացնեք, աղտեղի ու անպիտան մարդկանց կողմից եկեղեցուն հասած խայտառակությունները, որ մինչ այժմ եղել են, այսուհետև չլինեն, քրիստոնյա մարդկանց և քահանաներին թույլ տաք քրիստոնեական կարգն ու պաշտոնը համարձակ և աներկյուղ կատարել՝ ուր որ կամենան: Ուրեմն, բարի է և այդ է մեր առաջին խնդիրը: Երկրորդ խնդիրն այս է, որ մարդուն ճանաչեք ոչ թե իշխանաբար, այլ արդարությամբ իմանաք լավն ու վատը, ընտրեք պիտանին և անպիտանը, ճանաչեք տոհմիկին ու անտոհմիկին, քաջ և օգտակար մարդկանց պահեք լավերի ու պատվականների մեջ, արհամարհելով ոչնչի տեղ դնեք վատին ու անպիտանին, սիրեք վաստակավորներին և ատեք անվաստակներին, իմաստուններին մոտ պահեք և նրանցից խորհուրդներ առնեք, անմիտին մոտ չընդունեք, այլ հրապարակից հալածեք: Եվ երբ որ այս ամեն բաներն այսպես լինեն, արյաց աշխարհի բոլոր գործերը կգնան հաջող ու անսխալ: Իսկ եթե հակառակը սիրեք, ինչպես որ մինչև այժմ է եղել, ապա վիճակն ու գործերն էլ այդպես հակառակը կլինեն, ինչպես որ եղել է, և դուք տեսաք: Մեր երրորդ պահանջն այն է. ով արյաց աշխարհի տերն ու թագավորն է, ցանկանում ենք, որ ինքն իր աչքերով տեսնի, ինքը լսի իր ականջներով, ինքը ճանաչի, ինքը խոսի իր բերանով և ոչ թե ուրիշի աչքով տեսնի, ուրիշի ականջով լսի, ամեն օր ուրիշի միջոցով մարդկանց լավ կամ վատ ճանաչի և ուրիշի բերանով ասի՝ ինչ որ պետք է: Այս պատճառով էլ ճիշտ չի լինում տեսածը, ոչ էլ արդար է լինում լսածը, այլ բազում խոսքեր ու դատարկ հրամաններ են ընդունվում, և ամեն ինչի մեջ խառնակչություն է ստեղծվում: Եվ երբ այս ամենն այսպես լինի, բոլոր վաստակները հպատակների միջոցով կոչնչանան, և աշխարհն ու նրա մեջ բնակվողները չեն կարող աներեք ու հաստատուն մնալ: Իսկ թե որ թագավորն իր սուր աչքով տեսնի, իր անխաբդախ լսողությամբ լսի և իր արդար բերանով էլ խոսի իր հպատակների հետ, խանդավառված հպատակները չեն հագնա աշխատելուց, այդ աշխատանքի մեջ ջերմանալով՝ կջանան օրեցօր բազմացնել բարիքները: Այսպես աշխարհը շենանում և տերը միշտ շքեղանում ու պայծառանում է: Արդ, եթե կարող եք սրանք այսպես խոստանալ և խոստացածներն էլ գրով ու կնիքով հաստատած տալ մեզ, ապա կանչի՛ր, և հոժարակամ կգանք, կլսենք ձեր խոսքերը և կհնազանդվենք թագավորի հրամանին, ինչ էլ որ նա ասի: Իսկ եթե մեր այս երեք խնդիրը

չեք կարող կատարել և կարծում եք, թե անհնար է, ապա մենք ինչպես որ մահն ենք դրել աչքներիս առաջ, պատրաստ կլինենք մեռնել, բայց Արյաց հպատակվել չենք կարող: Ուրիշ խոսքերն էլ, որ կան, եթե ես գալու լինեմ, ինքս կասեմ նրան, իսկ եթե գալը չստացվի, այդ խոսքերն է՛լ կմնան, գործերն է՛լ»⁵²:

Պատգամավորները Վահան Մամիկոնյանի այս երեք մտքերն ու պահանջները հասցնում են Նիխորին, որին վերջինս պատասխանում է. «Լսեցի քո բոլոր խոսքերը պատգամավորներից, որոնց քեզ մոտ էի ուղարկել և նույն բաները լրիվ գրեցի այս նամակում, որ իմանաս, որ ինձ ասել են ճշտիվ ամեն ինչ, և ես էլ լսել եմ: Արդ, վստահությամբ արի ինձ մոտ, և քո բոլոր պահանջները, դրանց ձեռքով հղել էիք ինձ և ուրիշ ինչ որ կասես, Արյաց տերն ու Արյաց ամբողջ ավագանին ուխտել են շնորհել լրիվ և իրականացնել: Իսկ քեզ ու ձերոնց, ըստ քո կամքի, Արյաց տերը կփառավորեցնի և կճանապարհի Հայաստան»⁵³:

Ստանալով Նիխորի այդ նամակը, Վահան Մամիկոնյանը ներկայանում է նրան, լավ ընդունելություն է գտնում, որից հետո Նիխորն իր հետ եղած մարդկանց ներկայությամբ կազմված աստանում արտասանում է հետևյալ ճառը, որով հայերի ապստամբության դրդապատճառ է համարում հանգուցյալ արքա Պերոզի դրսևորած դաժանությունը, ավելացնելով. «... Բայց դու, թե որ համաձայնես հաշտության գալ և ընդունես քո բնիկ նախնիների տիրոջ հպատակությունը, ինչ վատ բան է եղել մեր ու ձեր միջև, մոռանաս ու դեն ձգես և այս գործն էլ անես իմ միջնորդությամբ, ապա դու այստեղ՝ Հայաստանում կմնաս, մինչև որ թագավորը հրովարտակ կնքի և ուղարկի քեզ: Եվ հետո բարով կգաս Արյաց տիրոջ մոտ, ամենայն բարի և արժանի բաներ քեզ և ում ինքդ կամենաս՝ կտա սիրով ու կամովին»⁵⁴: Վահան Մամիկոնյանն էլ Նիխորին պատասխան խոսքում մասնավորապես ասում է. «Եվ արդ, շատախոսությամբ չձանձրացնեմ ձեր արագահաս միտքը, սակայն և անհնար է չասել բազմության օգուտի մասին, որովհետև այս մեծ աշխարհի փրկության ու կորստի մասին են իմ խոսքերը, և անհրաժեշտ է ամեն ինչ ասել: Քանզի ես, որ իմ անձը մահուովի և Արյաց տիրոջից հեռացա, այդ երեք խնդիրները գրեցի և պատգամավորի միջոցով ուղարկեցի քեզ, և դու նույնպես գրով թագավորին երկմավորի միջոցով ուղարկեցի քեզ, և դու նույնպես գրով թագավորին երկրորդելով, թագավորի գրով ու կնիքով շնորհեցիր մեզ անհրաժեշտ միայն այդ խնդիրները: Ով որ կարողանա ուրիշ որևէ պարզ կամ շքեղություն վաստակել, տեսնե՛ք, նայեցե՛ք և յուրաքանչյուրին հատուցե՛ք ըստ արժա-

⁵² Լույսը, դրվագ Գ, գլ. 2Թ, էջ 389-393:

⁵³ Լույսը, դրվագ Գ, գլ. Դ, էջ 395-396:

⁵⁴ Լույսը, դրվագ Գ, գլ. ՂԱ, էջ 401-405:

նավորության: Դուք մեր բնիկ տերերն եք, մենք էլ ձեր բնիկ ծառաները: Ընդունեցեք մեզ սիրով և ծառայեցրեք խնայելով: Եվ այն հանցանքը, որ կատարել էիք տվել բռնությամբ, ներեցեք և թողություն շնորհեցեք»⁵⁵: Նի-խորն այս ամենը լսեց մեծ սիրով, որից հետո, մեկ այլ ատյանի ժամանակ, Վահան Մամիկոնյանն իր վերոհիշյալ խոսքերը երկրորդեց⁵⁶: Բանակ-ցությունների վերջում. «... Նիխորն էլ ամեն ինչ սիրով ունկնդրեց ու հա-ճույքով հանձն առավ: Այա Նիխորը խնդրեց հայոց բնիկ այրուծին. «-Կազմիր,- ասաց,- և շտապ ուղարկիր արքունիք, քանզի Պերոզի որդի Զարեհը, ընդդիմանալով Արյաց գործերին, գորք է կազմել իր ու իր համա-խոհների կորստի համար: Եվ դու փութա ուղարկել հայոց այրուծին, որ-պեսզի քո արքունիք գնալուց առաջ, այն մի մեծ ծառայություն մատուցի թագավորին ու Արյաց երկրին: Քանի որ թագավորն ինձ ևս հրամայել է շտապ գնալ արքունիք: Եվ, քանզի աստվածներն այս գործը հաջողությամբ ու բարեարությամբ ավարտեցին, որպեսզի ես ավելի վաղ գնամ այնտեղ, դա էլ հարմար է ու պատշաճ»⁵⁷:

Այսքանով հայ-իրանական բանակցությունները Նիխորի և Վահան Մամիկոնյանի մասնակցությամբ ավարտվում են: 484թ. կնքվում է վերո-հիշյալ Նվարսակի հաշտության ու խաղաղության պայմանագիրը, որը, կարծում ենք, որ հաստատվեց-վավերացվեց 484թ. Տիգրանում Վաղարշ արքայի կողմից, երբ այնտեղ հայոց այրուծիով ներկայացել էր Վահան Մամիկոնյանը⁵⁸: Տիգրանում Վաղարշ արքան Վահան Մամիկոնյանին ըն-դունելիս՝ նրան ասում է. «Լիապես լսել ենք բոլորը, որ խոսել եք Նիխորի հետ... Քո ասած խոսքերի մեջ ոչ մի սուտ բան չկա... Արդ, եթե դու լինելիք պատճառը կորստյան և այն մեծ բազմության, որ կորավ քո ձեռքով, ապա այսօր դու արժանի կլինելիք մեղադրանքի, դատապարտումի և չարաչար մահվան: Բայց, քանի որ ուրիշ է պատճառը այն բոլոր գործերի ու կո-րուստների, որոնք դու ես կատարել, ապա ուրիշի բռնության ու վնասա-րարության համար քեզ դատապարտելը մեղք կլինի: Մեր օրենքները թույլ չեն տա այդպիսի բան»⁵⁹: Չափազանց ուշագրավ է Հայոց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի խոսքը Վաղարշ արքայի առջև. «Աստծո առաջ և թագավորների առաջ երկարաբան խոսք ասելն անհարմար է: Քանզի ես մեր բոլոր խոսքերը, պահանջն ու գործի համարձակությունը, մեր անձերը մահը տալը՝ Ձեզ ու արքունիքի ամենայն ավագանուն եմ հաղորդել Նի-

խորի ձեռքով, գրով, կնիքով: Նույնը շատ անգամ ասելը շատախոսություն է և ձանձրալի: Քանի որ այն կամակորությունն ու անհավան բնավորու-թյունը, որ դուք հիշեցիք ձեր եղբայր Պերոզի մասին խոսելիս, շատ էին ու թագավոր մարդուն անվայել: Բայց եթե այդ բռնությունը, որ նրանից էր գալիս, մեկ ուրիշին տնով, կյանքով կամ այլ մի բանով էր պատուհասում, իսկ մեզ հոգով էր ջարդում, և այդ ճնշմանն ու վտանգին ոչ մեր նախնի-ները, ոչ էլ մենք չկարողացանք դիմանալ... Բայց դուք եկեք մեզանից՝ որ-պես ձեր հպատակներից, պահանջեցեք հարգել տերերին, պահանջեցեք գործ, վաստակ, հպատակություն, օգուտ, արդարամտություն, ապա աստ-վածաբար, անգրկող մտքով յուրաքանչյուր մարդու հատուցեցեք ըստ իր վաստակի: Մեր բոլորիս խոսքն ու պահանջը այդ է: Եթե այդ պահանջը մեզ շնորհելով հաստատեք և չկամենաք մեզ հանել ձեր ծառայությունից, ապա, ինչպես թագավորների օրենքն է, գրով ու կնիքով այդ մեզ համար հաստատեցեք և մեզնից, որպես հպատակ մարդկանցից, պահանջեցեք գործ ու հպատակություն և ձեր խելոք ու ամենատես աչքերով նայեցեք մարդուն ու նրա գործին և արժանին հատուցեցեք»⁶⁰:

Ատյանը (ժողովը) փակելուց առաջ Վաղարշ արքայից արքան (484-491թթ.) Վահան Մամիկոնյանին և նրա ուխտակից նախարարներին ասաց. «Այն ամենը, որ դուք մտածել եք և իմացել, և որ մեր առաջ ասաց ձեր Վահանը, ձեզ կտրվի մեր գրով ու կնիքով: Ձեր բոլոր պահանջները ձեզ կտրվեն այսօր, մինչև հավիտյան: Եվ ապստամբության գործը, որ կա-տարել էիք Պերոզի բռնություններից և ոչ թե ձեր կամքով, ներվում է այ-սօր: Եվ այս գահի վրա բազմող թագավորներից ոչ մեկը կամ որևէ պար-սիկ մարդ, այսուհետև և հավիտյան չի համարձակվի հիշել այդ իր առան-ձին խոսքի մեջ կամ որևէ հայ մարդու առաջ, որ ծառան պարտավոր է կատարել իր տերերի հանդեպ»⁶¹:

Վահան Մամիկոնյանին պարսից արքան պաշտոնապես հռչակում է Հայոց սպարապետ⁶², իսկ երեք տարի անց՝ նաև Հայոց մարզպան⁶³:

484թ. Նվարսակի պայմանագիրը բացառիկ հաջողություն էր Մարգ-պանական Հայաստանին լայն ինքնավարությամբ օժտելու համար: Վա-հան Մամիկոնյանը 485թ. դարձավ Հայաստանի պարսկական մասի գե-րագույն կառավարիչ՝ «Տանուտեր Հայոց» և «Սպարապետ Հայոց»: Մարգ-պանական Հայաստանը կոչվեց «Տանուտիրական Հայաստան»:

⁵⁵ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԲ, էջ 405-409:

⁵⁶ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԳ, էջ 413-415:

⁵⁷ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԴ, էջ 415:

⁵⁸ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԵ, էջ 417-425:

⁵⁹ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԵ, էջ 417-419:

⁶⁰ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԵ, էջ 419-423:

⁶¹ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԵ, էջ 423-424:

⁶² Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԶ, էջ 425:

⁶³ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԸ, էջ 433:

VI դարի ընթացքում պարսկա-բյուզանդական կոիվներին վերջ չկար: Ի վերջո, 562թ. նրանց միջև կնքվեց 50-ամյա հաշտության մի պայմանագիր, որը Հայաստանի սահմանային փոփոխություններ չառաջացրեց: Դրանից անմիջապես հետո՝ 564թ. Հայաստանի մարզպան նշանակված պարսիկ Սուրեն Ճիհովր-Վշնասպը ուժեղացրեց երկրի կեղեքումները, անգամ սպանեց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի եղբորը՝ Մանվել Մամիկոնյանին, որը արհամարհանքի դրսևորում էր հայության գլխվորական ուժի հանդեպ: Պարսկաստանը, իրականում, արհամարհում է Նվարսակի պայմանագրով Հայաստանին իր խսկ տված լայն ինքնավարությունը: Հայերը սկսեցին բանակցել Բյուզանդիայի հետ՝ պարսիկների դեմ ապստամբելու դեպքում օգնություն ստանալու նպատակով: 570թ. սեպտեմբերի 1-ին կնքվում է հայ-բյուզանդական պայմանագիր, համաձայն որի, մարզպանական Հայաստանն ապստամբելու էր Պարսկաստանի դեմ ու միանալու էր Բյուզանդիային: 572թ. այդ ապստամբությունն սկսվում է. 20 000 անոց հայկական զորքը, Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, ջախջախում է Դվինում գտնվող պարսկական 15.000-անոց զորքին ու մարզպանի 2.000-անոց հեծելազորին, սպանում մարզպան Սուրեն Ճիհովր-Վշնասպին՝ նրա գլուխն ուղարկելով Բյուզանդիայի արևելյան զորահրամանատար Հուստինիանոսին, որը նստում էր Թեոդոսուպոլիսում: Այս ամենին օգնում է բյուզանդական օգնական զորքը: Սկսում է գործել 570թ. հայ-բյուզանդական պայմանագիրը: 572թ. ամռանը Բյուզանդիան հարձակվում է Պարսկաստանին ենթակա հայկական Աղձնիք նահանգի վրա: Հայ-բյուզանդական միացյալ ուժերը ամենուրեք պարտությունների են մատնում պարսիկներին: Պարսկական 120.000-150.000-անոց բանակը Հայաստանում կրկին անհաջողություն է կրում հայ-բյուզանդական միասնական զորքից, որի գլխավոր հրամանատարը Վարդան Մամիկոնյանն էր: Հայկական բանակը մտնում է Սյունիք, Աղվանք և Ատրպատական: Ողջ Հայաստանն անցնում է Բյուզանդիայի տրամադրության տակ: Բայց պարսկական բանակը, օգտվելով բյուզանդացիների անհոգությունից, 30.000-անոց զորքով Բասենի և Բագրևանդի ճակատամարտերում հաջողության է հասնում, ամբողջությամբ ետ գրավելով մարզպանական Հայաստանը: 577-578թթ. ձմռանը բյուզանդական արևելյան բանակի գլխավոր հրամանատար է նշանակվում և Հայաստան ուղարկվում Մավրիկոսը (Մորիկը), որը Տիբերիոս կայսեր մահից հետո դառնում է կայսր (582-602թթ.):

590թ. Պարսկաստանում, Վահրամ Չուբինի գլխավորած ապստամբության պատճառով, մահանում է Ուրմիզդ Դ արքան (579-590թթ.): Գահակալում է նրա որդի Խոսրով Բ Փարվեզը (590-628թթ.), որը Մծբինի մոտ ծանր պարտություն է կրում ապստամբներից ու փախչում Բյուզանդիա:

Վահրամ Չուբինն իրեն հռչակում է արքայից արքա։ Խոսքով Բ Փարվեզը դիմում է Մորիկ կայսեր օգնությանը՝ նրան խոստանալով տարածքային զիջումներ։ Մորիկը նրան օգնում է, նրան տալով ո'չ միայն բյուզանդական, այլև հայկական, վրացական և աղվանական զորքեր, որոնց գլխավորում է հայագգի Ներսեսը։ Հայաստանի բյուզանդական մասի հրամանատարն էր հայագգի Հովհան Սյուստակունը, իսկ հայ նախարարների 15.000-անոց զորագնդերի հրամանատարը՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը։ Վերջինիս հետ էին հայտնի զորահրամանատար Սմբատ Բագրատունին և Սասունի Խութեցի իշխանը։ Մորիկ կայսեր ուղարկած կայսերական բանակի թիվն էլ կազմում էր 60.000։ Պարսից ապստամբ Վահրամ Չուբինի զորքը 40.000 էր։ Վահրամ Չուբինը նույնիսկ դիմեց հայերին՝ իր կողմն անցնել, որի դիմաց, հաղթանակի դեպքում, խոստացավ վերականգնել Հայոց պետությունը։ Սակայն դա հայերին անհավանական թվաց, ու նրանք Վահրամ Չուբինին մերժեցին։ Արդյունքում, Ատրպատականում տեղի ունեցած ճակատամարտում Վահրամ Չուբինը պարտվեց, ինքն էլ սպանվեց, Խոսրով Բ Փարվեզը վերահաստատվեց իր գահին։ 591թ. Մորիկ կայսեր և Խոսրով Բ-ի միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր։ Խոսրով Բ-ն Մորիկ կայսերն ուղարկած իր նամակում գրում էր. «Մենք կվերադարձնենք ձեր Մարտիրոսուպոլիսը, անվճար կզիջենք Դարան, խորգերեզմանում կթաղենք պատերազմը, առանց որևէ հատուցման կհամաձայնենք հաշտության, կհրաժարվենք Հայաստանից, որի պատճառով պատերազմը հասավ մարդկանց վշտացնելու այդպիսի ուժի»⁶⁴։ Իսկ թե մարզպանական Հայաստանից Խոսրովն ինչ էր զիջելու Բյուզանդիային, երևում էր նրա նամակից, որի բովանդակությունն առկա է VII դարի հայ պատմագիր Մեբեոսի «Պատմութիւն Մեբեոսի»-ում, որտեղ գրվում է. «Յայնժամ արքայն Խոսրով ետ ամենեցուն ըստ իւրաքանչիւր չափուց պարգևս, և արձակեաց յիւրմէ։ Եվ իւր չու արարեալ յԱտրպատականէ՝ գնաց յԱսորեստան, ի բնիկ թագաւորական կայեանս իւր։ Եւ հաստատեցաւ յաթոռ թագաւորութեան. եւ զխոստացեալ պարգէսն կայսերն կատարեաց. ետ նոցա զԱսորեստան զամենայն մինչեւ Մծբին, եւ զերկիրն Հայոց. որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էր, գտունն Տանուտերական մինչեւ Զգետն Հուրագդան, և զգաւառն Կոտէից մինչև աւանն Գառնի և ցեղր ծովուն Բզնունեաց, և ցԱռեստաւան և զԳոգովիտ գաւառ մինչև ցՀացին և ցՄակու։ Եվ կողմն Վասպուրական գնդին էր ի ծառայութիւն Պարսից արքային։ Եւ ի նախարարացն Հայոց բազումք ի Յունաց կողմանէ եւ սակաւք՝

⁶⁴ Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo. Rec. Imm. Bekkerus. Bonnae 1834, p. 112.

ի Պարսից: Ետ եւ զմեծ մասն Վրաց աշխարհի մինչեւ ցՏփիսիս քաղաք»⁶⁵: Այս մասին պատմագիր Թովմա Արծրունին գրում է. «Բյուզանդիայի կայսր Մորիկի ուրերորդ տարում, պարսից թագավոր Որմիգդը, որը Սասանյան տոհմից էր, սպանվեց իր հավատարիմներից: Նրա մանկահասակ որդին՝ Խոսրովը, տիրեց թագավորությանը: Ուն Վահրամ Մեհրևանդակը, որը արևելյան կողմերի իշխան էր, մեծ ուժի տեր մի տղամարդ, քաջաբար ջարդեց թետալացիների զորքը, գրավեց Բալևը և բուշանների ամբողջ երկիրը, մինչև Վահոռտ անունով մեծ գետից էլ անդին: Սա խլեց պարսից թագավորությունը, իսկ Որմիգդի որդի Խոսրովը փախավ Բյուզանդիայի Մորիկ կայսեր մոտ: Նրան իր քեռիները՝ Վնդոն ու Վստամը, փախցնելով, տարան կայսեր պալատը: Մորիկ կայսեր մոտ ուղարկեցին նաև զորավոր մարդկանց, որոնք տարան մեծարժեք նվերներ և Խոսրովի բերանով գրված մի թուղթ՝ այսպիսի բովանդակությամբ. «Մեծագոր թագավոր, ծովերի ու ցամաքի տիրակալ, տուր ինձ օգնական զորք և հաստատիր ինձ իմ պապերի թագավորական գահին: Քանզի, եթե կարողանամ ջարդել իմ թշնամուն և վերականգնեմ թագավորությունս, կլինեմ քո հյու հնազանդ որդին, քեզ կտամ Ասորվոց կողմերն ու ամբողջ Արվաստանը, մինչև Մծուրն քաղաքը, իսկ Հայոց աշխարհից՝ տանուտիրական իշխանությունը մինչև Այրարարտ, Դվին քաղաքը և Բզնունյաց ծովի եզերքը, Առեստ ավանը, ինչպես նաև Վրաց երկրի մեծ մասը, ընդհուպ մինչև Տփիսիս քաղաքը, և խաղաղության դաշինք կհաստատվի մեր միջև, իսկ մեր թագավորելուց հետո՝ մեր որդիների միջև»⁶⁶: Թովմա Արծրունին այնուհետև գրում է. «... Խոսրովը հաստատվեց թագավորական գահին և կատարեց կայսեր տված խոստումը՝ նրան տալով ամբողջ Արվաստանը, մինչև Մծուրն, Հայոց երկիրը՝ մինչև Հրազդան գետը և Կոտայք գավառից, Գառնի ավանից մինչև Բզնունյաց ծովի եզերքը՝ Առեստ ավանը, Կոգովիտ գավառից մինչև Հացյուն, Մակու: Եվ հաստատվեց մեծ բարեկամություն ու դաշինք Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի թագավորների միջև»⁶⁷: Նշված իրադարձությունների շուրջ տեղեկություններ կան Վարդան Արևելցի պատմագրի «Տիեզերական պատմություն»-ի մեջ, որտեղ գրված է. «(Պերոգի) թագն առնում է նրա որդի Որմիգդը, որը գործում է նենգորեն և սպանվում իր պալատում: Թագը խլում է նրա որդի Խոսրովը, որի վրա

⁶⁵ Կ. «Պատմություն Սեբեոսի», Երևան, 1979թ., գլ. ԺԲ, էջ 84:

բ. Է. Լ. Դանիելյան, «Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և Հայ առաքելական եկեղեցին VI-VIIդդ.», Երևան, 2000թ., էջ 7-56:

⁶⁶ Թովմա Արծրունի և Անանուն, «Պատմություն Արծրունյաց տան», թարգմ. Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1973թ., դպրություն II, գլ. Գ, էջ 104-105:

⁶⁷ Նույնը, դպրություն II, գլ. Գ, էջ 107:

հարձակվում է գորագլուխ Վահրամը և նրան փախուստի մատնում: Նա գնում է Մորիկ կայսեր մոտ և նրանից օգնություն ստանալով, վերադառնում է ու տիրում իր հայրենիքին: Նա երախտահատույց է լինում Մորիկին՝ նրան թողնելով Միջագետքը և Հայաստանի այն մասը, որ կոչվում էր տանուտիրական գունդ, բացի Դվինի ոստանից և երկու գավառներից, որոնք են՝ Ոտն Մասյացն և Արագածի կողմը, Մորիկին թողնում է Ընծաքիսար կոչվող սարից մինչև Առեստ ավանն ու Հացյունքը»⁶⁸: Այս դեպքերի մասին նույնաբովանդակ տեղեկություն է տալիս նաև պատմագիր Հովհաննես Դրասխանակերտցին, գրելով. «...Նրա (Պերոզի) փոխարեն թագավորում է նրա որդի Որմիզդը, որը իր իսկ մերձավորների և այլ նախարարների դեմ նենգորեն գործելով՝ հենց իր դահլիճում սպանվում է նրանց կողմից: Նրա փոխարեն թագավորում է նրա որդի Խոսրովը: Եվ երբ նրա դեմ նենգություն է գործում ոմն իշխան Վահրամը, որն իրեն թագավոր է կոչում, փախչում, ընկնում է Մորիկ կայսեր մոտ: Իսկ կայսրը Խոսրովին օգնում է մեծաքանակ զորքով, և Իռայում նրանց կողմից սպանվում է Վահրամը: Եվ Պարսկաստանում դարձյալ թագավոր է դառնում հավատացյալ Խոսրովի թոռը Խոսրովը: Իսկ Մորիկը, երախտահանում հավատացյալ Խոսրովի թոռը՝ Խոսրովը: Իսկ Մորիկը, երախտահանում Միջագետքը Դարայի ու Մծքինի հետ միասին և Հայաստանի այն մասը, որը անվանվում է տանուտիրական գունդ, բացի Ոստանից, Դվին քաղաքից և ևս երկու գավառից, տիրական գունդ, բացի Ոստանից, Դվին քաղաքից և ևս երկու գավառից, որոնք գտնվում են Մասյացոսնի ու Արագածի կողմերում: Դրանք ասար կոչվող լեռից մինչև Առեստ ավանը և Հացյունքը»⁶⁹:

Վերևներում «Տանուտիթական գունդ» անվան մեկը մեկը և անգլիական չափով մի երկրամաս, որը բաղկացած է Այրարատ, Տուրուբերան և Տայք նահանգներից⁷⁰:

591թ. պարսկա-բյուզանդական հաշտության պայմանագրով Պարսկաստանը Բյուզանդիային է զիջում՝

ա. Միջազգետքը,

ա. Միջազգետքը,
բ. Հայաստանի մեծագույն մասը, իրեն պահելով Վասպուրականի նա-
հանգը, Մասյացոտն և Կոտայք գավառները,

⁶⁸ աս. Վարդան Արևելցի, «Տիեզերական պատմություն», Թարգմ. Գ. Թոսունյանի, Երևան, 2001թ., գլ. ԼԱ, էջ 95:

69 Բ. Վ. Կ. Բակլանյան, նշվ. աշխ., էջ 312-360:
Հովհաննես Դրասխանակերտցի, «Հայոց պատմություն», թարգմ. Գ.
Թոսունյանի, Երևան, 1996թ., էջ 71:
«История» СПб 1908г. стр. 131, 133-134.

⁷⁰ Н. Алонц, "Армения в эпоху Юстиниана", СПб, 1908г., стр. 131, 133-134.

թեան իմոյ ընդ իս եւ ընդ ձեզ՝ որչափ ամաց եւ դուք կամիջիք. եւ ոչ անում ի ձէնջ սակ գերեամ մի, ապա յայնժամ տաջիք երդմամբ, որչափ որ դուք կամիջիք: Եւ հեծեալ կալէք յաշխարհիդ ԺԵ հազար, եւ հաց յաշխարհէն տուք, եւ ես ի սակն արքունի անգարեմ, եւ զհեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ. բայց այլուր եւ հրամայեմ՝ պատրաստ լիցին ի գործ. եւ ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս, եւ ոչ տաճիկ սպայ՝ ի բազմացն մինչեւ ցմի հեծեալ: Թշնամի մի՛ մտցէ ի Հայս. եւ եթէ գայ Հռոմ ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զաւրս յաւգնականութիւն՝ որչափ եւ դուք կամիջիք: Եւ երդնում ի մեծն Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմ»⁷⁴:

Թեոդորոս Ռշտունու և Մուսլիայի միջև 652թ. կնքված հաշտության և փոխօգնության պայմանագրի դրույթներն էին.

1. Հայաստանը Արաբական Խալիֆայությանը հարկ չէր վճարում երեք տարի ժամկետով, որից հետո պետք է վճարեր այնքան, որքան կամենար:

2. Հայաստանն իրավունք ձեռք բերեց ունենալ 15000-անոց հեծելազոր, որի ծախսերը պետք է հոգար ինքը:

3. Հայոց հեծելազորը, բացի Ասորիքից, ուր որ Խալիֆայությունը պահանջեր, պարտավոր էր գնալ կռվելու:

4. Հայաստանում չէին լինելու արաբական կայազորներ (գործ և սպա):

5. Հայաստանի վրա Բյուզանդիայի հարձակման դեպքում, Խալիֆայությունը Հայաստանին էր տրամադրում այնքան օգնական զորք, որքան որ հայերը կկամենային⁷⁵:

Հայաստանի և Արաբական Խալիֆայության միջև 652թ. կնքված պայմանագիրը ձևականորեն ճանաչում էր վերջինիս գերիշխանությունը առաջինի նկատմամբ և ապահովում էր Հայաստանի ինքնուրույնությունը:

Հայկական հարցի լուծումը երկար սպասեցրեց. 885թ. պատմության ասպարեզ ելավ Հայոց Բագրատունյաց պետությունը, որը մեծ ու բացառիկ երևույթ էր Հայոց պատմության մեջ: Այս պետությունը, անշուշտ, բազում պայմանագրեր ու համաձայնագրեր կնքեց իրեն առնչվող պետությունների հետ: Բյուզանդիան էր, սակայն, որ ամեն գնով ջանում էր իր մեջ

⁷⁴ ա. Սեբեոս, նշվ. աշխ., գլ. ԽԸ, էջ 164:

բ. Է. Լ. Դանիելյան, նշվ. աշխ., էջ 153-178:

⁷⁵ ա. Սեբեոս, նույն տեղում:

բ. Վ. Կ. Բսկանյան, նշվ. աշխ., էջ 489-494:

գ. Է. Լ. Դանիելյան, նշվ. աշխ., էջ 207-218:

դ. Ղևոնդ, «Պատմություն» (թարգմ. Արամ Տեր-Ղևոնդյան), Երևան, 1982թ., գլ. Բ, Գ, Դ, էջ 21-27:

ե. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, «Ազգապատում», հ. Ա, ս. Էջմիածին, 2001թ., մաս 476, 478, 486, էջ 823-827, 838-840:

կլանել Հայաստանը: Բագրատունյաց պետության վերջին շրջանում Բյուզանդիան Հայաստանը սեփականացնելու ուղղությամբ նենգ ու ստոր քայլերի էր գնում: Այսպես. 1021թ. Վասիլ Բ կայսրը (957-1025թթ.) Վասպուրականին պարտադրեց կործանարար մի պայմանագիր, որով Արծրունյաց թագավորությունն իր 8 քաղաքներով, 72 բերդերով և 400 գյուղերով միացվեց Բյուզանդիային: Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը դրա դիմաց ստացավ Մեքաստիան՝ իր գավառներով: Վասպուրականի հզոր հայ միջավայրը սրանով զրկվեց 70-80.000 հայերից, որոնց այս ճանապարհով տեղափոխեցին Մեքաստիա⁷⁶: Բյուզանդիայի կողմից 1022թ. Տրապիզոնում ավելի սարսափելի ու չտեսնված մի անարդար պայմանագիր պարտադրվեց Հայոց թագավոր Հովհաննես-Սմբատին: Բյուզանդիան մեծ զորքով պատրաստվում էր ներխուժել Անի ու վերջ դնել Հայոց պետությանը: Դա կանխարգելելու նպատակով, Հայոց Հովհաննես-Սմբատ թագավորը Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին լիազորեց գնալ Տրապիզոն՝ Վասիլ Բ կայսրը մոտ, հույս ունենալով բանակցությունների ու որոշ զիջումների շնորհիվ վերացնել այդ վտանգը: Անզիջում կայսրը դրան համաձայնվեց մի պայմանով, որ կնքվող պայմանագրում դրույթ մտցվի Անին ու Բագրատունյաց պետության հողերը Հովհաննես-Սմբատ թագավորի մահից հետո Բյուզանդիային ի սեփականություն անցնելու վերաբերյալ, ինչն էլ արվեց: Պայմանագրի այդ դրույթը պատմության մեջ հայտնի է «Հովհաննես-Սմբատ թագավորի կտակ» անվամբ: Այդ մասին Արիստակես Լաստիվերցին գրում է. «... Բայց այնտեղ գրվեց հայերի կորստյան կտակ-նամակը, որովհետև Հովհաննես-Սմբատը պատվեր էր տվել հայրապետին, թե գրություն գրիր և կտակ տուր թագավորին, որ իմ մահից հետո իմ քաղաքներն ու երկիրը նրան եմ հանձնում որպես ժառանգություն. ինքը թագավորության թագակալ ժառանգ չունեի, քանի որ նրա որդի Երկաթը շուտ վախճանվեց»⁷⁷: Բյուզանդական պատմագիր Հովհաննես Սկիլիցեսը պայմանագրի մասին հաղորդում է հետևյալը. «Այն ժամանակ, երբ Աբխազաց առաջնորդ Գեորգիոսը պատերազմ սկսեց բյուզանդացիների դեմ, նրան դաշնակցել էր Անիի տեր Հովհաննեսիկը: Բայց որովհետև, ինչպես վերևում ասվեց, Վասիլ կայսրը զորքով գալով Իբե-

⁷⁶ ա. Թովմա Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 10

բ. Արիստակես Լաստիվերցի, «Պատմություն» (թարգմ. Վ. Առաքելյանի), Երևան, 1971թ., էջ 12, 53:

⁷⁷ ա. Արիստակես Լաստիվերցի, նշվ. աշխ., գլ. Բ, էջ 9-10:

բ. Մատթեոս Ուռհայեցի, «Ժամանակագրություն», թարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1973թ., էջ 33, 52-53, 56-58, 62-64:

գ. Մ. Ա. Օրմանեան, «Ազգապատում», հ. Ա, մասեր 826-845, էջ 1402-1437:

րիա, կովեց Գեորգիոսի դեմ, պարտության մատնեց նրան և ջախջախեց, Հովհաննեսիկը վախենալով, որ կայսրը հանկարծ գայրացած լինելով իր դեմ՝ Գեորգիոսի հետ դաշնակցած լինելու պատճառով, փորձանք կբերի իր գլխին, վերցնելով Անի քաղաքի բանալիները, անձնապես գնաց կայսեր մոտ, կամավոր կերպով հանձնվեց նրան և նրան հանձնեց բանալիները: Կայսրը գովեց նրա խոհեմությունը, պատվեց նրան մագիստրոսի աստիճանով և նշանակեց Անիի ու Մեծ Հայք կոչված երկրի ցմահ իշխան, նրանից նախօրոք գրություն վերցնելով, թե իր մահից հետո Հովհաննեսիկի ամբողջ իշխանությունը կանցնի իր՝ Վասիլի ձեռքը և կդառնա հոռմեական (բյուզանդական- S. U.) կայսրության բաղկացուցիչ մասը»⁷⁸:

1041թ. վախճանվեց Հովհաննես-Սմբատը, և բյուզանդական 100.000-անոց բանակն արշավեց Անին գրավելու, բայց հայերը, մեծ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու ղեկավարությամբ, ետ մղեցին բյուզանդացիներին: Բագրատունյաց պետության վերջին գահակալ Գագիկ Բ-ին (1041-1045թթ.) որոշ ժամանակ հաջողվեց թույլ չտալ ի կատար ածելու 1022թ. Տրապիզոնի պայմանագրի հիշյալ չարաֆաստիկ դրույթը՝ Հովհաննես-Սմբատի կտակը: Բյուզանդիան կրկին դիմեց նենգության. Գագիկ Բ-ին հրավիրում են Կ.Պոլիս, ապա արքայորում Կալոն Պեղար և Պիզոն բնակավայրեր, որտեղ էլ նա մնում է ցմահ: Իսկ բյուզանդական զորքը 1045թ. գրավում է Անին, վերացնում Հայոց Բագրատունյաց պետությունը՝ վերջինիս տարածքները բռնակցելով Բյուզանդիային: Կյանքի է կոչվում 1022թ. Տրապիզոնում կնքված բյուզանդա-հայկական պայմանագրի անփառունակ կետը՝ Հովհաննես-Սմբատի կտակը:

Հայոց Բազրաստունյաց թագավորության անկումը ողբերգական հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար: Հայ ժողովուրդը երկար դարեր կորցրեց իր ինքնուրույն պետականությունը բուն Հայաստանում: Մկիզբ առավ զանգվածային արտագաղթը, որը հետզհետե ջլատեց հայ ժողովրդի ներուժը: Հայ անկախ պետության բացակայությամբ էին պայմանավորված նաև սելջուկ-թուրքերի համարյա անարգել թափանցումն ու ներխուժումը Հայաստան և Բյուզանդիա՝ հետագայում հաստատվելով Փոքր Ասիայում, հիմնելով Օսմանյան պետություն, կործանելով հենց իրեն հավկուր Բյուզանդիային և մեծագույն վնասներ պատճառելով Եվրոպային: Հենց սելջուկ-թուրքերի ժառանգներն էլ XIX դարի II կեսում և XX դարի սկզբում իրականացրեցին Հայոց ցեղասպանությունը: Այս չարանենգ ուժը սելջուկ թրքությունը, հնագույն ժամանակներից ապրել է Չինաստանից հյուսիս ընկած տարածքներում: Չինացիները սելջուկ-թուրքերի մի մասին

իրենց են ենթարկել, նրանց անվանել են «ույդուր» (հպատակ): V դարում սելջուկ-թուրքերի արևմտյան ներկայացուցիչները հայտնի էին «հոներ» անվամբ: Թուրք-սելջուկները IX-XI դարերում հայտնվեցին Արաբական խալիֆայությունում և Հյուսիսային Պարսկաստանում՝ ծառայելով նրանց բանակներում: Այստեղ էլ նրանք ընդունեցին իսլամը: Սելջուկ-թուրքերը 1045-1063թթ. ներխուժեցին Բյուզանդիայի արևելյան տարածքներ՝ Հայաստան: Անհեռատես Բյուզանդիան այդ դրությամբ նույնիսկ ցրեց հայ-վրացական այն 50.000-անոց զորքը, որը պաշտպանում էր Բյուզանդիայի արևելյան սահմանները⁷⁹: Հայաստան ներխուժած սելջուկ-թուրքերի մասին XI դարի հայ պատմագիր Արիստակես Լաստիվերցին (Լաստիվերտցի) գրում է. «Այս տարիներին երկնքի բարկության դուռը բացվեց մեր աշխարհի վրա. Թուրքեստանից եկան բազմաթիվ զորքեր, որոնց երիվարները սրընթաց էին արծիվների պես. նրանց սմբակները ամուր էին ինչպես ապառաժ: Նրանք սաստիկ սպառազինված էին. աղեղները լարված, նետերը միշտ սուր. երբեք չարձակեցին իրենց կոշիկների կապերը: Հասնելով Վասպուրականի գավառը՝ քաղցած ու անհագուրդ գայլերի նման հարձակվեցին քրիստոնյաների վրա և հասնելով մինչև Բասեն գավառն ու Վաղարշավան կոչված մեծ դաստակերտը, սրով, հրով ու գերությամբ, քանդելով ավերեցին քսանչորս գավառները: Կսկծալի և անսպառ ողբ ու արտասուքների է արժանի այս պատմությունը»⁸⁰: XI-XII դարերի մեկ այլ պատմիչ նկարագրում է սելջուկ-թուրքերի կողմից հայկական վաճառաշահ Արծն քաղաքի թալանի ու սոսկալի կոտորածի մասին՝ մեղադրելով քաղաքն անպաշտպան թողած Բյուզանդիայի ղեկավարությանը. «Ահա, այս տարին (1049/1050) անհավատների զորքը հասավ հայոց հոչակավոր ու բազմամարդ քաղաքը, որն անվանվում էր Արծն, և տեսան, որ այդ քաղաքն առանց պարսպի է, լցված տղամարդկանց ու կանանց անթիվ բազմությամբ և ունի անհամար քանակությամբ ոսկի ու արծաթ... Այլագզիները սրերով հարձակվեցին քաղաքի վրա և սաստիկ կոտորած արին ու սրի անցկացրին հավասարապես ամբողջ քաղաքը՝ մոտ 150.000 մարդ: Իսկ ոսկու, արծաթի և դիպակների (թալանի) մասին պատմելն ավելորդ է, որովհետև հնարաւորի չէ գրով արտահայտել»⁸¹: Արիստակես Լաստիվերցին սելջուկ-թուրքեվոր չէ գրով արտահայտել»⁸¹: Արիստակես Լաստիվերցին սելջուկ-թուրքերի կողմից Մանազկերտի ավերումը (1054թ.) ներկայացնում է այսպես. «Այն աղետները, որ այն ժամանակ նրանք հասցրին, ո՛վ կարող է գրի առնել, և կամ ո՛ւմ միտքը կգործի թվել. որովհետև ամբողջ երկիրը լցված է նեղ, և կամ ո՛ւմ միտքը կգործի թվել. որովհետև ամբողջ երկիրը լցված է նեղիակներով. շեներն ու անշեն վայրերը, ճանապարհները և անապատ տե-

⁷⁹ Schlumberger G., *L'épopée Byzantine à la fin du X s.*, III, Paris, 1896, p. 553.

⁸⁰ Արխատակես Լաստիվերցի, նշվ. աշխ., գլ. ԺԱ, էջ 38:

⁸¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, նշվ. աշխ., մաս Ա, էջ 68:

ղերը, քարանձավներն ու առապարները, անտառախիտ և ապառաժոտ վայրերը, բոլոր շինանիստ տեղերում հրկիզելով ավերեցին տներն ու եկեղեցիները, որոնց կրակի բոցը ավելի էր բարձրանում, քան Բաբելոնի հնոցինը. այս միջոցներով, ոչ թե մի անգամ, այլ երեք անգամ իրար ետևից, ամբողջ աշխարհը քարուքանդ արին մինչև երկիրը իսպառ կտրվեց բնակիչներից, լռեց անասունների բառաչը»⁸²:

Բյուզանդական Ռոմանոս IV Դիոգենես կայսրը (1067-1071թթ.) որոշեց կանգնեցնել սելջուկ-թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Փոքր Ասիա: Նա մեծ զորքով շարժվեց դեպի Հայաստանի Մանազկերտ քաղաք, բայց այստեղ 1071թ. տեղի ունեցած ահեղ ճակատամարտում, բյուզանդացիները ծանր պարտություն կրեցին, և կայսրն ինքը գերի ընկավ թշնամու զորավար Ալփասլանի ձեռքը: Մանազկերտի ճակատամարտում որոշվում էր ոչ միայն հայ ժողովրդի, Բյուզանդիայի, այլև ամբողջ Եվրոպայի ճակատագիրը, որովհետև այս ճակատամարտում Բյուզանդիայի պարտությունը սելջուկ-թուրքերին հնարավորություն տվեց լցվել Փոքր Ասիայի խորքերը, կործանել Բյուզանդիան և ներխուժել Եվրոպա, վերջինիս դարեր շարունակ դնելով դժվարին կացության մեջ: Գերմանացի պատմաբան Հ. Գեյցերն այդ մասին գրում է. «1071թ. Մանազկերտի պարտության ճակատագրական սարսափելի օրը Բյուզանդական մեծ պետության մահվան օրն էր: Թեև նրա հետևանքներն իրենց բոլոր ահավորությամբ անմիջապես զգալի չեղան, սակայն Փոքր Ասիայի արևելյան մասերը, Հայաստանը և Կապադովկիան, որոնք այնքան կայսրեր ու զորապետներ էին տվել և կազմում էին պետության իսկական ուժը՝ ընդմիջտ կորած էին կայսրության համար, ու թափառական թուրքը հին հռոմեական փառահեղության ավերակների վրա հաստատեց իր վրանը»⁸³:

Հայկական հարցի լուծման խնդիրներն էլ ավելի բարդացան: Հայ ժողովրդի բնօրրանային հողերը հայտնվեցին ոչ միայն պարսիկների, բյուզանդացիների, այլև սելջուկ-թուրքերի ձեռքում: 1071թ. Մանազկերտի ճակատամարտում վերջիններիս տարած չարաբաստիկ հաղթանակը նախ և առաջ կոտրեց Հայկական հարցի մեջքը. սկսվեց զանգվածային արտագաղթ հայկական բնօրրանային հողերից դեպի Փոքր Ասիայի խորքերը և Կիլիկիա: Հայկական հարցն իր ջանադիր գործողությունների մեջ մտավ հատկապես Կիլիկիայում և Հյուսիսային Հայաստանում: 1080թ. հայություն-

⁸² Արիստակես Լաստիվերցի, նշվ. աշխ., էջ 56:

⁸³ ա. Գեյցեր Հ., «Յամառոտություն բիւզանդական կայսրների պատմութեան» (գերմաներենից թարգմ. Մեսրոպ վարդ. Տէր-Մովսէսեան), Վաղարշապատ, 1901թ., էջ 304:

բ. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977թ., էջ 68:

նը Կիլիկիայի 40.000կմ² տարածքի վրա հիմնեց մոտ 1 միլիոն բնակչությամբ անկախ պետություն (Կիլիկիան Բ.ա. I դարում Տիգրան II-ի օրոք գտնվում էր Հայկական կայսրության կազմում): Կիլիկիայում էր, որ հայությունն առնչվեց այնտեղ հայտնված խաչակիրներին, որոնք, գալով Եվրոպայից, իբր թե ազատագրելու էին Երուսաղեմի քրիստոնեական սուրբ վայրերը, բայց իրականում եկել էին Արևելքը նվաճելու ու կողոպտելու նպատակով: Խաչակիրները մոտ 200 տարի (1096-1270թթ.) գոյատևեցին Մերձավոր Արևելքում: Բանը նրանում է, որ սելջուկ-թուրքերից պարտված Բյուզանդիան, Պաղեստինի քրիստոնեական սրբավայրերը մահմեդականների լծից ազատագրելու պատրվակով, օգնություն խնդրեց արևմուտքից, և սկիզբ առավ խաչակրաց ութ արշավանքների մի ամբողջ շարք: Խաչակիրները հիմնականում կազմված էին ֆրանսիական, գերմանական, իտալական (Վենետիկի և Ջենովայի) ռազմիկներից: Խաչակիրները Կիլիկյան Հայաստան մտան 1097թ., և հայերը նրանց օգնեցին: Խաչակիրները 1098թ. գրավեցին Եղեսիան, Անտիոքը, 1099թ.՝ Պաղեստինը, 1109թ.՝ Տրիպոլին և այս վայրերում չորս իշխանություններ հիմնեցին՝ Երուսաղեմի գլխավորությամբ: Խաչակիրները մեծ ազդեցություն ունեցան Կիլիկյան Հայաստանի ճակատագրի վրա: Հայերը պայքարում էին Կիլիկյան Հայաստանը գերծ պահել խաչակիրների և Բյուզանդիայի ոտնձգություններից: Կիլիկյան Հայաստանի նոր թշնամիներն էին Իկոնիայի սուլթանությունը և Եգիպտոսի մամլուքները: Այս թշնամական միջավայրում իր անվտանգությունն ապահովելու նպատակով, XIII դարի կեսերին Կիլիկյան Հայաստանը դաշինք կնքեց մոնղոլների հետ: 1246թ. Կիլիկյան Հայաստանի սպարապետ Սմբատը Մոնղոլիայի այն ժամանակվա մայրաքաղաք Կարակորումում Գոյուկ մեծ խանի հետ կնքեց բարեկամության պայմանագիր, որի համաձայն՝

1. Կիլիկյան Հայաստանը դարձավ մոնղոլների դաշնակիցը:
2. Կիլիկյան Հայաստանը մոնղոլներին վճարելու էր որոշակի հարկեր:
3. Մոնղոլները պարտավորվում էին հայերին ցույց տալ ռազմական օգնություն Իկոնիայի սուլթանության դեմ:
4. Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում I-ը մեկնելու էր Կարակորում՝ հայ-մոնղոլական մեծ պայմանագիր կնքելու համար⁸⁴:

⁸⁴ ա. Смбат Спарамет, «Летопись» (перевод А.Г. Галстяна), Ереван, 1974г., стр. 130. բ. Կիրակոս Գանձակեցի, «Հայոց պատմություն» (թարգմ. Վ. Առաքելյանի) Երևան, 1982թ., գլ. ԾԸ, էջ 263: գ. Ստեփանոս Օրբելյան, «Սյունիքի պատմություն» (թարգմ. Ա. Աբրահամյանի), Երևան, 1968թ., էջ 326-331: դ. Գրիգոր Ակնեցի, «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց» (տե՛ս Մաղաքիա Պ. Գրիգոր Ակնեցի, «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց»), Ս. Պետերբուրգ, 1870թ., էջ 17: Աբեղայի «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց»), Ս. Պետերբուրգ, 1870թ., էջ 17:

Ի վերջո, 1254թ. Կարակորումում կնքվեց մոնղոլա-հայկական խաղաղության, բարեկամության ու փոխօգնության պայմանագիրը, որը ստորագրեցին Մանգու մեծ խանը և Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում Ա թագավորը: Այս պայմանագրով՝

1. Կողմերը պայմանավորվում են օգնել միմյանց պատերազմի ժամանակ: Կիլիկյան Հայաստանը օգնում է մոնղոլներին Միջագետքը, Սիրիան ու Պաղեստինը գրավելու գործում, իսկ մոնղոլները պարտավորվում են պաշտպանել Կիլիկյան Հայաստանը Իկոնիայի, Եգիպտոսի և շրջակա մյուս մահմեդական պետությունների հարձակումներից:

2. Միմյանց միջև հաստատում են հավերժական բարեկամություն և խաղաղություն:

3. Առանց Կիլիկյան Հայաստանի պետության համաձայնության ու պահանջի, մոնղոլական զորքը և պաշտոնյաները իրավունք չունեն մտնելու Կիլիկյան Հայաստանի սահմանները:

4. Նախկինում Հայոց պետությանը պատկանած այն հողերը, որոնք անցել են այլ պետությունների և նրանցից էլ գրավվել են մոնղոլների կողմից, վերադարձվում են Հայոց պետությանը:

5. Մոնղոլիան իր կայսրության ամբողջ տարածքում Հայոց եկեղեցուն շնորհում է անձեռնմխելիություն՝ նրան ազատելով բոլոր տեսակի հարկերից⁸⁵:

Հայ-մոնղոլական դաշինքը զգալի օժանդակություն էր Հայկական հարցի դժվարին խնդիրների լուծման գործում: Բայց Հայկական հարցի լուծման համար միայն հայ-մոնղոլական դաշնակցային հարաբերությունները բավարար չէին, ուստի Կիլիկյան Հայաստանը լավ հարաբերություններ պահպանեց Եվրոպայի հետ: Հեթում I-ը 1236թ. Հարուն բերդաքաղաքը հատկացրեց Տևտոնյան օրդենին, խոստում առնելով՝ պահպանել իր թագավորության սահմանները⁸⁶: 1248թ. ֆրանսիական Լյուդովիկոս IX թագավորը ժամանել էր Կիպրոս, որին ներկայացած Հեթում Ա-ի պատվիրակները իրենց թագավորի պատրաստակամությունը հայտնեցին խաչակիր արքայի նպատակներն իրականացնելու համար տրամադրելու Կիլիկյան Հայաս-

տանի բոլոր հնարավորությունները⁸⁷: Երբ հետագայում (հատկապես 1268թ.) Կիլիկյան Հայաստանի բանակը պարտություններ կրեց եգիպտական մամլուքներից, դա ծանր հետևանք ունեցավ եվրոպայից եկած խաչակիրների համար, քանի որ արևելքում նրանց դաշնակիցն ու հենարանը հայերն էին: Այդ դրությամբ 1268թ. եգիպտացիները գրավեցին Անտիոքը և վերջ դրեցին խաչակիրների իշխանությանը: «Հայկական բանակների պարտությունը 1266թ.,- գրում է ֆրանսիացի պատմաբան Ռ. Գրուսեթը,- որոնք հանդիսանում էին ֆրանկների միակ իրական պահպանը, Հյուսիսային Սիրիայում՝ Ֆրանկ տիրապետության անկման նախերգանքը դարձավ»⁸⁸: Լևոն III-ի (1271-1289թթ.) գահակալության առաջին տարում (1271թ.) խաչակիրների 8-րդ արշավանքը անհաջողության մատնվեց, որով ավելի սրվեցին հայ-եգիպտական հարաբերությունները: Լևոն III թագավորը 1274թ. ռազմական օգնություն խնդրեց Ֆրանսիայի Լիոն քաղաքում տեղի ունեցող հունա-հռոմեական եկեղեցական ժողովից, որտեղ քննարկվում էին դեպի Արևելք խաչակրաց նոր արշավանք կազմակերպելու հարցերը: Լևոն III-ը նույն դիմումը կրկնեց 1278, 1279 և 1282 թվականներին⁸⁹: Այս մասին տեղեկանալով, եգիպտացիները Կիլիկյան Հայաստանի դեմ արշավանք-արշավանքի հետևից էին կազմակերպում: Լևոն Գ-ի որդին՝ Հեթում Բ թագավորը (1289-1305թթ.), միաժամանակ օգնության խնդրանքով դիմեց և՛ մոնղոլներին, և՛ Հռոմի պապին: Մոնղոլներն օգնության չեկան, իսկ 1292թ. Հռոմի Նիկողայոս IV պապի բարեխոսական նամակները՝ ուղղված Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ Գեղեցիկին և Անգլիայի թագավոր Էդվարդին, մնացին անհետևանք⁹⁰: Նույն թվականին պապը մեկ այլ նամակով հորդորեց Հյուսիսեվրոպայի և Տաճարականներին պատկանող նավատորմի ծովակալին ու բոլոր «հավատարիմ քրիստոնյաներին» օգնության ձեռք մեկնել Հայոց թագավորին⁹¹, բայց դրանք ևս ապարդյուն անցան: Լևոն IV-ը (1305-1307թթ.) պատվիրակներ ուղարկեց Հռոմ և Փարիզ: Հռոմի Կլեմենտ Ե պապը, օգնություն խոստանալով, պահանջեց, որ Հայոց եկեղեցին ընդունի կաթոլիկ դավանանք: Այդ պատճառով 1307թ. Ստում տեղի ունեցավ եկեղեցական ժողով, որտեղ քննարկվեց հայ և կաթոլիկ եկեղեցիների միութ-

⁸⁵ ա. "Receuil des Historiens des Croisades": "Documents arméniens", Paris, 1869, t. II, p.161-165.

բ. Հեթում Պատմիչ, «Պատմություն թաթարաց», Վենետիկ, 1842թ., էջ 43:

գ. "Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Ребрука", Москва, 1957г. (перевод Малеина), стр. 115.

դ. Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԸ, էջ 263:

⁸⁶ Ղեւոնդ Ալիշան, «Միսուան: Համագրություն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ» (այսուհետև՝ «Միսուան»), Վենետիկ, ս. Ղազար, 1885թ., էջ 207:

⁸⁷ Langlois V., Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie, Paris, 1860, p. 60.

⁸⁸ Grousset, R. Histoire des croisades et du royaume franc de Jerusalem, vol. I-III, Paris, 1936, p. 634-635.

⁸⁹ Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ, Ս. Էջմիածին, 2001թ., մաս 1157, էջ 1964-1966 և մաս 1158, էջ 1966-1968:

⁹⁰ Baronius, Annales ecclesiastici, t. XX-XXIII, R., 1867, t. XXIII, p. 118.

⁹¹ Langlois V., Essai historique..., p. 30.

յան հարցը: Քաղաքական նկատառումով ընդունվեց Հռոմի պապի առաջարկը, որը, սակայն, համահայկական ընդունելություն չստացավ:

XIV դարում Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին ռիսկերի թշնամիներ մնացին Եգիպտոսի մամլուք և Փոքր Ասիայի սելջուկ սուլթանները: Մյուս կողմից, Հռոմի պապերը պահանջում էին կիլիկիահայության կաթոլիկացում: Լևոն V (1320-1342թթ.) թագավորի օրոք Մերձավոր Արևելքում և Եվրոպայում կարևորագույն իրադարձություններ տեղի ունեցան. կործանվեց մոնղոլական պետությունը, իսկ Եվրոպայում Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև սկսվեց հարյուրամյա պատերազմը (1337-1453թթ.): Կիլիկյան Հայաստանը մնաց մեն-մենակ իսլամական թշնամի պետությունների օղակում, առանց դաշնակցի և օգնական ուժի: Լևոն V-ը ևս մեկ անգամ փորձեց Եվրոպայից խաչակրաց նոր արշավանք ուղղորդել դեպի Արևելք, բայց դա չստացվեց, փոխարենը Եգիպտոսի մամլուքները 1322թ. գրավեցին Կիլիկիայի միջազգային նավահանգիստ Այասը, որն օգտագործվում էր նաև եվրոպացի առևտրականների կողմից՝ ի հակակշիռ եգիպտական Ալեքսանդրիա նավահանգստի: Սա մեծ արձագանք գտավ Եվրոպայում. Հռոմի պապը խաչակրաց նոր արշավանք խոստացավ, չմոռանալով հայերից պահանջել կաթոլիկացում: Լևոն V-ը, հարկադրված, 1323թ. ծանր պայմաններով պայմանագիր կնքեց Եգիպտոսի հետ, որով պարտավորվեց նրան վճարել 120.000 արծաթ դիրհեմ, Այաս նավահանգստից ստացված եկամուտների կեսը, օտարականներին վաճառվող աղի կեսը, որի դիմաց Եգիպտոսը գործերը հանում էր Կիլիկյան Հայաստանից և վերակառուցում այնտեղ իր ավերած քաղաքները, բացի Այաս նավահանգստի ծովային բերդի ամրություններից⁹²: Այաս նավահանգիստն ու ընդհանրապես Կիլիկյան Հայաստանն Արևելքում Եվրոպայի հենակետն էին, այդ իսկ պատճառով Հռոմի Հովհան XII պապը Կիլիկիային հատկացրեց 30.000 ֆլորին՝ իր ռազմական կարիքները հոգալու և Այասը վերանորոգելու համար, բայց պապն այդ գումարը չվճարեց՝ հայերի կողմից կաթոլիկություն չընդունելու պատճառով⁹³: Պապի գործակալները, անբավարար գտնելով Լևոն V-ի համագործակցությունը կաթոլիկության հետ, սպանեցին նրան⁹⁴: Կիլիկիայի Կոստանդին IV թագավորի օրոք (1345-1363թթ.) երկրի միջազգային դրությունը վատացավ եգիպտական մամլուքների և թուրքմենների անընդհատ հարձակումների պատճառով: Հռոմի Կլիմենտ

VI պապը Կիլիկիայի հայերին 1345թ. Սսի եկեղեցական ժողովում պարտադրեց կաթոլիկություն ընդունել (ժողովը ձևականորեն այն ընդունեց Եվրոպայից օգնություն ստանալու ակնկալիքով, բայց այդ օգնությունը այս անգամ էլ չստացվեց)⁹⁵: Հռոմի պապը չէր կարողանում համոզել Անգլիային ու Ֆրանսիային՝ դադարեցնել իրենց միջև ընթացող պատերազմը (100-ամյա), այդ պատճառով էլ դեպի արևելք խաչակրաց նոր արշավանքի հնարավորությունը հավասար էր զրոյի, և այդ հանգամանքը թևավորում էր Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին թշնամիներին: Կիլիկյան Հայաստանի Կոստանդին IV թագավորը, համոզվելով, որ Հռոմի պապի օգնությունը իրական չէ, 1360թ. Սսում նոր ժողով գումարեց, չեղյալ հայտարարեց Սսի նախորդ գումարած բոլոր ժողովները կաթոլիկություն ընդունելու վերաբերյալ և անգամ դատապարտեց Հռոմի պապերի՝ հայությունեցի վերաբերյալ և անգամ դատապարտեց Հռոմի պապերի՝ հայության ճակատագրի հանդեպ ունեցած անտարբեր ու կեղծ վարքագիծը⁹⁶: Դրանով ձախողվեցին Հռոմի պապերի կողմից XII-XIV դարերում Կիլիկյան Հայաստանի կաթոլիկացման փորձերը:

Կիլիկյան Հայաստանի պետական անկախությունը վերացավ 1375թ., չստանալով ոչ մի օգնություն դրսից, հատկապես Եվրոպայից և, ընդհակառակը, օրըստօրե տկարանալով եգիպտական մամլուքների ու նրանց մահմեդական դաշնակիցների գերակշիռ ուժերի հարվածներից: Բայց Կիլիկյան Հայաստանի անկախ պետականությունը Հայկական հարցի լուծման ճանապարհին մեծ նշանակություն ունեցավ, մոտ 300 տարի իր իրավասության ներքո համախմբելով ավելի քան 1 մլն հայություն, ծաղկեցնելով ու զարգացնելով հայ մշակույթը, դպրությունը, Հայ եկեղեցին:

Սելջուկները, ներխուժելով Հայկական լեռնաշխարհ ու Փոքր Ասիայի խորքերը, Հայկական հարցի լուծման ճանապարհին դարձան պատմական մեծագույն խոչընդոտ: 1071թ. Մանազկերտի ճակատամարտում հաղթելով Բյուզանդիային՝ սելջուկ-թուրքերն անցան Փոքր Ասիայի խորքերը, 1085թ. նրանք գրավեցին Իզմիրը (Ջմյուռնիան), 1116թ.՝ Քոնիան (Իկոնիան), այն դարձնելով իրենց մայրաքաղաքը: Այդ պատճառով էլ Փոքր Ասիայի սելջուկ-թուրքական պետությունը անվանվեց Իկոնիայի Փոքր Ասիայի սելջուկ-թուրքական պետություն: XII-XIII դարերում սելջուկ-թուրքերը գրավեցին Հայկաստանություն: XII-XIII դարերում սելջուկ-թուրքերը գրավեցին Հայկական լեռնաշխարհի և Փոքր Ասիայի մեծ մասը, հպատակեցնելով այնտեղ հազարամյակներով ապրող բնիկ ժողովուրդներին՝ հայերին, հույներին, ասորիներին: XI դարում Փոքր Ասիա գաղթած թյուրք քոչվորները եղել են մոտավորապես 500.000-700.000 մարդ, իսկ ավելի ուշ՝ XII դարում և XIII

⁹² Langlois V., Le trésor des chartes d'Arménie, ou cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens, Venise, 1863, p. 232.

⁹³ Langlois V., նույն տեղում:

⁹⁴ ш. Микаелян Е., "История Киликийского государства", Ереван, 1952г., стр. 457-458.
р. Tournebize F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, p. 232.

⁹⁵ Մ. Ա. Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ, մաս 1309, էջ 2224-2225.

⁹⁶ Մ. Ա. Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ, մաս 1321, էջ 2242-2245, մաս 1322, էջ 2245-2246:

դարի սկզբին, նրանց թիվը մոտենում էր 1 միլիոնին⁹⁷: Սելջուկյան տիրապետությունը քաղաքականապես կերպարանափոխեց Հայաստանը: Բազրատունյաց թագավորության անկումից հետո երկրում մնացել էին քաղաքական փոքր միավորներ՝ Տաշիր-Չորագետի և Սյունյաց թագավորությունները, Արցախի, Վասպուրականի, Սասունի, Մոկաց ու Դեգիքի մանր իշխանությունները, որոնք Հայոց թագավորության բեկորներն էին, բայց նրանցից ոչ մեկն ի գործ չէր ամբողջությամբ լուծելու Հայկական հարցը: Այս հայկական բնօրրանային հողերում էլ պահպանվեց հայության հիմնական մասը, իսկ մնացածը կամ կոտորվեց, կամ էլ արտագաղթեց: Դժբախտաբար, Հայաստան ներխուժեց և բնակեցվեց մեծ թվով օտար բնակչություն (մահմեդականներ), որոնք ներքնապես քայքայեցին հայկական աշխարհը, մշակույթը, կյանքն ու կենցաղը, տեղ-տեղ սկսեցին նեղել հայությանը: Ահա՛ այս դժվարին իրավիճակներում սկսվեց Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի միավորումն ընդդեմ թուրք-սելջուկների: Վրաց Դավիթ Շինարար Բագրատունի թագավորը (1089-1125թթ.) սկսեց նեղել թուրք-սելջուկներին: Եթե IX-X դարերում Հայաստանն էր միավորում Անդրկովկասի ժողովուրդներին և գլխավորում նրանց պայքարը օտար ոտնձգությունների դեմ, ապա այժմ այդ դերն անցել էր Վրաստանին, որին ղեկավարում էին հայ Բագրատունյաց դինաստիայից սերված վրաց Բագրատունիները⁹⁸: Դավիթ Շինարարն էլ համախմբեց վրաց-հայկական ուժերն ընդդեմ թուրք-սելջուկների: «Դավիթ թագավորը սուրբ ու առաքինի մարդ էր, շատ աստվածապաշտ ու արդար: Նա հայ ժողովրդի պաշտպանն ու բարեկամը դարձավ: Նրա մոտ հավաքվեցին հայոց զորքի բեկորները: Դավիթը Վրաստանում հայերի համար քաղաք կառուցեց, որտեղ բազմաթիվ եկեղեցիներ և վանքեր հիմնեց: Այդ քաղաքը նա Գոռա (այժմ՝ Գորի- Տ. Ս.) կոչեց: Նա ողջ հայ ժողովրդին մեծ ուրախություն և խնդություն պարգևեց: Դավիթ թագավորը հայ կնոջից մի որդի ունեւ, խնդություն պարգևեց: Դավիթ թագավորը հայ կնոջից մի որդի ունեւ, անունը Դեմետրե...», - գրում է պատմագիր Մատթեոս Ուռհայեցին⁹⁹: XII դարի 60-70-ական թվականներին հայ-վրացական զինակցությունը թուրք-սելջուկների դեմ մեծ թափ ստացավ: 1161թ. Անին ու Շիրակը ազատագրելով, Գեորգի III թագավորը (1156-1184թթ.) Անիի կառավարիչ նշանա-

կեց իշխան Իվանե Օրբելուն, իսկ նրա օգնական՝ իշխան Սարգիս Ջաքարյանին¹⁰⁰: Հայ-վրացական բանակը Թամար թագուհու (1184-1213թթ.) օրոք, հատկապես Ջաքարյան հայկական իշխանական տան զորավիճությամբ, ազատագրեց հայկական բնօրրանային շատ հողեր: 1185թ. իշխան Սարգիս Ջաքարյանը նշանակվեց վրաց բանակի ամիրսպասալար, իսկ նրա որդիներ Ջաքարե Ջաքարյանը և Իվանե Ջաքարյանը հայկական զինված ուժերի սպարապետներն էին¹⁰¹: 1187թ., Սարգիս Ջաքարյանի մահից հետո, հայ-վրացական ընդհանուր բանակի ամիրսպասալարի պաշտոնը ստանձնեց նրա ավագ որդին՝ Ջաքարե Ջաքարյանը, իսկ նրա կրտսեր եղբայր Իվանե Ջաքարյանը 1212թ. դարձավ վրաց թագավորի խնամակալ արաբեկ: Հայ-վրացական բանակը 1196թ. գրավեց Գանձակն ու Շամքորը, որը դուրացրեց Արցախի, Սյունիքի, Շիրակի և Արարատյան դաշտի ազատագրումը: 1199թ. վերջնականապես ազատագրվեց Անին և շնորհվեց Ջաքարե Ջաքարյանին իբրև նրա սեփական տիրույթ¹⁰²: 1201թ. ազատագրվեց Բջին, 1203թ. Դվինը, որոնք տրվեցին Իվանե Ջաքարյանին իբրև նրա սեփական տիրույթներ¹⁰³: Թամար թագուհին Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանների կողմից Գանձակի ամիրայությունից ազատագրված Գուգարք նահանգի Չորոփոր (Կայեն, այժմ՝ Ղազախ) գավառը Գագ ամրոցով ու այլ բերդերով շնորհեց հայ զորավարների հորեղբորը՝ Վահրամյան (վերջինս Ջաքարյան իշխանատոհմի Վահրամյան ճյուղի հիմնադիրն է)¹⁰⁴: 1204-1205թթ. հայ-վրացական բանակը պարտության մատնեց Իկոնիայի սուլթանության զորքին՝ ազատագրելով Բարձր Հայքի արևելյան շրջանները (Բասենի դաշտը), 1207թ. ազատագրեց Կարս քաղաքը, Կարնիփորի, Վանանդի և Արաքսի ափին գտնվող բերդերը¹⁰⁵, 1208-1209թթ. Բագրևանդի շրջանը, Տուրուբերան նահանգի հյուսիսային գավառները, Մանազկերտ և Արճեշ քաղաքները: Այսպիսով, 25-ամյա համառ պայքարի և վրաց ժողովրդի հետ համագործակցությամբ, Ջաքարյան հայկական իշխանատոհմը Հյուսիսային Հայաստանը, կենտրոնական ու արևմտյան

⁹⁷ Դ. Ե. Երեմեն, «Թուրքերի ծագումը» (ռուս. թարգմ. Հ. Մարտիրոսյան), Երևան, 1975թ., էջ 120:

⁹⁸ ա. Տ. Ղ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 170-175:

բ. Վարդան Արևելցի, նշվ. աշխ., էջ 116:

գ. Դոկտոր Մարկվարտ, «Վրաց Բագրատունեաց ծագումը» (թարգմ. Հ. Հապոդեան), «Հանդես ամսօրեայ», 1912թ., էջ 335-336, նույնը 1913թ., էջ 671-672:

⁹⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, նշվ. աշխ., մաս III, էջ 239:

¹⁰⁰ ա. «Սամուէլի քահանայի Անեցոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», հրատ. Արշակ Տեր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1893թ., էջ 137

բ. Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Բ, Երևան, 1936թ., էջ 7-8, 43-44:

¹⁰¹ ա. Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, նշվ. աշխ., էջ 11-14, 34:

բ. Կ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 162:

¹⁰² Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, նշվ. աշխ., էջ 34:

¹⁰³ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, էջ 132:

¹⁰⁴ Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, նշվ. աշխ., էջ 12-13:

¹⁰⁵ Նույնը, էջ 20, 36, 43:

հայկական բնօրրանային որոշ հողերի հետ միասին, ազատագրեց սելջուկ-թուրքերի տիրապետությունից: Պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին այս մասին գրում է. «... Ջաքարեն վրաց ու հայ զորքերի զորավարն էր, որոնք ենթարկվում էին վրաց թագավորին, իսկ Իվանեն ուներ աթաբեկության տիտղոս: Սրանք բազմաթիվ հերոսական մարտեր մղեցին, որով հետև ապրսիկների (թուրք-սելջուկների - Տ. Ս.) ու արաբների կողմից գրավված հայոց շատ երկրամասեր խլեցին նրանցից իրենց համար. Գեղարքունյաց ծովի շուրջ գտնվող գավառները՝ Տաշիրը, Այրարատը, Բջնի քաղաքը, Դվինը, Ամբերդը, Անի քաղաքը, Կարսը, Վայոց Ձորը, Սյունյաց աշխարհն ու նրա շուրջ գտնվող բերդերը, քաղաքները և գավառները: Հարկատու դարձրին նաև Կարին քաղաքի սուլթանին, ավերեցին պարսից Ատրպատականի շատ գավառներ. ամեն կողմից ընդարձակեցին իրենց սահմանները: Այսպես էլ Ջաքարե անունով մյուս իշխանը, սրա եղբայր Սարգիսը, մյուս Սարգիսը՝ Շալվեի ու Իվանեի հայրը, մեծ իշխանների ազգականները, նրանց օգնությամբ, գրավեցին ևս պարսից (թուրք-սելջուկների -Տ.Ս.) բազմաթիվ գավառներ ու ամուր բերդեր՝ Գարդմանը, Քարհերձը, Երզնկանքը, Տավուշը, Կարծարեթը, Տերունականը, Գագը, իսկ Շամքոր քաղաքը պաշարեց, և հետո գրավեց նրա որդի Վահրամը Ազրուզի հայրը՝ Վահրամի, Ջաքարեի և Իվանեի պապը»¹⁰⁶: Պատմագիր Ստ. Օրբելյանն այդ իրադարձություններն ամփոփում է, գրելով. «... Թամարը (թագուհին - Տ.Ս.) Գեորգի թագավորի մահից հետո մեծ պատվի արժանացրեց հայ քրիստոնյա Ջաքարե իշխանի որդի Սարգսի որդիներին՝ Ջաքարեին և Իվանեին, նրանց հասցնելով բարձր աստիճանի. Ջաքարեին նշանակեց Օրբելյանների տեղում՝ Վրաստանի ամիրսպասալար՝ նրան հանձնելով Օրբելյանների Լոռիի տիրույթը, իսկ Իվանե եղբորը դարձրեց մեր Հայոց աշխարհի և Վրաստանի աթաբեկ: Նրանք մեծ ջանքերով մեր աշխարհն ազատագրեցին պարսիկներից (թուրք-սելջուկներից -Տ.Ս.), գրավեցին Առունից մինչև Ներքին Բասեն, Բարգուշատից մինչև Մծնկերտ: Վերցրին Կարսը, Վաղարշակետը, Կաղզվանը, սուրբ Սարին, Անին, Ամբերդը, Բջնին, Գառնին, Դվին մայրաքաղաքը, Գարդմանը, Գանձակը, Չարեթը, Հերթը, Շամքորը, Շաքին, Պարտավը, Չարաբերդը: Վեց հարյուր վաթսուներեք տարեկանին (1211թ.-Տ.Ս.) վերցրին նաև Սյունիքը, Որոտնը, Բորոտանը, Բղենը, Բարգուշատը: Թեպետև դա տեղի ունեցավ տարբեր թվականների, սակայն բոլորն էլ նրանք ու իրենց որդիները գրավեցին և մեր երկիրն ազատագրեցին սելջուկ-թուրքերի լծից»¹⁰⁷:

¹⁰⁶ Կ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., Դ, էջ 122-123:

¹⁰⁷ Ստ. Օրբելյան, նշվ. աշխ., գլ. ԿԶ, էջ 316:

Ջաքարյան իշխանապետությունը, Վրաստանի հետ դաշնակցած, Հայկական հարցի լուծման համար XI-XII դարերում և XIII դարի սկզբներին մեծ գործ կատարեց՝ թուրք-սելջուկներից ազատագրելով Հայաստանի հյուսիսային, արևելյան, մասամբ նաև կենտրոնական նահանգները՝ Արարատյան ու Շիրակի դաշտավայրերը, Գուգարքը, Ուտիքը, Սյունիքը և Արցախը: Նրանք հայ ժողովրդի այս բնօրրանային հողերում համախմբեցին հայությանը, հայկական եկեղեցիներ ու ճարտարապետական շինություններ կառուցեցին, պահպանեցին ու զարգացրեցին հայոց լեզուն և Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին: Այս ամենը նաև նպաստեց այստեղ համախմբված հայության բնական աճի կտրուկ ավելացմանը (վերարտադրությանը): Հարկ ենք համարում համառոտ անդրադառնալ Ջաքարյան իշխանության ներքին կառուցվածքին ու կյանքին: Այն բաժանված էր երեք ճյուղերի՝

1. Ամիրսպասալար Ջաքարե Ջաքարյանի իշխանություն, որն ընդգրկում էր Գուգարք նահանգի Լոռու երկրամասի մի մասը, 885-1045թթ. Հայոց Բագրատունյաց թագավորության տարածքի մեծ մասը մինչև Բասեն և Մծնկերտ: Կենտրոնն Անի քաղաքն էր: Ջաքարեի ճյուղը կրում էր Հայոց Բագրատունյաց թագավորների «արքայից արքա» («շահնշահ») տիտղոսը:

2. Աթաբեկ («թագավորահայր») Իվանե Ջաքարյանի իշխանություն, որն ընդգրկում էր Գուգարքի նահանգի Լոռու երկրամասի մյուս հատվածը, Այրարատի նահանգի Արևելյան որոշ շրջաններ, Սևանա լճի ավազանը՝ Գեղարքունիքը, Սողքը, Վայոց ձորը, հյուսիս-արևելյան Սյունիքը և այլ տարածքներ: Կենտրոնը Դվինն էր, իսկ հետո՝ Բջնին:

3. Ջաքարեի և Իվանեի եղբայր Վահրամի որդի Ջաքարեի իշխանություն, որը Վահրամի անունով կոչվեց Ջաքարյանների Վահրամյան ճյուղ¹⁰⁸: Այն ընդգրկում էր Ջավախք, Տաշիր, Տավուշ, Փառխոս և Գարդման երկրամասերը: Կենտրոնը Գագ բերդաքաղաքն էր: Վահրամի մյուս որդին՝ Սարգիսը, իր Շալվա և Իվանե որդիներով, իշխում էր մասնավորապես Ջավախքում: Վրաց աղբյուրը հստակ գրում է, որ վերոհիշյալ հայկական բոլոր հողերը մտնում էին Ջաքարյան (ներառյալ Վահրամյան ճյուղի) իշխանության կազմում¹⁰⁹:

XII դարի II կեսում Վրաստանում (իրականում՝ վրաց-հայկական դաշնապետությունում) հայությունն իր տարածքներով, ազգաբնակչությամբ, զինվորների թվով, ռազմա-տնտեսական ներուժով գերազանցում էր վրացականին: Դա էր պատճառը, որ երկրում թեև թագավորը վրացի էր, բայց

¹⁰⁸ Ա. Ի. Շահնազարյան, «Վահրամյանների իշխանությունը», Երևան, 1990թ.:

¹⁰⁹ Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, նշվ. աշխ., էջ 36:

պետության երկրորդ դեմքը հայ էր (Զաքարյան իշխանությունից): Բացի այդ, տվյալ դեպքում երկրի իրական, մասնավորապես՝ ռազմական իշխանությունը գտնվում էր Զաքարյան իշխանատոհմի ձեռքում: Վրաց աղբյուրը հաղորդում է, որ Վրաստանի աթաբեկը Իվանե Զաքարյանն էր. «Իսկ աթաբեկությունը բոլոր իշխաններից (երիսթավիներից) գերազանց էր...»¹¹⁰: Պատմիչ Ստ. Օրբելյանը հիշատակում է, որ՝ «Իվանեն Հայոց աշխարհի և Վրաստանի աթաբեկն էր»¹¹¹: Օրբելյանը նաև նշում է. «... Իվանե աթաբեկը հավաքում է Հայաստանի և Վրաստանի ռազմական բոլոր ուժերը և կամենում է նրա (սուլթան Զալալեդդինի - S.U.) հետ բախվել պատերազմով»¹¹²:

Իվանե Զաքարյանը վրաց-հայկական դաշնապետության իրական ամբողջ իշխանությունն իր ձեռքը վերցրեց 1213թ., երբ վախճանվեց Թամար թագուհին: 1213-1227թթ. Իվանե Զաքարյանը համատեղաբար համարվում էր երկրի աթաբեկն ու ամիրսպասալարը¹¹³: Վրաց աղբյուրն էլ Զաքարյան իշխանատոհմի մեկ այլ ներկայացուցիչ, Սարգիս Զաքարյանի որդուն (Մխարգրձեղ Զաքարյանին) ամիրսպասալարի պաշտոն շնորհելը համարում է՝ «Նստած ... Հայոց թագավորի տեղում»¹¹⁴: Անիի Աղջկաբերդ (սբ Հովհաննես եկեղեցու) արձանագրությունում Զաքարեն և Իվանեն հիշատակվում են որպես «Թագաւորք Հայոց», իսկ Իվանե աթաբեկի կինը՝ Խոշաբը՝ «Հայոց Թագուհի» և «Վերաիշխող տանս Վրաց եւ Հայոց եւ նովին թագուհի»¹¹⁵: Զաքարյան իշխանապետությունն իրեն համարում էր Հայոց Բագրատունյաց թագավորության ժառանգորդ և ուներ պետությանը հատուկ հատկանիշներ՝

1. Իշխանապետը, որը համատեղաբար լինում էր վրաց-հայկական դաշնապետության ամիրսպասալարը կամ էլ աթաբեկը:

2. Իշխանապետական խորհուրդը, որի մեջ, բացի հիշյալ ամիրսպասալարից ու աթաբեկից, մտնում էին նաև Զաքարյան իշխանապետության այլ բարձրագույն ղեկավարներ, խոշոր իշխաններ:

3. Կառավարությունը, որի անդամները կոչվում էին գործակալներ: Նրանց մեջ հատուկ տեղ ուներ այդ իշխանապետության սպարապետը, որը, բացի Զաքարեից և Իվանեից, եղել են նաև Վասակ Խաչբակյանը, իսկ

¹¹⁰ Նույնը, էջ 24, 50:

¹¹¹ Ստ. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 316, 321:

¹¹² Նույնը, էջ 320:

¹¹³ Նույն տեղում:

¹¹⁴ Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, նշվ. աշխ., էջ 113-114:

¹¹⁵ «Վիմական տարեգիր» (կազմեց Կ. Կոստանեանցը), Պետերբուրգ, 1913թ., էջ 39, 41-42, 71, 74:

1223թ-ից՝ վերջինիս որդի Պոռոշ Խաչբակյանը: Այս կառավարության անդամներ էին Զաքարյան իշխանապետության երեք սահմանապահ գորահրամանատարները (Սյունիքի՝ Օրբելյան, Այրարատի՝ Վաչուտյան և Վայոց Ձորի՝ Խաչբակյան-Պոռոշյան իշխանատոհմերի ներկայացուցիչները), ինչպես նաև ամիրանները, որոնք կարգավորում էին կառավարության և տեղական մարմինների փոխհարաբերությունները:

Զաքարյան իշխանապետության տեղական մարմիններն էին՝

ա. իշխանական տան վերակացուները,

բ. քաղաքապետները,

գ. գյուղապետները (ռայիսները)¹¹⁶:

Զաքարյան իշխանապետությունը վրաց պետությանը հարկեր չէր վճարում, ինչը վկայում են վրաց աղբյուրները¹¹⁷ և Կ. Գանձակեցի պատմիչը¹¹⁸: Զաքարյան իշխանությունները սկսված 1230-ական թթ. Անդրկովկասում մոնղոլ-թաթարական տիրապետության հետևանքով:

Կիլիկյան Հայաստանի և մոնղոլների ռազմաքաղաքական զինակցության մասին վերններում արդեն խոսել ենք, որ այն դրական նշանակություն ունեցավ Հայկական հարցի գործարկման տեսանկյունից: Բայց Անդրկովկասում և, մասնավորապես, Զաքարյան Հայաստանում, մոնղոլները Հայկական հարցի լուծման ասպարեզում տրամագծորեն հակառակ (բացասական) դեր խաղացին. ցաքուցիվ արեցին Զաքարյան իշխանապետության բոլոր ձեռքբերումները: Ասվածը հավաստվում է նրանով, որ եթե 1254թ. Կիլիկիայի Հեթում I թագավորի և մոնղոլական մեծ խան Մանգուի միջև ծավալված բանակցություններն ավարտվեցին նրանց միջև ռազմաքաղաքական պայմանագրի կնքումով, ապա այդ նույն ժամանակ հայերն ու վրացիները Թբիլիսիում և Ջավախքի Կոխտայազլուխ կոչվող բերդում (գտնվում է ներկայիս Դամալա գյուղի տարածքում) 1249թ. խորհրդակցություն հրավիրեցին մոնղոլների դեմ ապստամբելու և այդ լուծը թոթափելու նպատակով, բայց այն մոնղոլների կողմից բացահայտվեց, իսկ մասնակիցները տարվեցին Անի քաղաք և պատժվեցին¹¹⁹:

¹¹⁶ «Վիմական տարեգիր», էջ 50, 52, 68:

¹¹⁷ ա. Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, նշվ. աշխ., էջ 21:

բ. «История Грузии» (редколлегия: Н. А. Бердзенишвили, В. Д. Дондуа, Г. А. Меликишвили), Тбилиси, 1962 г., стр. 206.

¹¹⁸ Կ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 124:

¹¹⁹ ա. Языков Д., «Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII-XIV и XV столетиях», СПб, 1825 г., стр. 191.

բ. Կ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 228-229:

գ. «История Грузии», стр. 230.

Մոնղոլները նաև Անդրկովկասում և Զաքարյան Հայաստանում մեծ ավերածություններ գործեցին՝ հյուծելով նրանց ժողովուրդներին: Պատմիչ Կ. Գանձակեցին մոնղոլների արշավանքների մասին գրել է. «... (Զարմա-ղանը) պատվիրեց նրանց ավերել, քանդել բոլոր երկրները, աշխարհի թա-գավորությունները և չվերադառնալ իր մոտ, մինչև չավարտեն ամբողջ աշխարհի նվաճումն իրենց իշխանության ներքո... իսկ նրա զորքերը գնա-ցին աշխարհի զանազան կողմեր, ավերեցին երկրներ, գավառներ, վերաց-րին ազգերի պետություններ, գրավեցին ինչք ու ստացվածքներ...»¹²⁰: Նույն պատմիչը տեղեկություն է տալիս Հայաստանում և Վրաստանում մոնղոլ-ների կատարած սոսկալի չարագործությունների մասին, գրելով. «Այնտեղ պետք էր տեսնել, թե ինչպես սրերն անխնա կոտորում են տղամարդկանց ու կանանց, երիտասարդներին և մանուկներին, ծերերին ու պառավնե-րին, եպիսկոպոսներին և քահանաներին, սարկավագներին ու դպիրնե-րին: Ծծկեր մանուկները քարի էին խփվում, և գեղեցիկ կույսերը խառ-նակվում ու գերվում էին... Ուրախությամբ էին դիմում սպանությանը, կարծես գնում էին հարսանիք կամ գինարբուք: Ամբողջ երկիրը լցվեց մե-ռելների դիակներով, չկար մեկը, որ թաղեր դրանք: Միրելիների աչքերի արտասուքը սպառվել էր, և չկար մեկը, որ անօրենների ահից ընկածնե-րին ողբար»¹²¹: Թուրքմեն պատմաբան Համդալլահ Ղազվինին մոնղոլա-կան արշավանքների հետևանքների մասին գրել է. «Անկասկած է, որ եթե հազար տարվա ընթացքում որևէ այլ աղետ չլինի, մոնղոլական արշա-վանքների ու տիրապետության հետևանքներն ուղղել հնարավոր չէ, և աշխարհն իր նախկին գոյությանը չի վերադառնա, որպիսին եղել է մինչ այդ դեպքերը»¹²²:

Մոնղոլ նվաճողների վարած քաղաքականության հետևանքով XIV դարի սկզբից Ջաքարյան իշխանությունների դերը երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում նվազեց՝ իր տեղը զիջելով հետզհետե Հայաստան թափանցող մահմեդական ու քոչվոր ցեղապետներին: 1360-ական թվականներին պատմության թատերաբեմից հեռացան Ջաքարյան իշխանատոհմի վերջին ժառանգները: Ինչպես տեսանք վերևներում, 1375թ. էլ պատմության թատերաբեմից հեռացավ Կիլիկյան Հայաստանի անկախ պետությունը: Բայց, այդուհանդերձ, պետք է կարևորել Կիլիկյան Հայաս-

դ. Տ. Ղ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 233:

Ե. Գրիգոր Ակներցի (Մաղաթիա աբեղա), նշվ. աշխ., էջ 10-11:

¹²⁰ Կ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 169:

¹²¹ Նույնը, էջ 173:

¹²² Гамдаллай Газвини, "Материалы по истории туркмен и туркменин", т. I, М.-Л., 1939г., стр. 474.

տանի և Զաքարյան իշխանապետության ունեցած զուգահեռաբար մեծ դերն ու նշանակությունը Հայկական հարցի գործարկման ու լուծման ճանապարհին: Չնայած Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ծանր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կացության, միայն Հյուսիսային Հայաստանի կամ Զաքարյան իշխանապետության հայ բնակչության թիվը, 1254թ. մոնղոլական մարդահամարի (աշխարհագրի) տվյալների վերլուծմամբ, կազմում էր շուրջ 1,6-1,9 մլն, իսկ ամբողջ Հայաստանում՝ 3,5-4մլն. մարդ¹²³: Եթե դրան ավելացնենք Գիլիկյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչության 0,8-1 մլն. թվաքանակը, ապա կարելի է ասել, որ XIII-XIVդդ. բուն Հայաստանում և Գիլիկիայում հայ բնակչության թիվը կազմում էր 4,5-5 մլն., որի ուսերին էր դրված հետագա դարերում Հայկական հարցի լուծման մեծ ծանրությունը:

1375թ. Կիլիկյան Հայաստանի անկախ պետության և 1360-ական թվականներին Զաքարյան իշխանապետության վերջին ժառանգորդների վերացումից սկսած մինչև 1918թ. մայիսի 28-ը (մոտ 550 տարի) , հայ ժողովուրդը գտնվել է պետականազուրկ, ցրված ու հալածված վիճակում:

1370թ. մոնղոլական բարլաս ցեղից սերված Թաբադայի որդի Թամուրը՝ (1335-1405թթ.) Լանկ (կաղ) մականունով, հռչակվեց Մավերաննահիրի տիրակալ՝ Սամարղանդը դարձնելով իր աթոռանիստ քաղաք։ Նա շուտով աշխարհավեր նվաճողական արշավանքներ կատարեց դեպի Ոսկե Հորդա, Ռուսաստան, Հնդկաստան, Իրան, Անդրկովկաս, Փոքր Ասիա։ Նա 1386թ. մտավ Հայաստան՝ ավերելով Սյունիքը, Նախիջևանը, Այրարատ նահանգը, 1387թ. Վանը և վերադարձավ Սամարղանդ։ Լանկ Թամուրը Հայաստանի վրա երկրորդ անգամ արշավեց 1394թ. Հյուսիսային Միջագետքի վրայով։ 1399թ. նա երրորդ անգամ է արշավում Հայաստան և մինչև 1403թ. նվաճում է ամբողջ Անդրկովկասը, Փոքր Ասիան, Միջագետքը և Սիրիան։ Ամեն անգամ Լանկ Թամուրի գործերը ոտնատակ են առնում պետականագուրկ ու թշվառ վիճակում հայտնված հայ ժողովրդին։ Լանկ Թամուրի միակ դրական գործն այն եղավ, որ նա Փոքր Ասիայում 1299 թվականից գոյություն ունեցող Օսմանյան թուրքական անկախ պետությանը 1400թ. ծանր հարված հասցրեց, իսկ 1402թ. Անկարայի մոտ տեսողի ունեցած ճակատամարտում նա հաղթեց թուրքերի սուլթան Բայազիդ I-ին (1354-1403թթ.), գերեվարելով նրան։ Լանկ Թամուրը մեռավ 1405թ. 70 տարեկան հասակում, որից հետո նրա լայնատարած պետությունը քայքայվեց։ 1410-1468թթ. հայկական բնօրրանային հողերն ընկան կարա-կո-

¹²³ Կ. Գ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 260-261:

բ. "Очерки истории СССР", т. 2, Москва, 1953г. (С. Еремян), стр. 682.

¹²⁴ Թովմա Մեծուփեցի, «Յիշատակարան», Թիֆլիս, 1892թ., էջ 51-61:
¹²⁵ Ստեֆան Յվայգ, «Մարդկության աստեղային ժամերը» (ռուս. հայ. թարգմ. Լ. Հախվերդյան), Երևան, «Լույս» հրատարակչություն, 1986թ., էջ 30:

¹²⁶ Նույնը, էջ 31:

լատիներեն, իր տեղում կաթողիկոս ձեռնադրեց Միքայել Մեքաստացի եպիսկոպոսին ու ինքը 1547թ. էջմիածնում հրավիրեց գաղտնի ժողով, որը որոշեց Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսին ուղարկել Եվրոպա, Հռոմի պապից և ազդեցիկ թագավորներից օգնություն խնդրելու, Հայաստանը պարսկական լծից ազատագրելու նպատակով: Գաղտնի ժողովին մասնակցել են հոգևորականներ և աշխարհիկ երևելիներ: Ժողովը Հռոմի պապին ու Վենետիկի Հանրապետության կառավարությանն ուղարկել է «Աղերսագիր տերանց հայոց» խորագրով մի նամակ, որի միայն իտալերեն թարգմանությունն է պահպանվել: Ստորև ներկայացնում ենք այն Ղևոնդ (Հակոբ) Ալիշանի թարգմանությամբ. «Ո՛վ աստուածահիմն եւ քրիստոսաշէն եւ ի Հոգոյն սրբոյ պահպանեալ քաղաք Վենետիկ, զոր ունին եւ բնակին ուղղափառ տեարքն Վենետք, ով ամենայն քրիստոնէից եւ ամենայն մոլորելոց նաւահանգիստ եւ ապահով օթեւան, դու ամենայն քաղաքաց քրիստոնէից հարսն ես, և ամենայն աշխարհի հաւատարիմ օթարան, Աստուած ներշնչեց ի կուրծս հիմնադրաց նորին, որուն զարմանայ ամենայն աշխարհ, թէ ինչպէս հիմնեցար ջրոց վրայ, այնպէս լաւ գետեղուած, ինչպէս կըսէ մարգարէն. Գնացք գետոց ուրախ առնեն և ալիք ծովուց ամբանան, իշխանուի ծովու և ցամաքի, յիրաւի մարգարեական հոգով քեզի համար ըսուած է, և քեզի համար կայ և մնայ ըսւածն. Որոտաց Տէր ի վերայ ջուրց բազմաց: Ո՛վ աստուածապահ քաղաք, որպէս Գիրք ասեն, Հրեշտակք նորա շուրջ գնովաւ են: Աստուած դրաւ ի քեզ մշտնջենաւոր թագաւորութեան աթոռը. քեզմով շատ անգամ քրիստոնէութիւնն պաշտպանեցաւ: Ուրեմն, կեցցե՛ս ուրախ, որ քեզի նշան և պաշտպան ունիս զմեծ Առիւծն, ամենէն ուժովն եւ զօրաւորն ի կենդանիս, զՄարկոս աւետարանիչ, Դպիր Բարձրելոյն, եւ դրօշ յաղթական թշնամեաց... Ո՛վ վեհ քաղաք Վենետիկ, հիմնեալ ի բանն կենդանի, և իմաստուն աթենական աթոռ բովանդակ աշխարհի, գիտնագոյն ապաստանարան եւ անյաղթ վահան հոյակապ Իտալիոյ, մանաւանդ թէ՛ պաշտպան բովանդակ քրիստոնէութեան թէ՛ խոհեմութեամբ և թէ՛ զինուք, նուաճելով զյանդուգն թշնամին ճշմարիտ հաւատոյ: Քեզ, ո՛վ գեղեցիկ Վենետիկ, քեզ կուվայլէ ճշմարտապէս կոչուիլ թագուհի աշխարհի, ամենագեղեցիկ դիրքով, ուր առատապէս կու հոսին հարստութիւնք ծովու և բարիք ցամաքի: Եւ թէպէտ հեղինակութեամբ առաքելոյն Պետրոսի՝ Հռոմ քաղաքն է գերիշխան, սակայն, դու, վե՛հ քաղաքդ Վենետիկ, դու բանալի և փականք ես բովանդակ քրիստոնէութեան...

... Մենք գիտեմք ստոյգ որ մեր Հայ ազգն ի տերանց Վենետաց շատ սիրուած և գգուած է, որոյ համար՝ նախ ի կողմանէ Առաքելոցն Բարդողիմեայ և Թադեոսի ողջոյն կու ղրկենք սուրբ նշխարաց Ս. Մարկոսի՝ առա-

քելոյ և անտարանչի, և ի կողմանէ մեր համօրէն եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և բովանդակ կղերին, և ամենայն ազնուականաց և բովանդակ մեր ազգին, խոնարհելով կու պատուեմք և կողջունեմք ձեր փառավոր և յաղթական դրօշը, համբուրելով զոտս ձեր ամենապայծառ Գլխոյն, Սրբազան Ժողովոյ կատարյալ թուով Տասանց, ըստ օրինակի տասն պատուիրանաց, կատարեալ խորհրդարանի Քառասնից, Ժողովոյ ատենակալ ծերունեաց, և քու ամենայն իմաստուն պաշտօնէից, գերյարգելի Պատրիարքին, և ամենայն առաջատրաց քահանայից, քարոզչաց, վարդապետաց, և քո բովանդակ հաւատարիմ ժողովրդեանդ:

Եվ մենք խեղճ Հայքս ի մասին Պարսից, ի ներքոյ խիստ տառապանաց ալլադենից, կու սպասեմք ձեր գալուն, ինչպես սուրբ նախահարքն սպասէին Փրկչին Քրիստոսի: Գիտեմք որ ի զգօնութենէ տերանց Վենետաց պիտի սկսի մեր փրկութիւնն և ազատաթիւնն: Կողարկեմք մեր պատրիարքը Ստեփանոս, շատ պատճառաց համար, առ մեծապայծառ տէրութիւն ձեր, որ յարգութիւն ընծայէ ձեզ, և մեր կողմանէ յանձնէ զմեզ առ ձեզ, և յետոյ շնորհք ընէք իրեն որ կարենայ երթալ և համբուրել զոտս ամենաարբազան Պապին: Փառք Աստուծոյ:

Ի 6970 ամի սկզբան աշխարհի, 1547 ամի Մարդեղութեան Աստուծոյ, 1400 ամի (նոր) թուականին Հռովմայ, ի ՋՂԶ թուականին Հայոց, յերկիրն Արարատայ, ի կողմանս Եփրատայ և Տիգրիսի մեծամեծ գետոց, ընդ հովանեաւ Մասեաց լերին, ուր է տուն Նոյի, ի սահմանս Վաղարշապատ քաղաքին, մերձ յաստուածաշէն եկեղեցին Էջմիածնի»¹²⁷:

Մտեփանոս Մալմաստեցին Հռոմում պապի կողմից լավ ընդունելության արժանացավ, ապա պապի հորդորով գնաց Գերմանիա՝ կայսրին հանդիպելու համար, այնտեղից անցավ Լեհաստան ու Մոսկվա: Ո՛չ մի տեղ աջակցություն չգտավ ու վախճանվեց Լեհաստանում¹²⁸: Հռոմի պապը, ըստ երևույթին, գլուխը կորցրել էր XVI դարում Եվրոպայում հսկայական թափով ծավալվող բողոքական (լութերական) կրոնա-դավանաբանական շարժման դեմ պայքարից, ու նա ժամանակ չունեի զբաղվելու հեռավոր Հայաստանի քաղաքական հարցերով:

Ստեփանոս Սալմաստեցուն հաջորդած կաթողիկոս Միքայել Մեբասացին, իր հերթին, 1562թ. Մեբաստիա քաղաքում հայ հոգևոր և աշխարհիկ վերնախավի մասնակցությամբ հրավիրում է երկրորդ գաղտնի ժողովը, որը որոշում է Եվրոպա պատվիրակություն ուղարկել հայ ժողովրդին պարսկական ու օսմանյան թուրքական լծերից ազատագրելու խնդրանքով:

¹²⁷ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 1, Երևան, 1969թ., էջ 185-186:

¹²⁷ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 1, Երևան, 1987թ., էջ 185-186
¹²⁸ Մ. Արք. Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ, մասեր 1549-1552, 1555, 1562, էջ 2610-2617, 2621-2622, 2633-2634:

քով, փոխարենը համաձայն լինելով ընդունել կաթողիկոսություն: Պատվիրակության ղեկավար է նշանակվում դպիր Աբգար Եվդոկիացի (Սաֆար Թոքատցի), որը Իտալիա հասավ իր Սուլթանշահ անվամբ որդու հետ ու շատ ուշ ներկայացավ Հռոմի Պիոս IV պապին: Դրանից երկյուղ կրելով, Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսը մի այլ անձի հետ գրություն է ուղարկում Հռոմի պապին, որն այդ գրությունը ստանում է 1564թ. մարտի 20-ին: Այդ գրության լատիներեն թարգմանությունը, քաղվածաբար թարգմանելով հայերեն, իր «Պատմություն» գրքի III հատորում մեջ է բերում Միքայել Չամչյանը: Գրության տեքստը (ըստ Չամչյանի թարգմանության) հետևյալն է. «Ի դրանէ Էջմիածնոյ և ի սրբոց համօրէն, որք աստ կան, և ի բովանդակ արքեպիսկոպոսաց և ի պաշտօնէից տեղոյս և ի Միքայել պատրիարքէ, և յամենայն սիրելի եղբարց՝ ժամանեալ հասցէ այս նամակ մերոյ ողջունի ի Քրիստոս Յիսուս... Գիտութիւն լիցի ձերումդ սրբութեան, զի յամի տեառն 1562 ի քսաներորդ աւուր ամսեանն մայիսի՝ ես Միքայել կաթողիկոս առաքեցի ի քաղաքէն Սեբաստիոյ առ ոտս ձեր գԱբգար դեսպան մեր երկու թղթովք՝ մին՝ յընծայութիւն հպատակութեան սրբութեանդ յանուն մեր ամենեցուն, և միւսն առ ի վկայութիւն անձին պատգամաւորի... խնդրելով՝ զի հաստատեսցիք և նորոգեսցիք զկոնդակն զայն, զոր երբեմն ամենաերջանիկն և բարեյիշատակն Սեղբեստրոս պապ եւ սուրբն Կոստանդիանու կայսր ետ արքային մերում Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի առաջնոյ պատրիարքի և կաթողիկոսի մերոյ. և աղաչեմք հաստատել զնոյն և առ մեզ յուղարկել, նորոգելով զվաղեմին զայն բարեկամութիւն ի մեջ մեր. որպէսզի եղիցի մի հօտ և մի հովիվ. որով և ընդ հուպ իցէ մեզ ակն ունիլ ազատութեան ի գերութենէ աստի ձերովդ սատարութեամբ: Յանձն արաք նմին Աբգարու դեսպանին մերոյ առ սրբութիւնդ՝ մեռոն, խաչ ոսկի, մատանի օրհնեալ, և զնշխարս Թեոդորոսի վկայի և զիր ծանօթութեան տեղեաց և վանորէից բովանդակ տանս Հայաստանեայց, ես և զպատճէն նախայիշեալ կոնդակին՝ որ գրեցաւ ի սկզբան անգին արեամբն Քրիստոսի, որ անջինջ մնայ յաւիտեանս... Եւ զոր միանգամ հրամայեսցէ սրբութիւն ձեր Աբգարու, կամակար սիրով ընկալցուք զայն մինչև յօրն Քրիստոսի՝ իբրև զբան նախակարգեալ կոնդակիդ: Այլ ձեռք մեր ամփոփեալ են եւ լեզուք մեր կարկեալ ի մեջ այլակրօնից. որոյ վասն իսկ ոչ գիր նամակի և ոչ ընծայս նուիրաց արժանի ձերումդ սրբութեան մարթ է մեզ յղել: Եւ երկիւղ պաշարեալ է զմեզ ոչ միայն յարտաքնոց, այլև ի չար քրիստոնէից... Եւ արդ եթէ այն մեր դեսպան այդր ժամանեալ իցէ, նա ինքն եղիցի որպէս

բերան մեր, ... Գրեցաւ նամակս Էջմիածին՝ յամի ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի. 1563. յառաջնում աւուր ամսեանն ապրիլի ի հինգշաբթի աւուր»¹²⁹:

Այս իրողությունները հավաստում է նաև Աբգար Եվդոկացու որդի Շահնշահը, որը գրում է. «Նախ զի յիշեցուցէ զառաջին դաշինս եւ զառաջին երդմունքն. Երկրորդ զմիտս հռոմայեցոց թէ որպիսի կան ընդ հայս. Երրորդ. զի յօժարեցու... ի փրկութիւն վտարանդեալ հայոցս. Չորրորդ. միջնորդ լինել եւ ճանապարհորդել հայրապետացն մեր ի Հռոմ»¹³⁰:

Հռոմի պապը, ի վերջո, ընդունում է Աբգար Եվդոկացուն, բայց Հայաստանը պարսկա-թուրքական լծից ազատագրելու որևէ հույս ու խոստում չի տալիս: Այս պատվիրակության Եվրոպա գնալը նույնպես Հայկական հարցի լուծմանը որևէ ձևով և չափով չի նպաստում. այն նույնպես ձախողվում է: Իսկ Հայաստանը ենթարկվում է պարսկա-թուրքական նոր արհավիրքների, որոնցից ամենաավերիչն ու սոսկալիկն 1604թ. Շահ Աբբաս I-ի կողմից Արևելյան Հայաստանի բնակչության (ավելի քան 300.000 մարդ) բռնագաղթեցումն էր Պարսկաստան (հատկապես մայրաքաղաք Սպահանի շրջակայքը): Շահ Աբբաս I-ը դա կատարեց երկու նկատառումով՝

1. Որպէսզի Արևելյան Հայաստան մտնող թուրքական զորքերը զրկվեին բնակչությունից, ռեսուրսներից ու այդ պատճառով չկարողանային արշավել դեպի Պարսկաստանի խորքերը:

2. Հայ արհեստավորներն ու առևտրականները Սպահանում և Պարսկաստանի խորքերում զարգացնեին արհեստներն ու առևտուրը:

Այս բռնագաղթի հետևանքով Արևելյան Հայաստանը ամայացավ, նրա հայ ազգաբնակչությունը դատարկվեց, ցրվեց հայրենի հողերից դուրս և տարվեց օտար աշխարհներ: Հայկական հարցի լուծման հնարավորություններն ու հույսերը կտրուկ նվազեցին:

1639թ. պարսկա-թուրքական ավերիչ պատերազմներն ավարտվեցին երկու գիշատիչ տերությունների միջև հաշտության պայմանագրի կնքմամբ, որով հայկական բնօրրանային հողերը եւս մեկ անգամ բաժանվեցին Իրանի և Թուրքիայի միջև: Եվ Հայկական հարցը սկսեց հետզհետե վերաբարձվել: Դրան որոշակի ազդակ հաղորդեց 1645-1669թթ. Կրետե վերաբարձվել: Դրան որոշակի ազդակ հաղորդեց 1645-1669թթ. Կրետե կղզում մղվող Կանդիայի 25-ամյա պատերազմը Վենետիկի և Օսմանյան կայսրության միջև: Վենետիկը, Հռոմի պապի և Ֆրանսիայի աջակցությամբ

¹²⁹ ա. Ա. Գ. Առաքելյան, «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն», հ. 2, Երևան, 1964թ., էջ 62-63:
բ. Միքայել Չամչեան, «Պատմություն», հ. Գ, Վենետիկ, 1786թ., էջ 519-520:

¹³⁰ ա. «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1906թ., էջ 323:
բ. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք Ա, էջ 191:

յամբ, ցանկանում էր գերիշխող դիրք բռնել Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին: Նրանք պատերազմի մեջ էին ներգրավում նաև Արևելքի քրիստոնյաներին՝ հույներին, հայերին, ասորիներին: Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի, Երուսաղեմի հույն պատրիարքներից ու Հալեպի ասորական համայնքի հոգևոր առաջնորդներից բացի, այս գործում աչքի ընկան Կիլիկիայի Միս քաղաքում նստող կաթողիկոս Խաչատուր Գաղատացին և Կ.Պոլսի նախկին պատրիարք Հովհաննես Թութունջին: Վերջինս 1663թ. Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս XIV թագավորին կոչ արեց իր ձեռքը վերցնել արևելյան քրիստոնյաների, այդ թվում՝ հայերի ազատագրության գործը: Իսկ Մսի կաթողիկոսը Հռոմի պապին էր կոչ անում ազատագրել արևելյան քրիստոնյաներին¹³¹: Նույնպիսի դիմումներով Ֆրանսիայի թագավորին և Հռոմի պապին դիմեց նաև արևմտահայ մեծահարուստ, բաղիշեցի խոջա Մուրադը: Նա հայ-հունական հակաթուրքական շարժումը մեծ ուժ էր համարում Արևելքում Եվրոպայի հաջողության հասնելու համար: Բաղիշեցի Մուրադը Ֆրանսիայի թագավորին գրում էր. «Հայերը, որոնք շատ սովորաբար են Վանի, Բիթլիսի, Թոխատի, Սեբաստիայի, Կարինի, Կարսի և այլ շրջաններում, միանալով հույների և այլ քրիստոնյա հպատակների հետ, կկարողանան շփոթություն առաջ բերել Անատոլիայի ներսում և դիմադրել մինչև քրիստոնեական գործերի հասնելը...»¹³²:

Եվ երբ Կանդիայի հիշյալ 25-ամյա պատերազմում Վենետիկը թուրքերից պարտություն կրեց, 1670-ական թվականներին Եվրոպայում հակաթուրքական պայքարի դեկր անցավ Հաբսբուրգների ձեռքը, որոնց զինակցում էին Ավստրիան, Լեհաստանը և Ռուսաստանը: Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը նույնիսկ մի դիմում գրեց գերմանական Լեոպոլդ I կայսրին, որում նա հավաստում էր, թե ինքը հայ ժողովրդի ազատագրումը ակնկալում է Հաբսբուրգյան տանից և Հռոմի պապից¹³³: Այդ ժամանակներում և՛ Եվրոպայում, և՛ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների շրջանում տիրում էր այն մտայնությունը, որ շուտով Ֆրանսիան կազատագրի արևելյան քրիստոնյաներին և կտիրապետի Օսմանյան կայսրությանը և նրա մայրաքաղաք Կ.Պոլսին: Անգամ Եվրոպայում այս մտայնությամբ հրատարակվեց մի գիրք «Քրիստոնյա Թուրքիան Լուի Մեծի հովանավորության տակ, որ Արևելքի քրիստոնյաների միակ հովանավորն է»¹³⁴ խոստովանելով: Ահա՛ այս հասարակական-քաղաքական մթնոլորտում 80-

¹³¹ Հ. Անասյան, «XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում», Երևան, 1961թ., էջ 98:

¹³² Նույնը, էջ 160:

¹³³ Bedik P., Cehil Stun, Viennae, 1678, p. 341, 352.

¹³⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք Ա, էջ 333-334:

ամյա Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը Էջմիածնի Մայր Տաճարում, 1676թ. ապրիլի 2-ին, ընդունում է կաթողիկոսություն¹³⁵, իսկ 1677թ. Էջմիածնում հրավիրում գաղտնի ժողով (III խորհրդակցություն)՝ վեց հոգևորականների և վեց աշխարհիկ երեսնիների մասնակցությամբ: Ժողովը որոշում է Եվրոպա պատվիրակություն ուղարկել՝ Հայաստանը թուրք-պարսկական լծից ազատագրելու խնդրանքով¹³⁶: Այս փաստը պատմագիտությանը հայտնի է դարձել Ղարաբաղի մելիքների կողմից 1699թ. Հռոմի պապին ուղղված մի նամակում, որտեղ գրված է. «Մենք վճռեցինք, Հակոբ կաթողիկոսի հետ միասին, որ նա անձամբ գա Ձեր սրբության մոտ՝ հռոմայեցիների ուղղափառ հավատին միանալու, ս. Պետրոսի և ս. Պողոսի ձեռք աթոռին հպատակվելու և ձեզ մեր ցանկություններն իմաց անելու համար: Մենք ընտրեցինք, նրան ընկերակցելու համար, Իսրայել իշխանին, որ սերված է հայերի մեջ հոչակավոր Պոռո իշխանից, բայց, որովհետև անհավատների, ինչպես և ուրիշ այլ պատճառներով, նա հետո չկարողացավ ճանապարհ ընկնել, մենք նրա տեղն ընտրեցինք նրա որդի Իսրայել Օրին, որի համար համաձայնություն տվինք, որ կաթողիկոսի հետ գա ձեր սրբության մոտ»¹³⁷:

Հակոբ Ջուղայեցու հիշյալ պատվիրակությունը բաղկացած էր երեք հոգևորականներից և երեք աշխարհականներից, որոնցից մեկն էլ Իսրայել Օրին էր: Պատվիրակությունը հասավ Կ.Պոլիս, որտեղ 82-ամյա կաթողիկոս Ջուղայեցին վախճանվեց, իսկ պատվիրակության մյուս անդամները վերադարձան Էջմիածին (առանց Հռոմ գնալու), և միայն Իսրայել Օրին էտ չվերադարձավ, այլ գնաց Եվրոպա՝ Հայկական հարցի համար լուծման ուղիներ ու միջոցներ որոնելու պատմական առաքելությամբ¹³⁸:

XVII դարի վերջի և XVIII դարասկզբի հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման մեջ Իսրայել Օրին (1659-1711թթ.) զբաղեցնում է կենտրոնական տեղ: 1680թ. Կ.Պոլսում, Հակոբ Ջուղայեցու մահից հետո, Օրին գնաց Եվրոպա, երկու ամիս մնաց Վենետիկում, ապա անցավ Ֆրանսիա, ուր մնաց 12 տարի, մտավ զինվորական ծառայության մեջ, Ֆրանսիա, ուր մնաց 12 տարի, մտավ զինվորական ծառայության մեջ, ստացավ սպայի աստիճան, մասնակցեց ֆրանս-անգլիական պատերազմին, գերի ընկավ անգլիացիների ձեռքը և, ազատություն ստանալով,

¹³⁵ Նույնը, էջ 336-337:

¹³⁶ ա. Նույնը, էջ 337-338:

բ. Ա. Գ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 64-65:

գ. Մ. Արք. Օրմանեան, նշվ. աշխ., հ. Բ, մասեր 1771-1774, էջ 2995-3002; մասեր 1788-1794, էջ 3023-3034:

¹³⁷ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 337-338:

¹³⁸ Նույնը, էջ 339:

այլևս չվերադարձավ Ֆրանսիա, այլ բնակություն հաստատեց Գերմանիայի Պֆալցի իշխանության (Հռենոսյան պալատինատի) այն ժամանակվա մայրաքաղաք Դյուսելդորֆում: Գերմանիան պաշտոնապես կոչվում էր «Հռոմեական-Գերմանական Սրբազան կայսրություն», որի գլուխն էր Հաբսբուրգյան տոհմից ընտրված կայսրը, իսկ մայրաքաղաքն էր Վիեննան: Պֆալցի իշխանությունն այս կայսրության մի մասն էր: Եվրոպայի ամենահզոր քաղաքական ուժը այս կայսրությունն էր, և պատահական չէ, որ Իսրայել Օրին Հայկական հարցի լուծման խնդրով եկել էր այստեղ: Դյուսելդորֆում Օրին դարձավ Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմի չորս քաղաքների կոմիսար, մտերմացավ Վիլհելմի հետ, նրան ներկայացրեց Հայկական հարցի խնդիրները, գերմանացի իշխանին հրապուրեց, Հայաստանն ազատագրելու դեպքում, Հայոց թագավոր դառնալու հեռանկարով: Գերմանացու վրա մեծ ազդեցություն էր գործել 1683թ. Վիեննայի պարիսպների տակ եվրոպացիների կողմից օսմանյան թուրքերին ծանր պարտության մատնելը, որին (եվրոպացիների կողմում) մասնակցել էին նաև հայերը: 1684թ. Ավստրիան, Լեհաստանը, Վենետիկը Եվրոպան թուրքերից ազատագրելու դաշինք կնքեցին, նրա մեջ ընդգրկելով դեռևս երիտասարդ և ոչ այնքան ուժեղ Ռուսաստանը: Մոսկվայում ավստրիական դեսպան Բյումբերգը ռուսներին հակաթուրքական կռաւիցիայի մեջ մասնակցելու հրավերի ճառում քայքայվող Օսմանյան կայսրությունը անվանեց «անբուժելի հիվանդ մարդ»¹³⁹, որը հետագայում միշտ արտասանվում էր Եվրոպայի դիվանագետների կողմից Թուրքիան ի նկատի ունենալու դեպքերում: Ռուսաստանը մտավ այդ կռաւիցիայի մեջ և 1696թ. Պետրոս Առաջինի գլխավորությամբ առաջին հաղթանակը տարավ Օսմանյան Թուրքիայի դեմ, գրավելով Ազովի ծովն իր շրջակայքով: Պետրոս I-ը հայտարարեց, որ ինքն արևելյան քրիստոնյաներին ազատագրելու համար աշխատելու է մինչև իր վերջին շունչը: Հոլանդիայում Պետրոս I-ը պատրաստել տվեց իր պատկերը, որի շուրջը գրված էր. «Պետրոս, Ռուս-հունական թագավորության միապետ»¹⁴⁰:

1697թ. ավստրիական զորքերը Տիսսա գետի մոտ բացառիկ կարևոր հաղթանակ տարան թուրքերի նկատմամբ: Եվ Օսմանյան Թուրքիան 1698թ. Սլովենիայի Կարլովիցի բնակավայրում հաշտության ծանր պայմանագիր կնքեց «Սրբազան լիգա»-ի անդամ պետություններ Ավստրիայի, Վենետիկի, Լեհաստանի և Ռուսաստանի հետ: 1699թ. Օսմանյան Թուրքիայի և նշված եվրոպական պետությունների միջև ստորագրվեցին նաև

անջատ պայմանագրեր, որոնցով Լեհաստանին անցան Աջափնյա Ուկրաինայի հարավային մասը և Պոդոլիան, Ավստրիային՝ Հունգարիայի տարածքի մեծ մասը, Տրանսիլվանիան, Հորվաթիան, Սլովենիան, Վենետիկին՝ Մորեան, արշիպելագի կղզիները և բերդեր Դալմաթիայում, Ռուսաստանին՝ Ազովը:

Ահա՛ այս քաղաքական նպաստավոր պայմաններում Իսրայել Օրին Դյուսելդորֆում կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմի կոմիսարն ու մտերիմն էր և նրան հրապուրել էր Հայկական հարցով: 1698թ. Օրին հանդիպեց նաև Վիեննայում նստող Լեոպոլդ կայսեր հետ Հայկական հարցի խնդիրներով: Կայսրը նրան լավ ընդունեց, բայց գործնական օգնություն չխոստացավ: Եվ Օրին միայն կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմի նամակով եկավ Հայաստան՝ հայ մեծամեծներից Հովհան Վիլհելմի անունով աղերսագիր կազմելու և նրան Օրու միջոցով հանձնելու համար: Այն ժամանակ, երբ Սլովենիայի Կարլովիցի բնակավայրում Ավստրիան, Վենետիկը, Լեհաստանը և Ռուսաստանը Օսմանյան Թուրքիային վերոհիշյալ ծանր զիջողություններն էին պարտադրում, Իսրայել Օրին այդ նույն թվականին (1699թ.) Սյունյաց Միսիան գավառի Անգեղակոթ գյուղում հույժ գաղտնի ժողով գումարեց հայ մելիքների մասնակցությամբ, որտեղ կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմին ուղղված դիմում կազմվեց, որում հայ մելիքները գերմանացի իշխանին առաջարկում էին Հայաստանի թագավորի թագը, եթե վերջինս կարողանար, Իսրայել Օրու պլանների համաձայն, Հայաստանն ազատագրողանար, Իսրայել Օրու պլանների համաձայն, Հայաստանն ազատագրել թուրք-պարսկական լծից: Անգեղակոթի ժողովն ընդունեց ևս մեկ որոշում՝ Ռուսաց կայսր Պետրոս I-ին Հայաստանն ազատագրելու գործում աջակցություն ցույց տալու նպատակով խնդրագիր ուղարկելու մասին: Այսպիսով, 1699թ. Անգեղակոթի ժողովում հայ մելիքները, Իսրայել Օրու առաջնորդությամբ, տարբեր խնդրագրերով դիմեցին և՛ Հռոմեա-Օրու առաջնորդությամբ, տարբեր խնդրագրերով դիմեցին և՛ Հռոմեա-Գերմանական Սրբազան Կայսրության Պֆալցի կուրֆյուրստին, և՛ Ռուսաց կայսր Պետրոս I-ին Հայաստանը թուրք-պարսկական լծից ազատագրելու նպատակով. չնոռանանք, որ այդ դրությամբ Ավստրիան, Ռուսաստանը, Լեհաստանը և Վենետիկը հակաթուրքական կռաւիցիայի անդամ դաշնակիցներ էին:

Իր բացառիկ կարևորության հանգամանքով, ստորև ամբողջությամբ մեջ ենք բերում Ռուսաց կայսր Պետրոս Առաջինին 1699թ. Անգեղակոթի գաղտնի ժողովում հայ մելիքների ստորագրած խնդրագրի տեքստը: Այն հետևյալն է.

«Թագաւոր Ինքնակալ և մեր Գլխաւոր.

Արժանաժառանգ, պատուական թագաւոր Ուռուսի Մօսկովի, և ամենայն մեծամեծաց, իշխանի իշխօղ թագաւոր, յարևելից, և հարաւային, և ի

¹³⁹ "Русская старина", журнал, 1878г., N 7, стр. 456-458.

¹⁴⁰ Жигарев, "Русская политика в восточном вопросе", Москва, 1898г., т. 1, стр. 102.

հիւսիսի, և երեք կողմին իշխանացն հրամանատու և վերակացու, հզօր և մեծ ինքնակալ թագաւոր քրիստոնէից, պատուական և անթառամելի թագդ պարծանաց, զօվելի և վայելչական, արմատ եւ արքունական, ջահ եւ լուսատու ուղղադաւան, որ միշտ լոյս ածես Ազգիս համար:

Մենք մեծ Հաւաստանեացս իշխանքներս և մելիքներս ի հեռիաստանէ իբր ի մօտ զօլով արտասուելով և պաղատելով անկանիմք ի յոտս նազելի և ինքնակալ թագաւորիդ. մենք անարժանքս գրեցաք զիր քո օծեալ թագաւորիդ, որ ծանուցանեմք զմեր զամենայն խըղճութիւնս ի ձեռաց ոպի, մենքլ այժմուս գոյիութիւն և փառք կու մատուցանեմք ամենի կարողի Աստուծոյ, որ ետ քեզ կարողութիւն, որ յաղթեցիր զհակառակորդս քո:

Մենք բոլորով սրտիւ առ Աստուած աղաղակեմք, որ այլ առավել տայ կարող զօրութիւն քո ինքնակալ թագաւորիդ, որ մեր աղաչանացն լսես, և գթաս ի վերայ մեր որ լինի քեզանօվ ազատութիւն այս տառապեալ գերի քրիստոնէիցս:

Դարձեալ թուին ՃՌԻԷ (1127=1678) մեր ժողովեցաք միատեղ առանձնակի և ուխտիւք նստաք դատաստան, իմացաք զկարողութիւն քո թագաւորութեանդ, և եփոռատօնին (իմպերատորին Լ.) որ խիստ լաւ հնարք է, որ ձեզանով դիւրին կու լինի մեզի ճար: Այսմ խորհրդիւս ընտրեցաք Գ (3) իշխան իւրեանց հաւատարիմ մարդովն որ գան առ ձեր բարի թագաւորութեանն և իմացնել զմեր խորհուրդն. ի գալն իւրեանց ի Կոստանդինապօլիս, և ի գալ ըրպի զօրքն ի յերկիր մեր ըսկսաւ պատերազմել հետ Կուռճուն. տեսաք որ այլ մեր խորհուրդն չի կատարիր շուտով, ուստի ուղարկեցաք որ դառցան յետ և խափանեցաւ խորհուրդ մեր: Դարձեալ մենք յառաջ ընտրեք էաք մեր Հաւաստանեացս մեծատունն զպարոն Բարայէլն ի տօհմէ Պոռոշ իշխանի որ գան առ ձեր թագաւորութեանն, և ի ահէ անօրինացն ոչ եղն գալ ինք, իւր փոխարէն զիւր որդին առաքեց, մենքլ խապուլ արինք. և ի դառնալն իշխանացն յետս, ինք պարոն Բարայէլն Աստուած ապաւինելով ի գալ յերկիրն Ֆռանկստան, և ի յամելն ԺԹ (19) ամ և մենքլ յուսահատեալ տրտմեալ էաք, թէ կորեաւ, մնացաք անմխիթար և ոչ հաւատացաք այլոց, որ ուղարկէաք առ ձեր թագաւորութեանն և մնացաք ողորմելի և գերի ի ձեռն ըրպի:

Այժմուս գոհութիւն և փառք կու մատուցանեմք Աստուծոյ որ ուխտեալն անձն առնեք էր և կու աշխատի վասն մեր, որ եկ պարոն Բարայէլն եփոռատօնին (Լէոպոլդ կայսրի, Լ.) յերկրէն ի հետ գրովն իրանալթէս լեքտոր Փալթինի (Ihrer Altesse, elector Palatin), բացինք զգիրն կարդացինք, որ իրանալթէսն գրեր է մեզ թէ բարձրացուցէք զպարոն Բարայէլ Օռին որ տեսեալ և ուսեալ է զպատերազմն ի միջի մերում ընդէմ պատերազմողաց, որ մենք տեսաք և իմացաք ճշմարիտ զիւր քաջութիւն ի բանակի մերում, հա-

ւատացէք իւրն որ Ժ (10) ամ է որ մեր կովումն է վարժեալ, պարոն Բարայէլն կարող է Աստուծով որ զձեր զամենայն փափաքն ի տեղն կատարել, ճշմարիտ իմացէք ի մերոց իշխանութենէն: Դարձեալ մենք առաջին թէ վերջին խորհրդին իմացաք և հաւատ ձգեցաք ամենեքեանքս ճշմարտապէս, որ պարոն Բարայէլն մեր Հաւաստանեացս մեծատան որդի է վաղեմի և արժան է և ընդունելի է, որ զխաւոր լինի ի վերայ մեր Հաւաստանեացս յերկրին: Այսպէս ծանուցանեմք քո ինքնակալ թագաւորիդ որ այդ մեր պարոն Բարայէլին հայրն և իւր պայծառ տունն մեզ համար որչափ չարչարանք է քաշեր վասն մեր քրիստոնէից համար ի ձեռաց ըրպի. Հիմի ԺԹ (19) ամ է որ պարոն Բարայէլ Օռին կու աշխատի մեզ համար. մենքլ զինքն ի վերայ մեր զխաւոր արժանիս տեսաք և տուինք զմեր խօսքն ուղիղ սրտիւ. ինչ որ կու հաստատէ հետ թագաւորաց մեզ խապուլ է: Մենք լի միջի մերում ընտրեցաք զՄինաս վարդապետն սուրբ Յակոբա վանիցն այս միաբանի մեզ խօստովանահայր կարգեցինք և ուղարկեցինք ի հետ պարոն Բարայէլին որ երկուսն հաւաստիւ եւ ճշմարիտ գիտակ են ամենայն բանից մերոց, պարոն Բարայէլն և Մինաս վարդապետն ինչ որ կու հաստատեն առ քո ինքնակալ թագաւորիդ հետ հաճելի է մեզ ամենեցունս: Մենք հաւատալիք ունինք այ քո օրհնեալ տանդ և քո օծեալ անթառամելի ինքնակալ ի վերուստէն շնորհեալ թագաւորութիւնդ լինի որ լսես մեր սակաւ տրկիս և արիանաս, և տերն մեր Յիսուս Քրիստոս տայ կարող զօրութիւն որ յաղթես զհակառակորդս մեր որպէս յաղթեցիր զազգն այլազգեաց, որ լինի մեզ լոյս քո տէրութենէդ: Կու խնդրեմք և կաղերսեմք առ քո աստուածախորութեանդ որ կարող եւս Աստուծոյ ողորմութեամբն ազատել զմեր խեղճ ազգն ի պէս պէս պատահմանիցն անօրինաց, որչափ պարծանք է քո ինքնակալ թագաւորութեանդ ի վերայ աշխարհիս եւ ի պարծանք է քո ինքնակալ թագաւորութեանդ ի Քրիստոսէ, որ ամենայնի ժահանդերցելումն որ առնես զմեծ պարգէն ի Քրիստոսէ, որ ամենայնի ժամու մեր ժողովուրդն աղօթօղ լինին առ Աստուած քո թագաւորութեանդ որ դու եւս թագաւոր ուղղադաւան, մենք մինչեւ ի գալուստն Քրիստոսի. որ դու եւս թագաւոր ողորմութեամբն արա մեզ տարակուսեալ էմք կու դողանք, Քրիստոսի ողորմութեամբն արա մեզ ճար: Դարձեալ ծանուցանեմք քո ինքնակալ թագաւորիդ որ մենք չի կարացաք գրել ինչ որ մեր խորհուրդն էր վասն ըրպի ահէ, բայց պարոն Բարայէլն և Մինաս վարդապետն կու իմացնեն զմեր առանձին խորհուրդն իմաստութեամբդ, որ մենք չէաք արժան զիր գրելոյ առ քո տէրութեանդ. պարտ էր մեզ գալ և անկանիլ ի յոտս քո, ապա չէ հնար վասն ըրպի որ չի լինի մին կարծիք, խնդրեմք ի քո ինքնակալութենէդ որ ձրգես սէր այս բալինի մին կարծիք, խնդրեմք ի քո ինքնակալութենէդ որ ձրգես սէր այս բալինի վերայ և լինիս պարծանք ազգիս մերոյ. որ մենք վաղեմէ ունէաք ուստ մեր սուրբ գրոցն և նախնեացն, որ քեզանով պիտի լինի մեզ իմաստ

աշխարհի և ամենայն քրիստոնեից հաւատոցն արձակութիւն, մինչև այսօր ունէաք կարծիք և ումուտ: Ահա այսօր մեզ խիստ ակներև դիւրին է ամենայն իրաց որպէս ծանուցեր ենք մեր պարոն Իսրայէլ Օռին, որ կույայտնէ քո տէրութեանդ, կուզինք որ քո բարի և քաջ ժամանակաւն լինի մեզ ճար որ այսչափ անթիւ քրիստոնեայքն օրինող լինինք քո թագաւորութեան մինչև ի կէտ ժամանակին և լինիս պարծանք ազգիս մերոյ որ չունինք այլ ուստեքէ ումուտ, ունինք ի վերուստ զԱստուած և յերկրի գքեզ որ դու վայելչութեամբ փառօք արժանի ես առնելոյ զայս մեծամեծ պարգևն ամէնառատ Արարչէն: Դարձեալ յայտնի է քո տէրութեանդ որ Կոռճուն է մեր ազգէն որչափ քրիստոնեայք անյարմար նախանծոյ չարութեամբ, հարկապահանջութեամբ և պէս պէս տանջանօք անհամարս կու դարձուցանեն ի մոլութիւնս իւրայնոց, պատճառ վասն բազմանալոյ մօլի և թիւր թագաւորութեան իւրեանց, բազում խստագոնիւք կու կամին օր ըստ օրէ առաւելապէս նուազեցուցանել զազգս քրիստնեից:

Դարձեալ իմացնեմք քո ինքնակալ թագաւորիդ ինչպէս որ գրեր ենք ի մէջ թղթին թէ այս պայծառ տունս պարոն Իսրայէլ Օռին որչափ լի չարչարանք է քաշեր որ մենք ակներև տեսեալ ենք ի պատմութիւնս գրեալ կայ, որ Գ (3) մարդ նահատակեցաւ այս պայծառ տանէն մեր ժամանակաւն վասն քրիստոնէից համար. մենքլ դատաստանաւ տեսինք որ հնոց և վաղէմէ իշխանաց զարմէ է քան զամենեքանքս առաւել գերագուն է ամենայն իրաց. արինք զլիաւոր և տուինք իւրն ճերմակ թուղթ և դրինք զմեր մօտին ի վերայ որ գայ առ քո թագաւորութիւնդ որ քո տէրութիւնդ ինչ որ կու հրամաէ իւրն ուխտադրութեամբ դաշանօք մեզ խապով է. Մինաս վարդապետին հրամանաւն որ մեր վաքիլ է. մեր խորհուրդն այն է, որ մենք մեր իշխանքով պարօնօքս ամենեքեանքս հնազանդ լինինք քո մեծ թագաւորութեանդ որպէս հնազանդ են բազում իշխանք քո հրամանին ներքև. լինինք մենքլ նմանապէս մին ծառայ քո մեծ տէրութեանդ. որ ժամանակաւ ինչ որ կու հրամայես բարուն բարի և չարուն չար, կենամք հաստատ ի վերայ ուխտիս, զլիտվ և ապրանքով, որդովք և դստերովք կենամք հնազանդ առ քո հրամանատուութեանդ որ կու խնդրեմք առ տեարն մեր Յիսուս Քրիստոս թագաւորն բոլորից անեղն Աստուած որ ասաց և եղևն, հրամայեաց եւ հաստատեցան, հաստատեցէ զքեզ ի բանս և ի գործս բարութեան. ժառանգն Հօր Որդին Միածին ժառանգորդս արացէ զքո թագաւորութիւն և զթագուհիդ և զորդոց որդիսն քո զդստերս քո. հայրական փառացն արժանիս արացէ եւ ի պարծանս մեր անշարժ պահեցէ զքո տէրութիւնն մինչեւ ի խորին ծերութեան և յետ աստեացս ելանելոյ յերկնից արքայութիւն պարգևեցէ ըստ ասացելոյ բանին. ամէն. եղիցի, եղիցի:

Մենք շնորհակալութեամբ և ուղիղ սրտիւ դրինք զօհրն և զձեռաց զիրն մեր այս թղթիս ապա խիստ սարսափելի ահիւ վասն ընդոպոյ:

Թուին ՌՃԽԸ (1148=1699) ի գաղափարաբան Ընկերություն. ի Ապրիլի ԻԹ (29):

Ես Հակիզի (Եղիաս) որդի Փիլիպոս դրի իմ մօհրն ձեռաց զիր ինձ դա-
պուլայ:

Ես Ասատուրի որդի Սարուխան դիմ զմօրս և զձեռաց զիրն ինձ դապառլ է:

Ես Մելքոնի որդի Սաֆրազ դրի զիմ մօհրն և զձեռաց զիրն ինձ դապույլ է:

Ես Նարին պեկի որդի Շահնազար դրի զխմ մօհրն և զձեռացազիր ինձ
դապուլ է:

Ես Պահումի որդի Մելքոն դրի զիմ մօտին և զձեռացս զիրն ինձ դապույ է:

Ես Պաղտասարի որդի Թադէոս դրի մօհրս և զձեռաց զիրն ինձ դապուլ է:

Ես Եաւրի որդի Աղաճան դրի իմ մօտին և ձեռացազիր ինձ դապուլայ:

Ես Նաւի որդի Յօհաննէս դրի զիմ մօտըն և զձեռացազիրն ինձ դապուլ է:

Ես Պաղտասարի որդի Մելքոն դրի զիմ իմ ձեռաց զիրն ինձ դապուլայ:

Ես Շահինի որդի Սուքիաս դրի մօհրն և ձեռացազիրն ինձ դապուլ է»:

Իսկ ծրարի վրա գրված է հետևյալ հասցեն.

«Երեք կողմին երկրայնոց տիրապետող, տանդ մեծ, իշխան հզոր տեր սեզար մեծ դուքս Պետրոս Ալեքսանոս, մեծաւոր տիրող երեք կողմն երկրի, Ալպն Ուռուսի, մեծ սեզար, է Մօսկովի աշխարհ Քիրիոռի (Կիւեի), Վալտոմօրի (Վլադիմիրի), Նովօկառտի (Նովգորոդի), եւ տու Քազան (Կազան), սեզար ի Ըստրական (Աստրախան), Սիպրի պարօն, Պլըսկովի (Պսկովի) մեծ դուքս, Ըսմլէնսիա (Սմոլէնսկ), Տուվերի (Տվերի), Եւկօրի (Յուգօրի) մեծ դուքս, Ըսմլէնսիա (Սմոլէնսկ), Տուվերի (Տվերի), Եւկօրի (Յուգօրի), ի Բըռմի (Պերմի), Աուքատք (Վյատկա), Տրպօկօրի (Բուլգարիա): Այլ աւելի, տեր մեզ դուքս աշխարհ Նորկառտի (Նովգորոդի) ի յեզր երկրի, Չեռնիկօրի, Տոազանի (Ռյազանի), Տուլոռովսկի, եւ Եառօզսլաւի (Յարոսլաւի), եւ Պլօօզրի (Բելոզերի), Տուստօի (Ուտօրի), Տօփտօի (Օրդոսկի), եւ Տըբօնտիկի (Կոնդի), Մեծաւոր երեք կողմին, մանաւանդ հիւսիսի, մեծ պարօն յերկրի Տիվերի (Իվերիա) եւ Քառթանլինուէ (Քարթալինիա), Էգրուսվէ (Գրուզիա), սեզար յերկրի, Քառպառտին (Կաբարդին), եւ տուք ի Սարքսինվէ (Չերկասկի), Կօրիսվէ (Գորսկի=Լեռնային), աւելի, արեւելքի, հիւսիսի, եւ հարաւային կողմին յիշատակ իւր ծնողաց, հարցն եւ յետ եկեալն Տիրող ամենեցուն: Յիշատակն օրհնութեամբ, եղիցի. Ամեն»¹⁴¹:

Իսրայել Օրին, վերադառնալով Դյուսելդորֆ, Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմին 1699թ. սեպտեմբերի 22-ին հանձնում է հայ մելիքների խնդրագիրը և, որ կարևորն է, նաև մի ընդարձակ ծրագիր Հովհան Վիլհելմին:

¹⁴¹ ш. Эзов Г. А., "Сношение Петра Великого с армянским народом", СПб, 1898г., стр. 19-20.

Ե. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք II, Երևան, 1973թ., էջ 41-46:

մի միջոցով Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ¹⁴²։ Իսրայել Օրին փորձեց ստանալ նաև Վենետիկի և Վիեննայի համաձայնությունը՝ Հայաստանն իր ծրագրի համաձայն ազատագրելու համար, բայց Վիեննա յում կայսրը նրան թեև սիրալիք ընդունեց, բայց կրկին գործնական քայլերից խուսափեց և Օրուն ցույց տվեց Ռուսաստանի ճանապարհը, առանց որի այդ դրությամբ Եվրոպան Հայաստան ոչ գորք կարող էր ուղարկել, ոչ էլ այդ մասին գործնականում մտածել։ Իսրայել Օրին ճիշտ ընկալեց կայսեր խորհուրդը և կուրֆյուրստ (կայսրընտրիչ) Հովհան Վիլհելմից մի բարեխոսական նամակ վերցրեց Պետրոս I-ին ուղղված ու ճանապարհվեց Մոսկվա։ Կուրֆյուրստը Օրիի միջոցով Անգեղակոթի մելիք Սաֆրազին և նրա ընկերներին հուսադրող նամակ ուղարկեց հետևյալ բովանդակությամբ. «Մենք, Հովհան-Վիլհելմ, Աստծու ողորմությամբ կոմս Հոենոսյան Պալատինատի, Սրբազան Հռովմեական պետության Archithesaurarius և կայսրընտրիչ իշխան, դուքս Բավարիայի, Հուլիայի, Սլիվիայի, Բերգեի, կոմս Վելդենցի, Սպոնհեյմի, մարկգրաֆ Ռավենսբուրգի և Մոերսեի, տեր Ռավենսստեյնի և այլն։

Հայաստանի ամենասիրելի իշխաններ և տերեր, սիրելի հայեր.- Ձեր սիրելի նամակները մեզ հանձնեցին պարոն Իսրայել Օրին, որ մեր և ձեր ամենաազնիվ հավատարմատարն է, և նրան ընկերացած Մինաս վարդապետը, Ս. Հակոբի մեծ վանքի վանահայրը (աբբան) մի առանձին ունկնդրության ժամանակ, որ նրանք խնդրեցին մեզանից և մենք շատ սիրելաբար շնորհեցինք: Այդ ունկնդրության միջոցին մեզ բերանացի հավաստիացրին այն հավատը, որ ձեր պարոնությունները (կամ տերությունները) ունեք դեպի մեզ: Ընդունում ենք այս հավաստիացումը մեր սրտի խորքում և խնդրում ենք, որ բարեկամությունը մեր մեջ անխզելի մնա, որի վերաբերմամբ պարոն Օրին և աբբա Մինասը բավականաչափ հուսադրեցին: Խոստանում ենք ձեր պարոնություններին, որ ամեն փութաջանություն կգործադրենք, որպեսզի ազնիվ մտադրությունները հայտնի չդառնան ոչ ոքի, այլ պահվեն իբրև մեծագույն գաղտնիք: Միաժամանակ հուսադրում ենք ձեր պարոնությունները, որ ձեր մտադրած ամենաբարեպաշտ գործի կատարելության համար ամեն տեսակ օգնություն, որքան հնարավոր է կանենք, թե՛ մենք ինքներս անձամբ, և թե՛ մեր մյուս դաշնակիցների միջոցով, որոնց ամենամեծ ջանասիրությամբ պիտի խնդրենք օգնության գալ այդքան մեծ մի գործի մեջ, որպիսի գործից այնքան օգուտ կա, այնքան միլիոն հոգիների փրկությունը կաճի, որոնք այժմ անհավատ-

¹⁴² ш. Эзов Г. А., стр. 28-44.

բ. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք II, էջ 48-63:

ների լծի տակ են հեծում: Իսկ այս գործը կատարելու համար ճանաչելով, թե ի՛նչ ենք մենք պարտավոր անել, երբ տեսնում ենք ձեր պարոնությունների այնքան հավատը դեպի մեզ, մենք ամեն ինչ բերանացի հայտնեցինք պարոն Օրիին և Մինաս աբբային, որոնք իսկապես շատ լավ մարդիկ են, մանավանդ պարոն Օրին, ամենահավատարիմ ու անձնվեր մարդը, որ նա այս մեծ գործը Աստծու ամենակարող օգնությամբ կատարման կհասցնի: Եվ իսկապես, պատշաճում է նրան, որ ամեն բանի մեջ հավատաք նրան, և՛ նրա խելքին, և՛ նրա կարողության, և՛ նրա հոյակապ գործունեության: Աստված ընտրել է նրան այնպիսի մի վախճանի համար, որի կատարումը այնքան համապատասխան կլինի Աստծու փառքին, հոգիներին փրկության կբերի և բարօրություն քրիստոնեական հավատքին և ձեր ողջ Հայաստանին: Հավաքվեցինք մենք և միասին խորհուրդ արինք այս մեծ գործի շուրջը. ի՛նչ կերպով սկսենք, ի՛նչ զգուշություններ, ինչպիսի կարգ: Այս պատճառով ձեր պարոնություններն ուղարկում ենք այն խոսքերին, որ պարոն Օրին և Մինաս աբբան այս մասին կասեն և խնդրում ենք, որ ձեր պարոնությունները հավատաք այն ամենին, ինչ նրանք կասեն: Ընդամին, որ դուք բոլորովին հուսադրված լիադաշնում ենք ձեր պարոնությունները, որ դուք բոլորովին հուսադրված, և մենք պատենք, թե մեզանից սիրված եք և ամբողջ սրտից ողջագուրված, և մենք պատրաստ ենք ամեն բան անել ձեր հավիտենական փրկության համար, ձեր օգուտի, խաղաղության և ժամանակավոր երջանկության համար: Այս բոլորը մենք ցույց կտանք գործով: Ձեր պարոնությունների ամենաճշմարիտ, ամենաանկեղծ և հավատարմագույն բարեկամ Հովհան-Վիլիելմ, Կայսրընտրիչ իշխան Պալատինատին»¹⁴³.

[illegible]

¹⁴³ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք II, էջ 71:
73

դովորողը միշտ ապրել է և այժմ էլ ապրում է այն հույսով, թե օգնություն կստանա ձեր թագավորական մեծությունից: Նրա մեջ կա մի նախագուշակություն, թե վերջին ժամանակներում անհավատները կդառնան սաստիկ կատաղի և կսկսեն հարկադրել քրիստոնյաներին ընդունել իրենց ամենագարշելի օրենքը, և այն ժամանակ կգա Մոսկվայի օգոստոսափառ տանից մի մեծ իշխան, որ Ալեքսանդր Մեծից էլ շատ քաջ կլինի, կվերցնի հայոց թագավորությունը և կազատի քրիստոնյաներին: Այս մարգարեությանը հավատում էին մինչև այժմյան ժամանակը և հավատում են այժմ էլ որովհետև իսկապես տեսնում ենք, որ անօրեններն այն աստիճան չարության են հասել, որ քրիստոնյաներին մեծ հարկերով և բռնությամբ հարկադրում են ընդունել Մուհամեդի հավատն, իսկ մյուս կողմից տեսնում ենք այն բնական վառ ձգտումները, որ ունի ձեր թագավորական մեծությունը քրիստոնեական հավատը մեծացնելու և բազմացնելու համար, ինչպես և ձեր ճշմարիտ խոստումը՝ պատերազմել անհավատների դեմ, որոնք երբեք այնքան թույլ ուժ չեն ունեցել, ինչպես այժմ, որովհետև 70 և ավելի տարի է, ինչ նրանք մի հատ նշանավոր պատերազմ չեն ունեցել»¹⁴⁴:

Ռուսաստանը գտնվում էր Շվեդիայի հետ պատերազմի (պատմությա-
նը հայտնի «Հյուսիսային պատերազմ») մեջ, չնայած դրան, Ռուսաստանի
օգնությամբ Հայաստանի ազատագրման Օրու ծրագիրը շատ դուր եկավ
Պետրոս I-ին, որը նշված հարցի շուրջ իր արքունիքի անդամների միջո-
ցով Օրու հետ շատ խորհրդակցություններ անցկացրեց: 1702թ. մարտ ամ-
սին Պետրոս I-ի հրամանը փոխանցվեց Օրուն, ըստ որի, շվեդական պա-
տերազմի ավարտից հետո Ռուսաստանն իր ձեռքը կվերցնի Հայաստանի
ազատագրության գործը: Այս մասին Օրին հաղորդեց կուրֆյուրստ Հով-
հան Վիլհելմին: Օրուն հաջողվեց դառնալ Ռուսաստանի դեսպան Պարս-
կաստանում (ռուսական գնդապետի զինվորական աստիճանով): Եղե-
լության մասին Սյունիքի և Արցախի մելիքներին Օրին մի իրազեկող նա-
մակ հղեց ռուսական բանակի հայազգի կապիտան Միրոն Վասիլևի մի-
ջոցով, որին հաջողվեց Գանձասարում 1703թ. գարնանը հավաքել հայ մե-
լիքներին, քննարկել երկրի քաղաքական կացությունը: Գանձասարի ժո-
ղովում հայ մելիքները նամակ-խնդրագիր գրեցին Պետրոս I-ին, որում
երախտագիտություն էին հայտնում նրան հայությանը զորավիզ կանգնե-
լու համար¹⁴⁵: Օրին, որպես Ռուսաստանի դեսպան, մինչև Պարսկաստան
գնալը, Հոռմի պապից ու Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմից (իր բա-

¹⁴⁴ ш. Эзов Г. А., стр. 73-74.

բ. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք II, էջ 74-75:

¹⁴⁵ ш. Эзов Г. А., стр. 154-157.

բ. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք II, էջ 89-92:

[illegible]

Սողովյովը¹⁴⁷ և Հ. Եզյանը (Յозов Г. А.)¹⁴⁸։
Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Ռուսաստանը Իսրայել Օ-բուց առաջ էլ հետաքրքրված է եղել Անդրկովկասի նվաճման խնդրով։ Իս-

¹⁴⁶ ա. Heigel, "Über den Plan des Kurfürsten Iohann Willhelm von der Pfalz, die Armenische Königs Krone zu gewinnen (1698-1705) («Հայկական թագավորության գահը ձեռք բերելու համար Պֆալցի Իոհան Վիլհելմ կուրֆյուրստի ծրագրի մասին» խորագրով դասախոսություն, որը տպագրվեց Սյունխենի գիտությունների ճեմարանի ամսագրի 1893թ. II հատորի III տետրում):
Բ. Տե ս նաև Լ. Բաբաեան, «Պրոֆեսոր Հեյգելը եւ մի հատուած հայ պատմութիւնից» հոդվածը, «Արձագանք» թերթ, 1894թ. հուլիսի 3-ի (15) N 75:
¹⁴⁷ В. В. Бартольд, «Древнейших времен», т. 3, СПб, 1862г., т. 18,

147 թիւնից» հոդվածը, «Արձաշանք» թերթ, 1894թ. հունիսի 5-ը (19)։
Саловьев С., "История России с древнейших времен", т. 3, СПб, 1862г., т. 18,
Москва, 1968г.

¹⁴⁸ Эзов Г. А., стр. 3-4, 10, 13, 20, 28-44, 45-56, 68-69, 154, 155, 156, 157, 243, 247, 259.

րայել Օրին և վրաց արքունիքի որոշ ներկայացուցիչներ էլ ավելի մեծաց-
րին Ռուսաստանի հետաքրքրությունները այս «տաք» երկրամասի նկատ-
մամբ: Այն նույն 1711թ., երբ Աստրախանում հանկարծամահ եղավ Իսրայել
Օրին՝ Պարսկաստանում Ռուսաստանի դեսպանը, այդ նույն թվականին,
Պրուտ գետի մոտ, ռուս-թուրքական պատերազմում Պետրոս I-ը պար-
տություն կրեց, գերի ընկավ թուրքերի ձեռքը, և նրա կինը՝ Եկատերինա
թագուհին, փրկագնով հազիվ ազատեց նրան գերությունից: Անգամ դա
չընկճեց Պետրոս I-ին, և նա եռանդուն նախապատրաստություն տեսավ
Անդրկովկասը Պարսկաստանի ձեռքից վերցնելու ուղղությամբ: 1721թ.
Պետրոս I-ը «Հյուսիսային պատերազմը» շվեդների դեմ ավարտելով հաղ-
թանակով, նույն թվականի մայիսի 30-ին ուղևորվեց Աստրախան՝ դեպի
Անդրկովկաս արշավանք կազմակերպելու նպատակով: Օսմանյան թուր-
քիան ևս լուրջ հավակնություններ էր ներկայացնում Անդրկովկասի պարս-
կական տիրապետությունների նկատմամբ: 1722թ. օգոստոսի 23-ին ռուս-
ները մտան Դերբենդ, որից 6 օր հետո՝ օգոստոսի 30-ին, նրանք ետ դար-
ձան, հրաժարվելով կովի բռնվել ո՛չ միայն պարսիկների, այլև, առաջին
հերթին, օսմանյան թուրքերի և նրանց օժանդակող լեզգիների հետ: Գան-
ձակի մոտ Պետրոս I-ին սպասող հայ-վրացական 40.000-անոց բանակը,
դրանից հիասթափված, ցրվեց: Պետրոս I-ը Անդրկովկասը նվաճելուց ժա-
մանակավորապես ետ կանգնեց, քանի որ Օսմանյան թուրքիայի հետ նրա
բախման դեպքում, թուրքերին հովանավորելու էին Ֆրանսիան ու Անգ-
լիան, որոնք չէին ուզում, որ մետաքսի ճանապարհը սկսեր անցնել Ռու-
սաստանով: Պետրոս I-ը, հայերին ու վրացիներին օգնելու փոխարեն,
1723թ. սեպտեմբերի 12-ին պայմանագիր կնքեց Պարսկաստանի հետ՝ վեր-
ջինիս իր իսկ երկրի ապստամբներից պաշտպանելու համար: 1724թ. հուլի-
սի 12-ին կնքվեց նաև ռուս-թուրքական պայմանագիր, որով թուրքերը ճա-
նաչեցին Ռուսաստանի տիրապետությունը՝ Դերբենդից մինչև Մազանդա-
րան ընկած Կասպից ծովի առափնյա շրջաններում: Փոխադարձաբար
ռուսները ճանաչեցին թուրքերի իրավունքները Իրանի անդրկովկասյան
տիրույթների նկատմամբ, ներառյալ Թիֆլիս, Գանձակ, Նախիջևան քա-
ղաքները, Ղարաբաղի ու Ղափանի մարզերը և Իրանական Ատրպատակա-
նը: Դրանից հետո թուրքերը գրավեցին նաև Երևանը: Հայությունը, Դավիթ-
Բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորությամբ, Սյունիքում 1722-1728թթ.
դիմակայեց և՛ թուրքական, և՛ պարսկական գերակշիռ ուժերին, դատարկ
հույսեր կապելով ռուսական օգնության հետ¹⁴⁹: 1724թ. կնքված ռուս-թուր-

¹⁴⁹ Ղուկաս Սեբաստացի, «Դավիթ Բէկ կամ պատմութիւն Ղափանցոց», թարգմ.
Ա. Մաթոյան, Երևան, 1992թ.:

քական պայմանագիրը ռուսներին կաշկանդում էր օգնություն ցույց տալ հայերին: Եվ 1728թ. Սյունիքն ու Արցախը ևս գրավվեցին օսմանյան թուրքերի կողմից: Ռուսական արքունիքի այսօրինակ վարքագիծը Հայկական հարցի հանդեպ տարբեր մեկնաբանությունների է արժանացել, որոնց մեջ գլխավորորեն ամենահիմնավորը պատկանում է ռուս պատմաբան Ա. Ն. Նիկիֆորովին, ըստ որի. «Անգլիայի քաղաքականությունը, սկսած Հյուսիսային պատերազմի վերջերից, այսինքն՝ այն ժամանակից, երբ Ռուսաստանը հաստատվում է Բալթիկ ծովի ափերին և դառնում ծովային ուժեղ պետություն, սկսում է թշնամական դառնալ Ռուսաստանի նկատմամբ»¹⁵⁰: Ֆրանսիան, որը 1708 և 1715թթ. շահի հետ կնքել էր իր համար նպաստավոր առևտրային պայմանագրեր, թշնամական դիրք էր բռնել Պետրոս I-ի վոր առևտրային պայմանագրեր, թշնամական դիրք էր բռնել Պետրոս I-ի վարսկական արշավանքի նկատմամբ: 1722թ. Կ.Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպան ղը Բոնակը ռուսական դեսպան Ի. Նեպլյունին առաջարկել էր հրապարկել պարսկական արշավանքի մտադրությունից, հակառակ դեպքում Օսմանյան Թուրքիան ռուսների համար բարդություններ կառաջացնի¹⁵¹:

Ռուսաստանի հզորացումից դժգոհ Անգլիան Օսմանյան թուրքիային նուսաաստանի փոխառություն է խոստացել, եթե վերջինս պատենոյնիսկ դրամական փոխառություն է խոստացել, եթե վերջինս պատեն-րազմ սկսի Ռուսաստանի դեմ. «Անգլիայի կողմից շարունակվում էին ներշնչումները, որ ռուսական պետությունը ցանկանում է տիրել ո'չ միայն պարսկական, այլև ամբողջ արևելյան առևտրին, որի հետևանքով, այն ապրանքները, որ գնում էին առաջ Եվրոպա թուրքական տիրապե-տության վրայով, կգնան Ռուսաստանի վրայով, և այն ժամանակ անգ-լիացիները և մյուս եվրոպացիները թուրքիայից դուրս կգան, որը մեծ վնաս է սուլթանական արքունիքին: Ուստի և Բարձր Դուռը գենքով պիտի վնաս է սուլթանական արքունիքին: Արևելքում: Եվ եթե Բարձր Դու-կանգնեցնի ռուսների հաջողություններն Արևելքում: Եվ եթե Բարձր Դու-րը պատերազմ հայտարարի Ռուսաստանին, դրամական օգնություն կստանա ո'չ միայն թագավորից, այլև ողջ անգլիական ժողովրդից»¹⁵²:

[illegible]

¹⁵⁰ Л. А. Никифоров, "Русско-английские отношения при Петре I", Москва, 1950г., стр. 276.

¹⁵¹ Խ. Ս. Մ. Соловьев, «История России», кн. IV, т. XVIII, стр. 328.
Բ. Ա. Գ. Աբրահամյան, «Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական
հարաբերությունների պատմությունից» (ռուսումնասիրություն և վավերագրեր),
Երևան, 1953թ., էջ 137:

¹⁵² Խ. Ս. Մ. Տոլովյև, սթ. 700.
Բ. Ա. Գ. Արրահանյան, նշվ. աշխ., էջ 137:
77

կարող զօրութեամբ և անուամբդ եմք արարեալ. այժմ ևս խնդրեմք զմեզ քո խնամոց ներքոյ պահես և քո ողորմօթիւն շուտով մեզ հասուցանես:

Գրեցաւ ՌՃՀԴ (1173=1724) թուին Հայոց հոկտեմբերի ԺԸ (18):

Մելիք Գրիգոր, Պաղի ուզպաշի, Մելիք Մեջլում, Թարխան ուզպաշի, Սարգիս ուզպաշի, Ռհան ուզպաշի, Աւան ուզպաշի, ըստուկա Կարապետ Իւան»¹⁵⁶:

Ռուսաց կայսր Պետրոս I-ը 1724թ. նոյեմբերի 10-ին հայ ժողովրդին ուղղեց սույն հրովարտակը. «Աստուծոյ ողորմութեամբն մեր Առաջին Պետր Ինփրայթօռ ինքնակալ ամենայն Հոռւստի երկրի. և այլ և այլ տեղեաց:

Պատուելի կաթողիկոս Եսայուղ և պատուելի ուզպաշոց, Աւանիդ և Միրզաիդ և ամենայն այլոց. պատուական ուզպաշոցդ և կլխաւորացդ, և ամենայն պատուական Հայոց ասկիդ, մեր ինփրայթօռութեան ողորմութեամբ շատ բարեւ հասցէ:

Յայտնի լիցի ձեզ, որ էս մեր ողորմութեան գիր այ, որ մեր ձեր աղարկած տէր Անտօնին և քեֆխիայ Չալաբուն խէտ այ, որ ձեր խոնարհութեամբ ողորմութեան խնդրվածկին գիրն մեզ հասել այ և սոքա էլ բերանով ամենայն ջաթտան ձեր խնդիր խնդիրք արին, որ մեք ձեզ ձեր տանօվն ի խիզանով և ձեր օճաղովն թամամի զաթովն մեր մեծ և բարձր իմփրայթօռութեան ողորմութեան հրամանին տակուն լինէք. որ ձեր կալէ համար եւ ձեր դնջութիւն առանց նեղութեան, որ գէք եւ կենէք, մեր առած նոր Պարսից երկրումն, որ Գիլանայ ծովին վերէն այ, որ նոր ձեր խավանած տեղն լինի, մեք հրաման տանք, որ դուք տեղն ձեր դնջութեամբ ավադանի գցէք եւ կէք քրիստոնէութեան յաւատն դուք առանց ախ ու երկիւղի պախէք. և մեք պատվական Հայոց ասկիդ վասն քրիստոնէութեան առաւել մեր ողորմութեամբն կպախումանք. էտ ջաթտան մեք ձեր էս խնդրվածկին ամենայն ողորմութեամբ հրամայեցինք. և պիտանի տեղն մեր հրամանաց գիրն ուղարկեցինք, որ... նոր երկրորներուն մեր... մեծավորաց վերայ, որ Պարսիցն առելանք, որ նոքա ձեզ Գիլան և Մազանդարան և Բաքու, և այլ ինչ տեղ որ ձեզ ընդունելի լինի, ինչ վախտ որ ձեզանից ով ոք որ դեղէքն գրգոն, չէ թէ միայն ընդունեն, և ձեր կալէ և շինութեան ավանդանի առել է. ձեր խօվանած, պէթկական տեղարէքն նշանց տան ձեզ. և ամենայն ջաթտան ողորմութեամբ պիտի ըզձեզ պախեն, առանց վնաս. և որ դուք մեր ողորմութեան ամենայն հրամանն և ամենայն ժամ էլ առաւել կհաւադէք, և էլ իվելի ումիդով կենէք. էս ջաթտան չէ թէ միայն ինփրայթօռութեան հրա-

¹⁵⁶ ш. Эзов Г. А., стр. 381-382.

բ. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք II, էջ 160-161:

մանայգիին ձեռք աղարկեցինք, մեր ձեռք աղարկած մարդիքն էլ էս ժամանակումն դաք ձեռք յետ աղարկեցինք, և ինչպես որ մեր ողորմութիւն որ անգձեռք ունենք, ալ իվելի դոքա լիզվով ձեռք կու պահեն և հաւադով կու լինէք, որ դոքա հրաման ունեն ձեռք ասելէ, և որ դուք կարելի էք դոցայ թամամ հաւադալէ, ջատթան հաւադով որդում տալէ. և մէք մեր ինփրայթօռութեան մեծ ողորմութեամբն Աստուծով ան ձեռք ունեմք:

Գրեալը: Կանկար Պետրոսոսը թուին ՌԷՃԻԴ (=1724) նոյեմբերի Ժ (10)»¹⁵⁷:

Գրեցաւ Սանկտ Պետրբուրգ թուիս 1725թ. հունվարի 28-ին, բայց կաթողի-
թեն Պետրոս I-ը վախճանվել էր 1725թ. հունվարի 28-ին, բայց կաթողի-
կոս Հասանջալայանն ու մելիքներն այդ մասին չիմանալով, այդ ժամա-
նակներում եղած հաղորդակցության միջոցների ծայրահեղ վատ վիճակի
պատճառով, 1725թ. հուլիսի 25-ին ևս մեկ խնդրագրով դիմեցին նրան,
գրելով. «Երկրպագութիւն և ողջոյն ի հեռուստ մատուցանեմք Ազգս Հայոց,
նորընծայ ծառայքս քո Պատրիարքօք, իշխանօք, մելիքներօք, հեծելազօ-
նորընծայ ծառայքս և առհասարակ միախումբ և միաբան և միա-
բօք, տանուտիրօք, ռամկօք և առհասարակ միախումբ և միաբան և միա-
համուռ ժողովրդօք: Ընդ սմին և ազդ ի գիտութիւնս և յայտնի առնեմք առա-
ջի տերութեանդ զաղէտս և զորպիսութիւնս մեր. քանզի զմեր եղեալ երկու-
արքն որ մէկն երեց և միւսն աշխարհական եկին, և զնամակ հրամանի
հզօրիդ բերեալ առ մեզ հասուցին, և մեծ փափականօք եւ ուրախութեամբ
համբուրեցաք և եղաք ի վերայ գլխոյ մերում, գոհացաք և շնորհակալ
եղաք ի տերութենեդ, զի մինչեւ ցայժմ զմեզ ի խնամոց և իր ողորմութեանց
և մտացդ անտես չես արարեալ և մոռացեալ, և զի հրաման հզօրիդ առ ծա-
ռայքս այսպէս է, որ մեր ելնումք տանով և տեղով և ամենայն ընչիւք զամբ
նոր հրաման Տեառնդ է, յոյժ անկարելի է մեզ, որ բնաւ ձեռք չէ տալ այս քա-
նի պատճառաւ. զի այս երկրներս, որ ծառայքս քո բնակեալ ենք, որ են
Գանջայ, Ղարապաղն, Զ (6) միալ, այլ և Գեղարքունի, Քօլանի, Ղափան,
Սիսիան, և այլ երկրներ, այս ամեն միալ է Լ (30), Խ (40), Ծ (50), փարէ գեղ
է, և ամեն ԶԸ (600) տուն, ԵԸ (500), ԴԸ (400), մէկ Ճ (100) տուն, Ծ (50) տուն,
փոքր Լ (30), Խ (40) տուն են և այս երկրներս վարով և տեղով շատ ամուր
են, և մեր այս խալդս ամենքն իւր երկրումն սղնախ սղնախ ենք արել ա-
մուր տեղերն, և ամենքս մէկ սղնախին վերայ նստած պահում ենք և մեր Դ
(4) կողմի երկրներ օսմանցիք առել են, որ մեզ թշնամիք են, այլ և մեր մէկ

¹⁵⁷ ш. Эзов Г. А., стр. 393-394.

7 Կ. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք II, էջ 163-164:

կողմն էլ ղզլպաշ են, որ թշնամիքեն. հարկաւ թէ, որ մեք այսքան Ռ Ռ (1000-1000) խալդս տեղահանեմք և դուրս բերեմք իւրեանց ապրանքով և ուխտով, արձակ տեղ մտան թշնամին շուտ կու յաղթէ և խալդն գերի կառնէ, այլեւ Քուռ գետն, որ մեր առջեւս է, լօթկով կանցանուի, լօթկէն ղզլպաշի դարապօրկի ձեռին է և ոչ մեր, որ են թշնամիք, մեք մինչի լօթկի թէտարիք կանեմք, և այսքան մարդ, անասուն անց կենալն, թշնամին մօտ է, զմեզ շուտ չաշմիշ կանեն, այս պատճառաւ շատ դժուար է ձեռք տալիս մեզ այդ կողմն անցնելն, թէ չէ հրաման արքայի ի վերայ գլխոյ մերոյ է... Եւ արդ, Տէր թագաւոր, մեք Ազգս Հայոց մինչեւ ցայժմ անօրէն թագաւորի էաք ծառայք. այժմս որովհետև կամ եղև ձեզ ծովուն այս կողմն տիրապետել, և մեք կամիմք ձեզ ծառայել. Որ և մինչև ցայժմ ձերով անուամբ զօրացեալ, այս Գ (3) տարի է, որ ընդ անօրինաց պատերազմիմք, և զձեզ ունիմք պարծանք մեր: Վասն որոյ խնդրեմք թախանձանօք, զի զմեզ ի ներքոյ խնամոց քոց մի արտաքսեր, այլ շուք ողորմութեան քո ի վերայ մեր պահեայ և զմեզ ազատեայ ի չար թշնամեացս, որ անհաշտելի խռովութիւն է մեր և անօրինաց մէջն. և խնդիրք մեր այս է, զի թէ մինչեւ առ մեզ, և ի մէջ մեր զօրք և օգնութիւն չէք ուղարկել, ապա հրաման լինի զօրացն, որ ի Պաքու, զի մինչեւ ի Շամախի գան, և ապա մեր մէջ, նոցա մէջ Աստուծով և քո զօրութեամբ կիստակեմք, և հեշտ մեր ձեռն կու հասնի, և ճանապարհ կու բացուի, և մեր գնալն կու հեշտանայ. միայն թէ վասն Քրիստոսի սիրոյն և մեր ազատութան խաթրին համար հրաման լինի, որ զօրքն գան Շամախի, ապա ամենայն բան հեշտ է, զի Պաքուայ մինչեւ Շամախի Բ (2) դօնաղ է, մէջ տեղն թշնամի չկայ, և Շամախու մինչեւ Քուռն Բ (2) դօնաղ է. թէ որ զօրքն Շամախի լինի, մեք այս մէջս կիստակեմք, որ Աստուծով կի լինիմք թագաւորի զօրաց մէջն, և որ տեղ որ հրաման լինի պատերազմի յառաջ գնամք ընդ զօրացն: Այլ և այս խնդրեմք, որ թէ ուրիշ զօրաց և գլխաւորի հրաման չանէ արքայ, ապա Վախդանկ խանին և կամ իւր որդի Շահնաւազ խանին հրաման լինի զօրօք գալ ի Շամախի, որ մեզ օգուտ լինի. և մեք այս չար թշնամոյս ազատուիմք. լինի թէ թագաւորին մէկ պէտկական ծառայ լինիմք: Այս է խնդիրք մեր, և այդ հաւատարիմ Չալապի քէվխոյդ ու իւր ընկերն ուղարկեցաք, ոչինչ լեզուի խօսք չտուինք, միայն գրոյս բանն է:

ՌԻԶԴ (1724 = 1725) թուին յուլիսի ԻԵ (25) ի Գանձասար:

Քրիստոսի նուաստ ծառայ Եսայի կաթողիկոս և պատրիարք տանն Աղուանից խնդրեմ կատարել զհայցուածս մեր: Քրիստոսի նուաստ ծառայ Ներսես կաթողիկոս Աղուանից երկրի, խնդրեմ աղերսանօք որ այս խնդիրքս մեր մի անտես առնեք, շուտափոյթ ողորմիր. և ոյք ընթեռնուք, աղերսեմք թարգմանեցէք:

Մելիք Եկան. մելիք Պաղըր, մելիք Թամրազ. մելիք Յովսէփ. Աւան ուզ-
պաշի. Թարխան յուզպաշի. Յոհան ուզպաշի. Եսայի ուզպաշի. Սարգիս
ուզպաշի. Պաղի ուզպաշի. Աբրահամ ուզպաշի. Սարգիս ուզպաշի»¹⁵⁸:

Պատմությանը հայտնի է Պետրոս I-ի կողմից դեռևս 1722թ. Կասպից ծովափերը զբաղած ռուսական բանակի գեներալ Մատյուշկինին տրված հրահանգը հայերի վերաբերյալ. «Աշխատանք գործ դնել ամեն կերպ հայերին և ուրիշ քրիստոնյաներին, թե կան, կանչելու Գիլան և Մազանդարան ու բնակեցնել, իսկ մուսուլմաններին, այն է թուրքաց օրենքին հետևողներին շատ խաղաղ կերպով, որպեսզի իմացող չլինի, որքան կարելի է քչացնել»¹⁵⁹:

Մոտ 50 տարի պահանջվեց վերոհիշյալ իրադարձություններից հետո, մինչև որ Ռուսաստանը հզորացավ Բալկաններում, Սև ծովի ավազանում ու Կովկասում: Հայկական հարցի լուծումը (պարսկա-թուրքական լծից ազատագրումը, անկախ պետականության վերականգնումը և հայկական բնօրրանային հողերում հայության համախմբումը) համարյա ամբողջությամբ սկսեց կապվել հզորացող Ռուսաստանի հետ: Անգամ հայ ազգային-ազատագրական շարժման այդ ժամանակների երևելի դեմքերից մեկը՝ Հովսեփ Էմինը¹⁶⁰ (1726-1809թթ.), որը սկզբում Հայկական հարցի լուծումը կապում էր Անգլիայի հետ, հիասթափվեց վերջինից և իր հայացքը ուղղեց դեպի Ռուսաստան: Եկատերինա II կայսրուհին (1729-1796թթ., ուղղեց դեպի Ռուսաստան: Եկատերինա II կայսրուհին (1729-1796թթ., կայսրուհի՝ 1762թ-ից) 1768-1774թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հաղթանակով դուրս եկավ. Բուլղարիայի Քյույուկ-Կայնարջա գյուղում թանակով դուրս եկավ. Բուլղարիայի Քյույուկ-Կայնարջա գյուղում 1774թ. կնքված ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագրով նա Ռուսաստանի սահմանը Հյուսիս-Արևմտյան Կովկասում հասցրեց Կուբանի մոտ, Ղրիմն անջատեց Թուրքիայից, այն վերածելով ինքնուրույն խազեթին, Ղրիմն անջատեց Թուրքիայից, այն վերածելով ինքնուրույն խաչկալի, իսկ 1783թ. միացրեց Ռուսաստանին: Քյույուկ-Կայնարջայի նույնպիսի պայմանագրով Ռուսաստանին անցան Կերչ, Ենիկալե, Կինբուռն ամրոցները, Մեծ և Փոքր Կաբարդաները, իրավունք էր տրվում ռուսական առևտրական նավերին անարգել անցնել Սև ծովով, Բոսֆորի և Դարդաանի ճանապարհով: Մոլդովայի և Վալախիայի իշխանությունները ստանալով ինքնավարություն՝ անցնելով Ռուսաստանի հովանավորության տակ: Այս ամենն էապես նպաստեց թուրքական լծի դեմ բալկանյան և կովկասյան ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայ ժողովրդի ազատագրական

¹⁵⁸ и. Эзов Г. А., стр. 421-423:

8 Կ. ԶՅՈՎ Դ. Ա., ժող. 421-423:
Բ. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք II, էջ 168-169:

¹⁵⁹ ш. Эзов Г. А., стр. 334.

Բ. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք II, էջ 161: 1945թ.

¹⁶⁰ А. Р. Иоаннисян, "Иосиф Эмин", Ереван, 1945г.

պայքարի ուժեղացմանը: Եկատերինա II թագուհին, Հայկական հարցի լուծմանը նպաստելու նպատակով, դեռևս 1768թ. հրովարտակ է հրապարակում «հանուն քրիստոնեության» օգնել և հովանավորել «ազնիվ հայ ժողովրդին»: Հայկական հարցի լուծման հույսերը Ռուսաստանի հետ կապող երկու խմբեր ի հայտ եկան, որոնցից մեկը՝ Ռուսաստանում, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արդուրյանի, մյուսը՝ Հնդկահայ գաղութում՝ Շահամիր Շահամիրյանի գլխավորությամբ: Այս խմբերից յուրաքանչյուրը կազմեց հայ-ռուսական իր դաշնագրի նախագիծը և ներկայացրեց Եկատերինա II կայսրուհուն: Բնականաբար, Ռուսաստանն այդ ծրագրերը քաջալերում էր, բայց որպես դաշնագիր, ստորագրել չէր կարող, քանի որ մյուս կողմը պետություն չէր ներկայացնում: Բայց, այնուամենայնիվ, նշված ծրագրերը Հայկական հարցի պատմության ուշագրավ վավերագրերից են: Արդուրյանի խմբին (Արդուրյան, Հովհաննես Լազարյան) վերագրվող ծրագիրը ունի 18 կետ, որով Հայաստանը, Ռուսաստանի հովանավորությամբ դառնում է անկախ պետություն պետական կառավարման միապետական ձևով: Ստորև ներկայացնում ենք Արդուրյանի ծրագրի տեքստը. «Կերպ դաշնադրութեան ի մէջ երկուց ազգաց, Ռուսաց եւ Հայոց.

I

Ա) Նախքան զամենայն հաստատել զսէր և միաբանութիւն ի մէջ երկուց ազգացս՝ ըստ այնմ՝ «Դուք ամենեքին եղբարք էք» որք ի մէջ իւրեանց չունիցին ամենեւին խտրութիւն օրինաց ոչ Ռուսաց առ հաւատս և յեկեղեցիս մեր, և ոչ մեր առ նոսա. «զի Քրիստոս ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հաւատ սիրով յաջորդեալ» (Գաղատացոց 7 գլուխ 6 Համար) այլ համարել զմիմեանս միոյ և նոյնոյ հաւատոյ և եկեղեցոյ ծնունդ հիմնեալ ի վերայ Փրկչական բանի թէ «այսու ծանիցեն զձեզ թէ իմ աշակերտ էք, թէ զմիմեանս սիրեցէք», վասն որոյ և համարձակեալ և մուտ առնել յեկեղեցիս իրերաց, որպէս զի մի մնացէ նիւթ խոռվութեան, վասնզի միապէս դաւանեմք զպաշտելի սուրբ Երրորդութիւն եւ մարդեղութիւն բանին Աստուծոյ՝ Աստուած եւ մարդ կատարեալ, և վասն մեր չարչարեալ որ ի Հաւատամքի պաշտի և ի նոցանէ և ի մէնջ որ հիմն քրիստոնէական ազգաց են ի վերայ կարծեցեալ դատողութեան մարդկան:

Բ) Զհետեալս յիւրաքանչիւր ազգացս չընկալնուլ ի հաղորդութիւն իբր զպղտորիչս և զխոռվարարս սիրոյ և խաղաղութեան:

Գ) Ի հաւատս գալ ոմանց տաճկաց և հեթանոսաց, որ ազգի կրօն կամիցին ըմբռնել նա նովաւ մկրտել, թարց գայթակղութեան արգելման լիցին ըստ հաճոյից նոցա որպէս միեւնոյն քրիստոնէական օրինաց պաշտօնէից:

Դ) Կապակցութիւն երկուց թագաւորութեանց մեծ դաշամբ յաւիտենականաւ:

Ե) Լինիցին ի Հայաստան չափաւոր զօրք Ռուսաց երանալով միով յազգին պահպանութիւն և երկիւղի այլ թագաւորաց՝ Պարսից և Օսմանցոց և ի ժառանգաց թագաւորութեան մինն դնիցի ի դրունս Կայսեր:

Զ) Հպատակութիւն մեր այնպէս եղիցի, որպէս լինիւր երբեմն Յունաց և Պարսից տալով ի յարքունիս հարկացն և ի հանքաց ոսկոյ եւ արծաթոյ. և ի ժամանակն պատերազմի յօգնութիւն միմեանց հասանեն որքան և հարկն պահանջեսցէ:

Է) Մինչ ամենաողորմած և օգոստափառ Կայսրուհին կամի օգնութիւն առնել տարաբախտ աշխարհի մերոյ և կործանեալ թագն նորոգել, ընտրութիւն թագաւորին մերոյ կախեալ լինիցի ի կամաց նորա միայն, եթէ յազգէ մերմէ և եթէ դրան իւրոյ հաւատարմաց:

Ը) Որ ոք թագաւոր կացուցի լինիցի հայոց օրինօք և ի Վաղարշապատ թագաւորական քաղաքն, ի սուրբ Էջմիածին օծանիցի որպէս նախնի թագաւորքն մեր:

Թ) Զթագաւորական քաղաքն պատրաստեալ ի Վաղարշապատ կամ յԱնի թագաւորական քաղաքն կամ յայլ պատշաճաւոր տեղի յԱյրարատ գաւառի:

Ճ) Սահմանեալ կաւալերն (օրդըն նշան) լինիլ տապան Նոյի, և լենտն երեք գոյն կարմիր, կանաչ և կապոյտ ըստ գունոյն աղեղան որ զկնի ջրհեղեղին տաւ. Աստուած Նոյի ի նշան հաշտութեան:

ԺԱ) Եթէ հաստատեսցի և այլ կաւալեր լինիցի յանուն սուրբ Լուսաւոր չին օրտն պատկեր նորա և լենտն որպէս հաճոյ լինիցի:

ԺԲ) Հաստատեսցի և առաջին նշան մեր դաստառակի Քրիստոսի, զոր և առաքեաց առ Աբգար թագաւորն մեր, տացի յաղթանակողացն միայն կարմիր լենտիս:

ԺԳ) Յարմարեսցի կնիք թագաւորական ըստ սովորութեան առաջնոց թագաւորացն մերոց Արշակունեաց արծիւն միագլխի, որ նախքան զքրիստոնէութիւնն, գառն ի ժամանակի քրիստոնէութեան եւ երկու առիւծն ի Փոքր Հայաստան և նօթօք զարդարեսցին հանդերձք թագաւորաց մերոց և դրոշակքն և դրամքն:

ԺԴ) Յազգէ առաջնոյ նախարարացն մերոց և իշխանաց յայտնեսցի որ որքան հայրենիք ունեցեալ իցէ որ վկայութեամբ հաստատեսցէ վերադարձուցեալ եղիցի առ նա և պատիւ նախագահութեան ազգին պահպանեսցի:

ԺԵ) Ի նորոգել իշխանութեան մերոյ մի լինիցին ծառայք իշխանաց (ստրուկք) որք կարիցեն զմի մի վաճառել նոցանէ, այլ լինիցին այնպէս որպէս յառաջ եղեալ են ի ժամանակս թագաւորաց մերոց և Օսմանցոց եւ Պարսից, որք թագաւորին միայն են ծառայք, և երբ թագաւորն կամիցի

ուրուք իշխանի շնորհ ինչ առնել զգիւղ ինչ, բնակչան շնորհեացէ նմա, բայց շնորհընկալ իշխանն կարող է զգիւղն ընդ բնակչաց ի միասին ծախել և ոչ թէ բնակիչսն. այլ զգիւղ ընդ մլքոյն այսինքն ընդ հողոյն և ջրոյն, զոր գործեն մարդիկք. յոյնք յորժամ տիրեցին մեզ զկնի անկման թագաւորութեան Արշակունեաց կամեցան զմեզ սեփական ծառայ իշխանաց և իւրեանց առնել. ուստի ազգ մեր ոչ հաճեցաւ առ նոսա, այլ մտին ընդ իշխանութեամբ Բաղդադու խալիֆային զի ազատ մնացեն:

ԺԶ) Յաղագս վաճառականութեան սահմանեցի օրէնք ի մէջ երկուց թագաւորացս եւ յատկացուցի մաքս իւրաքանչիւր վաճառելի իրաց և տացի մեզ նաւահանգիստ ի Կասպիական ծովուն:

ԺԷ) Փախուցեալ զինւորաց և հպատակաց սահմանել օրէնք, և վասն որպիսաբար ընդունելոյ և ռուսաց իշխանս, զագնիւս և զպատուաւոր անձինս ազգի մերում:

ԺԸ) Ընտրութիւն Հայրապետին մերոյ լինիցի յառաջարկութիւն թագաւորին մերոյ (որպէս յայնմ ընտրի ի բոլոր ազգէն): Որովհետեւ պայծառափայլ Գրիգոր Ալեքսանդրիչ Պոտեմկինն՝ յատուկ խնամակալ ազգի մերում, որ ըստ հաճութեան ամենաողորմած Կայսրուհոյն է կառավարիչ գործոյս այսմիկ, և ազգի մերում յատուկ խնամակալ և բարերար, զոր ինչ նա տնօրինեացէ, զի շնորհ ողորմութեան մարդասէր Կայսրուհոյն, նորին միջնորդութեամբ յառաջանայ որպէս յաթոռոյ Աստուծութեան ի հրեշտակաց առ մարդիկ»¹⁶¹:

Շահամիրյանի ծրագրում Հայաստանը Ռուսաստանի հովանավորութեամբ ձեռք է բերում անկախ պետության կարգավիճակ, բայց ունենում է պետական կառավարման հանրապետական ձև: Քսան (20) կետից բաղկացած այդ ծրագրի տեքստը ևս անհրաժեշտ ենք համարում մէջ բերել ստորև.

«Ա) Նախարարութիւն Հայաստանեայց լիցի հրովարտակաւ ի տանէ հայոց ըստ օրինացն Հայաստանեայց:

Բ) Նախարարն Հայոց լիցի ի բուն ազգէն ի ժառանգութենէ Հայոց դաւանութեան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցոյ:

Գ) Ի զօրաց Կայսերութեան Ռուսաց 2000 ձիաւորք, 2000 հետեւակք եւ 2000 ուրաձիգք (թնդանօթաձիգ) ըստ կարգի պետօր թօփխանայիւք, ճեպխանիւք եւ կերակրովք, եւ այլ ամենայն հարկաւոր գործովք եւ պիտոյիւք, քսան ամ ժամանակօք կայսերական ծախիւք կալով մնացեն յերեսս երկրին Հայաստանեայց վասն պահպանութեան երկրին եւ ազգին Հայոց:

Դ) Ամենայն ամրոցք եւ պատրաստութիւնք զինուց լինիցին ի ներքոյ հրամանի սպարապետին ռուսաց մինչեւ ելանել նոցա ի Հայաստան աշխարհէ:

Ե) Ի տանէն Հայոց հատուցումն լինի կայսերութեան վասն ծախուց 6000 զինւորաց եւ պետաց ռուսաց իւրաքանչիւր տարւոյ 60000 թուման յորոց 30000 լիցի ոսկի եւ արծաթ իսկ մնացեալ 30000 հաց, միս եւ զինի:

Զ) Վերոյիշեալ 6000 զօրքն Ռուսաց անդրէն դառնան առ կայսրութիւն իւրեանց այսպիսի կերպիւ. 2000 զօրքն յետ տասն ամաց, 2000 հնգետասաներոյ տարին եւ 2000 քսաներորդ տարին. եւ իւրաքանչիւր ի վերոյ յիշեալ ժամանակաց ելանողին լիցին չափաւորութեամբ իւրաքանչիւր պաշտօնի ժամանակաց ելանողին լիցին Հայոց հատուցումն վասն զինւորաց, եւ նմանապէս պակասեցի ի տանէն Հայոց հատուցումն վասն ծախուց նոցին իւրաքանչիւր ելանողաց 2.000 զօրաց 20000 թուման տարեկան:

Է) Ի լրանալ քսան ամի վերոյիշեալ հատուցումն, ի տանէն Հայոց մեծի կայսերութեան, եթէ զբոլորն ոչ լինիցի արարեալ, որ ինչ լինի մնացեալն այն պարտք լիցի անժխտելի ի վերայ տան Հայոց: Զի հատուցէ զանձաւորանի կայսեր տասնեւվեց տարի ժամանակաւ իւրաքանչիւր տարւոյն այն պարտք ի տասն բաժնէն մէկն առանց շահի:

Ը) Ի տանէն Հայոց իւրաքանչիւր տարւոյ մի անգամ ընծայեցուցեալ լիցի Կայսեր Ռուսաց եւ ի նշան հնազանդութեան քսան մսխալ գուտ ոսկի երեք ձի եւ վեց խոյ:

Թ) Տունն Հայոց ծանիցէ զկայսերութիւնն Ռուսաց զիւր ազատիչ ի գերութենէ կալով մնացէ բարեկամ ընդ բարեկամս, եւ թշնամի ընդ թշնամիս Հայոց: Կայսեր եւ մեծ Կայսրն սիրեցէ զբարեկամս եւ ատեցէ զթշնամիս Հայոց:

Ճ) Եթէ հրաման ի կայսերութեան լիցի տալ մինչեւ 6000 զօրս եւ միեւզ զզինւորս, տունն Հայոց պարտական լիցի տալ մինչեւ 6000 զօրս եւ միեւնոյն կերպիւ ստանալ ծախս նոցա ի կայսերութենէ, որպէս կայսերութիւն ի Հայոց զիարդ ի վերն ի հինգերորդ պայմանին գրեալ է:

ՏԵ) Ամենայն ոք թէ կարգաւորք և թէ զինւորք որ ընդ հաւանութեամբ Կայսեր է պարտաւոր լիցի ի մէջ աշխարհի եւ ազգին Հայոց, սոյնպէս զկարգաւորս եւ զզինւորս, որ յազգէն Հայոց լիցի պատուելի ի մէջ ազգին Ռուսաց որպէս զազգս իւրեանց:

ՏԶ) Զկերպ աստուածաշնորհեան Ռուսաց պատուեցեն Հայք եւ Հայք պաշտուեցեն զամենայն ըստ սովորութեան իւրեանց յեկեղեցոյ եւ զնոյն պատուեցեն Ռուսք:

ՏԷ) Ընդարձակապէս մտցեն եւ ելցեն ամենայն արհեստաւորք եւ վաճառականք յաշխարհէ Ռուսաց, որ եւ իցէ ամեն այն ձեռագործք աշխարհին Հայոց հատուցանելով զհարկն, զմաքսն եւ ըստ սովորութեան եւ կերպի կառավարութեան ազգին Հայոց, նմանապէս եւ Հայք մտցեն եւ ելցեն աներկիւղ եւ անկասկած յաշխարհ Ռուսաց եւ ինչեւիցէ ձեռագործք հա-

¹⁶¹ Կ. Ա. Կ. «Հայոց հարցի վաւերագրերը», Թիֆլիս, 1915թ., էջ 21-26:

Բ. Ա. Գ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 164-165:

տուցանելով զհարկն, զմաքսն եւ ըստ սովորութեան եւ կերպի կառավարութեան ազգին Ռուսաց:

ԺԴ) Քրէական մեղապարտք, փախստականք եթէ ի ռուսաց աշխարհն Հայոց եւ ի Հայոց յաշխարհ ռուսաց ընկալնուն պահպանութիւն միայն կենաց, բայց զրկեալքն ի պատուոյ եւ զոր ինչ պաշտօնէ իցէ կամ փախստական եթէ լինիցի պարտաւոր ոսկոյ եւ արծաթոյ, եւ եթէ Հայոց, պարտ է նմա դատել ըստ օրինաց աշխարհին, յորում գտանիցի անձն նորա, եւ փախստականն իցէ եկեղեցական պարտ իցէ դարձուցանել զնա առ առաջնորդն իւր:

ԺԵ) Տունն Հայոց կառավարեսցէ զազգ իւր եւ զաշխարհն ըստ օրինի Հայոց եւ զոր ինչ աւելին յայնմանէ դիպած եւ կառավարեսցին ի հաստատութեան նոյնոյ օրինաց:

ԺԶ) Կայսերութիւն Ռուսաց ծանիցէ գտունն Հայոց իբրեւ զթագաւոր Հայաստանեայց, եւ որոց զդեսպանն մեծ, բերան Հայոց, որ նստիցի ի Պետերբուրգ:

ԺԷ) Որովհետեւ երկրակցութիւնք եւ ազգաբնակչութիւնք Հայոց, Աղւանից եւ Վրաց ի հնոյ ժամանակէ իբրեւ զմի են, որ եւ այժմոյս սիրելի են միմեանց, վասնորոյ ի հարկաւոր ժամանակի տալով Հայոց 6000 զօրս Ռուսաց, ունիցին եւս ազատութիւն օգնական լինելոյ Աղւանից եւ Վրաց որքան կարող լինիցին:

ԺԸ) Վասն հատուցումն լինելոյ գտարեկան ծախուց 6000 զօրաց Կայսեր զրաւ լիցի չորս ի տասն մասնէ բոլոր եկամտից Հայաստան աշխարհին, այսպէս տասնէն զչորս մասն Հայրապետին Հայոց վասն ծախուց կրօնաւորաց, տնանկաց, աղքատաց եւ նորոգութեան վանօրէից եւ այլոց պիտոյից. իսկ մասն գանձարանին ընդանուր տանն Հայոց:

ԺԹ) Հատուցմունք որ ի վերայ պարտին լինիլ ի չորս եղանակս տարւոյն, այսինքն նախ ի մարտի 20-րդ, յունիսի 20-րդ, սեպտեմբերի 20-րդ եւ չորրորդ դեկտեմբերի 20:

Ի) Եթէ հանդիպեսցի ինչ սխալանք յանդիմանութիւնք կամ զանազանութիւնք ի մէջ երկուց ազգաց տէրութեանց Ռուսաց եւ Հայուց, առ որս խոռովութիւնք բոլորովիմբ արգելեալ է եւ վրէժխնդրութիւնք փակեալ, պարտ լիցի երկուց կողմանց զգանգատս եւ զպատասխանիս իւրեանց ընծայել առ ի սպաս ամենայն փառաց արժանի Կայսերն Հռովմայ այսինքն Գերմանիոյ. եւ ի վերայ որոց ի նմանէ լեալ վճիռն լիցի երկուց կողմանց արդարութեան. արդ եթէ հաճոյ թւեսցի կամաց Հայրապետին եւ իշխանաց եւ տանուտէրանց Հայոց յայսմանէ տպեսցի երկու հարիւր հատ յամի տեառն 1779¹⁶²:

¹⁶² ա. Լէօ, «Հայոց հարցի վաւերագրերը», էջ 26-31:

Հիշյալ ծրագրերը, որոնք նաև հայտնի են հայ-ռուս դաշնադրությունների անվամբ, իրենց բուն բովանդակությամբ բխում էին նաև Ռուսական կայսրության շահերից: Ռուսական զորքը, վերջապես, 1796թ. շարժվեց դեպի Անդրկովկաս, այս երկրամասը Արևելյան Հայաստանով հանդերձ, Պարսկաստանից անջատելու համար: Ռուսական մի զորաջոկատ հրաման ստացավ արշավել Գանձակի ուղղությամբ և ազատագրել Սյունիք-Արցախ տարածաշրջանը, սկիզբ դնելու հայերին ազատագրելու ռուսական խոստման իրագործմանը: Բայց, ավա՞ղ, այդ օրերին մահացավ Եկատերինա II կայսրուհին, իսկ նրան հաջորդած Պավել I թուլամորթ կայսրը ռուսական զորքերը ետ կանչեց Անդրկովկասից¹⁶³:

Հայկական հարցի լուծման ճանապարհին բախտորոշ իրադարձություններ տեղի ունեցան XIX դարի առաջին երեք տասնամյակներին, երբ Արևելյան Հայաստանի հիմնական հողերը Լոռին, Փամբակը, Բորչալուն, Շամշադինը, Շորագյալը, Ղազախը, Արցախը, Սյունիքը, Նախիջևանի ու Երևանի խանություններն ազատագրվեցին պարսկական, իսկ Ջավախքի տարախանություններն ազատագրվեցին պարսկական, միավորվելով Ռուսաստանին: Ծաղրջանը՝ թուրքական տիրապետությունից, միավորվելով Ռուսաստանին: Շուրջ 150.000 հայ Պարսկաստանից ու Թուրքիայից տեղափոխվեց Արևելյան Հայաստան ու Անդրկովկասի այլ բնակավայրեր, կտրուկ կերպով փոխելով Արևելյան Հայաստանի ժողովրդագրական վիճակն հոգուտ հայության: Արևելահայությունը թոթափեց պարսկա-թուրքական ծանր լուծը, ազատվեց ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից, կրոնական հալածանքներից ու նսեմացումներից, արևելահայկական բնօրրանային հողերի վրա հայությունն սկսեց համախմբվել, զարգացնել իր մշակույթը, կրթության գործը, ամուր պահել քրիստոնեական հավատքի Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին՝ հայության հոգևոր տունն ու հայրենիքը: Հենց սրանցում էլ կայանում է Ռուսաստանին արևելահայկական բնօրրանային հողերի միավորման պատմական առաջադիմական նշանակությունը: XIX դարի առաջին երեք տասնամյակներում Հայկական հարցի լուծման համար կարևոր վերոհիշյալ իրադարձությունները տեղի ունեցան հետևյալ հերթականությամբ: 1801թ. Վրաստանի արևելյան մասը, ինչպես նաև Հյուսիսային Հայաստանի Լոռի, Փամբակ, Շամշադին երկրամասերը, 1804թ. Գանձակի խանությունը Ռուսաստանին միանալուց հետո, 1805թ. Ռուսաստանին միացան Ղարաբաղը, Սյունիքը,

բ. Ա. Գ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 167-169:

գ. Աստ. Մնացականյան, «XVIII դարում գրված հայ-ռուսական դաշնագրի հարցի շուրջը», (առանձնատիպ «Մատենադարանի», N 4, 1958թ., Երևան, էջ 150-152, 157):

¹⁶³ ա. Լէօ, «Հայոց հարցի վաւերագրերը», էջ 35:
բ. Бутков, «Материалы по новой истории Кавказа», т. II, СПб, 1869г., стр. 209.

լուծման ամենախորամանկ ու տիտղոսավոր թշնամին: Անգլիան, ռուս-պարսկական նոր պատերազմ բորբոքելու նպատակով, 1829թ. փետրվարի 11-ին (հին տոմարով՝ հունվարի 30-ին) Թեհրանում կազմակերպեց պարսկական խաժամուժի հարձակումը ռուսական դեսպանության վրա, որի արդյունքում ռուսական դեսպան, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ա. Ս. Գրիբոյեդովը սպանվեց: Գեներալ Պասկևիչը Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Նեսսելրոդին գրել էր. «...Անգլիական մինիստրությունը, որը Մոսկովի դեսպանության ժամանակներից ի վեր պարսկական արքունիքում իր ազդեցությունը պահպանելու համար ծախսել էր մեր դրամով 75 միլիոն, չի խնայի ևս մի քանի տասնյակ միլիոն, որպեսզի մեր դեմ զինի Պարսկաստանին և նրան հաջողությամբ գործելու միջոցներ տրամադրի»¹⁶⁹: Թեհրանում ռուսական դեսպանության վրա հիշյալ հարձակման կապակցությամբ Պասկևիչը նույն մինիստրին հայտնում էր իր եզրակացությունը. «... Անգլիացիներն անմասն չեն եղել Թեհրանում բռնկված խռովությանը... որովհետև նրանք անտարբեր չէին նայում Պարսկաստանում մեր մինիստրության գերազանցությանը և իրենց սեփական ազդեցության ոչնչացմանը»¹⁷⁰: Թավրիզում Գրիբոյեդովի հոգեհանգստի արարողությունը նկարագրող ռուսական հյուպատոսը գրում էր. «Չափազանց շատ ժողովուրդ կար տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ, որոնք կարծես բոլորն էլ խորապես վշտակցում էին հանգուցյալի դժբախտ ճակատագրին, նրանց մեջ հաճախ լսվում էին բարձրաձայն հեծկլտանքներ: Կանայք մինչև երեկո չէին հեռանում եկեղեցուց, միայն պետք է նշել, որ դրանք մեծ մասամբ հայեր էին, իսկ նման վշտակցությունը, իհարկե, պատիվ է բերում այդ ժողովրդին»¹⁷¹:

Վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ Անգլիան Ռուսաստանի հետ ունեցած ու աճող աշխարհաքաղաքական առճակատումներում չէր խնայում ու չէր խնայելու ոչինչ ու ոչ ոքի, այդ թվում՝ արևելահայության ազատությունը, որը ձեռք էր բերվել պարսկական լծի դեմ նրա ծանր պայքարում ու մեծ կորուստների գնով: Օ՛հ, այդ անհիժված անգլո-ռուսական աշխարհաքաղաքական մեծ ու դաժան հակամարտությունը, որի պարագայում Անգլիայի կողքին էր կանգնում Եվրոպան՝ Ֆրանսիայի, Գերմանիայի և այլոց միջոցով: Հենց այդ խոր հակասությունն էլ ծանր հարվածներ էր հասցնելու Հայկական հարցին՝ խոչընդոտելով նրա լուծմանը: Հետագայում կտեսնենք, որ Արևմուտք-Ռուսաստան այդ հակասությունից

էլ օգտված Օսմանյան Թուրքիան իրականացրեց հայոց բնաջնջումը՝ ցեղասպանությունը իր իսկ հայրենիքում:

Վերադառնալով 1828-1829 թվականներ, նկատենք, որ այդ ժամանակ ընթանում էր ռուս-թուրքական նոր պատերազմը: Անգլիան այս անգամ էլ ընթանում էր ռուս-թուրքական ճակատ ընդդեմ Ռուսաստանի, փորձեց ստեղծել թուրք-պարսկական ճակատ ընդդեմ Ռուսաստանի, բայց հուսախաբվեց Պարսկաստանից (վերջինս այլևս չանսաց անգլիացիներին) ու սկսեց թուրքական բանակներին զենքով ու խորհուրդներով օգնել Անդրկովկասը, առաջին հերթին՝ Արևելյան Հայաստանը գրավելու համար: Բայց ռուսները հայկական ռազմաճակատում ծնկի բերեցին համար: Բայց ռուսները հայկական ռազմաճակատում ծնկի բերեցին թուրքերին՝ 1829թ. հունիսի 27-ին ազատագրելով Արևմտահայաստանի միջնաբերդն ու կենտրոնը՝ Էրզրումը (Կարին), իսկ 1829թ. օգոստոսի 8-ին, նվաճելով Բալկանյան թերակղզին, մտան Ադրիանապոլիս, սպառնալով նվաճելու Բալկանյան թերակղզին, առաջին հերթին՝ Մոսկովից: Եվ նույնիսկ իրենց հետ մեծ պատերազմով, եթե վերջինս մտներ Կ. Պոլիս: Եվ նույնիսկ այս դեպքում, օսմանյան ղեկավարության խնդրանքով, 1829թ. սեպտեմբերի 2 (14)-ին Ադրիանապոլսում կնքվեց ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագիրը, որով Կովկասում Ռուսաստանին անցան Սև ծովի արևել-յան ափը՝ Կուբանի գետաբերանից մինչև սբ Նիկոլայի նավամատույցը, Անապա և Փոթի նավահանգիստները, Ախալցխայի փաշայության մի մասը՝ Ախալքալաք ու Ախալցխա բերդերով: Այստեղ ևս, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի ճնշմամբ, Ռուսաստանն Օսմանյան Թուրքիային, հարկադրված, վերադարձրեց Էրզրումը, Կարսը, Արդահանը, Բայազետը, Ալաշկերտը և Արևմտահայաստանի մյուս շրջանները, որոնք պատերազմի ընթացքում ռուսական բանակը ազատագրել էր թուրքերից¹⁷² հայ կամավորների գործունե աջակցությամբ: Այս անգամ ևս, Անգլիան, Ֆրանսիան և Ավստրիան, որոնք շահագրգռված էին Ռուսաստանի թուլացմամբ, վերջինիս թույլ չտվեցին, որ նա իր գրաված ամբողջ Արևմտահայաստանը միացներ իրեն ու դրանով ազատագրած լիներ արևմտահայկական բնօրրանային հողերը Օսմանյան կայսրության ճիրաններից: Անգլիան, Ֆրանսիան և Ավստրիան դրանով, հերթական անգամ և արդեն սովորություն դարձրած կարգով, մեծ վնաս պատճառեցին Հայկական հարցի լուծմանը: Այսպիսով, Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագիրը ցույց տվեց, որ արևմտահայության քաղաքական ճակատագրի հարցը հայ-թուրքական, հայ-ռուս-թուրքական շրջանակներից դուրս է գալիս և մտնում է ռուս-թուրք-արևմտաեվրոպական մեծ տերությունների հարա-

¹⁶⁹ «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией...» (այսուհետև՝ АКАК), т. VII, Тифлис, 1873, стр. 667.

¹⁷⁰ АКАК, т. VII, стр. 674.

¹⁷¹ АКАК, т. VII, стр. 697.

¹⁷² «Договоры России с Востоком, политические и торговые», стр. 71-80.

Փոքր Հայքի, Սեբաստիայի և Կեսարիայի վիլայեթներում, 600.000-ը՝ Կիլիկիայում և Փոքր Ասիայում, իսկ 400.000-ը՝ Եվրոպական Թուրքիայում¹⁸¹: Տոկոսային հարաբերությամբ ևս հայկական տարրը 1830-1860-ական թվականներին կազմում էր Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության համեմատական մեծամասնությունը: Օսմանյան իշխանությունները հայերի ազատագրական շարժումները Ձեյթունում (1862թ.), Վանում (1862թ.), Մուշում (1863թ.) և այլուր, մեծ դժվարություններով էին կարողանում ճնշել, և դա շնորհիվ նրա, որ հայկական բնօրրանային հողերում հայության թիվը մեծ էր: Արևմտյան Հայաստանի որոշ շրջաններում հայերը կազմում էին նույնիսկ մեծամասնություն կամ բացարձակ մեծամասնություն: Այսպես 1876թ. Վանի շրջանում հայերը կազմում էին բնակչության 74%-ը, Բուլանըլիի շրջանում՝ 67%-ը, Մոկսիի շրջանում՝ 63%-ը, Արճեշի շրջանում՝ 64%-ը, Աղջևազի շրջանում՝ 64%-ը, Մուշի շրջանում՝ 62%-ը և այլն¹⁸²: Պատմաբան Լեոն, Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքման նախօրեի դրությամբ, Արևմտյան Հայաստանի բնակչության և վարչատարածքային կառուցվածքի վերաբերյալ վիճակագրական հետևյալ ուշագրավ տվյալներն է ներկայացնում. «Վիճակագիր Օսմանեան Հայաստանի, Օսմանեան Հայաստանն կը պարունակէ՝

Ա. Էրզրումի եւ Վանի վիլայեթներն, ի բաց առեալ այն երկիրները զորս Այ-Սդէֆանոսի Դաշնագիրն որոշած է թողուլ Ռուսիոյ: Այս վիլայեթներուն բազմամարդ կեդրոններն են Կարին, Բաբերդ, Երզնկա, Մանազկերտ, Մուշ, Բաղէշ եւ Վան:

Այս երկու վիլայեթներու բազմամարդութիւն է, ըստ Հիճրէթի 1294 տարւոյ Օսմանեան կայսրութեան պաշտօնական տարեցուցին (Մալմանէ)... 2.066.000:

Դուրս հանելով Ռուսիոյ թողուած մասին ժողովուրդը... $\frac{366.000}{1.700.000}$

Համեմատութիւն զանազան ցեղերու

Հայք	1.150.000
Թուրք	400.000
Թափառիկ քուրդ	80.000

¹⁸¹ ա. Մ. Գ. Ներսիսյան, «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ», Երևան, 1955թ., էջ 35:
բ. «Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանեան Հայաստանի», Կ.Պոլիս, 1878թ., էջ 30:

¹⁸² «Записка Кавказского отдела императорского русского географического общества», кн. XVIII, Тифлис, 1896г., стр. 18-19 (Приложение).

Զազա կամ տրմարլիկ որք իրենց յատուկ լեզու եւ կրօն ունին	35.000
Եզիտի, որք արեւապաշտ են, յատուկ լեզու ունին եւ մեծաւ մասամբ թափառիկ են	13.000
Գնչու կամ թափառիկ չինկեանէ	3.000
Յոյն եւ Հրեայ	5.000
Ասորի	<u>14.000</u>
	1.700.000

Այս երկու վիլայեթներն կը պարունակեն 109 վանք:

Բ. Տիարպէթիի վիլայեթին հիւսիսային մասը, այսինքն՝ Խարբերդի սանճագին արեւելեան մասը (ում սահմանագլուխ է Եփրատ, արեւմտեան կողմէն), Արդանաի սանճագը եւ Սդերդի սանճագին հիւսիսային մասը: Բազմամարդ կեդրոններն են Խարբերդ, Ակն, Չմշկաձագ, Բալու եւ Սդերդ: Բազմամարդութիւն ըստ պաշտօնական Տարեցուցին... 664.600:

Դուրս հանելով վիլայեթին մնացած մասին համար $\frac{302.300}{362.300}$

Համեմատութիւն զանազան ցեղերու

Հայք	180.000
Թուրք	130.000
Թափառիկ քուրդ	40.000
Զազա	2.300
Եզիտի	2.000
Ասորի եւ քաղդէացի	<u>8.000</u>
	362.300

Այս վիլայեթը կը պարունակէ 48 վանք:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՑՈՒՑԱԿ								
Նահանգը	Հայք	Թուրք	Քուրդ	Յոյն	Ասորի	Զազա	Եզիտի	Գնչու
Էրզրում եւ Վան	1.150.000	400.000	80.000	5.000	14.000	35.000	13.000	3.000
Տիարպէթի (Հիւսիսային մաս)	180.000	130.000	40.000		8.000	2.300	2.000	
	1.330.000	530.000	120.000	5.000	22.000	37.300	15.000	3.000

Գումար

Հայք 1.330.000
101

արժան կը դատէ շարունակել մեր Բանակցութիւնը ի մասին Հայաստանի հարստահարեալ հայ ժողովրդեան՝ փութայ հրահանգել զմեզ յայն, ապա-
հովելով զինք թէ Ռուսական իշխանութեան հետ մեր յարաբերութիւնն
մշակուած է ի շնորհս Ս. Կիրօֆի՝ մեր մտերիմ վաղածանօթ բարեկամին
չփախցնել առիթը ձեռքէն: Մեզ համար յայտնի չէ, թէ ի՞նչ կերպով յաջո-
ղած է Ներսէս Պատրիարք, կամ ի՞նչ զուգադիպութիւն եղած է, որ իմ նա-
մակս ստանալէ տասն օր վերջ Վսեմ. Ստեփան փաշա Ապանեան եւ Նու-
րեան Յովհաննէս էֆ. Բ. Դրան կողմանէ մասնաւոր պաշտօնով մը Ա. Պօ-
լիս եկան Սաֆֆեր եւ Սէրվեր փաշաներու տրամադրութեան տակ,
Կ. Պօլսոյ մէջ մնացած հիւանդ թիւրք զօրքերն ի Կ. Պօլիս փոխադրելու:
այս երկու անձինք Պատրիարքէն յանձնարարեալ մի այլ պաշտօն եւս ու-
նէին գաղտնի, եւ որք 1878 Յնվր. 31 թուակիր Պատրիարքին յանձնարա-
րականաւ իբր խորհրդական հայկական Խնդրոյն, ինձ ներկայացան: Մեր
վսեմ. խորհրդականաց պատմեցինք քօնթ Իկնատիէֆի հետ մեր տեսակ-
ցութեանց արդիւնքը, նոքա եւս յայտնեցին մեզ Ս. Պատրիարքի գաղա-
փարներն եւ հրահանգն թէ՝ Պատրիարքն կը փափագի եւ կարտօնէ Ռու-
սիոյ դեսպանին եւ կրան տիւր Նիքօլայ իշխանին ներկայացնել հայոց
թշուառ եւ հարստահարեալ վիճակն, Ռուսիոյ Կայսեր գթութիւնն հայցել,
որոյ ի շնորհս միայն հայերն, իբրեւ Արեւելեան քրիստոնեայ ազգ, պիտի
կարենան ազատութեան հասնիլ, նման պուլղարաց:

Եւ որովհետեւ տասն օր անցած էր յորմէ հետէ, Ս. Պատրեարքին տեղեկագրած էի, առանց սպասելու պատասխանին, փութացի Ռուսական Իշխանութեան հետ մեր յարաբերութեան թելն ամրապնդելու ջանարար լինել, ուստի այս նպատակաւ եւ խորհրդով մեր բարեկամ Ս. Կիրօֆի եւ հաւանութեամբ քօնթ Իկնատիէֆի՝ դարձեալ ներկայացայ կրան տիւք Նիքօլայ Իշխանին եւ խնդրեցի որ ըստ ռուսական սովորութեան՝ բարեհաճի իր կողմանէ պաշտօնեայ մը որկել վաղն յեկեղեցի մեր, ուր բարեմաղթութիւնք պիտի կատարուին Ռուսիոյ Կայսեր կենաց եւ պաշտօն՝ ի հանգիստ հոգւոց ի պատերազմիկ անկեալ ռուս զօրաց:

Այս միջոցին կրան տիւր իշխանին քով կը գտնուէր Իկնաթիէֆ դեսպանն, որ արդէն գիտէր իմ ներկայանալուն պատճառն եւ որոշեալ ժամն, եւ Կ. Պօլսոյ այժմեան դեսպան կոմս Նեյիտօֆ: Սոքա երեքն բավական ջերմ խօսակցութիւն մը ունեցան միմեանց հետ ռուսերէն լեզուաւ, ապա կրան տիւր իշխանն այսպէս պատասխանեց մեր հրաւերին. «Շատ գոհ եմ հայ հասարակութենէն, սիրալիք ընդունելութիւն մը ըրած են եւ կընեն մեր զօրաց, իւրեանց տուներն բանալով նոցա առջեւ եւ ամեն պարագայի մէջ դիւրութիւններ ընծայելով նոցա. ես կը սիրեմ հայերը եւ կը յարգեմ. այդ բարեմաղթութեան օրն ես անձամբ կը փափագիմ ներկայ գտնուիլ

Ձեր եկեղեցին, բայց օրն պետք է անորոշ մնայ, վասն զի պատերազմի մեջ եմք. յետաձգեցեք առ այժմ.. ես կորոշեմ եւ օր առաջ կիմացնեմ Ձեզ»։ առ այս պատասխան շնորհակալութիւն յայտնելով մեկնեցայ։

[illegible]

յուսամ որ պիտի ընդունինք: Աղօթեցէք որ Աստուած յաջնէ՛ր:

Այդ գեղեցիկ յուսադրութեան վրայ յովուելով՝ միջոցառումներ չեն ձեռնարկուած եւս, որոնցմով իրենց հաշիւները կարգաւորէին իրենց հարկաւորները։

Այս տեսակցութեան արդիւնքը անմիջապէս տեղեկագրեցի Ներսէս Ս. Պատրիարքին՝ ռուսական մասնատոր թղթատարի միջոցաւ եւ, ի պատասխանի իմ տեղեկագրութեան՝ մի շնորհակալութեան գիր ընկալլայ նորին Սրբազնութենէն:

Ինչպես կրան տիւք Նիքօլայ խոստացած էլի մագլանաշէնը՝ Բարձր
Փետրվար 8-ին հաճեցաւ գալ յեկեղեցի մեր. նորին Բարձրութեան ընկե-
րացած էին քօնթ Իկնատիէֆ, կոմս Նելիտով, 16 ժէներալ եւ Բարձրաստիճան
պաշտօնեայք. յետ բարեմաղթութեան, որ շատ կանոնաւոր տեղի ունեցաւ,
հրաւիրեցի գնորին Բարձրութիւնն յառաջնորդարան ուր թէլ պատրաստուե-
ցաւ. ներկայ գտնուեցան նաեւ Ստեփան փաշա Ասլանեան, Յովհաննէս Էֆ.
Նուրեան, որոց համար Սաֆֆէթ փաշա թոյլտուութիւն ըրած չէր ներկայ
գտնուիլ Բարեմաղթութեան. անշուշտ ինչպէս կը ցանկայինք իսկ, այս տե-
սակցութեան նիւթն Հայաստանի հայ կեղեքեալ ժողովուրդս պիտի լինէր. ի
մէջ այլոց կրան տիւք այնպիսի հարցումներ ուղղեց ինձ Հայաստանի աշ-
խարհագրական դրից եւ բնակչաց վիճակին նկատմամբ, որ զինքն գոհացնե-
լու չափ տեղեկութիւններ չունէի, ուստի այս յարմար առիթ եղաւ ինձ Ստե-

փան փաշան եւ Նուրեան էֆէնտին կրան տիւք Նիքօլայ իշխանին ներկայացնելու. ուստի նորին բարձրութեան պատասխանեցի թէ. «Ձեր մեծութեան այս հարցման լիովին տեղեկութիւնները կրնան տալ Կ.Պօլսոյ Ազգ. Երեսփոխանական ժողովոյ երկու ատենապետներն՝ Ստեփան փաշա եւ Նուրեան էֆէնտին, որք հոս կը գտնուին Սաֆֆէթ փաշայի քով. եթէ հրաման կընէք անմիջապէս կրնան գալ եւ ներկայանալ: «Այո, կը փափաքիմ տեսնել, թող զան» պատասխանեց Դուքսն. եւ անմիջապէս նորին մեծութեան թիկնապահներէն մին դրկուեցաւ Սաֆֆէթ փաշայի տուն, ուր մեր խորհրդականք լուր կը սպասէին արդէն ի մէնջ, Սաֆֆէթ փաշա այս բարձրագոյն հրամանին չկրնալով դէմ դնել, կարտօնէ որ ներկայանան:

Կրան տիւք սիրով ընդունեց մեր վսեմ խորհրդականներն եւ առաւել քան կէս ժամ խօսեցան մեկտեղ եւ պաղատանօք խնդրեցին Հայաստանի ազատութիւնը՝ ի պահուն երբ մեծ դուքսն Նիքօլայ կը մեկնէր՝ դարձեալ կրկնեցի որ չմոռնայ հայ տառապեալ ժողովուրդն. այն ատեն իմ ձեռքէ սեղմելով ըսաւ. «Ո՛չ ես եւ ո՛չ եղբայրս Կայսրն չեմք մոռնար զձեզ»:

Հետեւեալ օր քօնթ Իկնատիէֆի երթալով, կրան տիւք Նիքօլայի ներկայանալու եւ շնորհակալութիւն յայտնելու համար՝ հրաման եւ ժամադրութիւն խնդրեցի. սիրով ընդունելով որոշեց օրն եւ ժամն, եւ որոշեալ ժամուն երբ ներկայացանք նորին բարձրութեան՝ Իկնատիէֆ եւ Նելիտօֆ կոմսերն դարձեալ հոն գտնուեցան. յանուն հայ հասարակութեան շնորհակալութիւն յայտնեցի այս մեծ պատուոյն գոր ընծայեց ազգին որ այժմ լի է յոյսով եւ սիրով առ բարեխնամ ռուս կառավարութիւնն. յայնժամ իշխանն համակրանօք սեղմեց ձեռքս եւ ըսաւ. «Հայոց սիրալիր ընդունելութենէն շատ գոհ մնացի եւ Կայսեր՝ եղբօրս անմիջապէս հեռագրեցի իմ գոհունակութիւնս թէ այսպիսի ընդունելութիւն, սէր եւ համակրութիւն չտեսայ ոչ ի յոյնս եւ ոչ այլ ազգս. յետ մի քանի ատուրց պիտի մեկնիմ քաղաքէս յԱյ-Ստեֆանօ ուր մօտ պիտի լինիմք ի Գում-Գարու ձեր պատրիարքին. գրէ Պատրիարքին թէ ձեր խնդիրն ի յոյն ի դերեւ չի պիտի ելնեն, անհոգ եղիք, եղբօրս հետ բանակցութեան մեջ եմք»:

Այս կէս պաշտօնական յարաբերութիւններն անելի յոյս տուին մեզ. ուրախութեամբ մեկնեցայ. յետ երկուց ամուրց քօնթ Իկնատիէ՛Ֆ հրաւիրած էր զիս սառ ինքն, փութացի. «Աչքդ լոյս,- գոչեց քօնթը,- գործերնիդ յաջող է, Կայսեր հաւանութիւնն ստացանք եւ Ձեր խնդիրն պիտի անցնի ի կարգս յօդուածոց ռուս-թուրք դաշնագրութեան մէջ. ընդ փոյթ պարտիք մի ծրագիր ներկայել կրան տիւք իշխանին թէ՛ ի՞նչ են Հայոց իղձն ու փափագն»¹⁸⁴:

Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես Իզմիրյանը 1878թ. փետրվարի 1-ին աղերսագիր ուղարկեց Ռուսաց կայսր Ալեքսանդր II-ին, որը, բացի իրենից, ստորագրել էին նաև ինը եպիսկոպոսներ: Այդ աղերսագրի տեքստը հետևյալն է. «Աղերսագիր Թիւրքահայ ինն եպիսկոպոսների յանուն Ալեքսանդր Բ Կայսրի.

Տե՛ր արքայ, այն պատերազմէն յետոյ, որ վախճան առաւ Ձեր Կայսերական Մեծութեան զինուց յաղթութեամբը եւ որ ամէնէն աւելի փառաւորն է, թող ներուի Թուրքիոյ Հայոց եկեղեցական զխաւոր պաշտօնէիցս ներկայացնել իրենց զարմացումը, յարգանքը եւ խոնարհ շնորհաւորութիւններն յոսս Ձեր Կայսերական Մեծութեան Աթոռոյն, որոյ հետ կը միանան նաեւ հայոց ազգի ուխտն ու փափագներն:

հայոց ազգի ուխտն ու փափագները։

Տեր Արքայ, Ձեր գէնքերն յաղթանակեցին այնպիսի մի ժողովրդեան, որ
բաշ պատերազմիկ ժողովրդոց մին է, որով Ձեր Կայսերական զորութիւնը
նոր փայլ մը ստացաւ աշխարհի վրայ։ Ձեր սուրը յաղթանակ կանգնեց թէ
Եվրոպիոյ եւ թէ Ասիոյ մէջ եւ Ձեր զօրապետներն ու գէնքերը, ինչպէս
Պուլլարիոյ դաշտաց մէջ իրենց ամենամաքուր արիւնն թափեցին, նոյն-
պէս թափեցին Հայաստանի այն հինօրեայ հողոյն վրայ, որ մեր ծնունդն
ստեսաւ եւ զոր մեր հայրերն, ի սկզբանէ՝ դարուց իւրեանց քրտամբք եւ ար-
տասւօքն ոռոգեցին։

Այսինքն լաւեկուն համար էին. Ձեր խնամքը

տասուօքն ոռոգեցին։

Տէր Արքայ, Ձեր խոստումներն ամենուն համար էին. Ձեր խնամքը պէտք է ամենուն համար հաւասար տարածուի. հայերն ալ ունին այնչափ իրաւունք, որչափ ունին թուրքիոյ միւս քրիստոնեայ հասարակութիւնք՝ այն հոգատարութեան, որ կը գործէ աշխարհի վրայ առանց շահասիրտութեան, եւ այս անշահասիրտութիւնը ամենէն աւելի գեղեցիկ յատկութիւնն է իշխանի մը, որ աշխարհի զօրաւորն է եւ զոր Աստուած մեծութեան տիտղոսով պսակած է։

Այո՛, Տէր Արքայ, Հայերն այս նշանաւոր պարագայի մէջ, յորում իրենց կրօնակից եղբարց վիճակն կորոշուի, կը համարձակին Ձեր Կայսերական Մեծութեան զօրաւոր պաշտպանութիւնն հայցել: Նոքա ալ վշտացած են, նոքա ալ կը յուսան խառնադանճ վայրենիներէ շրջապատեալ եւ Եվրոպայէն հեռի մի անկիւն նետուած, իրենց տառապանքներն աւելի անգթաբար կը գործուին, քան թէ միւս քրիստոնէից, առանց իրենց աղաչանքներն լսելի լինելոյ:

Ինչ որ բան այսօր կը խնդրենք եւ ինչ որ համարձակութիւն առած կը հայցեմք Ձերդ Կայսերական Մեծութենէն յանուն նոցա, ուրիշ բան չէ, եթէ Եւրոպական Թիւրքիոյ քրիստոնէից վիճակին նմանութիւն: Եթէ Եվրոպական Թիւրքիոյ գաւառաց միեւնոյն ինքօրէն վարչութիւնն, միեւնոյն երաշխաւորութիւններով արուի հայոց հասարակութեան, այն ատեն նո-

107

ցա սրտեռանդն ցանկութիւններն լսուած պիտի լինին եւ վախճան պիտի ստանան իրենց ընդ երկար նահատակութիւնքն:

Տե՛ր Արքայ, խիստ դառն է մեզ համար որ խաբուինք մեր յուսոյն մեջ, բայց այս կարելիութեան չեմք ուզեր հաւատալ միայն Ձեր վեհանձնութեան վրայ ունեցած հաւաստիներուս շնորհիւ:

Կաղաչեմք Ձեր մեծութիւնը, հաճիլ ընդունելոյ մեր սրտաբուլիս օրհնութեան հետ մեր խորին յարգանքներն, ընդ որոյ պատիւ ունիմք լինիլ,

Տեղ Արքայ,
Ձեր Կայսերական Մեծուքեան ամենախոնարհ
և ամենահնազանդ ծառայք:
Պատրիարքարան հայոց, Կ. Պոլիս
1/13 փետր. 1878»¹⁸⁵.

Ման Ստեֆանոյի նախապայմանագրի մեջ 16-րդ հոդվածի ներմուծումը, կապված Հայկական հարցի հետ, Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի վերոհիշյալ ջանքերի արդյունքն էր: Այդ նախնական հաշտության պայմանագրի (19 փետրվարի 1878թ.), 16-րդ հոդվածը հետևյալն է. «Նկատի առնելով այն, որ ռուսական զորքերի դուրս բերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգություններ և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից»¹⁸⁶:

Ման Ստեֆանոյի նախապայմանագրի այս 16-րդ հոդվածով, համաձայն մասնագիտական բազում գրքերի ու աշխատությունների, Հայկական հարցը դարձավ միջազգային դիվանագիտության առարկա, թեև, ակնհայտ է, որ Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Արևմտահայաստանում տեղական կարիքներից բխող բարենորոգումները Հայկական հարցի միայն մեկ մասն են: Միջազգայնագետ Ա. Եսայանն այս կապակցությամբ, թերևս, ամենադիպուկն է արտահայտվել. «Այսուհետև «Հայկական հարցը» դադարեց սոսկ Օսմանյան կայսրության ներքին հարցը լինելուց, փոխադրվեց միջազգային քաղաքականության ոլորտը, դարձավ միջազգային իրավունքի նորմերով կարգավորվող հարց, Հայաստանն ու

¹⁸⁵ Նույնը, էջ 56-58, վավերագիր N 2:

¹⁸⁶ "Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917гг.", стр. 159-175 (статья 16).

հայերը դարձան միջազգային քաղաքականության ու միջազգային իրավունքի օբյեկտ»¹⁸⁷։ Բայց այդ օբյեկտն էլ դարձավ միջազգային դիվանագիտության մեծ խաղացողներ Անգլիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Գերմանիայի և այլոց ձեռքին մի խաղալիք կամ գործիք՝ իրենց գիշատչական շահերին ծառայեցնելու համար։

Սան Ստեֆանոյի նախապայմանագրի 19-րդ հոդվածի դ. կետի բ. ենթակետի համաձայն, Արդահանը, Կարսը, Բայազետը և մինչև Սողանլու ընկած տարածքը՝ 36.000 կմ² մակերեսով, անցնում էր Ռուսաստանին։ Վերջինիս անցավ նաև Բաթումը։ Նշված պայմանագրով անկախություն էին ստանում Չեռնոգորիան, Սերբիան և Ռումինիան, իսկ Բուլղարիան էին ստանում Չեռնոգորիան, Սերբիան և Ռումինիան, իսկ Բուլղարիան ձեռք էր բերում ինքնավարություն։ Ինքնավարություն էր հայցում նաև Արևմտյան Հայաստանը, բայց Ռուսաստանը վերջինիս ինքնավարության հայցը մերժեց։ Նախքան ի հայտ կգար Սան Ստեֆանոյի նախապայմանագրի 16-րդ հոդվածի բովանդակությունը, Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը Ռուսաց Ալեքսանդր II կայսերն էր ներկայացրել Արևմտահայաստանի ինքնավարության ներքո շարադրյալ ծրագիրը։ «Ծրագիր կազմակերպական Կանոնագրի Օսմանեան Հայաստանի»

U

Օսմանեան Հայաստանը, ըստ ներփակեալ աշխարհացոյցին, կը պարունակէ Էրզրումի եւ Վանի վիլայէթները, Տիարպէիքի վիլայէթին հիւսիսային մասը, այսինքն՝ Խարբերդի սանճագին արեւելեան մասը (որուն սահմանազուխն է Եփրատ արեւմտեան կողմէն), Արդանայի սանճագը եւ Սղերդի սանճագին հիւսիսային մասը, որք կը կազմեն Մեծ Հայաստանի տաճկական մասը, որպէս նաեւ Բիզէի նաւահանգիստը՝ Տրապիզոնի եւ Պաթումի միջեւ, տուրքեաւոր դիւրացնելու համար:

Հայաստանի վարչութիւնը պիտի յամաձայնէ Հայ Էկումենիկական Եկեղեցւոյ հետ՝ զօրակցելու Երզնկայի մը, գոր Բ. Դոնոն պիտի անուանէ երաշխատոր պետութեանց հաւանութեամբը: Նորա բնակավայրը պիտի լինի Էրզրում:

Ընդհանուր կառավարիչը պիտի ունենայ գլխավորություն լոր ստորոգելիքը, նահանգին ամբողջ ընդարձակութեանը մէջ հանրային ապահովութեան եւ կարգապահութեան պահպանութեանը պիտի հսկէ. տուրքերը պիտի հաւաքէ եւ իր պատասխանատուութեան տակ պիտի անուանէ վարչական գործակալները. ինք պիտի կարգէ դատատըները, պիտի գումարէ ընդհանուր ժողովը եւ անոր պիտի նախագահէ եւ նահանգին բոլոր վարչական ճիւղերուն պիտի հսկէ:

¹⁸⁷ Ա. Շապյան, «Հայկական հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը», Երևան, 1965թ., էջ 17:

Հինգ տարուան համար պաշտօն ստանձնելով, ընդհանուր կառավարիչը չը պիտի կարենայ հրաժարուիլ Բ. Դռան կողմէն, առանց հաւանութեան երաշխաւոր պետութեանց:

Կեդրոնական վարչական ժողով մը պիտի հաստատուի, որուն պիտի նախագահէ ընդհանուր կառավարիչն եւ անոր պիտի անդամակցին՝ 1. Ելեւմտից Տեսուչը: 2. Հանրային շինութեանց Տեսուչը: 3. Մի օրէնսգետ խորհրդական: 4. Հանրային զօրութեան հրամանատարը: 5. Քրիստոնեայ դպրոցներու Վերատեսուչը: 6. Մահմեդական դպրոցներու վերատեսուչը: Մա ալ պիտի անուանի ընդհանուր կառավարչէն, այլ նահանգին մէջ Շէրիի օրէնսդրութեան գլխաւորին առաջարկութեամբ:

Նահանգը սանձագներու եւ ասոնք ալ գազաներու պիտի ստորաբաժանուին. ընդհանուր կառավարիչն պիտի անուանէ սանձագներու կառավարիչները եւ գազաներու փոխ-կառավարիչները:

Կառավարիչներն եւ փոխ-կառավարիչներն ընդհանուր կառավարչէն կարգուած գործակալներ են, եւ ամեն կերպով զինքը կը ներկայացունեն նահանգին ստորաբաժանումներուն մէջ. ընդհանուր կառավարչէն կարգուած երկու խորհրդականներ կ'օժանդակեն նոցա՝ իւրեանց վարչութեան մէջ:

Բ

Նահանգին ընդհանուր կառավարութեան անկ ըլլալով հանրային կարգապահութիւնը եւ ապահովութիւնը պահպանել, ընդհանուր եկամուտներու 20%-ին չափ գումար մը ամեն տարի պիտի վճարուի Կայսերական գանձուն:

Նահանգին մնացած եկամուտին մէջէն քաղաքային ու դատական վարչութեան եւ ոստիկանութեան ու բանակի պահպանութեան պէտք եղած ծախքերը դուրս հանելէ յետոյ, մնացորդը սա պէս պիտի գործածուի.

1. 80%-ին պիտի յատկանայ հաղորդակցութեան ուղիներու եւ ուրիշ հանրօգուտ շինուածոց հաստատութեանը եւ պահպանութեանը.

2. 20%-ին պիտի յատկանայ դպրոցներու հաստատութեան եւ պահպանութեան. բարձրագոյն դպրոցներու յատկացեալ գումարները մէկդի դնելով, մնացորդը իբր նպաստ պիտի բաշխուի մահմետական եւ քրիստոնեայ դպրոցներուն, անձնիւր կրօնի մնայուն հասարակութեան թուոյն համեմատութեամբ:

Գ

Մահմետական օրէնսդրութեան գլխաւոր մը պիտի կարգուի, զոր Վեհափառ սուլթանը կ'անուանէ եւ որոյ պաշտօնն է նահանգին մէջ բոլոր Շէրիի դատարաններուն վրայ հսկել:

Շէրիի դատարանները լոկ մահմետականներու իրարու հետ ունեցած վեճերը պիտի ճանաչեն:

Հասարակ դատարանները պիտի դատեն քրիստոնէից կամ մահմետականաց եւ քրիստոնէից մէջ պատահած բոլոր քաղաքային, եղեռնական եւ վաճառական դատերը: Ամեն դատարան պիտի բաղկանայ երեք դատարէ, որոնցից մէկը նախագահի պաշտօն պիտի վարէ. ընդհանուր կառավարիչը կ'անուանէ դատաւորները եւ կ'որոշէ այս դատարանաց նախագահները:

Գազային փոխ-կառավարիչը եւ իւր խորհրդականները հաշտարար դատաւորի պաշտօն պիտի վարեն:

Յատուկ կանոնադիրներով պիտի որոշուին Շէրիի եւ հասարակ դատարանաց եւ հաշտարար դատաւորաց թիւը, իրաւասութիւնը եւ ստորոգելիները: Քաղաքային Օրինագիրք մը պիտի խմբագրուին Եւրոպայի իրաւագիտական արդի սկզբունքներուն համաձայն:

Դ

Կրօնի կատարեալ ազատութիւն պիտի լինի: Անձն իւր հասարակութիւն պիտի հոգայ կղերին եւ կրօնական հաստատութեանց ծախքերը:

Ե

Նահանգին հանրային զօրութիւնը կը բաղկանայ՝ 1. Ոստիկանութենէ մը եւ 2. Բանակէ մը:

Քիւրտերը, չէրքէզները եւ միւս թափառիկ ցեղերը մէկդի թողլով, բանակը պիտի բաղկանայ 1. Հայերէն եւ 2. նահանգին մէջ հինգ ամէ ի վեր բնակութիւն հաստատած ոչ-հայ տարրէն:

Ոստիկանութեան պաշտօնն է նահանգին ամբողջ ընդարձակութեանը մէջ կարգապահութիւնը եւ ապահովութիւնը պահպանել:

Ասոր հրամանատարն է ոստիկանապետ մը, զոր կանուանէ ընդհանուր կառավարիչն, նահանգին հանրային զօրութեան ընդհանուր հրամանատարին առաջարկութեամբ, եւ որ անոր անմիջական հրամանին տակ կը գործէ:

Բանակը պիտի դրուի հանրային զօրութեան ընդհանուր հրամանատարի հրամանին տակ եւ իւր պաշտօնն է ի հարկին օգնել ոստիկանութեան:

Սովորական ժամանակի մէջ գործող բանակը պիտի բաղկանայ 4000 զինուորէ, ի բաց առեալ այն կանոնաւոր բերդապահները, զորս կայսերական կառաւարութիւնը կրնայ իւր ծախքովը դնել նահանգին բերդերուն եւ ամրոցներուն մէջ:

Ընդհանուր ժողովը պիտի կազմուի հետեւեալ կերպով՝

Անձնիւր գազա պիտի յղէ երկու պատգամաւոր, մէկ մահմէտական եւ մէկ հայ, զորս գազային մահմէտական եւ քրիստոնէայ ժողովուրդները կը ընտրեն յատկապէս:

Պատգամաւորները Սանճագին գլխավոր քաղաքին մէջ գումարուելով, միատեղ պիտի ընտրեն երկու խորհրդական առ սանճագ, մէկը քրիստոնէայ եւ միւսը մահմէտական:

Ընտրող եւ ընտրելի են հաւասարապէս.

1. Նահանգին բոլոր բնակիչները, որք 25 տարին լրացուցած են, կալուած մը ունին, կամ որեւէ ուղղակի տուրք մը կը վճարեն:

2. Զանազան կրօնից պաշտօնեաները եւ կղերք:

3. Դասատունները եւ դաստիարակները, ճանաչուած կրօնական հասարակութեանց գլուխներն իրաւամբ անդամ պիտի լինին այս ժողովին, մի գլուխ անձնիւր կրօնի համար:

Տարին անգամ մը ընդհանուր ժողով կը գումարի նահանգին գլխավոր քաղաքին մէջ, նահանգին ելմտացոյցը (Budget) եւ տուրքի բաշխումը քննելու համար: Ընդհանուր կառավարիչը պարտաւոր է տարեկան ելամտական տեղեկագիր մը ներկայացնել անոր:

Տուրքի հաւաքման եւ բաշխման դրութիւնը պիտի բարեփոխուի երկրին ճոխութեանց զարգացումը դիւրացնելու նպատակաւ:

Ընդհանուր կառավարիչը եւ ընդհանուր ժողովը հինգ տարին անգամ մը համաձայնութեամբ պիտի որոշեն՝ ըստ վերոյիշեալ տրամադրութեանց՝ Բ. Դրան յանձնուելիք գումարները:

Է

Երաշխաւոր պետութիւնները միամեայ պաշտօնով Համագգային Յանձնաժողով մը պիտի կարգեն, որպէսզի հսկէ սոյն Կանոնագրին գործադրութեանը, որ դաշնագրին ստորագրուելէն երեք ամիս յետոյ ի գործ պիտի դրուի»¹⁸⁸:

«Ամեն անգամ, երբ Ռուսաստանը պատերազմ է ունեցել Արևելքում, գրում էր «Մշակ»-ի առաջնորդողը, - նրա հակառակորդը միշտ եղել է Անգլիան: Անգլիան կամ բացարձակ պատերազմող կողմ է եղել, կամ դիմակով ծածկված, Թուրքիային օգնություն է հասցրել: Նրա զինվորները թուրքաց շորերով պատերազմել են ռուսների դեմ: Նրա արսենալները տվել են

¹⁸⁸ ա. Լէօ, «Հայոց հարցի վաւերագրերը», էջ 63-69, վավերագիր N 5:

բ. «Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանեան Հայաստանի», էջ 8-16:

թուրքաց պատերազմական գործիքներ, նրա նավերը տեղափոխել են թուրքաց գորքերը և այլն»¹⁸⁹:

Անգլիան այս անգամ էլ նույն դերն էր խաղում, քանի որ նրան պետք էր ամբողջական և տնտեսապէս հյուծված, իրենից կախյալ Թուրքիա, որին ցանկացած պահին կարող էր դուրս բերել Ռուսաստանի դեմ: Ահա թէ ինչ էր ասել հենց ինքը՝ Կ.Պոլսում անգլիական դեսպան Լեարդը Անգլիայի այդ յունը մեր սեփական նպատակի և մեր ապահովության համար է և ոչ թէ թուրքերի և նրանց կյանքի սիրոյն համար: Այս քաղաքականությունը ընդունված և գործադրված է մեր ամենամեծ պետական մարդկանցից, ռուսի վերջին մի քանի ամիսների դեպքերը չեն կարող այդ տապալել: Այս քաղաքականությունը մասամբ հիմնված էր այն հավատի վրա, թէ Թուրքիան Արևելքում Ռուսաստանի փառասիրական ձգտումների դեմ մի պատերազմ է, իսկ սուլթանն իբրև իսլամական կրօնի գլուխը՝ շատ օգտակար և պետական դաշնակից է Անգլիային, որը միլիոնավոր մահմէդական հպատակներ ունի»¹⁹⁰: Անգլիան ամեն կերպ աշխատելով չեզոքացնել Ռուսաստանի դերը և խել նրանից նրա հաղթանակի պտուղները, 1878թ. մայիսի 18/30-ին Լոնդոնում ստորագրեց «Համաձայնագիր Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը սաստանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև Սան Ստեֆանոյի նափոփոխելու մասին», որի 7-րդ կետի համաձայն. «Սան Ստեֆանոյի նափապայմանագրի մէջ Հայաստանի վերաբերյալ պարունակվող խոստումները պետք է տրվեն ո՛չ թէ բացառապէս Ռուսաստանի, այլև Անգլիայի և նրանից»¹⁹¹: Համաձայնագրի 10-րդ կետի համաձայն. «Ինչ վերաբերում է Ալաշկերտի հովտին և Բայազետ քաղաքին, ապա, քանի որ այդ հովտը հանդիսանում է դեպի Պարսկաստան տանող տրանզիտային մեծ ճանապարհ և թուրքերի աչքում ունի հսկայական նշանակություն, Նորին Մեծություն կայսրը համաձայն է այն վերադարձնել նրանց, բայց փոխարենը, իրենց Պարսկաստանի, պահանջել և որպէս զիջում ստացել է Կոստուրի ոչ մեծ տարածքը, որը երկու միջնորդ կառավարությունների հանձնաժողովները արդարացի են համարել վերադարձնել շահին»¹⁹²: Իսկ Սան Ստեֆանոյի նախապայմանագրի 19-րդ հոդվածի դ. կետի բ. ենթակետի համաձայն, Բայազետ և մինչև Սողանլու տարածքը զիջված էր Ռուսաստանին:

¹⁸⁹ «Մշակ», 1878թ., N 48:

¹⁹⁰ Մարուխան, «Հայկական խնդիրը եւ Ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում», Թիֆլիս, 1912թ., էջ 401:

¹⁹¹ «Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917гг.», стр. 176-180 (пункт 7).

¹⁹² Նույնը (10-րդ կետ):

տանին: Համաձայնագրի 11-րդ կետի 2-րդ պարբերության համաձայն. «Համաձայնվելով չառարկել ոռոսական կայսրի Բաթում նավահանգիստը ձեռք բերելու և իր նվաճումները Հայաստանում (Կարս, Արդահան - Տ. Ս.) պահպանելու ցանկությանը, Նորին Մեծության կառավարությունն իրենից չի թաքցնում, որ Ռուսաստանի սահմանների ընդլայնման հետևանքով, հավանաբար, կարող է ծագել Ասիայում թուրքական բնակչության անդորրությանն սպառնացող լուրջ վտանգ: Սակայն Նորին մեծության կառավարությունն այն կարծիքին է, որ օսմանյան կառավարությանն այդ վտանգից պահպանելու պարտականությունը, որն այսուհետ կընկնի հատկապես Անգլիայի վրա, հետագայում կարող է իրագործվել առանց այն բանի, որպեսզի Եվրոպան ենթարկվի նոր պատերազմի աղետներին: Դրա հետ միասին, թագուհու կառավարությունն ի գիտություն է ընդունում Նորին կայսերական մեծության հավաստիացումն այն մասին, որ ապագայում Ռուսաստանի սահմանը չի ընդլայնվի Ասիական Թուրքիայի կողմից»¹⁹³:

1878թ. հունիսի 4-ին կնքվեց նաև «Պաշտպանողական դաշնակցություն Անգլիայի և Թուրքիայի միջև», որը հետևյալն է. «Պաշտպանողական Դաշնակցություն Անգլիայի և Թուրքիայի միջև.

Կ. Պոլիս, 4 հունիսի, 1878թ.

Նորին կայսերական մեծություն սուլթանը և Նորին մեծություն Մեծ Բրիտանիայի և Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորության թագուհին ու Հնդկաստանի կայսրուհին, փոխադարձաբար ցանկություն ունենալով ընդլայնելու և հաստատելու բարեկամության այն կապերը, որոնք, բարեբախտաբար, գոյություն ունեն երկու կայսրությունների միջև, որոշեցին կազմել պաշտպանողական դաշնակցության մի դաշնագիր, որ նպատակ ունի ապահովելու ապագայում Նորին մեծություն սուլթանի հողերը Ասիայում:

Նորին մեծությունները առ այս ընտրեցին և նշանակեցին իրենց լիազորներ հետևյալներին.

Նորին կայսերական մեծություն սուլթանը - Նորին գերազանցություն Մավֆետ փաշային, Նորին կայսերական մեծության արտաքին գործերի մինիստրին:

Եվ Նորին մեծություն Մեծ Բրիտանիայի ու Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորության թագուհին և Հնդկաստանի կայսրուհին - Մեծաշուք Աուս-

տեն Հենրի Լեյդդին, Նորին մեծության արտակարգ և լիազոր դեսպանին
Բ. Դոան մոտ:

Բ. Դռան մոտ:
Որոնք, փոխանակելուց հետո իրենց լիազորությունները պատշաճ-
րեն և ըստ օրենքի, ընդունած են հետևյալ հոդվածները.

Հողված 1. Եթե Ռուսաստանը, իր ձեռքում պահպանելով իր իրավունքները, հանրապետության հանդեպ չի ցուցաբերում համապատասխան վերաբերման քաղաքականություն, ապա Հայաստանի Հանրապետությունը պարտավորված է իրեն համարել իր իրավունքները պաշտպանելու համար:

Ի փոխհատուցում, Նորին կայսերական մեծություն սուլթանը խոստանում է Անգլիային մտցնել անհրաժեշտ բարենորոգումներ, որոնք հետո պիտի մանրամասնաբար որոշվեն երկու պետությունների միջև և որոնք նպատակ ունեն Բ. Դոան քրիստոնյա ու այլ հպատակների բարվոք կառավարումը և պաշտպանությունը խնդրի առարկա եղած երկրներում և որպեսզի Անգլիան իր պարտականությունը կատարելու համար հարկավոր եղած միջոցներն ապահովի, Նորին կայսերական մեծություն սուլթանը հավանություն է տալիս նույնպես, որ Կիպրոս կղզին գրավվի և կառավարվի Անգլիայի կողմից:

Հողված 2. Ներկա դաշնագիրը պիտի համաձայնվի և հաստատվի նաև կենտրոնական իշխանության կողմից՝ համաձայն հետևյալի՝

Եվրոպական մեծ պետությունների (գլխավորապես Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի) աշխարհաքաղաքական սուր հակասությունները, վերջին հաշվով, մութ ամպեր են կուտակում Հայկական հարցի վրա: Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Իտալիան, իրենց իսկ շահերից դրդված, դառնում են Օսմանյան կայսրության գորավիզներ ուսթուրքական պատերազմում հաղթած Ռուսաստանի դեմ, վերջինիս սպառնալով իրենց հետ պատերազմով, եթե նա չհամաձայնվի վերանայել Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը հոգուտ օսմանյան բռնապետության: 1878թ. հուլիսի 1/13-ին Բեռլինում կնքված պայմանագրով Անգլիան և Եվրոպական մյուս պետությունները Ռուսաստանին հարկադրում են գնալ լուրջ զիջումների: Այսպես, Բուլղարիան ինքնավար իշխանապետության կարգավիճակով թողնվում է սուլթանի տիրապետության

¹⁹³ Նույնը (11-րդ կեսի II պարբերություն):

¹⁹⁴ Լեւո, «Հայոց հարցի վաւերագրերը», էջ 103-105 (վաւերագիր N 10):
115

ձգտումը: Թուրքիայի ներքին գործերին Հայկական հարցի պատրվակով մեծ տերությունների սիստեմատիկ միջամտությունները արևմտահայությանը դրեցին ֆիզիկական բնաջնջման վտանգի տակ: Այսպես. 1880թ. Աբդուլ Համիդ II-ի հրամանով արգելվեց «Հայաստան» անվան օգտագործումը պաշտոնական գրություններում, հայկական դպրոցներում արգելվեց հայոց պատմության դասավանդումը, հայ մամուլը ենթարկվեց խիստ զրաքնության: Հայկական նահանգներն սկսեցին բնակեցվել Բալկաններից ու Կովկասից ներգաղթած մահմեդականներով: Մեծ թափ ստացավ հայության արտագաղթն իր բնօրրանային հողերից: Այդ տարիների թուրք պետական գործիչ Քյամիլ փաշայի կողմից Աբդուլ Համիդ II-ին հղված ներքոշարադրյալ նամակն էլ դարձավ հայության ֆիզիկական ոչնչացման ծրագիրը: Քյամիլ փաշան նշել է. «Եթե եվրոպական Թուրքիայում մենք տաքացրինք օձերին, ապա Ասիական Թուրքիայում մենք չպետք է կրկնենք նույն հիմարությունը: Ողջամտությունը պահանջում է ոչնչացնել և ջնջել մեր հողի երեսից բոլոր այն տարրերին, որոնք կարող են մեզ վտանգ սպառնալ և միջամտության օբյեկտ ու զենք ծառայել եվրոպական տերությունների ձեռքում... այժմ, համենայն դեպս, այսօր, որպեսզի Փոքր Ասիայում (մենք և Անգլիան չենք ճանաչում «Հայաստան» խոսքը, և անգամ ծնոտները, որոնք արտասանում են այդ բառերը, պետք է ջնջվեն) մեր տարածքները ազատ լինեն ուրիշների միջամտության աղբյուրից, հետևաբար, այդ սրբազան նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է, և պետական իրավունքն այդ է պահանջում, վերացնել մագաչափ անգամ կասկածելի երևույթներն ու տարրերը և անվտանգ դարձնել մեր ապագան, հետևաբար, այդ հայկական ազգը մենք պետք է ջնջենք մեր հողի երեսից անհետ (այսինքն՝ անողորմաբար կոտորել): Այդ ծրագրի իրականացման համար մենք ունենք այնպիսի միջոցներ, ինչպես քրդերը, չերքեզները, մարզերի պետերը, դատավորները, հարկահավաքները, ոստիկանությունը, վերջապես, բոլոր նրանք, ովքեր սրբազան պատերազմ են հայտարարում այդ ազգին, որը չունի զենք և պաշտպանություն, իսկ մենք, ընդհակառակը, ունենք զենք ու բանակ, և աշխարհի ամենամեծ հարուստ տերությունը (Անգլիան - S. U.)՝ որպես դաշնակից և մեր տիրույթների խնամակալ Փոքր Ասիայում: Եթե այդ հայ ազգը բնաջնջվի և քրիստոնեական Եվրոպան Փոքր Ասիայում չկարողանա ոչ մի քրիստոնյա գտնել, այդ դեպքում նա մեզ հանգիստ կթողնի, և մենք կկարողանանք զբաղվել մեր ներքին գործերով և պետական բարեփոխումներով... Այն ժամանակ մենք կունենանք ամեն ինչ և փոխանակ դաս վերց-

նելու, մենք ինքներս դաս կտանք Եվրոպային և կվերականգնենք վաղեմի ժամանակների մեր փառքը»²⁰¹:

[illegible]

1895թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին օսմանյան կառավարությանը ներկայացվեց «Կ.Պոլսում Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Անգլիայի դեսպանների հիշատակագիրը Հայաստանի ռեֆորմների վերաբերյալ»²⁰⁶։ Աբդուլ Համիդ II-ի արքունիքը 1895թ. հունիսի 3-ին վերոհիշյալ «հուշագրին» մի ձևական պատասխան տվեց, որում ասված էր. «... Ն. Կ. Վեհափառությունը (Աբդուլ

²⁰¹ Կ. «Փոքր» ամսագիր, 1879թ., N 7-8, էջ 204:
... էջ 18-20:

ф. Ц. Бишүшн, 124. ш24., 12 18-20:
 ф. Борьян Б. А., "Армения. международная дипломатия и СССР", часть I, М.-Л., ГИЗ, 1928г., стр. 236.

²⁰² Саркисян Е. К., "Аграрная политика Османского правительства в Западной Армении во второй половине XIX века", Ереван, 1957 г., стр. 166.

²⁰³ Ерусалимский, "Внешняя политика и
конце XIX века", М.-Л., 1948 г., стр. 303.

²⁰⁴ "Рабочая правда", 27 июля 1913г.

205 Նույն տեղում:

205 Նույն տեղում:
206 Լեօ, «Հայոց հարցի վաւերագրերը», էջ 201-234 (վավերագիր N 20):

Համիդ II-ը - S. U.) արդարադատ համարեց չսահմանափակել վարչական այս բարենորոգումների կիրառումը իր կայսրության միայն մի մասի մեջ (այսինքն՝ հայաբնակ մարզերում - S. U.), այլ բոլոր վիլայեթները նրանցով նպաստավորել»²⁰⁷։ Ու դրանով հարցը միառժամանակ փակվեց։

Մինչև թևակոխելը XX դար, ես մեկ անգամ անդրադառնանք հայ ժողովրդի թվաքանակին, ու, ընդհանրապես, վերարտադրության իրավիճակին և՛ Արևելահայաստանում (Ռուսական կայսրությունում), և՛ Արևմտահայաստանում (Օսմանյան կայսրությունում)։ XIX դարի սկզբներին, ազատագրվելով պարսկական տիրապետությունից, արևելահայությունը Ռուսական կայսրությունում սկսեց արագ աճել և 1897թ. հասավ 1.173.960 թվաքանակի, որից 441.000-ը բնակվում էր Երևանի, 292.188-ը՝ Ելիզավետպոլի, 196.189-ը՝ Թիֆլիսի, 52.233-ը՝ Բաքվի նահանգներում, 73.406-ը՝ Կարսի մարզում, 24.043-ը՝ Քութայիսի նահանգում և Բաթումի մարզում, մնացած հայերն ապրում էին Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Սև ծովի ափերին, Բեսարաբիայում, Միջին Ասիայում և այլուր²⁰⁸։ 1878թ. Բեռլինի պայմանագրով Օսմանյան կայսրությունից Ռուսաստանին անցած Կարսի մարզում մնացել էր ընդամենը 19.446 հայ, բայց Ռուսաստանի կազմում Կարսի մարզի հայերի թիվը 20 տարում (1897թ.) հասավ 73.406-ի²⁰⁹, ավելանալով 53.960 մարդով։ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տվյալներով, Բեռլինի պայմանագրի կնքման (1878թ.) նախօրեին Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր 3 մլն. հայ, որից 1.330.000-ը՝ հայկական նահանգներում, 670.000-ը՝ Փոքր Հայքի և Կեսարիայի շրջանում, 600.000-ը՝ Փոքր Ասիայում և Կիլիկիայում, 400.000-ը՝ Կ.Պոլսում և Բալկաններում²¹⁰։ Հետագա տարիներին թուրքական իշխանությունների վարած հայաջինջ քաղաքականության հետևանքով, հայերի թիվը նվազեց։ 1890-ական թվականներին բնաջնջվեց 300.000 հայ։ Բացի այդ, մեծ թվով հայեր հարկադրաբար հավատափոխվեցին թրքացվեցին, իսկ մի մասն էլ երկրից արտագաղթեց²¹¹։ Եվրոպական մեծ տերություններն էլ, Օսմանյան հայաջինջ քաղաքականության վերացման ուղղությամբ ջանքեր թափելու փոխարեն, Օսմանյան կայսրության տարածքում,

²⁰⁷ Լեօ, նույնը, էջ 235-237 (վավերագիր N 21)։

²⁰⁸ «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.», под. ред. Н. А. Тройницкого; «Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897г.», т. 2, СПб, 1905г., стр. 15-16.

²⁰⁹ Նույն տեղում։

²¹⁰ «Օրագիր կազմակերպական կանոնադրի Օսմանեան Հայաստանի», էջ 30։

²¹¹ М. Г. Ролен-Жекмен, «Армения, армяне и трактаты» (перевод с французского), М. 1896г., стр. 10.

միսիոներների միջոցով, սաստկացրել էին Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու հոտի անդամների նկատմամբ հոգեորսությունը, նրանց հավատացնելով, թե իբր կաթոլիկացած կամ բողոքականացված հայերին ֆիզիկական բնաջնջում չի սպառնալու։ XIX դարավերջում Օսմանյան կայսրությունում հոգեորսության ճանապարհով կաթոլիկ հայերի թիվը հասավ 83.000-ի, իսկ բողոքական հայերինը՝ 41.500-ի²¹²։ Այսպիսով, առաքելական հայերի թիվը 1878-1900թթ. Օսմանյան կայսրությունում նվազեց, կազմելով 2,5-2,7 միլիոն։

XIX դարի վերջերում օսմանյան տարածքների նկատմամբ անկհայտ սևեռուն ուշադրություն դարձնող ես մեկ եվրոպական մեծ տերություն երևաց՝ Գերմանիան, որը շատ արագ սկսեց նեղել եվրոպական մյուս մեծ պետություններին և, ինքնաբերաբար, դարձավ նաև Ռուսաստանի ախտաբույժություններին և, ինքնաբերաբար, դարձավ նաև Օսմանյան կայսրության յանն այս տարածաշրջանում։ Գերմանիան ևս Օսմանյան կայսրության նկատմամբ ունեցած իր հետաքրքրության շրջանակներում պետք է ուղղակիորեն առնչվեր Հայկական հարցի հետ, քանզի Հայկական (Արևմտահայկական) հարցը Արևելյան (Թուրքական) հարցի անբաժանելի մասն էր հայկական) հարցը Արևելյան (Թուրքական) հարցի անբաժանելի մասն էր կազմում։ Հայկական հարցի նկատմամբ գերմանական իմպերիալիզմի ունեցած վերաբերմունքը դոկտրինալ կարգով շարադրված է Պ. Ռոբբախի նեցած վերաբերմունքը դոկտրինալ կարգով շարադրված է Պ. Ռոբբախի «Պատերազմը և գերմանական քաղաքականությունը»²¹³ գրքում։ Ռոբբախը նշում է, որ Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով ելք է դեպի խը նշում է, որ Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով ելք է դեպի Փոքր Ասիա, Միջագետք և Միջերկրական ծով (Կիլիկիայի միջոցով), և Եթե այն անցնի ռուսներին, վերջիններս կդառնան իշխող հիշյալ տարածաշրջանում ու այդ վայրերից դուրս կմղեն եվրոպացիներին, հետևաբար, Հայաստանը (Արևմտահայաստանն է նկատի առնվում) պետք է պահել Օսմանյան Թուրքիայի կազմում, իսկ արևմտահայությանը գաղթեցնել Միջագետք՝ այնտեղ կառուցվող Բաղդադի երկաթուղու երկայնությամբ²¹⁴։ Այս հենքերի վրա տեղի ունեցան գերմանա-թուրքական մերձեցումները։ Սկսած 1880-ական թվականներից, Գերմանիան սկսեց վերացումները։ Սկսած 1880-ական թվականներից, թուրքական շուկայում իշխող կառուցել և զինել թուրքական բանակը, թուրքական շուկայում իշխող դիրք գրավեց։ Հաշվի առնելով հայերի ընդգծված ռուսամետությունը, Գերմանիան առաջ քաշեց հայերին Արևմտահայաստանից Միջագետք Գերմանիան առաջ քաշեց հայերին Արևմտահայաստանից Միջագետք գաղթեցնելու գաղափարը։ Գերմանիան, Թուրքիային հաճոյանալու նպատակով, հայկական բարեփոխումների հակառակորդը և թուրքամետ դիրքորոշման պաշտպանը դարձավ։ Միջազգային ասպարեզում պայքարի

²¹² Սահակ-Մեսրոպ, «Հայուն տարեցոյցը», Կ.Պոլիս, 1913թ., էջ 42։

²¹³ П. Роббах, «Война и германская политика» (перевод с немецкого проф. С. А. Котляревского), М., 1915г., стр. 11, 34-35, 61-67.

²¹⁴ Նույն տեղում։

գլխավոր առանցքը դարձած անգլո-գերմանական իմպերիալիստական հակասությունները ոչ մի լավ բան չէին խոստանում հայ ժողովրդին ու Հայկական հարցի լուծմանը: Հայաստանը դարձավ ռազմադաշտ ձևավորվող «Եռյակ միության» (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Իտալիա, հետագայում՝ Օսմանյան Թուրքիա, Բուլղարիա) և «Եռյակ համաձայնության» (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) միջև: Դրության ամբողջ ողբերգականությունը կայանում էր նրանում, որ Արևելյան Հայաստանը մտնում էր «Եռյակ համաձայնության», իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ «Եռյակ միության» ոլորտներում, Գերմանիան առաջնակարգ տեղ էր հատկացնում Օսմանյան Թուրքիային, աջակցելով վերջինիս հայաջինջ նպատակներին: Հայկական հարցի լուծման հույսերը գրոյի հավասարվեցին, երբ Օսմանյան Թուրքիայում 1908թ., պետական հեղաշրջմամբ, իշխանության եկան երիտթուրքերը, դառնալով միլիտարիստական Գերմանիայի ամենասերտ դաշնակիցները: Երիտթուրքերի կողմից հենց 1909թ. գարնանը կատարվեցին Ադանայի ջարդերը, որոնց զոհ գնաց 30.000 հայ: Երիտթուրքական ջարդարարները Ադանայի վիլայեթում հրդեհեցին հայկական 24 եկեղեցի, 16 դպրոց, 30 հյուրանոց, 2 ֆաբրիկա, 253 գյուղ, 523 խանութ, 23 ջրաղաց և բազմաթիվ այլ կառույցներ²¹⁵: Երիտթուրքերը երկրի ռազմական ուժն ու գործը դրեցին Գերմանիայի տրամադրության տակ. 1913թ. դեկտեմբերի 14-ին Կ.Պոլիս ժամանած գերմանական զինվորական միսիան Լիման Ֆոն Մանդերսի գլխավորությամբ, սկսեց թուրքական բանակի վերակազմակերպումը, քանի որ այն հիմնովին ջախջախվել էր Բալկանյան պատերազմում: Գերմանիան այնքան էր հրապուրված թուրքական գործոնով, որ 1913թ. հուլիսի 3-ից մինչև հուլիսի 23-ը Կ.Պոլսում տեղի ունեցած «Հայկական բարենորոգումների հանձնաժողովի» յոթ նիստերում դեմ կանգնեց Ռուսաստանի ներկայացրած նախագծին, փորձելով առաջ մղել թուրքական նախագիծը²¹⁶: Ռուս դիվանագետ Մանդելշտամը, բնութագրելով գերմանա-ավստրիական դեսպանների բռնած դիրքը հայկական բարեփոխումների նկատմամբ, նրանց անվանեց սուլթանի և հայկական կոտորածների կազմակերպիչների փաստաբաններ²¹⁷: Հենց նրանք էլ, Անգլիայի կրավորական ու խաբուսիկ կեցվածքի պայմաններում,

ձախողեցին հայկական բարեփոխումների վերաբերյալ Ռուսաստանի ներկայացրած ծրագիրը, որն, ըստ նրանց, Թուրքիան կտաներ տարածքային անդամահատության: Իսկ ռուսական ծրագրի մեխն այն էր, որ Օսմանյան Թուրքիայի հայկական վեց վիլայեթներից առաջարկվում էր ստեղծել մեկ խոշոր նահանգ՝ քրիստոնյա կառավարչի ղեկավարությամբ²¹⁸: Մակայն, այնուամենայնիվ, Ռուսաստանին հաջողվեց 1914թ. հունվարի 26-ին (փետրվարի 8) Թուրքիայի հետ կնքել ներքոշարադրյալ համաձայնագիրը հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ. «Ռուս-թուրքական համաձայնագիրը հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ».

Կ. Պոլիս, 26 հունվարի-8 փետրվարի, 1914 թ.

Նորին գերագանցութեան պարոն Կոնստանդին Գուլկեիչի- ռուսական կայսերական հավատարմատարի և նորին վսեմափայլության իշխան Սայիդ Հալիմ փաշայի - Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի մինիստրի և Մեծ վեզիրի միջև համաձայնություն կայացավ այն մասին, որ ընդհանուր վերատեսուչների նշանակման հետ, որոնք հաստատվում են գլուխ Արևելյան Անատոլիայի երկու սեկտորների. Բարձր Դուռը միաժամանակ դիմելու է մեծ պետություններին հետևյալ հուշագրով:

Երկու օտարերկրացի ընդհանուր վերատեսուչներ հաստատվում են գլուխ Արևելյան Անատոլիայի երկու սեկտորների, պարոն A... սեկտորի, որ կազմում են Էրզրումի, Տրապիզոնի և Մըվասի վիլայեթները, և պարոն B... սեկտորի, որ կազմում է Վանի, Բիթլիսի և Դիարբեքլիի վիլայեթները:

Այդ սեկտորների վարչության, արդարադատության, ոստիկանության և ժանդարմերիայի վերահսկողությունը կազմում է ընդհանուր վերատեսուչների իրավասությունը:

Համաձայն ընդհանուր վերատեսչի պահանջի, այն դեպքերում, երբ հասարակական անդորրությունը անապահով է, զինվորական ուժերը դրվում են նրա իշխանության տակ, որպեսզի ձեռք առնվեն միջոցներ՝ համապատասխան նրա իրավունքների:

Նայած հանգամանքներին, ընդհանուր վերատեսուչները պաշտոնագրով են անում անընդունակ կամ հակաբարո պաշտոնյաներին, դատի ենթարկելով նրանց, որոնք մեղադրվում են պատժակիր ոճրագործություններում: Նրանք փոխում են արձակված ստորին պաշտոնյաներին նոր անձնավորություններով, որոնք բավարարում են ծառայության մեջ մտնելու համար նախատեսված օրենքների և կանոնների պայմաններին:

²¹⁸ Լեօ, նշվ. աշխ., էջ 331-332:

²¹⁵ Կ. В. А. Гурко-Кряжин, «История революции в Турции», М., 1923г., стр. 60.
Բ. «Մերձավոր ու Միջին Արևելքի ժողովուրդներ», հ. 5, Երևան, 1970թ., էջ 301:
Գ. Գր. Գալստյան, «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն», Նյու Յորք, 1934թ., էջ 758-759:

²¹⁶ «Реформы в Армении», СПб, 1915г., стр. 76-77.

²¹⁷ Կ. «ՀՄԴ և ՍԱԲՓ», էջ 209:

Բ. Լեօ, «Հայոց հարցի վաւերագրերը», էջ 329-331:

որոշվում է այն ընտրական ցուցակներով, որոնք հիմք են ծառայել վերջին ընտրությունների համար, իսկ ոչ մահմեդական անդամների թիվը որոշվում է համաձայն համապատասխան համայնքների ներկայացրած ցուցակների:

Սակայն, եթե զանազան, գործնական դժվարությունների պատճառով հիշյալ ժամանակավոր սխտեմը նպատակահարմար չլինի, այդ դեպքում ընդհանուր վերատեսուչներին իրավունք է տրվում երեք վիճակներում՝ Սըվաս, Խարբերդ և Դիարբեքիր, առաջարկել ընդհանուր ժողովների տեղերի դասավորման համար նոր համաչափություն, որն ավելի համապատասխաներ ժամանակի պահանջներին և վերոհիշյալ վիճակների կարիքներին:

Բոլոր վիլայեթներում, ուր ընդհանուր խորհրդի անդամներն ընտրվում են համեմատական սկզբունքի հիման վրա, փոքրամասնությունը կոմիտեներում (էնջումեն) կունենա իր ներկայացուցչությունը:

Վարչական խորհրդի անդամներն առաջվա նման ընտրվում են հավասար թվով մահմեդականներից և ոչ մահմեդականներից:

Հավասարության սկզբունքը մահմեդականների և ոչ մահմեդականների միջև հաստատվում է նաև երկու սեկտորների ոստիկանության և ժանդարմերիայի պաշտոններում՝ համաձայն ազատված տեղերի, այն դեպքում, եթե ընդհանուր վերատեսուչները չգտնեն այդ բանը ոչ հարմար:

Նույն հավասարության սկզբունքը հնար եղածին չափ գործադրվում է երկու սեկտորների բոլոր մնացած պաշտոնների դասավորման հարցում:

Ի հետևումն որի վերոհիշյալ անձնավորությունները ստորագրեցին այս պայմանը և կնքեցին նրան իրենց կնիքներով»²¹⁹:

Ռուս-թուրքական հիշյալ համաձայնագիրը որոշակի առաջխաղացում էր Հայկական հարցի լուծման գործում: Հայկական էրզրումի, Տրապիզոնի, Սըվասի վիլայեթներից կազմված Ա... սեկտորում սուլթանի կողմից 1914թ. ապրիլի 15-ին գերագույն կառավարիչ ընտրվեց հուլանդացի դիվանագետ Վեստենենկը (Կոնգոյի նախկին նահանգապետը), իսկ Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի վիլայեթներից կազմված Բ... սեկտորում՝ Նորվեգիայի գնդապետ Հոֆը: Վեստենենկը և Հոֆը 1914թ. մայիսի 10-ին Օսման-

²¹⁹ Կ. Լեօ, նշվ. աշխ., էջ 333-340 (վավերագիր N 31):

²¹⁹ ա. Լեօ, նշվ. աշխ., էջ 333-340 (վավերագիր N 51):
բ. «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտական և սովետական արտաքին քա-
ղաքականության փաստաթղթերում» (այսուհետև՝ «ՀՄԴ և ՄԱԶՓ»), Երևան,
1972թ., էջ 339-342:

1972թ., էջ 339-342:
 գ. «Ժողովածու դիպլոմատիկական դոկումենտների: Բարենորոգումները Հայաստանում: 1912թ. նոյեմբերի 26-ից մինչև 10 մայիսի 1914թ.», Թիֆլիս, 1915թ., էջ 102-104:

126

յան Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեթի հետ ստորագրեցին իրենց համաձայնագրերը պաշտոնի անցնելու վերաբերյալ, որը, սակայն, մնաց չիրագործված վերահաս պատերազմի պատճառով:

1829-1914թթ. ինքնավար կարգավիճակի միջոցով Օսմանյան կայսրությունից ազատագրվեցին Եգիպտոսը (6.817.000 բնակիչ), Մոլդովան (1.600.000), Վալախիան (3.200.000), Սերբիան (2.450.000), Սամոս կղզին (45.000), Բուլղարիան (3.154.000), Լիբանանը, Կրետե կղզին (300.000), Արևելյան Ռումելիան, Բոսնիան և Հերցեգովինան: Այս օրինակները ցույց են տալիս, որ հիշյալ 80-90 տարվա ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում ինքնավարություններ մտցնելով, եվրոպական և ռուսական դիվանագիտությունը Արևելյան հարցի նշված մասերը հասցրել է իրենց տրանապորտի վերջնահանգման՝ անկախ պետությունների ձևավորման: Արևմտահայությունն ակնկալում էր, որ ինքը ևս ինքնավարության ճանապարհով կգնա դեպի անկախություն: Բայց 1878թ. Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով Եվրոպան և Ռուսաստանն արևմտահայության համար ընտրեցին նրանց մարզերում տեղական կարիքներից բխող բարենորոգումներ անցկացնելու ուղին, որը պետք է գտնվեր Ռուսաստանի, նորոգումներ անցկացնելու ուղին, որը պետք է գտնվեր Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի վերահսկողության ներքո: Սակայն հայկական բարեփոխումներն այնպես էլ չիրականացան անգլո-ռուսական և Եվրոպա-Ռուսաստան աշխարհաքաղաքական առճակատումների, ինչպես նաև եվրոպական տերությունների ներսում միմյանց միջև եղած անհաշտ հակասությունների պատճառով, հակասություններ, որից օգտվեց Թուրքիան: Վերջինս ոչ միայն հետևողականորեն ձգձգեց նշված բարեփոխումների իրականացումը, այլև, նորանորոգումներ ձգձգեց նշված բարեփոխումների իրականացրեց արևմտահայության դրան զուգահեռ, սխառնաստիկաբար իրականացրեց արևմտահայության զանգվածային ջարդեր, մահմեդականացում, արտագաղթ, իսկ 1915-1923թթ. ցեղասպանություն:

1923թթ. ցեղասպանությունն:
1914թ. օգոստոսի 1-ին, Գերմանիայի կողմից Ռուսաստանին պատե-
րազմ հայտարարելու պահից սկսվեց I համաշխարհային պատերազմը:
Ավելի քան 150 տարի միմյանց դեմ աշխարհաքաղաքական անհաշտ առ-
ճակատումներ տարած Ռուսաստանն ու Անգլիան հայտնվել էին «Եռյակ
համաձայնություն» ռազմա-քաղաքական բլոկում՝ Ֆրանսիայի հետ մեկ-
տեղ: Պատերազմից առաջ, պատերազմի ընթացքում և պատերազմից հետո
Անգլիայի ներքին խոր ռուսաոյացությունը պահպանվեց: Սկզբում Անգ-
լիան Ռուսաստանին իր կողմում կովելու և գերմանական բլոկի գորքերի
կեսին «զբաղեցնելու» նպատակով նրան խոստացավ Արևմտյան Հայաս-
տանն ու Կ.Պոլիսն իր ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող նե-
ղուցներով: Բայց, ինչպես կտեսնենք, Անգլիան, օգտագործելով ռուսական

ահռելի ներուժն ընդդեմ Գերմանիայի, ի վերջո, խաբեց Ռուսաստանին, նրան կանգնեցնելով պարտվողի ձեռնունայն վիճակի առջև, պատերազմում հաղթող բլոկի ձեռքբերումների առյուծի բաժինը վերցնելով իրեն: Այս աշխարհա-քաղաքական խոշորագույն կոմբինացիաներում Անգլիան ամբողջությամբ ձախողման դատապարտեց Հայկական հարցը, որը, ըստ Անգլիայի, Ռուսաստանի ջրաղացին ջուր լցնող հարց էր միայն: Իսկ պետականագուրկ ու ցրված, անկազմակերպ հայությունը սկզբից մինչև 1923թ. հուլիսի 24-ի՝ Լոզանի համաժողովի ավարտը, կուրորեն հավատում էր Անգլիայի աջակցությամբ Հայկական հարցի լուծմանը: Նշենք միայն, որ ավելի քան 250000 հայ զինվորներ ոռուսական բանակի կազմում արևելյան Եվրոպայում կռվեցին գերմանական բլոկի զորքերի դեմ, փրկելով անգլիական ու ֆրանսիական զորքերին պարտություններից և թեթևացնելով նրանց «պատերազմական բեռները» արևելյան ռազմաճակատներում:

Օսմանյան Թուրքիան, որի կազմում էին գտնվում Արևմտյան Հայաստանը և ամբողջ արևմտահայությունը՝ մոտ 2,7 միլիոն թվաքանակով, պատերազմում հանդես եկավ Գերմանիայի կողմում: Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը Օսմանյան Թուրքիային իր բոլոր ներքաշելու համար, երիտթուրքական կառավարությանը (Էնվեր, Թալեաթ, Ջեմալ, Սաիդ Հալիմ փաշաներ և մյուսներ) տվեց հետևյալ խոստումը. «Կովկասը ձեզի տալով, Ձեր առջև Թուրանի ճամբան բանալ կուզենք, Թուրքիոյ ամբողջականութեան արգելք հանդիսացող տարրերը պիտի փճացնէք եւ Պարսկաստանն ալ պիտի գրաւէք, վերջապէս Պաքստանէն պատերազմին նահանջի արատը պատռուով եւ հաղթանակով պիտի սրբեք...»²²⁰: «Թուրքիոյ ամբողջականութեանն արգելք հանդիսացող տարրեր»-ից գլխավորը Արեւելքում արևմտահայությունն էր, որին էլ Վանգենհայմը դրեց թուրքերի զոհասեղանին, մինչև վերջ գրգռելով արևմտահայության բնաջնջման թուրքական ախորժակը:

Գերմանական բլոկի կողմում պատերազմում հանդես գալուն նվիրված խորհրդակցությունում երիտթուրքական պարագլուխներից Բեհաեդդին Շաքիրը եկավ այն եզրակացության, որ. «... Գերմանիոյ հետ քալել նախընտրելի է. այս ճամբան փրկութեան եւ Թուրանի ճամբան է»²²¹: Իսկ այդ «Թուրանի ճամբան» անցնում է Հայաստանով... Հայաստանն ու հայերը Ռուսաստանի հենարաններն են: «Ռուսիա Օսմանեան Կայսրութեան ոխերիմ թշնամին է, եւ Պոլսոյ տիրելն է անոր գլխաւոր նպատակը: Ռուսիան այս գաղափարէն հեռացնելն անկարելի է»²²², - խորհրդակցությունում

²²⁰ Մեկյան Զատե Բիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 18:

²²¹ Նույնը, էջ 22:

²²² Նույնը, էջ 29-30:

ասաց երիտթուրքական մեկ այլ գործիչ՝ Նալիլ բէյը։ Վերջինս նաև հանգեց
հետևյալ մտքին. «Խրխմի պատերազմին յաջորդող էւ Պռոլինի վեհածողո-
վին ստեղծուած կացութիւնը այսօր բոլորովին փոխված է։ Եգիպտոսի վրայ
իշխող Անգլիան՝ Պասարայի ծոցէն ներս տնտեսական նպատակներ սնունց-
նող Գերմանիա մը աւելի վնասակար կը գտնէ քան Պոլսոյ եւ ամբողջ Անա-
տոլոյի (ներառյալ Արևմտյան Հայաստանը - S. U.) վրայ յավակնութիւն ունեցող Ռուսիան, հետեւաբար Միջագետքի փոխարեն Պոլսը Ռուսիոյ
յանձնելէ պիտի չվարանի, իսկ Ֆրանսիան՝ Սուրիոյ մէջ իրեն արգելք չա-
րուցանելու պայմանաւ Թուրքիոյ բաժանման պիտի չհակառակի։ Իր դաշ-
նակիցներուն շահերուն եւ իր փափաքներուն նոյնութիւնը տեսնող Ռու-
սիոյ շահը կը պահանջէ, որ կարելի եղածին չափ աշխատի Թուրքիան մե-
կուսացնել...»²²³: I համաշխարհային պատերազմի հայտարարման առաջին
օրերին՝ 1914թ. օգոստոսի 2-ին և 6-ին, Կ. Պոլսում կնքվեց թուրք-գերմանա-
կան զադտնի պայմանագիր՝ ուղղված Ռուսաստանի դէմ։ Օգոստոսի 6-ի
պայմանագրի 5-րդ հոդվածում ասված էր. «Գերմանիան կօգնի Օսմանյան
կայսրության արևելյան սահմանները շտկել այնպես, որ Թուրքիայի հա-
վայսրության արևելյան սահմանները ղեկավար ապահովի անմիջական շփում Ռուսաստանում բնակվող մահմեդա-
կան ազգաբնակչության հետ»²²⁴: Դա նշանակում էր, որ Թուրքիան, Գերմա-
նիայի օգնությամբ, պետք է նվաճեր Արևելյան Հայաստանը և անմիջապես
սահմանակից դառնար Ադրբեջանին և Հյուսիսային Կովկասին։ Բնակա-
նաբար, եթե թուրքերին հաջողվեր շարժվել դեպի Ադրբեջան ու Հյուսիսա-
յին Կովկաս, նրանք, նախևառաջ, պետք է բնաջնջեին Արևմտահայաստա-
յին Կովկաս, նրանք, նախևառաջ, պետք է բնաջնջեին Արևմտահայաստա-
յին Կովկաս, նրանք, նախևառաջ, պետք է բնաջնջեին Արևմտահայաստա-
յին Կովկաս, նրանք, նախևառաջ, պետք է բնաջնջեին Արևմտահայաստա-

70

²²³ Նույնը, էջ 30:

²²⁴ Ю. Ключников и А. Сабанин, "Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях", ч. II, М. 1926г., док. 10.

տանն անցնելու էին Ռուսաստանին: Ռուսները և՛ եվրոպական, և՛ կովկասյան ռազմաճակատներում ազնվորեն կատարելով իրենց դաշնակցային պարտականությունները, պարտություն պարտության հետևից մատնեցին թուրքական, գերմանական և ավստրո-հունգարական բանակներին, բայց այստեղ՝ Կ.Պոլսի մոտակայքում, Դարդանեղի նեղուցում մղված ահեղ ճակատամարտում անգլո-ֆրանսիական զորքերը մինչև վերջ ընկճեցին, հալումաշ արեցին թուրք-գերմանական զորքերին, բայց հրաժարվեցին վերջին գրոհը կատարել արդեն հանձնվող հակառակորդի վրա, տպավորություն թողնելով, թե իրենք պարտվել են: Ե՛վ թուրքերն ու գերմանացիները, և՛ այդ ճակատամարտով հետաքրքրվածները միահամուռ զարմացած են անգլո-ֆրանսիական զորքերի այդ պարտությամբ: Այդ առթիվ Մեկլան զադե Բիֆաթը գրում է. «Չանագ Գալէի պատերազմական դաշտին վրայ տեղի ունեցած ապշեցուցիչ դէպքերուն վարագոյրը մինչեւ այսօր ոչ ոք բանալ ուզած է. ամէն ոք այս կէտը զինուորական պատմութեան ձգած է»²²⁵:

Դարդանելի (Չանակկալե) ճակատամարտում անգլո-ֆրանսիական զորքերի առեղծվածային պարտության գաղտնիքը բացահայտեցին գերմանացի ֆելդմարշալ ֆոն դեր Գոլցը և Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը Կ.Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հետ ունեցած զրույցում, որը տեղի էր ունեցել 1915թ. մարտին²²⁶։ Քանի որ Դարդանելի ճակատամարտում անգլո-ֆրանսիական զորքերի առեղծվածային պարտությունը չարաքաստիկորեն արձակեց երիտթուրքերի կառավարության ձեռքերը Օսմանյան կայսրությունում (ներառյալ Արևմտյան Հայաստանում) Հայոց ցեղասպանության կատարման համար, անհրաժեշտ ենք համարում ստորև մեջ բերել Մորգենթաուի հուշերի գրքի XVIII գլխի մի հատված. «Առժամանակ մենք երեքով զրուցում էինք, սուրճ խմում, գերմանական բլիթներ վայելում, ծխում գերմանական սիգարներ։ Ինքս շատ չէի խոսում, սակայն ֆոն դեր Գոլցի ու Վանգենհայմի զրույցը լույս էր սփռում գերմանական մտածելակերպի և հատկապես՝ գերմանական ռազմական գեկույցների հավաստիության վրա։ Նրանց ամենից ավելի հետաքրքրում էր Դարդանելի ճակատամարտի այն մասը, որը վերաբերում էր Անգլիայի բացարձակ անկեղ-

²²⁵ Մէլլյան Զատէ Ռիֆարթ, նշվ. աշխ., էջ 134:

²²⁵ Մելլան Զատէ Դիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 134:
²²⁶ ա. "Ambassador Morgenthau's Story" (by Henry Morgenthau, formerly American Ambassador to Turkey), New York, 1918, ch. XVIII ("The allied armada sails away, though on the brink of victory"), p. 217-231.
 Բ. «Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը» (թարգմ. Լ. Թուրխալյան), Երևան, 2012թ., գլուխ XVIII («Դաշնակիցների նավատորմը հեռանում է հաղթանակին ընդիույ մոտեցած»), էջ 167-177:
 130

ծությանը սեփական կորուստների վերաբերյալ. նրանց ապշեցրել էր բրիտանական կառավարության պաշտոնական հայտարարությունն այն մասին, որ կործանվել է երեք նավ, իսկ եւս չորսը՝ լրջորեն վնասվել: Ես այդ հայտարարության մեջ միայն տեսնում էի բրիտանացիների բնական ցանկությունը հրապարակելու նույնիսկ ամենավատ լուրերը: Մենք՝ ամերիկացիներս, նույնպես այն կարծիքին ենք, որ դա լավագույն քաղաքականությունն է պատերազմի ժամանակ, սակայն նման բացահայտ բացատրությունը չէր կարող գոհացնել այդ իմաստուն ու լուրջ տնտոնացիներին. ոչ, Անգլիան ճշմարտությունը հայտնելու մեկ այլ խորքային նպատակ ունի, բայց ի՞նչ նպատակ...

- Es ist ausserordentlich! (աներևակայելի է), - ասաց ֆոն դեր Գուլը՝ նկատի ունենալով Անգլիայի կողմից սեփական պարտությունն ընդունելը:

- Es ist unerhört! (չլսված բան է), - հայտարարեց նույնքան ապշած Վանգենհայմը:

Վանգեհայմը:
Այդ փորձառու դիվանագետներն առաջարկում էին բացատրություն բացատրության հետևից և, ի վերջո, եկան մի եզրակացության, որ հարիր էր ավելի նուրբ ռազմավարությանը: Անգլիան, համաձայնեցին նրանք, ոչ մի ցանկություն չուներ իրականացնելու այդ գրոհը, քանի որ հաջողության դեպքում հարկադրված կլինեիր Կոստանդնուպոլիսը հանձնել ռուսներից, իսկ Անգլիայի ծրագրերի մեջ դա չէր մտնում: Հրապարակելով կորիսները՝ Անգլիան Ռուսաստանին ցույց տվեց խնդրի աներևակայելի բուստները՝ Անգլիան Ռուսաստանին ցույց տվեց խնդրի անհնա-բարությունը և, փաստորեն, դրանով ապացուցեց ողջ ձեռնարկի անհնա-բարությունը: Նման կորուստներից հետո Անգլիան ակնկալում էր. Ռուսաս-տանը կհասկանա, որ Բրիտանիան անկեղծորեն փորձեց վերցնել այդ բաղձալի «պատերազմական մրցանակը» և չի պահանջի նորանոր գոհա-բերություններ:

Պատերազմի այդ կարևոր դրվագի հետևանքն ի հայտ եկավ 1915–1916 թվականների ձմռանը։ Այս ժամանակամիջոցում Բուլղարիան արդեն միացել էր Կենտրոնական պետություններին, Սերբիան զավթված էր, ու գերմանացիները ստացել էին ամբողջական ու անխափան երկաթուղային կապ Կոստանդնուպոլսից Ավստրիա և Գերմանիա։ Կրուպի հսկայական թնդանոթներն սկսեցին ժամանել այդ ճանապարհով՝ բոլորը նախատեսված Դարդանեղի համար։ Վերջին թողարկման տասնվեց խոշոր մարտկոցներ տեղադրվել էին նեղուցի մուտքի մոտ՝ ամբողջովին վերահսկելով Սեդ-ուլ-Բահիրը։ Գերմանիան թուրքերին հինգ հարյուր միլիոն մարկ վարկ տվեց, որի զգալի մասը ծախսվեց այդ անփոխարինելի երկաթուղու պաշտպանության համար։ Այն խղճուկ պաշտպանություն ունեցող նեղուցը, ուր ես այցելեցի 1915թ. մարտին, հիմա այլևս անխոցելի էր Հելիգո-

քելու եւ ողջունելու կու գային, կը միանային. ամեն մարդ կը գրկախառնուէր, կը խնդար, կարտասուէր եւ շնորհաւորութիւններ կ'ըլլային. ամեն կողմ ուրախութիւն, ազատութեան մեծ տօն էր. ամբողջ այս ուրախութիւններէն վերջ Վան քաղաքի Վարագ վանքին զանգակը անըդիստ կը հնչէր:

Գարա Քեմալ.- Թող կորչին, այս հողերը Իթթիհատ եւ Թերագզըի իշխանութեան կը պատկանին, թոյլ պիտի չտանք որ ոեւէ մէկը ձեռք երկարէ անոր:

Տոքթ. Նազըմ.- Պարապ խօսքով նաև չի քալեր. գործել եւ արագ գործել պէտք է: Հայերը մահացուցիչ վերքի մը կը նմանին. այս վերքը նախապէս անվնաս կը կարծուի, բայց երբ ժամանակին կարող վիրաբուծի մը գործողութեան չենթարկուի եւ չհանուի, անպատճառ կը սպաննէ. գործել եւ արագ գործել պէտք է: Եթէ 1909ի մեր Ատանայի եւ այլ վայրերու մէջ կատարել տուածին նման տեղական ջարդերով պիտի գոհանանք, օգուտի տեղ վնաս կը հասնի, մեր մաքրագործել առաջադրած ուրիշ տարրերը, արաքները, քիւրտերը կ'արթնցնէ եւ վտանգը մէկի տեղ երեք կ'ըլլայ. կը մեծնայ եւ գործադրութիւնը կը դժուարանայ. այս ժողովին մէջ քանիցս խօսած եմ եւ հիմա կը կրկնեմ. եթէ այս մաքրագործումը ընդհանուր եւ վերջնական պիտի չըլլայ, օգուտի տեղ վնաս կը բերէ. Պէտք է հայ ազգը արմատախիլ ըլլայ, մեր հողին վրայ անհատ մը անգամ չմնայ, հայ անունը մոռցուի: Հիմա պատերազմի մէջ ենք, ասկէ յարմար առիթ չի գտնուիր, մեծ պետութեանց միջամտութիւնը եւ թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնար ըլլալ, ըլլալու պարագային խնդիրը կատարուած իրողութիւն մը կը դառնայ եւ կը փակուի. այս անգամուան գործողութիւնը բնաջնջումի գործողութիւն մը պիտի ըլլայ, հայերէն անհատ մը իսկ չմնալու պայմանաւ բնաջնջումը անհրաժեշտ է. Թերեւս ձեզմէ ոմանք ըսեն, թէ այսչափ վայրագութիւն ներելի՞ է. Երեխաներէն, ծերերէն եւ անկարներէն ի՞նչ վնաս կրնայ հասնիլ որ ասոնց բոլորին ալ բնաջնջման հարկ տեսնուի, ով որ յանցաւոր է ան կը պատժուի: Տունը հանգիստ նստած ծերերու, կիներու, ծծկեր մանուկներու վրայ յարձակիլ վայրագութիւն է, քաղաքակրթութեան եւ մարդասիրութեան հակառակ է. Տոքթ. Նազըմ կը չափազանցէ, չի տրամաբաներ:

«Խնդրեմ, պարոններ, այսչափ տկար եւ գթասիրտ մի ըլլաք. Ասիկա մահացու հիւանդութիւն մըն է, ահաւասիկ պատերազմը, հարցում կ'ուղղեմ Ձեզի՝ պատերազմը ի՞նչ է, վայրագութիւն չէ՞, գիւղէն հեռացուելով պատերազմի ճակատին վրայ սպաննուող հողագործը, խանութէն հեռացուելով թնդանօթի հարուածներուն տակ ինկող առետրականը ի՞նչ ըրած է, ի՞նչ ոճիւր գործած է, որ այս սոսկալի մահուան կ'ենթարկուի:

Վայրագութիւնը բնութեան օրէնքն է, հարցը ասոր ընդունելի կամ մերժելի ըլլալը տրամաբանելու մէջն է: Ամբողջ կենդանիները, նոյնիսկ բոյսերը զիրար ուտելով, զիրար ջնջելով չեն սնանիր, ուրեմն ասոնց զիրար ուտելն եւ զիրար ջնջելը արգիւեցէք: Բայց վայրագութիւն է կրնա՞նք ըսել: Ուտելն եւ զիրար ջնջելը արգիւեցէք. Բայց զհարստութիւնէն ալ զիտեմ. «կեր ու

Հասան Ֆեհմի.- Այո՛, պարոն. այս տեսությունը և՛ ալ գիտաւ. «գիր-
կերականութի տեսութիւնը», բնագիտութեան մէջ տեսած եմ:

[illegible]

Տօքթ. Պեհաեւտտին Շաքիր (բառերը մեկիկ մեկիկ արտասանելով եւ շեշտելով).- Մովսէսի պէս թշուառական մը, Յիսուսի պէս պարապ մարդ մը, Մովսէսի պէս որք մը աշխարհի վրայ երբ կըրցած են մէյմէկ կրօններ հիմնել, ինչո՞ւ մեզի պէս կամքի տէր մտաւորականներ թուրանի կրօնը չհիմնենք եւ չընդհանրացնենք:

նը չհիմնենք եւ չընդհանրացնենք:
Հասան Ֆեհմի.- Աստուած դուն ներէ. այս խօսք չէ, այլ՝ զառանցանք.
զառանցանք չէ, հայիոյութիւն է. (երկչոտ չորս կողմը նայելով) սատանա-
ները մեր վրայ պիտի թափին:
... (Երկու տղայները տեսնելով եւ ծաղրելով).-

Գարա Բենալ (խոճային երկչոտությունը տեսնելով եւ ծաղրելով).- Խոճա էֆենտի, ի՞նչ կը խօսիք, կ'աղօթէ՞ք, խնդրեմ եկուր գլխուս կարդայ, թերեւս գլխու ցաւին դարման մը ըլլայ:

Տօքթ. Նազըմ (խօսքը շարունակելով). - Վա՛յ մեզի, եթե վերջնական մաքրագործում, վերջնական բնաջնջում չկատարուի: Մեր այսօրուան տեղը չենք կրնար նստիլ, վաղը մեր թեւերէն կը բռնեն դուրս կը նետեն, ասով ալ չեն գոհանար, կը սպաննեն: Յեղափոխութիւնը չի խղճար, այլ միայն իր հետապնդած նպատակը կը խորհի. Ինչ արգելքի ալ հասնի կը փլցնէ, կանհետացնէ:

Տօքթ. Պէհաէտտին Շաքիր.- Մենք յեղափոխականներս թուրք ազգին հաշւոյն, Օսմանեան պետութիւնը ազգային իտեալներու վրայ հիմնելով ներկայ իշխանութիւնը մէջտեղ բերինք: Մեր ազգային կալուածին մէջ միայն թուրք յառաջդիմութիւնը եւ բարգաւաճումը կրնանք արտօնել. Հի- նէն մնացած ազգերը անհարազատ եւ վնասակար խոտերը արմատախիլ ընելով մեր հողը մաքրելու ստիպուած ենք: Մեր յեղափոխութեան նպա-

տակ-ծրագիրը այս է. Ասոր համար էր որ Իթթիհատ եւ Թերագգրի իշխանութեան «Նոր Թրքական Պետութիւն» անունը տուինք եւ Օսմանցի անուան արժէքը գերոյի իջեցուցինք. Իրականութեան մէջ Օսմանցի բառը ի՞նչ արժէք կրնար ունենալ: Օսմանցի անունով հիմնուած պետութեան մը կալուածը ի՞նչ կրնայ արտադրել. Խառնարանի պէս զանազան ազգութիւններու աւագապետերը, Օսման անուան տակ զարմանալի խառնուրդ մը կազմած են, գիտական եւ մասնագիտական ըմբռնումով ասոր պետութիւն չի կրնար ըսուիլ. Ասոր շատ շատ Օսմանէն իր զաւակներուն ժառանգ մնացած ազարակ մը կրնայ ըսուիլ. Զանազան տարրերէ բաղկացած Օսմանեան խառնուրդը ազգային դրոշմ չունի. Ազարակի մէջ գտնուած ընտանի կենդանիներու կը նմանի: Հայ, Յոյն, Պուլկար, Պօշնագ, Փօմադ, Սերպ, Արնաւուտ, Քիւրտ, Զերքէզ, Արաբ, Վրացի, Լազ, այս զանազան տարրերը իբր Օսմանցի անուան տակ ամբողջութիւն մը կազմած են: Այդ գաղափարը պէտք է սրբագրել. Ազարակի մը մէջ սագ, բադ, հաւ, ոչխար, կով, եզ եւ հորթը, ինչպէս որ մնացին ինչ որ էին, առանց իրենց ցեղը փոխելու, այս զանազան ազգութիւններն ալ նոյն ձեւով մեր հողին վրայ մնացին առանց իրենց ազգութիւնը եւս փոխելու. Առիթը ներկայանալուն թուրքը ճնշած եւ անոր հողերը ձեռքէն առնելով անջատուած են: Ահա Ռումանացիները, Սերպերը, Պուլկարները եւ վերջապէս Մակեդոնացիները:

Գարա Քէմալ.- Թո՛ղ կորչին:

Հասան Գեհմի.- Ձեր բարձր ներողամտութեամբ ես ալ մեր տոբթոր ընկերոջս նման (ոչ թէ Արեւմտեան գիտութեանց ըմբոնումին համաձայն, այլ Աստուծոյ օգնութեամբ) քանի մը բառ խօսիլ կ'ուզեմ: Մագարէն ըսած է. «Քիւլմուզիւր ըգթոլ» (ամեն վնասակար բան պէտք է անհետացուի), ուստի քանի որ հայերու վնասը փաստուած է, քանի որ մեր նուիրական Իթթի-հատ եւ Թէրազզը կուսակցութեան դէմ ապստամբած են, քանի որ ազատութեան հերոս Էնվէր փաշային քեռայրը փախուստի մատնած են, այլեւս անոնց տեղ չկայ. Անոնց մէկ անհատն իսկ ողջ չձգելու պայմանաւ բնաջնջումը օրինական է. նոյն իսկ պատրաստ եմ առ այդ քարոզելու, զիս փաթթոցաւոր տգէտ մէկը մի կարծէք, երախտագիտութեամբ կը խօսիմ. ես ազատութեան շնորհիվ երեսփոխան եմ. 50 հազար իսլամական կրօնական ուսանողութիւնը կը ներկայացնեմ, խնդիրը պարզեմ, քանի որ վնասը ընդհանուր է, զայն կանխելու համար մասնաւորներուն վնասել ներելի է: Ասացուածին համաձայն՝ ծեր, երէխայ, կիւն, անկարող նկատի չ'առնուիր, եւ բոլորը կը բնաջնջուին: Ես բնաջնջումի դիրքին ձեռք մը կը խորհիմ, ներեցէք որ պարզեմ, հիմա պատերազմի մէջ ենք, հայերու զենք վերցնելու կարող երիտասարդները պատերազմի առաջին գիծը կը

ղրկենք, հոն դիմացեն ռուսերուն, իսկ ետեւէն մեր կողմէն մասնաւոր կերպով դրկած ուժերուն կրակին մէջ կ'առնենք եւ կը բնաջնջենք. Իրենց տուանը մնացող տկար ու ծեր, կիւն ու երեխայ տալիքներուն համար ալ կը հրամայենք եւ մեր հաւատացեալները կը մաքրեն, ինչքերնին կը կողոպտեն, աղջիկները կ'առեւանգեն: Այս միջոցառումը յարմար կը տեսնուի:

Գարա Քեմալ.- Ապրիս, խոճա, տեսաք ըսկերմար մակր վայել հի-
պետր:

Կետեր:
 Էնվեր (լրջօրէն).- Բնաջնջման եղանակը որոշել գործադիր մարմնին պարտականութիւնն է:

Հասան Ֆեհմի.- Հրամանատար, Ձեր վսեմության գործն է:

[illegible]

Թալաաթի հրամանին վրայ բուհները համաքուսեցան և իրար հանդիպեցին՝ քննարկելու հրամանի նշանակությունը և հետևանքները... մեկ հատ իսկ չմնալու պայմանաւ հայերուն բնաջնջան. Արդիւ ինքը... մեկ հատ իսկ չմնալու պայմանաւ հայերուն բնաջնջան»²²⁹։

«Իթթիհատ վե թերաքքի»-ն ստեղծել էր «հատուկ կազմակերպություն» («Թեշքիլաթը մահսուսե») արևմտահայության կոտորածն իրականացնելու նպատակով, որի գործադիր կոմիտեն բաղկացած էր երեք անդամներից՝ Բեհաեդդին Շաքիր (նախագահ), Նազրմ, Շյուքրի (կրթության նախարար): Այն ուներ 8-10 հազար անդամ, որոնք տեղերում կատարում էին վերոհիշյալ եռյակի հրահանգները: Մինչև Հայոց ցեղասպանության իրականացմանն անցնելը «Թեշքիլաթը մահսուսե»-ի գործկոմը իր առաջին նիստում մշակեց Հայոց ցեղասպանության իրականացման կոնկրետ, գործնական հանգամանակից պլան-մեխանիզմ, որը ներկայացված է Մեվլան Գադե Բիֆաթի հիշյալ աշխատությունում: Ահա այն. «Մասնավոր կազմա-

²²⁹ Մեկլան Զատե Դիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 91-101:
141

կերպութեան մասին աւելի լաւ գաղափար մը կարենալ առնելու համար երեքներու գործադիր կոմիտէին առաջին նիստը լսել կը բաւէ:

Երեքներու գործադիր կոմիտէն իր առաջին նիստը Իթթիահատ եւ Թե-րագգըի ընդհանուր կենտրոնին մէջ գումարած եւ առաջին խօսողը Տօթթ. Բէհաէդդին Շաքիր եղած է. լսենք:

Բէհաէդդին Շաքիր.- Ընկերներ, խիստ կարեւոր եւ ծանր պարտականութիւն մը ստանձնեցինք. Եթէ այս պարտականութիւնը պէտք եղածին չվերջացնենք եւ առաջիններուն նման կիսկատար ձգենք, երբեք կասկած չունենանք որ հայերու վրէժխնդրութենէն պիտի չկրնանք փրկուիլ: Պատե-րագմի մէջ ենք՝ Եվրոպայի եւ մեծ պետութիւնների միջամտութեան վախը չկայ. աշխարհի մամուլն ալ չի կրնար բողոք բարձրացնել, եթէ աղմկէն իսկ որեւէ արդիւնք չունենար. յառաջիկային խնդիրը կատարուած իրողութիւն մը կը դառնայ, ձայները կը դադրին եւ ոչ ոք բողոքի ձայն բարձրացնելու համարձակութիւնը կ'ունենայ: Այս բացառիկ կացութեան նրբութիւններէն առաւելագոյն չափով պէտք է օգտուինք: Այս առիթը ամեն ժամանակ չի ներկայանար: Հիմա ամեն բանի առաջ մեր տրամադրութեան տակ անկախ զինեալ ուժի մը պէտք ունինք: Այս ստիպողական պէտքը ինչպէ՞ս եւ ուրկէ՞ պէտք է ճարենք: Հայերը լման բնաջնջելու համար որո՞նց պաշտօն պիտի տանք: Ահաւասիկ բուն հարցը հոս է. գործը բանակին, ոստիկան զինուոր-ներուն չենք կրնար յանձնել, ասոնցով մեր նպատակին չենք կրնար հաս-նիլ: Ասիկա անցեալին փորձուած է, խնդիրը ուղղակի ժողովուրդին ալ չենք կրնար ձգել, ասով ժողովուրդը կը շփանայ եւ յառաջիկային մեզի դէմ կը շարժի, նոյնիսկ կրնայ գլուխ ցցել: Իրականութեան մէջ հանրային կարծիքը մեզի աննպաստ է, քանիցս կրկնեցի թէ առանց արիւնի յեղափոխութիւնը այսպէս կըլլայ, առանց արիւնի յեղափոխութիւնը տազնապի օրեր հակա-ռակ շարժումներ կ'ունենայ, հին վարչաձեւի կողմնակիցները քիչ որ ալ չեն, շատ են, մենք մեր մտային կարողութեամբ չէ որ բանակը, այս իշխա-նութիւնը ձեռք բերած ենք: Եթէ բանակին սուիները չկարենայինք ձեռք ձգել, այսօր ալ արթոններուն այս իշխանութեան գլուխ ժամ մը, նոյնիսկ վայ-րկեան մը չէինք կրնար մնալ: Եթէ մեր հակառակորդները փոքր զինուած ուժ մը կարենան ձեռք ձգել եւ գործել կարենան անմիջապէս մեզ շնչահեղձ կընեն: Այս անխուսափելի է: Ուրեմն ժողովուրդը զինել, մեր պէտքը անոնց զգացնել վտանգատու է, կարգ մը բաղդախնդիրներուն առիթ եւ ուժ տուած կ'լնանք: Ներկայ պարագային ոչ բանակէն եւ ոչ ալ ժողովուրդէն կրնանք օգուտ մը սպասել: Մեզի մասնաւոր ուժ մը, մեր գործնեութեան անկախու-թիւնը պաշտպանելիք ուժ մը, զինեալ ուժ մը պէտք է: Այս ուժը ուզուած թիւնը պաշտպանելիք ուժ մը, զինեալ ուժ մը պէտք է: Այս ուժը ուզուած կողմը դրկելու իրաւունքն ալ մեզի պատկանելու է, այս ոչ պաշտօնական եւ սակայն պատասխանատու ուժին նահանգներու մէջ ոչ կուսակալները,

ոչ կառավարիչները, ոչ տեղակալները եւ ոչ ալ զինուորական հրամանա-տարները պէտք է միջամտեն եւ նոյնիսկ անոնք մեր հրահանգները պէտք է գործադրենք: Մենք, երեքներու գործադիր կոմիտէն, պէտք է միայն Կեդրո-նական կառավարութիւնը ճանչնանք եւ ասօր ներկայացուցիչը եղող նա-խարարաց խորհուրդին հետ խորհրդակցինք, համաձայնինք եւ հարկ եղած միջոցները ապահովելէ ետք գործադրութեան իրաւունքը մեզի պատկանե-լու է: Կուսակալ կառավարիչ եւ զինուորական հրամանատարները նախա-րարաց խորհուրդին ենթակայ ըլլալով ասոնց միջոցաւ կարգադրելիք գոր-կերպելիք եւ մեզի ենթակայ ուժը միմիայն մեր կողմէ պէտք է պաշտպանու-ի. Ահաւասիկ ամեն բանէ առաջ մեր ստիպողական պէտքը այս է. ասոր ընդհանուր զիծերը եւ այսչափ կրցայ խորհիլ ու գծել, դուք ի՞նչ կը խորհիք:

Շիրքի.- Եթէ բանակէն, ոստիկան զինուորներէն օգուտ պիտի չսպա-սենք, ուրեմն կրնա՞մ հարցնել թէ հայերու՝ առանց նկատի առնելու կին, ծեր, երեխայ, բնաջնջումը ո՞ր սատանաներուն պիտի յանձնենք: Չեմ կրնար հասկնալ թէ առանց զինուորի, առանց ոստիկան- զինուորի ինչ-պէ՞ս պիտի կրնանք յաջողիլ:

Տօթթ. Նազըմ.- Եթէ Պէհաէտտին Շաքիր մասնաւոր ծրագիր մը չունե-նար, այսչափ երկար նախաբանով մը չէր սկսեր, մեզ ունկնդրելով կը գո-հանար: Քիչ մը սպասէ որ իր խորհրդածութիւնը վերջացնէ:

Պէհաէտտին Շաքիր.- Այո, ընկերներ, ծանր բեռան մը տակ մտած ենք, երեւակայութենէ դուրս մեծ է, եթէ առանց լուրջ միջոցներ ձեռք առնելու գործի անցնինք, յաջողութիւնը կասկածելի է, այս կէտը շատոնց է միտքս կը զբաղեցնէ, հայոց ամբողջական բնաջնջումին համար միջոցներ կը խորհիմ եւ կարծեմ որ գտայ: Ես ասոր համար բազմաթիւ զիշերներ ան-բուն մնացի, ես միշտ կացութեան խորքին հետ առնչութիւն ունեցող կող-մերը կը փնտրեմ եւ ասոնց փափուկ կողմերէն առաւելագոյն շահը կ'ա-պահովեմ: Այսօր ընդհանուր զօրաշարժ եւ պատերազմ կայ, ամեն զէնք վերցնելու կարող եղողը զինուոր է, այս կացութեան մէջ մեր առաւելագոյն շահը ո՞ր է, մեր պէտք ունեցած ուժը ուրկէ՞ կրնանք ձարել: Եթէ ասիկա կարենանք ճշտել, արդէն խնդիրը լուծուած կրնայ նկատուիլ: Մարդաս-պանութեան, տուն քանդելու, եւ պատիւներ բռնաբարելու վարժ եւ զի-նուորագրութենէ զերծ մարդիկ չկա՞ն... Ասոնք գտնելու եւ գործի մղելու է, որ մեր յաղթութիւնը հարիւրին հարիւր ապահով ըլլայ. Ահաւասիկ ես...

Շիրքի (Պէհաէտտին Շաքիրը ընդմիջելով).- Խնդրեմ, Պէհաէտտին, մեր ղեկավարները իրենց անձերուն պաշտպանութեան համար մեր չե-թէնները զինուորագրութենէ զերծ կացուցած էին, եթէ ասոնք ըսել կ'ուզես

նում դրանք երկարատև և մանրակրկիտ քննարկումների արդյունք են: Այդ մարդկանց հանդեպ իմ բազում կոչերին նա պատասխանում էր երբեմն լուրջ, երբեմն բարկացած, երբեմն կատակով:

- Մի օր,- ասաց նա,- ես կգամ ու Հայկական հարցը կքննարկեմ Ձեզ հետ,- հետո ցածրաձայն ավելացրեց թուրքերեն,- բայց այդ օրը երբեք չի գա...²³⁴:

Թալեաթը հայերին բնաջնջելու պատճառի մասին մի տեղ ասում է. «Այդ մարդիկ հրաժարվեցին հանձնել զենքը՝ չնայած մեր հորդորներին: Նրանք մեզ ընդդիմացան Վանում, Ջեյթունում և օգնում էին ռուսներին: Մա միակ ձևն է, որով կարող ենք պաշտպանվել նրանցից ապագայում՝ այսօր նրանց բռնազաղթեցնելով...»²³⁵: Թալեաթը մեկ այլ անգամ Մորզենթաուին խոստովանում է Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատճառները. «Ես խնդրեցի Ձեզ այսօր գալ,- սկսեց Թալեաթը,- որպեսզի բացատրեմ Հայկական հարցի վերաբերյալ մեր դիրքորոշումը: Մեր վերաբերմունքը հայերի հանդեպ հիմնված է երեք հստակ հանգամանքների վրա. առաջին՝ նրանք հարստացել են թուրքերի հաշվին, երկրորդ՝ որոշել էին մեզ վերահսկողության տակ առնել և ստեղծել անկախ պետություն, երրորդ՝ նրանք աջակցում էին ռուսներին Կովկասում և մեր ձախողումներն այնտեղ բացատրվում են հիմնականում նրանց գործողություններով: Ահա թե ինչու մենք եկանք անբեկանելի որոշման՝ մինչև այս պատերազմի ավարտը պետք է անգորացնել նրանց»²³⁶: Իսկ մեկ ուրիշ առիթով էլ Թալեաթը Մորզենթաուին ասել է. «... Ես Ձեզ հրավիրեցի այստեղ՝ հայտնելու, որ հայերի հանդեպ մեր մշակած քաղաքականությունը վերջնականապես որոշված է և ոչինչ չի կարող փոխել այն: Անատոլիայում մեզ հայեր պետք չեն: Նրանք կարող են ապրել անապատում, ուրիշ ոչ մի տեղ... Այո՛, հնարավոր է, որ սխալ ենք գործում, բայց մենք երբեք չենք զղջում... Ո՛չ մի հայ չի կարող մեր բարեկամը լինել կոտորածներից հետո...»²³⁷: Մեջ բերենք նաև Թալեաթի ցինիկ խնդրանքը ամերիկյան դեսպանին. «Խնդրում եմ,- ասաց Թալեաթը,- փորձեք համոզել ամերիկյան ապահովագրական ընկերություններին, որպեսզի իրենց հայազգի հաճախորդների ցուցակը ուղարկեն մեզ: Նրանք բոլորն արդեն մեռած են, իսկ ժառանգներ չունեն, որ ստանան այդ փողը: Դրամը, իհարկե, պետք է անցնի պետությանը. հիմա կառավարությունն է ժառանգորդը...»²³⁸: Դեսպան Մորզենթաուն նշում

է. «Թալեաթի վերաբերմունքը հայերի հանդեպ կարելի է ամփոփել այն ամբարտավան արտահայտությամբ, որ նա արել էր ընկերական շրջապատում. «Հայկական հարցը լուծելու համար ես երեք ամսում արեցի ավելին, քան Աբդուլ Համիդը՝ երեսուն տարում»²³⁹:

Ուշագրավ են դեսպան Մորզենթաուի զրույցները Էնվերի հետ Հայկական հարցի շուրջ: Հայոց ցեղասպանության կատարման մեջ Էնվերը իրեն, կան հարցի շուրջ: Հայոց ցեղասպանության կատարման մեջ Էնվերը իրեն, Թալեաթին ու մյուս երիտթուրքական պարագլուխներին պատասխանատու է համարում, ասելով. «... Այս երկիրն ամբողջությամբ մեր վերահսկողության տակ է: Ես ոչ մի ցանկություն չունեմ մեղքը բարդելու ստորադասների վրա և միանգամայն պատրաստակամ եմ անձնական պատասխանատվություն ստանձնել այն ամենի համար, ինչ կատարվում է: Աքսորները հրամայված են կաբինետի կողմից: Ես վստահ եմ, որ մենք միանգամայն արդարացի ենք ընդհանրացնում հաշվի առնելով հայերի թշնամանքն օսմանյան կառավարության հանդեպ...»²⁴⁰: Էնվերն այլ անգամ նշում է. «Ես նաև կարծում եմ, որ հայերը սխալ են գործում՝ ապավինելով ռուսներին: Ռուսները կցանկանային ընդհանուր են գործում՝ ապավինելով ռուսներին: Ռուսները կցանկանային նրանց ավելի շուտ մեռած տեսնել, քան կենդանի: Նրանք նույնքան վտանգավոր են ռուսների, որքան և մեզ համար: Եթե նրանք անկախ կառավարություն հաստատեն Թուրքիայում, ապա Ռուսաստանի հայերը կփորձեն անկախ կառավարություն կազմել այնտեղ...»²⁴¹:

«Մենք նրանց (հայերին - Տ. Ս.) թույլ չենք տա հավաքվել այն վայրերում, որտեղ նրանք կարող են դավեր նյութել և օգնել մեր թշնամիներին: Մենք նրանց նոր բնակավայրեր կուղարկենք»²⁴², - ասել էր Էնվերը Մորզենթաուին:

Բրիտանական արխիվներում պահպանված «Տասը հրահանգներ» կոչվող փաստաթղթի համաձայն, դեռևս 1915թ. հունվարին «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության երեք անդամներ Թալեաթի, Բեհադդին Շաքիրի, Նազըմի, ինչպես նաև Կ.Պոլսի ոստիկանապետ Իսմահալյուլի Ջամփուլաթի, ռազմական նախարարության քաղաքական ենթաբաժնի Վոլստոնթեն, գնդապետ Մերֆիի մասնակցությամբ տեղի ունեցած հույժ փոխանորդներ, գնդապետ Մերֆիի մասնակցությամբ տեղի ունեցած հույժ գաղտնի նիստում ընդունված է եղել արևմտահայության բնաջնջման հետևյալ ծրագիրը.

1. հենվելով «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության 3-րդ և 4-րդ հոդվածների վրա, արգելել հայկական բոլոր ընկերությունները, ձեռքարկել այն հայերին, ովքեր, անկախ այն բանից, թե որ պահին գոր-

²³⁹ Նույնը, էջ 255:

²⁴⁰ Նույնը, գլուխ XXVI, էջ 262:

²⁴¹ Նույնը, էջ 258:

²⁴² Նույնը, էջ 265:

²³⁴ Նույնը, էջ 249:

²³⁵ Նույնը, էջ 251:

²³⁶ Նույնը, էջ 252:

²³⁷ Նույնը, էջ 253:

²³⁸ Նույնը, էջ 254:

ծել են կառավարության դեմ, արքային նրանց այնպիսի նահանգներ, ինչպիսիք են Բաղդադը կամ Մոսկովը և ոչնչացնել նրանց ճանապարհին կամ նշանակման վայրում:

2. Բռնագրավել զենքերը:

3. Համապատասխան և պատշաճ միջոցներով գրգռել մահմեդականների հասարակական կարծիքը այնպիսի շրջաններում, ինչպիսիք են Վանը, Էրզրումը կամ Ադանան, որտեղ հավաստի է, որ հայերն արդեն արժանացել են մահմեդականների ատելությանը և հրահրել կազմակերպված կոտորածներ, ինչպես ռուսներն են վարվել Բաքվում:

4. Այդ անելու համար հենվել բնակչության վրա այնպիսի նահանգներում, ինչպիսիք են Վանը, Էրզրումը, Մամուրեթ-ու Ազիզն ու Բիթլիսը և կոտորածները կասեցնելու համար կարգ ու կանոնը պահպանող զինված ուժերն (ինչպես ժանդարմերիան) այդտեղ օգտագործել միայն առերևույթ. դրա փոխարեն, այս նույն ուժերին հարկադրել միջամտելու մահմեդականներին գործուն օգնություն ցուցաբերելու համար այնպիսի շրջաններում, ինչպիսիք են Ադանան, Սվազը, Բրուսան, Իզմիդը և Ջմյուռնիան:

5. Միջոցներ ձեռնարկել 50 տարին չբոլորած բոլոր տղամարդկանց, քահանաներին և դպրոցական ուսուցիչներին բնաջնջելու համար:

6. Տեղահանել նրանց ընտանիքները, որոնց կարող է հաջողվել ճողոպրել և այնպես վարվել, որ նրանց յուրաքանչյուր կապ իրենց հայրենի երկրի հետ խզվի:

7. Ելնելով այն բանից, որ հայ պաշտոնյաները կարող են լրտեսներ լինել, նրանց պաշտոնանկ անել և կատարելապես զրկել պետական վարչությանը ենթակա յուրաքանչյուր պաշտոնից ու ծառայությունից:

8. Բնաջնջել բանակում գտնվող բոլոր հայերին, այնպես, ինչպես այդ պատշաճ կհամարվի. այս պետք է վստահվի զինվորականներին:

9. Ամենուր գործողությանը ձեռնամուխ լինել միևնույն պահին, որպեսզի պաշտպանողական միջոցների դիմելու համար ժամանակ չհատկացվի:

10. Հոգ տանել այս հրահանգների խիստ գաղտնի բնույթի մասին, որոնք պետք է հայտնի լինեն ոչ ավելի, քան երկու կամ երեք անձանց»²⁴³:

Արդեն 1915թ. մայիսի 24-ին (ըստ Մեվլան գաղե Բիֆաթի՝ մայիսի 14-ին), Ռուսաստանի և Անգլիայի կառավարությունները հրապարակապետրեն հայտարարեցին Բ. Դոանը, որ այդ հանցագործությունների պա-

²⁴³ ա. Արթուր Պեյլերյան, «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918թթ.), թարգմ. Վ. Պողոսյան, հ. 1, Երևան, 2005թ., էջ 27-28:
բ. Լեօ, «Թիրքահայ յեղափոխության գաղափարաբանությունը», Փարիզ, 1935թ., էջ 153-154:

տասխանատվությունն ընկնում է թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչների վրա: Այդ կարևոր հայտարարության տեքստը ներկայացնում ենք ստորև. «Մեկ ամիս է ի վեր թուրք ժողովուրդը՝ օսմանեան պետական պաշտօնեաներու հետ համաձայնելով եւ առհասարակ այս վերջիններուն օժանդակութեամբ, հայերուն դէմ ընդհանուր ջարդ կը կատարեն: Այս ընդհանուր ջարդերը ապրիլի կեսին՝ Էրզրումի, Թերճանի, Պիթլիսի, Մասունի, Մուշի, Ջեղերունի եւ ամբողջ Կիլիկեան շրջանակին մէջ կատարուած են: Վանի շրջաթունի եւ ամբողջ Կիլիկեան շրջանակին բնակչութիւնը ամբողջութեամբ կայքը գտնուող հարիւրի մօտ զիւղերուն բնակչութիւնը Կ.Պոլսոյ մէջ սպանուած եւ միեւնոյն ժամանակ Օսմանեան պետութիւնը Կ.Պոլսոյ մէջ անմեղ հայերուն վնասած է: Համաձայնական տէրութիւնները Բ. Դոան կը հաղորդեն, թէ Թուրքիոյ մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան հակառակ գործած այս նոր ոճրագործութեան համար, թէ Օսմանեան պետական անձնատուրութիւնները եւ թէ նման ընդհանուր ջարդերուն մասնակցող եւ մասնակցելիք մարդիկը անձնապէս պատասխանատու պիտի նկատուին»²⁴⁴: Ի նակցելիք մարդիկը անձնապէս պատասխանական մամուլը, պաշտպանելով հակառակ այս հայտարարության, գերմանական մամուլը, պաշտպանելով հեղասպան Թուրքիային, պնդում էր, թէ, իբր Օսմանյան կայսրության արցնելյան մասերում «սպանվել են միայն խռովարարները»²⁴⁵: Եվ դա այն դեպքում, երբ Թալեաթը այդ նույն ժամանակ Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմին տեղյակ էր պահել, որ Հայկական հարցից վերջնականապես ազատագրվելու «նպատակահարմար պահը» վրա է հասել²⁴⁶:

Օսմանյան կայսրությունում (ներառյալ Արևմտյան Հայաստանում) 1915թ. Հայոց ցեղասպանության կատարման փաստի մասին ապացույցները, կարելի է ասել, տասնյակ հազարների են հասնում. դրանց մեջ մեծ անգլիական, ֆրանսիական, գերմանական, ամերիկյան և այլ աղբյուրներ, որոնցից մի քանիսին մենք վերններում արդեն անդրադարձել ենք, բայց այստեղ ևս անհրաժեշտ ենք համարում օգտագործել ևս մի քանի ապացույցներ (աղբյուրներ), որոնք կարող են լույս սփռել XX դարի այս մեծագույն ոճրագործության կատարման, մեղսակիցների, պատճառների ու պայմանների վրա: Սկսենք հենց նրանից, որ 1915թ. մայիսի 11(24)-ին

²⁴⁴ ա. Մեվլան Զատե Բիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 122:
բ. Արթուր Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 91 (փաստաթուղթ N 29):
գ. «Международные отношения в эпоху империализма», документы из архивов царского и временного правительства, сер. III, т. 8, ч. 2, стр. 400.
դ. Е. В. Тарле, «Европа в эпоху империализма 1871-1919гг.», М.-Л., 1928г., стр. 393.
²⁴⁵ Гиббонс Герберт-Адамс, «Последние избиения в Армении», стр. 13.
²⁴⁶ Արթուր Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Անգլիայի կողմից Բ. Դոանը ներկայացվեց հրապարակային հայտարարություն-մեղադրանք երիտթուրքական կաբինետի և նրանց տեղական կամակատարների նկատմամբ արևմտահայության բնաջնջման ահռելի փաստերի հիմքով: Բ. Դոանը երեք մեծ տերությունների նշված մեղադրանքին պատասխանեց ուշացումով, և այդ պատասխանը գրվել էր Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմի օգնությամբ ու կոտ տրամաբանությամբ, ինչի մասին վերջինս 1915թ. հունիսի 5-ին հաղորդել է ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին, գրելով. «Բարձր Դոան պատասխանը, որին կցվում է Մեծ վեզիրի՝ ինձ ուղարկած պատճենը, պարզվեց, որ ավելի մանրամասն է, քան հակիրճ նախագիծը, որը ես նրան տրամադրել էի այդ նպատակի համար, և որի մտքի ընթացքին նա հետևել է: Ի միջի այլոց, այդ փաստաթուղթը պարունակում է հայկական շարժման վերաբերյալ տարբեր մանրամասներ, որոնք մինչև հիմա այստեղ շատ հայտնի չէին, օրինակ՝ այն, ինչ ասվում է նախկին պատգամավոր Պաստրմաջյանի և դաշնակների ղեկավար Սուրենի (Էրզրումից) գործունեության վերաբերյալ, դա հայերին Էրզրումից արտաքսելու կառավարության կարգադրության բանալին է»²⁴⁷: Գերմանիայի արտգործնախարարության ունտերշտատսքարտուղար Յիմերմանը 1915թ. հունիսի 13-ին Վանգենհայմին հղած հեռագրում նշել է. «... Ցավալի կլիներ, եթե Թուրքիայի հետ մեր դաշինքը, որը շահել է ժողովրդի լայն շրջանակների համակրանքը, տուժեր Հայկական հարցից...»²⁴⁸: Մոսկվի փոխհյուպատոս Հոլշտայնը Կ.Պոլսի գերմանական դեսպանատանը 1915թ. սեպտեմբերի 4-ին հաղորդել էր, որ. «... Պաշտոնական շրջանակները Սուշում, Մեզերե-Խարպուտում և Սվազում միաձայն հաստատում են, որ գերմանացիներն են թուրքական կառավարությունից պահանջել՝ տեղահանել ու բնաջնջել հայերին»²⁴⁹: Գերմանիայի արտգործնախարարության շտատսքարտուղար Յիմերմանը Ռայխի բյուջետային հանձնաժողովի 1916թ. սեպտեմբերի 29-ի 86-րդ նիստում Գերմանիայի վերոհիշյալ գործողություններն ու վարքագիծը բացատրում էր հետևյալ կերպ. «... Միակ բանը, որ մեզ մնացել է, դա Թուրքիայի հետ դաշինքի խզումն էր: Դուք կհասկանաք, որ մենք դրան ոչ մի պարագայում չէինք կարող դիմել: Ավելի բարձր, քան հայերը, ինչքան էլ մենք զուտ մարդկային տեսակետից ցավենք նրանց բախտի համար, մեր որդիներն ու եղբայրներն են կանգնած, ովքեր իրենց թանկ

²⁴⁷ Վոլֆգանգ Գուստ, «Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916թթ. (Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից, թարգմ. Ռուզան Յորդանյան)», Երևան, 2005թ., էջ 70-71:

²⁴⁸ Նույնը, էջ 72:

²⁴⁹ Նույնը, էջ 266: Նույն մտքերը տե՛ս նաև էջ 272:

արյունը պետք է թափեն ծանրագույն մարտերում և նրանք ապավինում են թուրքերի աջակցությանը»²⁵⁰ (տե՛ս նաև Վ. Գուստ, էջեր 8-479):

[illegible]

²⁵⁰ Նույնը, էջ 430:

²⁵¹ Արթուր Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 99:

²⁵² Նույնը, էջ 236:

լինել: Հաճրնում, Սսում, Դյորթ-Յոլում, Այասում և բազմաթիվ հայկական գյուղերում չի մնացել և ոչ մի հայ: Ադանա քաղաքում մնում են հավանաբար 2000 հայեր: Հալեպի ուղղությամբ հայերին ուղարկել են Դեր գոր (Էգ-Ջոր): Նրանցից 150-300-ը սովից և արնալից ամեն օր մահանում էին ճանապարհին: Նրանց մեկնելուց հետո, նրանց ունեցվածքը բռնագրավվել է և վաճառվել: Բոլոր ֆրանսիական դպրոցները և եկեղեցիները, ինչպես նաև բոլոր հայկական եկեղեցիները բռնագրավվել են»²⁵⁸:

Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Անգլիան գերմանական բլոկի (որի կազմում էր Թուրքիան) դեմ պատերազմի մեջ գտնվելու հանգամանքով, բնականաբար, 1915թ. ընթացքում երիտթուրքական կառավարության վրա չէին կարող ազդել հայերի ցեղասպանությունը կանխելու կամ դադարեցնելու հարցում, դա կարող էին անել Օսմանյան կայսրության դաշնակիցները՝ Գերմանիայի գլխավորությամբ, ինչն էլ վերջիններս ո՛չ միայն չարեցին, այլև իրենց գործողություններով ու վարքագծով նպաստեցին այդ ոճրագործության կատարմանը։ Ոճրագործություն, որն սկսվեց ու հիմնականում ավարտվեց 1915թ. ապրիլ-հոկտեմբեր ամիսներին, կայծակնային արագությամբ ոչնչացնելով 1,5 միլիոն արևմտահայի ու մոտ 1 միլիոնի էլ ցրելով աշխարհով մեկ։

Ռուսաստանը, երբ Հայոց ցեղասպանության հիմնական մղավանջները տեղի էին ունեցել, ինչ-որ համաձայնության էր եկել Ջեմալ փաշայի հետ (վերջինս օսմանյան զորքերի արաբական ճակատի հրամանատարն էր) երիտթուրքական կառավարության ու գերմանացիների դեմ ապստամբելու շուրջ: Ջեմալը դա կաներ, եթե Ռուսաստանը, Անգլիան և Ֆրանսիան իր հետ համաձայնվեին հետևյալի շուրջ.

«1. Տեղությունները երաշխավորում են Ասիական Թուրքիայի անկախությունը և ամբողջականությունը, որը բաղկացած կլինի սուլթանի հովանու ներքո գտնվող ինքնավար նահանգներից, ինչպիսիք են՝ Սիրիան, Պաղեստինը, Միջագետքը, Արաբիան, Հայաստանը՝ Կիլիկիայի հետ մեկտեղ, և Քրդստանը:

2. Ջեմալ փաշան կհռչակվի սուլթան և գահը ժառանգաբար կանցնի նրա սերնդին՝ հորից ավագ որդուն:

3. Ջեմալ փաշան պարտավորվում է Կ.Պոլսի կառավարությանը և սուլթանին՝ հաշվի առնելով, որ նրանք գերմանացիների գերիներն են, տապալված հայտարարել, ինչպես նաև նրանց դեմ ռազմարշավ ձեռնարկել:

4. Կ.Պուլսի դեմ ձեռնարկված նրա ռազմարշավի ընթացքում տերուր-
յունները նրան ռազմամթերք և հրետանի կտրամադրեն:

5. Պատերազմի ավարտի պահին տերություններն իրենց կողմից Ջեմալ փաշային կցուցաբերեն ֆինանսական օգնություն:

6. Ջեմալ փաշան համաձայնվում է հրաժարվել ներուցներից ու Կ.Պոլսից:

7. Ջեմալ փաշան պարտավորվում է այս պահից ի վեր միջոցներ ձեռնարկել հայ բնակչությանը փրկելու համար և մինչև պատերազմի ավարտն օժանդակել սննդամթերքով նրան ապահովելու գործին»²⁵⁹: Ֆրանսիան և Անգլիան Ռուսաստանի այդ առաջարկության հետ համաձայնվել են, բայց Անգլիայի արտգործնախարար Գրեյը նշել էր. «Հայերի միջոցով Ջեմալի հետ տարվող բանակցություններն ավելի լավ է կենտրոնացնել Ֆրանսիայի ձեռքերում»²⁶⁰:

Հայկական հարցի շահերի տեսանկյունից հիշյալ առաջարկի 1-ին և 7-րդ կետերը ուշագրավ էին, բայց Անգլիայի և Ֆրանսիայի գերակա շահերը, ինչպես հետագայում կտեսնենք, այլ բովանդակություն ունեին, որոնց պատճառով էլ Ռուսաստանի այդ առաջարկը գործնական ընթացք չստացավ:

ցավ:

Օսմանյան կայսրությունում (ներառյալ նրա կազմի մեջ մտած Արևմտ-յան Հայաստանում) 1915թ. Հայոց ցեղասպանության կատարման հետևանքով զոհված, մահմեդականացված, հայրենիքից մագապուրծ փախած-տաքավազ դարձած և տեղերում այս կամ այն կերպ կենդանի մնացած հայերի վերաբերյալ եղած վիճակագրական տվյալները, բոլոր դեպքերում, սահմոկեցուցիչ են: Ամենամոայլ պատկերը պետք է փնտրել Կ.Պոլսում 1915-1916թթ. մեծ հայտնիության Մորգենթաուին Թալեաթի ասածի մեջ. «Վիճելն անիմաստ է, ԱՄՆ դեսպան Մորգենթաուին Թալեաթի ասածի մեջ. Բիրթիսում, Վանում և մենք արդեն վերացրել ենք հայերի երեք քառորդին. Բիրթիսում, Վանում և մենք արդեն վերացրել ենք հայերի երեք քառորդին. Բիրթիսում, Վանում և մենք արդեն վերացրել ենք հայերի երեք քառորդին»²⁶¹: Այս գրույցը կայացել է 1915թ.-ին: Իսկ Երզրումում այնևս հայեր չկան»²⁶¹: Այս գրույցը կայացել է 1915թ.-ին: Իսկ 1912թ. դրությամբ Օսմանյան կայսրությունում ապրում էին 2,1 միլիոն հայեր²⁶², և այս թվի «երեք քառորդը» կազմում է 1 միլիոն 575.000 հայ: 1915թ. Հայոց ցեղասպանության իրականացման վիճակագրական տվյալներն այդ ոճրագործության գլխավոր կազմակերպիչ, վերահսկիչ ու կատարող Թալեաթից ավելի լավ, հաստատ, ոչ ոք չգիտեր: Իսկ Բիրթիսի, Վանի և Երզրումի նահանգներում Ցեղասպանության նախօրեին հայերի թվաքանակի վիճակագրությունը հետևյալ պատկերն ուներ. Վանում ապրում էր 185.000

²⁵⁹ Նույնը, էջ 244-245:

²⁵⁹ Նույնը, էջ 244-245:
²⁶⁰ Նույնը, էջ 245-248: Տե՛ս նաև «Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878-1917 гг.», серия 1-3, М.-Л., 1931-1940 (այսուհետև՝ ՄՕՅԻ), серия 3, т. 9, стр. 764, 773.
²⁶¹ Նույնը, էջ 245-248: «Հայաստանի պատմությունը», գլուխ XXV, էջ 252:

Серия 1-3, М.-Л., 1931-1940 (այսուհետև՝ ՄՕՅԻ), серия 1-3, М.-Л., 1931-1940 (այսուհետև՝ ՄՕՅԻ), գլուխ XXV, էջ 252:

²⁶¹ «Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատճառով» Էջ 478-479:

262 Արթուր Պեյերյան, նշվ. աշխ., էջ 478-479: 159

հայ, Բիթլիսում՝ 180.000, Էրզրումում՝ 215.000, երեք նահանգներում միասին՝ 580.000 հայ²⁶³։ Ուրեմն, ըստ հենց Թալեաթի, 1915թ. միայն Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի նահանգներում սպանվել են 580.000 հայեր։

Օսմանյան կայսրության բնիկ հայկական Մամուրեթ-Ալ-Ազիզ (Խարբերդ) նահանգում ապրում էին 168.000, Դիարբեքիի նահանգում՝ 105.000, Սվազի նահանգում՝ 165.000 հայեր, բոլորը միասին՝ 438.000 հայեր²⁶⁴, որոնք նույնպես 1915թ. ենթարկվել էին բնաջնջման։ Արևմտահայկական բնիկ նահանգներ Վանում, Բիթլիսում, Էրզրումում, Մամուրեթ-Ալ-Ազիզում (Խարբերդ), Դիարբեքիում և Սվազում, միասին վերցրած, 1912թ. ապրում էին 1 միլիոն 18 հազար հայեր, որոնցից, 1927թ. դրությամբ, մնացել էին՝ Էրզրումի նահանգում 14, Դիարբեքիի նահանգում՝ 955, Խարբերդի նահանգում՝ 2399, Բիթլիսի նահանգում՝ 285, Վանի նահանգում՝ 0, Սվազի նահանգում՝ 0 թվով հայեր²⁶⁵։ Այսինքն՝ վերոհիշյալ 6 նահանգների 1.018.000 հայերից մնացել էին ընդամենը 3653 հայեր։ Ի դեպ, 1912թ. դրությամբ վերոհիշյալ 6 նահանգների ընդհանուր 2 միլիոն 615 հազար բնակչությունից 1.018.000-ը (38.9%-ը) հայեր էին, 666.000-ը՝ թուրքեր (25.4%), 424.000-ը՝ քրդեր, մնացածն այլ ազգություններ էին²⁶⁶։ Այսինքն՝ հայերը ցեղասպանության նախօրեին հիշյալ 6 նահանգների բնակչության հարաբերական մեծամասնությունն էին կազմում։

Ռուս պատմաբան (արևելագետ) Դ. Ե. Երեմենը վերոհիշյալ հարցերի շուրջ գրում է. «Օգտվելով պատերազմական դրությունից, երիտասարդ թուրքերը, կայզերական գլխավոր շտաբի պետերի խորհրդով, ձեռնամուխ եղան հայ ժողովրդի տեղահանմանը Արևելյան Անատոլիայից։ 1.2 միլիոն հայեր (ուրիշ տվյալներով 1.5 միլիոն) բնաջնջվեցին այդ տեղահանությունների ժամանակ, զոհվեցին սովից ու հիվանդություններից։ Շատ հայեր փախան Ռուսաստան, Իրան և ուրիշ երկրներ։ Դրա հետևանքով

Արևելյան Անատոլիայի և Կիլիկիայի մի շարք շրջաններ բոլորովին ամալացան»²⁶⁷։

Հայոց ցեղասպանության զոհերի և տուժածների վերաբերյալ տեղեկություններ կան ֆրանսիական արխիվներում։ «Համաձայն Ֆորին Օֆիսի խիստ իրազեկ սկզբնաղբյուրների, զոհերի ընդհանուր թիվը հասնում է 1.500.000-ի», - գրում է Ա. Պեյլերյանը²⁶⁸։

Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ, գեներալ դե Լա Պանուսը Ֆրանսիայի ռազմական նախարար Պենկեին 1917թ. մայիսի 9-ին ներկայացրած գաղտնի զեկուցագրում, որի տվյալները տվել էր Ալեքսանդրետում ԱՄՆ նախկին հյուպատոս Բրետսթերը, հայտնում է հետևյալը. «Բրետսթերը հիանալիորեն իրազեկ էր այս աննախադեպ կոտորածին։ Նա գտնում է, որ մոտավորապես 2.000.000 հայեր են սպանվել, սովամահ եղել կամ մահացել տիֆից և այլ հիվանդություններից»²⁶⁹։

Ժողովուրդների մշտական տրիբունալի կողմից 1984թ. ապրիլի 16-ին ըստ հայերի Ցեղասպանության կայացված վճռի «Պատմական ներածություն» մասում նշվում է, որ 1914թ. դրությամբ Օսմանյան կայսրությունում եղել է 2.000.000, իսկ ռուսական կայսրությունում 1.700.000 հայ²⁷⁰։ Նույն աղբյուրի «Թուրքական փաստարկներ» մասում նշվում է. «1914թ. Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի թիվը որոշվում է տարբեր կերպ. հայոց պատրիարքարանի տվյալներով՝ 2.100.000, Անոլդ Թոյնբիի տվյալներով՝ 1.800.000, թուրքական տվյալներով՝ 1.300.000։ Չնայած զոհերի թվի տարբեր հաշվարկների, զոհվել է հայ բնակչության մոտ 2/3-ը»²⁷¹։ Հայոց ցեղասպանության խնդիրների անխոնջ հետազոտող Վահագն Տատրյանը ուշագրավ է համարում «Նույնիսկ եթե անտեսենք ֆրանսիական և անգլիական աղբյուրները՝ որպես թշնամու տվյալներ, և հիմնվենք առկա գերմանական և ավստրո-հունգարական այն տվյալների վրա, որոնք վկայական են Թուրքիայի դաշնակից երկրների բոլոր տեսակի քաղաքացիական և ռազմական պաշտոնյաները, ապա առաջ են գալիս շատ ավելի հա-

²⁶³ James Bryce and Arnold Toynbee, "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916" (Documents presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce) Uncensored Edition, edited and with an introduction by Ara Sarafian, Gomidas Institute Princeton New Jersey, p. 657 (Annex D.: Statistical analysis of the racial elements in the Ottoman vilayets of Erezroum, Van, Bitlis, Momoureti-Ul-Aziz, Diarbekir and Sivas; drawn up in 1912 by the Armenian Patriarchate at Constantinople).

²⁶⁴ Նույն տեղում։

²⁶⁵ Ս. Ա. Եսայան, նշվ. աշխ., էջ 47։

Բ. Դ. Շ. Զավրիև, "К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции", Тбилиси, 1947г., стр. 152-156.

²⁶⁶ James Bryce and Arnold Toynbee..., նույն տեղում։

²⁶⁷ Ս. Դ. Երեմեն, «Թուրքերի ծագումը» (ռուսերենից թարգմ. Հ. Հ. Մարտիրոսյանը), Երևան, 1975թ., էջ 269։

Բ. Миллер А. Ф., "Краткая история Турции", Москва, 1948г., стр. 131, 155, 185.

²⁶⁸ Արթուր Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 64։

²⁶⁹ Նույնը, էջ 468-469 (N 356 փաստաթղթի «հավելված»)։

²⁷⁰ "Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества" (документы и комментарии докт. юрид. наук, проф. Ю. Г. Барсегов), М., 2002г., с. 770. (документ N 606).

²⁷¹ Նույնը, էջ 774։

Շարունակվող I համաշխարհային պատերազմում 1916թ. Անտանտը ակնհայտ առավելություն ստացավ Գերմանական բլոկի նկատմամբ, երբ ռուսները Վերդենի մոտ ջախջախեցին գերմանացիներին, ոչնչացնելով 600,000 զինվոր ու սպա: Ռուսները ծանր պարտության մատնեցին նաև ավստրո-հունգարացիներին, ոչնչացնելով նրանց 400,000 զինվոր ու սպա: Անգլիան թուրքերին ջախջախեց Սիրիայում և Իրաքում: Այս վիճակում, 1916թ. փետրվարի 25-ին Պետերբուրգում Անգլիան ու Ֆրանսիան Ռուսաստանին ներկայացրին Սայքս-Պիկոյի գաղտնի պայմանագիրը, որի համաձայն, Օսմանյան կայսրության ասիական տարածքները բաժանվում էին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև: Հայկական հարցի տեսանկյունից ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Սայքս-Պիկոյի պայմանագրով «Ռուսաստանին էին անցնելու Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի մարզերը մինչև Սև ծովի ափի առաջիկայում որոշվելիք այն կետը, որն ընկած է լինելու Տրապիզոնից դեպի արևմուտք»²⁷⁵: Բայց Ռուսաստանն այդ հողերը ստանում էր առանց հայերի, որտեղ հայերին ինքնավար կարգավիճակ տալն այլևս համարվում էր անհնար: Ռուսաստանի արտգործնախարարը 1916թ. հունիսի 14-ին Կովկասի փոխարքային իրողած նամակում այդ մասին գրում էր. «Ինչ վերաբերում է հայերին լայն ինքնավարություն տալուն, ապա չպետք է մոռանալ, որ Մեծ Հայքում, որն այսօր նվաճված է Ռուսաստանի կողմից, հայերը երբեք չեն կազմել մեծամասնություն, իսկ նրանց նկատմամբ պատերազմի ժամանակ թուրքերի որժադրած պատժիչ միջոցառումներից հետո, որոնք, բուն հայերի վկայությամբ, եղել են ահավոր չափերի, այդ հարաբերակցությունն էլ ավելի է խիստվել ի վնաս հայերի, որոնք այժմ հազիվ թե կազմելիս լինեն բնակչության մեկ քառորդ մասը: Այս պայմաններում հայկական ինքնավարությունն իրականում կհասցնի փոքրամասնության կողմից մեծամասնության անարդար ստրկացմանը... Այս ձևով հնարավոր կլինեն հայերին, որոշյալ սահմաններում, վերապահել դպրոցական և եկեղեցական անկախություն, մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք, ինչպես նաև քաղաքային գյուղական ինքնավարություն՝ ընտրությունների ժամանակ բնակչության հարաբերակցության տոկոսի պահպանմամբ հանդերձ»²⁷⁶: Կովկասի

²⁷⁶ Նույնը, էջ 207-209:

²⁸⁰ Ллойд Джордж, "Правда о мирных догово

մնալ Անտանտի կազմում և 1917թ. ապրիլի 16-ին ընդունեց «Կարգադրություն Թուրքահայաստանի մասին», որի 1-ին կետի համաձայն. «Թուրքահայաստանի հողը՝ Ռուսաստանի գործերի գրաված քաղաքացիական կառավարության տեսակետից՝ վերցվում է կովկասյան իշխանությունների, այլ նաև կովկասյան զինվորական իշխանությունների տնօրինությունից և անմիջապես ենթարկվում ժամանակավոր կառավարությանը»²⁸¹: Նշված կարգադրությամբ մի քանի ամսում հայաթափված Արևմտյան Հայաստան վերադարձվեց 142.425 հայ հողագործ, արհեստավոր, առևտրական, մտավորական: Սակայն գերմանա-թուրքա-թաթարական եռամիասնությանը, այնուամենայնիվ, հաջողվեց 1917թ. հոկտեմբերի 25-ին (նոր տոմարով նոյեմբերի 7-ին) Ռուսաստանում իրականացնել «բոլշևիկյան հեղաշրջում», որով տապալվեց Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը: Բոլշևիկների առաջնորդ Լենինն ու նրա զինակից Ստալինը (վրացի) Ռուսաստան պետության դեկն ու կառավարումը հետագա 36 տարիների ընթացքում այլևս ոչ մի ռուսի չգիջեցին²⁸²: Բոլշևիկները 1917թ. հոկտեմբերի 26-ին բանվորա-զինվորա-գյուղացիական սովետների 2-րդ համառուսաստանյան համագումարում ընդունեցին «Դեկրետ հաշտության մասին»²⁸³, որով իրականացվեց գերմանա-թուրքական բլոկի և Ռուսաստանի թյուրքիզմի երազանքը՝ Ռուսաստանի դուրսբերումը Անտանտի կազմից անջատ (սեպարատ) պայմանագրի միջոցով: Դրանով Անտանտը տկարացվեց և Սայքս-Պիկոյի պայմանագրով Ասիական Թուրքիայի բաժանումն Անտանտի երկրների միջև դրվեց լուրջ հարցականի տակ: Ռուսաստանը զրկվեց պատերազմում ունեցած իր բոլոր նվաճումներից, այդ թվում՝ Արևմտյան Հայաստանից: Իսկ բոլշևիկների կողմից քաջալերված ու կնքված Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրով²⁸⁴ (Գերմանական բլոկի ճնշմամբ) Ռուսաստանը կորցրեց մոտ 1 միլիոն ք/կմ տարածք, այդ թվում՝ Արևմտյան Հայաստանը, Կարսը, Արդահանը, Սուրմալուն և Բաթումը: Հայկական հարցը, Հայոց ցեղասպանությունից հետո, ստացավ երկրորդ ծանրագույն հարվածը: Եվ հայ ժողովրդին այդ ամենասոսկայի հարվածներից ու կորուստներից հետո ինչպիսի աներևակայելի ներուժ և ջանքեր էին պետք, որ հետագայում նա կարողանար ոտքի կանգնել, շտկել տրորված մեջքն ու դեռ հերոսաբար գոյա-

տներ ու, անգամ, վերականգնեց դարերով կորցրած իր ազգային պետականությունը:

1917թ. նոյեմբերի 8-ի հաշտության դեկրետով, ռուս-թուրքական զորքերի միջև կնքված 1917թ. դեկտեմբերի 5-ի զինադադարի պայմանագրով, 1918թ. մարտի 6-ի Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրով ռուսական բանակը կազմալուծվեց, բարոյալքվեց ու թողեց ռուս-թուրքական ռազմաճակատը: 1917թ. դեկտեմբերի 31-ին Ռուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը ընդունեց «Դեկրետ Թուրքահայաստանի մասին» հետևյալ բովանդակությամբ. «Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետին» հետևյալ բովանդակությամբ. «Ժողովրդական Բանվորական և սոցիալադարձարար կոմիտեին, որ Ռուսաստանի Բանվորական և սոցիալադարձարար կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն:

Ժողովրդական Կոմիսարների սովետը գտնում է, որ այդ իրավունքի կենսագործումը հնարավոր է միայն մի շարք նախնական երաշխիքների պայմաններում, որոնք բացարձակապես անհրաժեշտ են հայ ժողովրդի ազատ հանրաքվեի համար:

Ժողովրդական Կոմիսարների խորհուրդը այդպիսի երաշխիքներ է համարում՝

1. Ձորքերի դուրս բերումը «Թուրքահայաստանից» և հայկական ժողովրդական միլիցիայի անհապաղ կազմակերպումը՝ «Թուրքահայաստանի» բնակիչների անձնական ու գույքային անվտանգությունն ապահովելու նպատակով:

2. Տարբեր երկրներում ցրված գաղթական հայերի, ինչպես նաև վտարանդի հայերի անարգել վերադարձը «Թուրքահայաստանի» սահմանները:

3. Պատերազմի ժամանակ թուրքական իշխանությունների կողմից բռնի կերպով Թուրքիայի խորքերն արտաքսված հայերի անարգել վերադարձը «Թուրքահայաստանի» սահմանները, որի վրա Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը պետք է պնդի թուրքական իշխանությունների հետ ունենալիք խաղաղ բանակցությունների ժամանակ:

4. «Թուրքահայաստանի» ժամանակավոր Ժողովրդական կառավարչության կազմակերպումը՝ դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված Հայ ժողովրդի Դեպուտատների Սովետի ձևով:

Կովկասի գործերի Արտակարգ Ժամանակավոր Կոմիսար Ստեփան Շահումյանին հանձնարարում է ամեն տեսակ օգնություն ցույց տալ «Թուրքահայաստանի» բնակչությանը 2-րդ և 3-րդ կետերի իրականացման գործում, ինչպես նաև ձեռնամուխ լինել խաղաղ հանձնաժողով ստեղծման գործում:

²⁸¹ Միմոն Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1998թ., էջ 11-12 և 17:

²⁸² Տ. Սահակյան, «Ցավալի պայմանագրեր», էջ 37-41:

²⁸³ Վ. Բ. Լենին, Երկեր, հ. 4, հրատ. 26, էջ 295-299:

²⁸⁴ Վ. «Документы внешней политики СССР», т. 1, 1960г. (ДВП), стр. 117-119.

Բ. Տ. Սահակյան, «Ցավալի պայմանագրեր», էջ 46-55:

2. Բայց երբ թուրքական ուժերը 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին գրավեցին Բաքուն և ուզում էին շարժվել դեպի Թուրքեստան, Մակեդոնիայում ֆրանսիական բանակը ջախջախեց թուրքական զորքին: Վերջինս նույնքան ծանր պարտություն կրեց նաև Պաղեստինում՝ անգլիացիներից և, ըստ էության, Օսմանյան Թուրքիան արդեն իրապես զգաց Անտանտի կողմից իր կապիտուլացվելու անխուսափելիությունը: Սա թուրքերին ստիպեց դադարեցնել առաջխաղացումը Բաքվից դեպի Թուրքեստան:

3. Ելնելով այս իրավիճակից, Օսմանյան Թուրքիայի երիտթուրքական կառավարությունը Թալեաթի գլխավորությամբ, 1918 թ. հոկտեմբերի 9-ին հրաժարական տվեց, որը Օսմանյան Թուրքիայի ներքին պետաքաղաքական կյանքում խառնաշփոթություն, խուճապ, փոփոխություններ, պաշտոնանկություններ առաջացրեց. նույնիսկ իր պաշտոնից հեռացվեց Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատար, Բաթումի թուրք-անդրկովկասյան, ապա նաև թուրք-հայկական բանակցություններում թուրքական դիվանագիտական պատվիրակության փոխնախագահ, 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում կնքված հայ-թուրքական պայմանագիրը ստորագրած Վեհիբ Մահմեդ փաշան և այլն:

4. 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Օսմանյան Թուրքիան կապիտուլացվեց Անտանտի կողմից ու ինքը կանգնեց փլուզման և վերացման վտանգի առաջ:

Սրանք այն պայմաններն էին, որոնք հնարավորություն տվեցին Հայաստանի Հանրապետությանը խուսափելու թուրքական կործանումից:

Բաթումի հայ-թուրքական պայմանագիրը Օսմանյան Թուրքիայի կողմից Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ ստրկացուցիչ, բռնությամբ կնքված, անհավասար պայմանագիր էր և չէր կարող դիտվել միջազգային իրավունքի աղբյուր այդ երկրների և երրորդ պետությունների հետ ունեցած փոխհարաբերություններում:

1918թ. հոկտեմբերի 30-ին Լեմոնս կղզու Մուդրոս նավահանգստում, «Ազամեմուն» բրիտանական նավի վրա Անտանտի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև կնքվեց զինադադարի հետևյալ պայմանագիրը.

«Հոդված 1. Դարդանեղի ու Բոսֆորի բացումը և ազատ մուտք դեպի Սև ծով: Դաշնակիցների կողմից Դարդանեղի և Բոսֆորի նավահանգիստների ռազմական օկուպացիան:

Հոդված 2. Թուրքական ջրերում ականապատված տեղերի ցուցումը դաշնակիցներին, և ականների ցանցարկման գործում աջակցություն ցույց տալը:

Հոդված 3. Սև ծովում գտնվող բոլոր ականների վերաբերյալ տեղեկությունների հաղորդումը:

Հոդված 4. Բոլոր դաշնակցային ռազմագերիները, բոլոր հայ ռազմագերիները և ներկալվածները պետք է ժողովվեն Կ. Պոլսում, որպեսզի առանց որևէ պայմանների, հանձնվեն դաշնակիցներին:

Հոդված 5. Թուրքական բանակի անհապաղ զորացրումը, բացառությամբ այն զորքերի, որոնք անհրաժեշտ են սահմանները և ներքին կարգը պահպանելու համար ...

Հոդված 6. Այն բոլոր ռազմանավերի հանձնումը, որոնք այժմ գտնվում են թուրքական կամ թուրքերի կողմից գրավված ջրերում...

Հոդված 7. Դաշնակիցներն իրավունք կունենան օկուպացնելու բոլոր ստրատեգիական կետերն այն դեպքում, երբ դաշնակիցների անվտանգության համար հանգամանքները կդառնան սպառնալից:

Հոդված 8. Այժմ թուրքերի զբաղեցրած բոլոր նավահանգիստների և կայանատեղերի ազատ օգտագործումը դաշնակիցների կողմից, և այդ նավահանգիստներից օգտվելու արգելումը թշնամիների համար ...

Հոդված 9. Թուրքիայի նավահանգիստներում և նրա զինանոցներում եղած վերանորոգման բոլոր միջոցների օգտագործումը:

Հոդված 10. Տավրոսի թունելների սիստեմի ռազմական օկուպացիան դաշնակիցների կողմից:

Հոդված 11. Արդեն եղել է հրամանագրված և կշարունակվի թուրքական զորքերի անհապաղ նահանջը դեպի Պարսկաստանի հյուսիս-արևմուտք՝ մինչպատերազմյան սահմանագծից այս կողմ:

Թուրքական զորքերն արդեն ստացել են Անդրկովկասի մի մասը եվանկուացնելու հրաման, ընդ որում, մնացած զորքերը կհեռացվեն, եթե տեղերում իրադրությունը ուսումնասիրելուց հետո, դաշնակիցները ներկայացնեն այդպիսի պահանջ:

Հոդված 12. Ռադիոհեռագրական կայաններն ու կաբելները կդրվեն դաշնակիցների հսկողության տակ: Հսկողության չեն ենթարկվի թուրքական կառավարության ճեպագրերը:

Հոդված 13. Ծովային, ռազմական կամ առևտրական գույքի ավերման արգելումը:

Հոդված 14. Դաշնակիցներին կտրվեն արտոնություններ ածուխ, քսալուղեր, մագուր և ծովային պիտույքներ գնելու համար, (ըստ որում) ծովային պիտույքներ թուրքական աղբյուրներից կարելի կլինի ստանալ երկրի պահանջների ապահովումից հետո: Արգելվում է այդ պիտույքների արտահանումը երկրից:

Հոդված 15. Հսկողության համար դաշնակցային սպաներ կնշանակվեն բոլոր երկաթուղիներում, ներառյալ Անդրկովկասյան ուղիների այն մասերում, որոնք այժմ գտնվում են Թուրքիայի հսկողության տակ և որոնց

կկազմեն ԱՄՆ 90 միլիարդ դոլլար²⁸⁹ : Որոշ հաշվարկներով, «Օսմանյան կայսերության տարածքում միայն հայկական եկեղեցիների և վանական համալիրների, այստեղ պահվող ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա սպասքների, ձեռագիր մատյանների, արվեստի զանազան գործերի, հնագույն առարկաների, ազգային-պետական կալվածքների արժեքը կազմում էր նվազագույնը 100 միլիարդ դոլլար»²⁹⁰: Անահիտ Աստոյանի հաշվումներով, միայն «հատուկ կազմակերպության» («Թեշքիլաթ-ը մահսուսե») հրոսակներին հայերի թալանից բաժին է հասել 4 միլիարդ 500 միլիոն օսմանյան ոսկի»²⁹¹: Պատմաբան Հ.Գ. Ինճիկյանի հաշվումներով Հայոց ցեղասպանության հետևանքով կոդոպուտի և ոչնչացման են ենթարկվել հայկական 66 քաղաքներ, 2500 գյուղեր, 2000 եկեղեցիներ ու վանքեր, 1500 դպրոցներ ու վարժարաններ²⁹²: Մեվլան զադե Բիֆաթը 1928թ. մարդկության անարգանքի սյունին է գամել Օսմանյան կայսրապետության երիտթուրքական կառավարությանը՝ իր գործած ոճրագործությունների համար, գրելով. «20 տարի առաջվա հուլիսի՝ 10-ը...այդ օրերը նկարագրելու կարիք չկա. դրոշակների առատություն, ծայրահեղ երեսառածություն, թմբուկի եւ սրինգի աղմուկին խառնվող կեցցեների ձայներ...մեր երեւակայության մեջ լսում ենք՝ կեցցե Նազըմ, կեցցե Էնվեր, ի վերջո՝ թալեաթներ, բեհաեդդին շաքիրներ, ջեմալներ... նվիրական իթթիհատ կուսակցություն, ամեն տեղ մի փոքրիկ Նիազի, Էնվեր, Թալեաթ, Նազըմ, Ջեմալ, Բեհաեդդին...իթթիհատի ակումբներ... ավելի ուշ, տարիներ անց, այս աղմուկներից ի՞նչ մնաց, այս մարդիկ ի՞նչ եղան... խոր լռություն... ցիր ու ցան մի քանի գերեզմաններ... սրանցից ամեն մեկը՝ անխնամ ու աննշան գերեզմաններում ննջողներ, ժամանակին մի ահագին կայսրության հողն ու քարը տակնուվրա արած, հունդի փոխարեն թույն սերմանած, անձրեւի փոխարեն փորձանքներ տեղացած, հունձքի փոխարեն չարիք հնձած, կալի փոխարեն անիրավություններ դիզած: Նրանց ուտելիքը՝ մարդկային մարմիններն էին, խմածները՝ արյուն-արցունք, շնչածները՝ վառողի ծուխ, արդարությունները՝ կախաղան, եղբայրությունները՝ տեղահանում, հավասարությունները՝ սպանություն եւ ազատությունները՝ բանտախորշեր: Ավելի քանդեցին, քան կառուցեցին, մեկ հոգու բարիք էին անում, 5000 հոգու սիրտն էին

²⁸⁹ Гайк Казарян, "Геноцид армянского народа в Османской империи", Ереван, 2004г., с. 38

²⁹⁰ ա) Հայկազ Գ. Ղազարեան, «Ցեղասպան թուրքը», Պէյրուք, 1968թ., էջ 212 և 217:
բ) Անահիտ Աստոյան, «Դարի կողոպուտը. հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923թթ.», Երևան, 2013թ., էջ 146:

²⁹¹ Անահիտ Աստույան, նշվ. աշխ., էջ 151:

²⁹² Հ.Գ. Ինճիկյան, «Օսմանյան կայսրության անկումը», Երևան, 1984թ., էջ 301:

խանձում, մեկ հոգու կյանքն էին փրկում, 5000 անմեղների արյունն էին ծծում, մեկ բարիքի դիմաց հազար չարիք էին գործում: Ժամանակին մեռածների ոսկորներից ապարանքներ շինեցին, իրենց բարձերը որբերի մազերով լցրեցին եւ սենյակները այրիների քողերով զարդարեցին: Սովա-հարների ճիշը նրանց երաժշտության ձայն էր թվում: Որբերի արյունները գավաթների մեջ լցրեցին ու նահատակների վերջին շունչը համադամի տեղ գործածեցին, հայրենիքի կյանքը խաղի սեղանի վրա վաճառեցին, թղթի փոխարեն կյանքեր կործանեցին, մահ սփռեցին, դրամի փոխարեն կյանք խլեցին եւ հարստության համար ամբողջ մի կայսրություն կորցրեցին: Նրանց զբոսավայրը պատերազմական ճակատներն էին, իսկ դիտած-ները՝ մահասփյուռ վայրերը, ժամանցները՝ հրկիզված վայրերն էին, իսկ տեսարանները՝ ոճիրներ, կարդացածները՝ մահավճիռներ, գրածները՝ պատերազմական հրահանգներ, իսկ ծրագրերը՝ դավադրություն ու ընդ-հանուր ջարդ: Այժմ ամեն մեկը մի անկյունում... մեկը սպանված, մյուսը հանուր ջարդ: Այժմ ամեն մեկը թշնամու գնդակով, մյուսը բարեկամի, մեկը կախաղան հանված, մեկը՝ թշնամու գնդակով, մյուսը բարեկամի, մեկը Թուրանի լեռներում, մյուսը՝ գերմանական հողում: Յուրաքանչյուրը տար-բեր մահերով մեռնող եւ անհետացող այս մարդիկ, ահա այս ոճիրները բեր մահերով մեռնող եւ անհետացող այս մարդիկ, ահա այս ոճիրները, գործած թշվառներն էին, այն թշվառները, որոնք հիմա անհիշատակ, աննշան եւ անխնամ գերեզմանների մեջ, հիշվում են սոսկ անցյալի մա-հազդները չմոռանալու համար, եւ պատկերացրեք, որ սրանց ոչնչից ամեն ինչ ու ամեն ինչից ոչինչ դառնալու համար պահանջվել էր 8-10 տարի»²⁹³:

Մուդրոսի 1918թ. հոկտեմբերի 30-ի զինադադարից 15 օր հետո, Օսմանյան կայսրության հարավարևելյան հատվածում, որի մասնատվածությունը համապատասխանում էր Բրիտանիայի պառլամենտի համայնքների պալատում, պատգամավոր Ռայթը երկրի վարչապետ Արթուր Ջեյմս Բալֆուրին հարցապնդում առաջարկեց Օսմանյան կայսրության հետ հաշտության հիմնահարցը բնարկելու և պարտադիր կարգով արևմտահայության բնաջնջման մեջ մեղավոր լինող պատասխանատվության անհրաժեշտությունը շեշտանձանց դատական պատասխանատվության անհրաժեշտությունը շեշտելու վերաբերյալ, որին Բալֆուրը պատասխանել էր. «.... Իր հարգարժանի բարեկամ Ռայթի այդ առաջարկությանն ինքը վերաբերվում է հաճախ քննարկելով»²⁹⁴։ Գերմանացի և Ֆրանսիացի զինուկականներ Յոզեֆ Մարկ-Վալթերը և Ժակ դե Մորգանը հրապարակավ պահանջում էին, որ հայաստանում և Ժակ դե Մորգանը հրապարակավ պահանջում էին, որ հայաստանում

²⁹³ Մելլան Զատե Բիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 171-172 (արևմտահայերենից արևելահայերենի վերածեց- Տ.Ս.):

294 րենի վերածեց- Տ.Ս.):
ա) Ջ. Կիրակոսյան, «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ», գիրք
II, Երևան, 1983թ., էջ 174:
բ) «Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարական փաս-
տաթղթերի» (առաջաբ., թարգմ. և ծանոթ. Ա.Հ. Փափազյանի), Երևան, 1988թ.,
էջ 12:

պանության ոճրագործներին հանձնեն միջազգային ռազմական դատա-
րանին: Օսմանյան կայսրության նախկին վարչապետ Թեվֆիկ փաշան
պահանջում էր ստեղծել միջազգային հանձնաժողով՝ հետազոտելու հա-
մար հայերի բնաջնջման իրողությունը. «Միայն այդ ճանապարհով Եվրո-
պան կարող է իմանալ ճշմարտությունը: Մենք ոչ միայն չենք ժխտում Հա-
յաստանում տեղի ունեցած ծանր իրադարձությունները, այլև խորապես
ցավում ենք դրանց համար: Մենք այժմ դատում ենք նրանց, ովքեր պա-
տասխանատվություն են կրում»²⁹⁵. – ասում էր նա: ԱՄՆ-ի Հայկական Ազ-
գային Խորհուրդը պահանջում էր նման դատավարություն կազմակերպել
Անտանտի պետությունների մասնակցությամբ²⁹⁶: Օսմանյան պառլամեն-
տի սենատի նախագահ, նախկինում երիտթուրքական գործիչ Ահմեդ Ռի-
զան 1918թ. դեկտեմբերի 2-ին հրապարակավ ասաց. «Պատերազմին մեր
մասնակցությունից մինչև Թալեաթ փաշայի կառավարության անկումը (7
հոկտեմբերի 1918թ.) կառավարության կողմից գործված սխալների ու ո-
ճիրների, ջարդի, հրապարակային ոճրագործությունների, կալվածքների
ու շենքերի բռնագրավումների, հարստահարությունների համար դատա-
խազությունից պահանջել եմ դատ բացել և ժամ առաջ երևան հանել ոճ-
րագործներին և արդարադատության հանձնել»²⁹⁷: Հալեպի, Կոնիայի կու-
սակալ Ջելալ Բեյը հայության բնաջնջման մասին նշել է. «Եթե աշխարհի
վրա մեր թշնամիները իրար միանային մեր դեմ և ուզեին այսպիսի մեծա-
գույն կորուստ պատճառել մեզ, պիտի չկարողանային հաջողել ... հանրա-
յին հարստության գրեթե քառորդը հայերի ձեռքին էր: Հայերն իրենց ձեռ-
քում ունեին երկրի վաճառականության և արդյունագործության գրեթե
կեսը: Բնաջնջել հայերին՝ համագոր է կայսրության քանդումին, մի կո-
րուստ, որը կարելի պիտի չլինի վերագտնել դարերի ընթացքում»²⁹⁸:

²⁹⁵ "The New York Times", 13.3.1919.

[illegible]

301 Նույնը, No 7, 15.12.1918թ.:
302 Արամ Անտոնյան, նշվ. աշխ. էջ 241-242:
177

Օսմանյան վարչապետ Դամադ Ֆերիդ փաշան 1919թ. հունիսին, վերջ-
նելով վերոհիշյալ դատարանների դատավճիռները, շտապեց Փարիզ
հաշտության վեհաժողովին ներկայացնելու համար: Փարիզում Չորսի
խորհուրդը (Անգլիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Իտալիա) ծայրաստիճան անշուք
ընդունեց թուրքական պատվիրակությանը: Ընդունելության ընթացքում
Դամադ Ֆերիդ փաշան նշեց, որ իր երկիրը I համաշխարհային պատե-
րազմի մեջ ներքաշելու և հայերի տեղահանությունների, կոտորածների
համար ամբողջ պատասխանատվությունն ընկած է երիտթուրքական
կառավարության և նրանց հանցավոր կուսակցության վրա, որոնց պա-

303 «The New York Times», 7.12.1918.
304 «Հայերի Ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարական փաստաթղթերի», էջ 29-180:
305 Ցեղասպանության փաստաթղթեր, էջ 152:

305 Տ.Սահակյան, «Ցավալի պայմանագիր», հշ

Անտանտը նախապատրաստական աշխատանքներ էր մատուցում 1919թ. հունիսին՝ Վերսալում և 1920թ. օգոստոսին՝ Սերում պարտված պետու-
թյունների հետ հաշտության պայմանագրերի կնքման ուղղությամբ: Հայ-
կական հարցը միացյալ Հայաստանի ստեղծման տեսլականով ակնկալ-
վում էր լուծել Սերի համաժողովում՝ 1920թ. ամռանը: Մինչ այս հարցերին
անդրադառնալը, մի քանի խոսք ասենք Հայկական հարցի՝ այդ դրությամբ
միակ իրական ձեռքբերման՝ 1918թ. մայիսի 28-ին հիմնադրված անկախ
Հայաստանի Հանրապետության զարգացման և հետագա ճակատագրի
մասին: 1918թ. հունիսի 4-ի դրությամբ, երբ կնքվեց հայ-օսմանյան հաշ-
տության պայմանագիրը, Հայաստանի Հանրապետությունն ուներ ընդա-
մենը 9000 կմ² տարածք: 1919թ. ապրիլի 28-ին Կարսի մարզը՝ 18734 կմ²
տարածքով, անգլիացիների օգնությամբ, միացվեց Հայաստանի Հանրա-
պետությանը³⁰⁷: Մայիսի 27-ին ՀՀ-ին միացավ Սուրմալուն՝ 4000 կմ² ³⁰⁸:
1919թ. մայիսի 3-ին Երևանի շրջանի գորապետ Դրոն և անգլիական զենե-
րալ Դեյն ստորագրեցին հրաման. «Նախիջևանը Հայաստանի Հանրապե-
տությանը միացնելու և այնտեղ կարգ ու կանոն հաստատելու մասին»³⁰⁹:

բ) Տ.Սահակյան, «Ցավալի պայմանագրեր», էջ 155-156:
գ) Տ.Սահակյան, «Վուդրո Վիլսոն. Մարդը և քաղաքագետը», Երևան, 2006թ., էջ 16-17:
դ) Տ.Սահակյան, «Վուդրո Վիլսոն. Մարդը և քաղաքագետը», էջ 159-160:

308 Սիմոն Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 318:

որ»»». Երևան, 2002թ., էջ 93, 99

տարմագրերը ստացել էր 1918թ. դեկտեմբերի 7-ին: Այն Փարիզ հասավ 1919թ. փետրվարի 4-ին³¹⁷, որտեղ նրան միացավ Հայ ազգային պատվիրակությունը՝ Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ (վերջինս կենտրոնացված էր արևմտահայության խնդիրների վրա): Շուտով Ավ. Ահարոնյանը և Պ. Նուբարը պայմանավորվեցին երկու պատվիրակությունները միավորել մեկ «Ամբողջական Հայաստանի Պատվիրակության» մեջ: Եվ արդեն 1919թ. փետրվարի 12-ին, Ահարոնյանի և Նուբարի ստորագրությամբ, Ամբողջական Հայաստանի պատվիրակությունը (այսուհետև՝ ԱՀԴ) Փարիզի հաշտության վեհաժողովին ներկայացրեց հայկական պահանջների վերաբերյալ հետևյալ հուշագիրը՝

1. Ճանաչել Հայկական անկախ պետությունը, որը բաղկանալու էր Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Խարբեռլի, Սեֆաստիայի, Էրզրումի, Տրապիզոնի վիլայեթներից, Կիլիկիայից՝ Մարաշից, Սսից, Ջեբելբերեքեթից, Ադանայից, Հայաստանի Հանրապետությունից, ընդգրկելով Երևանի նահանգը, Թիֆլիսի նահանգի հարավային մասը, Ելիզավետպոլ նահանգի հարավ-արևմտյան մասը և Կարսի մարզը:

2. Հայկական պետությունը դնել Անտանտի և Ազգերի Լիգայի հոգատարության տակ:

3. Հաշտության վեհաժողովի կողմից առանձին մանդատ հանձնել այդ պետություններից մեկին՝ օժանդակելու Հայաստանին անցումային շրջանում: Մանդատի տևողությունը սահմանել առնվազն 20 տարի:

4. Սահմանել հատուցում հայերի տեղահանության, կոտորածների, սեփականության հափշտակության և այլ վնասների համար:

5. Մանդատատեր պետությունը պետք է թուրքերին հարկադրի դատարկել հայկական հողերը, ձեռնարկի բնակչության զինաթափում, պատժի ջարդարարներին ու հայերի հանդեպ անօրինականություններ կատարածներին, երկրից վտարի կարգազանցներին, թուրք վերաբնակիչներին՝ մուհաջիրներին: Հայկական ծագմամբ անձինք պետք է ազատ լինեն 5 տարվա ընթացքում ընդունելու իրենց բնակված երկրների կամ էլ Հայաստանի քաղաքացիություն³¹⁸:

Փարիզի (Վերսալի) հաշտության վեհաժողովում Հայաստանի Հանրապետությունը չճանաչվեց հաշտության կողմ: Այնտեղ չքննարկվեց նաև Օսմանյան կայսրության հետ հաշտություն կնքելու հարցը: Այդ հարցերը, այլ մի շարք համաժողովներում քննարկվելուց հետո, պետք է ներկայացվեին մեկ այլ վեհաժողովի լուծմանը, որը, մեկ տարի անց, տեղի ունեցավ

³¹⁷ «Հայրենիք» (օրաթերթ), 1919թ., փետրվարի 27-ի և մարտի 2-ի առաջին էջեր:

³¹⁸ Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 362-363:

Սևրում (1919թ. հունիսի 28-ի Վերսալի վեհաժողովից մինչև 1920թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի վեհաժողովն ընկած ժամանակաշրջանում Հայկական հարցի շուրջ Անտանտի և ամբողջական Հայաստանի պատվիրակության կատարած նախապատրաստական աշխատանքների մասին տե՛ս Տիգրան Սահակյան, «Ցավալի պայմանագրեր», էջեր 178-262³¹⁹: Այստեղ սահմանվեց, անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ 1920թ. ապրիլի 18-ից 26-ը ներառյալ Իտալիայի Սան Ռեմո քաղաքում տեղի ունեցած Անտանտի տեղաբնակների Գերագույն խորհրդի կոնֆերանսում վճռորոշաբար քննության առնվեց Հայկական հարցի ճակատագիրը: Մասնավորապես կոնֆերանսի 1920թ. ապրիլի 25-ի նիստում Անտանտը որոշեց.

«1. Դիմել ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնին՝ ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատն ընդունելու այն սահմաններում, որոնք տրված են Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագծի առաջին տարբերակում:

2. Եթե ԱՄՆ-ն չկամենա ընդունել մանդատը, ԱՄՆ-ի նախագահին խնդրել հանդես գալու իբրև միջնորդ Հայաստանի սահմանների հարցում, ինչպես ասված է ստորև բերվող նախագծային հոդվածում:

3. Հետևյալ իմաստով հոդվածը պետք է մտցվի հաշտության պայմանագրում՝ Հայաստանի վերաբերյալ:

Թուրքիան, Հայաստանը և մյուս բարձր պայմանավորվող կողմերը համաձայն են դիմել ԱՄՆ-ի նախագահի միջնորդությանը Թուրքիայի և Հայաստանի սահմանների հարցում՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում և ընդունել այդ առթիվ նրա որոշումը, ինչպես նաև որպես պայման, որ նա կառաջարկի դեպի ծով Հայաստանի անկախ ելքի մասին: Մինչև միջնորդությունը, Թուրքիայի և Հայաստանի սահմանները պիտի մնալու են ներկա վիճակում: Հայաստանի սահմանները հյուսիսում և արևելքում, այն է՝ Հայաստանի և Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև տրվելու են Անտանտի գերագույն խորհրդի կողմից մինևույն ժամանակ, ինչ-որ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև, չունենալով նույնիսկ այդ մասին կովկասյան երեք պետությունների կամավոր համաձայնությունը...»³²⁰:

Վերջապես, 1920թ. ապրիլի 26-ին Սան Ռեմոյի կոնֆերանսը ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնին ուղարկեց վերոհիշյալ նամակը: Նախագահ Վիլսոնը Հայաստանի մանդատի ընդունման առաջարկով նամակ հղեց ԱՄՆ

³¹⁹ Տ. Սահակյան, «Ցավալի պայմանագրեր», էջ 178-262:

³²⁰ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության վաստաթղթերում» («ՀՄԴ և ՍԱՔՓ»), ժողովածու կազմել են Զ.Ս. Կիրակոսյանը և Ռ.Գ. Սահակյանը, Երևան, 1972թ., էջ 669-670:

Կոնգրեսի գույգ պալատներին, որում ասված էր. «Բ պատասխան Սան Ռեմոյի Խորհրդի խնդրագրի, հորդորում և պահանջում եմ կոնգրեսից՝ Գործադիր իշխանությանը անհետաձգելիորեն թույլատրել ընդունելու Հայաստանի մանդատը: Ես այս առաջարկությունը կատարում եմ լրջագույն հավատով, որ կլինի Միացյալ Նահանգների ժողովրդի փափագը և որ այն կկատարվի... Մեր կողմից Հայաստանի անկախության ճանաչումը նշանակում է իսկական ազատություն և երաշխավորված երջանկություն նրա ժողովրդի համար, թե մենք համարձակորեն ստանձնենք Հայաստանի կառավարման պարտավորությունները և մանդատատիրոջ դժվարին դերակատարումը»³²¹: ԱՄՆ-ի սենատը 1920թ. հունիսի 1-ին մերժեց Հայաստանի մանդատի ընդունումը³²²: Սակայն, չնայած դրան, ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնը համաձայնվեց հանդես գալու որպես իրավարար (միջնորդ) հայ-թուրքական սահմանատման հարցում: Այսինքն, հենց Սան Ռեմոյի համաժողովում Անտանտի Գերագույն խորհրդի կողմից 1920թ. ապրիլի 25-26-ին վերջնաճախագծված ու ընդունված վերոհիշյալ որոշումն էլ, ԱՄՆ-ի նախագահին հղված խնդրագրով հանդերձ, դարձավ հետագայում՝ 1920թ. նոյեմբերի 22-ին, ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնի կայացրած «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման, դեպի ծով Հայաստանի ելքի և հայկական սահմաններին հարակից թուրքական տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ որոշման» միջազգային-իրավական հիմքը:

ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի հիշյալ որոշումը ներկայումս գործող միջազգային-իրավական կարևորագույն վավերագիր է, որն ունի իր երևան գալու ուշագրավ հետևյալ պատմությունը. 1920թ. ապրիլի 26-ին Անտանտի գերագույն խորհուրդը խնդրագիր ուղարկեց ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո թոմաս Վիլսոնին որպես միջնորդ (իրավարար) հանդես գալու Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման վեճի հանգուցալուծման հարցում: Դրանից անմիջապես հետո, Անտանտի գերագույն խորհուրդը ձեռնամուխ եղավ նաև կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը Օսմանյան Թուրքիայի պատվիրակությանը 1920թ. մայիսի 11-ին պաշտոնապես հանձնելու գործին: Տակավին Սան Ռեմոյի համաժողովի 1920թ. ապրիլի 20-ի աշխատանքների ընթացքում Անտանտի գերագույն խորհուրդը Օսմանյան Թուրքիայի պատվիրակությանն այդ նպատակով կանչել էր Փարիզ: Թուրքական պատվիրակությունը Փարիզ եկավ 1920թ. մա-

³²¹ Andranik Massis, "The Question of the American Mandate over Armenia", 1980, Nicosia-Cyprus, p. 147-148.

³²² ա. Նոյնը, էջ 152, 167:

Բ. Տ. Սահակյան, «Ցավալի պայմանագրեր», էջ 229-230:
184

յիսի 10-ին, իսկ հաջորդ օրը՝ մայիսի 11-ին, Ֆրանսիայի պրեմիեր մինիստր Միլերանի ձեռքից ստացավ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը և հարակից մյուս փաստաթղթերը, այդ ընթացքում ոչ մի դիտողություն, բողոք, անհամաձայնություն չհայտնելով ինչպես պայմանագրի նախագծի, այնպես էլ Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման վեճի լուծման հարցում ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի՝ որպես միջնորդ (իրավարար) հանդես գալու վերաբերյալ, այսինքն՝ օսմանյան կայսերական կառավարությունն իր համաձայնությունը տվեց հիշյալ միջնորդ առաքելության իրականացման հարցում: Անտանտի գերագույն խորհրդում նախագահող Միլերանի կողմից Օսմանյան Թուրքիայի պատվիրակությանը հիշյալ փաստաթղթերը հանձնելու արարողությանը հրավիրված էր և մասնակցեց նաև Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը. «Միլերանը հինգ թուրքի խոսքով՝ Տեֆֆիկ փաշային և իր ընկերներին (4 հոգի) յանձնեց խաղաղութեան պայմանագիրը, որը Տեֆֆիկ փաշան դողդոջուն ձեռքով ընդունել էր, յայտնելով, թե պատ-³²³րաստ են այն քննել և պատասխան տալ մի ամսում»,-գրում է Ավետիս Ահարոնյանը:

Ահաբոնյանը:
Օսմանյան Թուրքիայի համաձայնության առկայությունից հետո ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնը նոր միայն 1920թ. մայիսի 17-ին հոժարակամություն հայտնեց հանդես գալ որպես միջնորդ (իրավարար) Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման վեճի լուծման հարցում³²⁴: Այդ մասին նախատանի միջև սահմանատման վեճի լուծման հարցում³²⁴: Այդ մասին նախագահ Վիլսոնը հիշատակում է 1920թ. նոյեմբերի 22-ին իր կայացրած միջնորդ որոշման սկզբնամասում, որտեղ նշված է. «... Նկատելով, որ 1920թ. ապրիլի 26-ին Դաշնակից պետությունների գերագույն խորհուրդը Սան Ռեմոյի իր ժողովում ԱՄՆ-ի նախագահին հրավեր ուղղեց միջնորդ վճիռ տալու էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի չորս վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի սահմանատման հարցում, նկատելով, որ 1920թ. մայիսի 17-ին այս հրավերն ընդունած լինել հայտնող պատասխանս հեռագրել եմ Փարիզում Անտանտի պետություններին հաղորդելու նպատակով»³²⁵:

³²³ Աւետիս Ահարոնեան, «Մարդաբալատից մինչև Սեւ եւ Լոզան», Պոսթըն, 1943թ., էջ 75-76.

323 Աւետիս Սահարնեան, «Սահարնեան»
1943թ., էջ 75-76,
324 ա. Decision of President Wilson respecting the Frontier between Turkey and
Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarization of Turkish
Territory adjacent to the Armenian Frontier, Washington, November 22, 1920, p.1.
p. Edwin L. James, "President agrees to fix boundaries of New Armenia", The New
York Times, May 23, 1920, p.1.
325 "Wilson", p.1.

³²⁵ "Decision of President Wilson..." , p.1.

Սերի պայմանագրի կնքումից (1920թ. օգոստոսի 10-ին) դեռ 83 օր առաջ, այսինքն՝ 1920թ. մայիսի 17-ին, ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնը համաձայնություն տվեց հանդես գալ որպես միջնորդ Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման վեճի լուծման հարցում (ինչպես ինքն է գրում՝ «միջնորդ լճիո տալու»³²⁶ համար): Այս մասին Փարիզում ԱՄՆ-ի դեսպանը Անտանտի գերագույն խորհրդի նախագահող, Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր Միլերանին հղած նամակում հաղորդեց հետևյալը. «Ի պատասխան Հայաստանի սահմանատման վերաբերյալ նոտայի, որը նախագծվել և վավերացվել է ապրիլի 25-ին (1920թ.-Տ.Ս.) Սան Ռեմոյի համաժողովում, և որի տեքստը Վաշինգտոն է հաղորդվել Հռոմում ԱՄՆ-ի դեսպան Ռոբերտ Անդրվուդ Ջոնսոնի կողմից, Ձերդ գերազանցությանը պատիվ ունեմ հայտնելու առ այն, որ Գերագույն խորհրդի բանաձևած խնդիրը, որով նախագահ Վիլսոնից խնդրվում է որակյալ միջնորդություն իրականացնել Հայաստանի սահմանատման հարցում, նախագահ Վիլսոնն իրազեկում է, որ ինքը սիրով ընդունում է այդ դերակատարությունը: Հարկ եմ համարում ավելացնել, որ նախագահ Վիլսոնը գոհունակությամբ է ընդունում այս հնարավորությունը Հայաստանի ժողովրդին ծառայություն մատուցելու համար: Հաղորդելով սույն որոշումը Ձերդ գերազանցությանը, պատիվ ունեմ Ձեզ խնդրել այն փոխանցելու Սան Ռեմոյում ներկայացված տեղություններին»³²⁷:

Մտանձնելով Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման և դեպի ծով Հայաստանի ելքի հարցի լուծման միջնորդի դերակատարումը, ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնը 1920թ. հուլիսին պետքարտուղարությունում ստեղծեց «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման միջնորդ կոմիտե», որի ղեկավար նշանակվեց Մերձավոր ու Միջին Արևելքի պատմության և քաղաքագիտության մասնագետ, Վիսքոնսինի, իսկ հետագայում նաև Կոլումբիայի համալսարանի պրոֆեսոր Վիլյամ Վեստերմանը։ Կոմիտեի անդամ էր պրոֆեսոր Լավրենս Մարտինը (ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության Մերձավոր Արևելքի բաժնից)։ «Կոմիտեն» մեծ աշխատանք կատարեց։

1920թ. հուլիսի 22-ին Օսմանյան կայսրության գլուխ սուլթան Մահմուդ 6-րդի խորհուրդը 49 կողմ և 1 դեմ ձայների հարաբերակցությամբ քվեարկեց հոգուտ Սերի պայմանագրի ստորագրման և այդ կապակցությամբ ոչ մի առարկություն կամ անհամաձայնություն չհայտնեց Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման վեճի լուծման գործընթացի և ԱՄՆ-ի

նախագահ Վիլսոնի կողմից այդ հարցում միջնորդի (իրավարարի) դերակատարման վերաբերյալ³²⁸ :

կատարման վերաբերյալ³²⁰։

1920թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի Սեր արվարձանում կնքվեց հաշտության պայմանագիր՝ մի կողմից գլխավոր դաշնակից տերություններ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, նրանց դաշնակիցներ Հայաստանի Հանրապետության, Բելգիայի, Հունաստանի, Հեջասի, Լեհաստանի, Պորտուգալիայի, Ռումինիայի, Սերբա-Խորվաթա-Սլովենական պետության, Չեխոսլովակիայի և մյուս կողմից՝ Օսմանյան Թուրքիայի միջև։ Սերի պայմանագրի մասին հանգամանակից տե՛ս մեր «Ցափալի պայմանագրեր»³²⁹ և «Վուդրո Վիլսոն. մարդը և քաղաքագետը»³³⁰ աշխատությունները։ Այստեղ, սակայն, հարկ է նշել, որ եթե Սերի պայմանագիրն ընդգրկում է Անտանտի տերությունների, նրանց դաշնակիցների (մի կողմից) և Օսմանյան կայսրության միջև (մյուս կողմից) հաշտության համապարփակ, բազմազան հիմնադրույթներ, այդ թվում նաև Հայաստանին վերաբերող նորմեր (3-րդ մասի 6-րդ բաժին, 88-93-րդ հոդվածներ), ապա ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնի կողմից Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման վերաբերյալ կայացվելիք միջնորդ որոշումն իր մեջ ներառելու էր միայն թուրք-հայկական սահմանատման հարցը։ Սերի պայմանագիրը և Վիլսոնի կողմից կայացվելիք միջնորդ որոշումը միմյանցից անկախ միջազգային-իրավական փաստաթղթեր են։ Այլ կերպ ասած, ոչ թե Սերի պայմանագիրն է ընկած Վիլսոնի կողմից կայացվելիք որոշման հիմքում, այլ՝ 1920թ. ապրիլի 26-ին Անտանտի գերագույն խորհրդի կողմից ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնին ուղղված խնդրագիրը, որով վերջինս հրավիրվեց որպես միջնորդ հանդես գալու Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման հարցում։ Սակայն Սերի պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող 88-93-րդ հոդվածները լրացուցիչ կերպով հավաստում են հետևյալ հանգամանքները՝

1. Որ Թուրքիան և Դաշնակից տերությունները (Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան) ճանաչում են Հայաստանը որպես ազատ և անկախ պետություն (Սերի պայմանագրի 88-րդ հոդված):

2. Որ Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և բարձր պայմանավորվող կողմերը (Անտանտի գլխավոր տերություններն ու նրանց դաշնակիցները) համաձայն են Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները

326 Նույն տեղում:

³²⁷ Edwin L. James, p.1.

³²⁸ Salahi Ramsdan Sanyel, "Turkish Diplomacy 1918-1923, Mustafa Kemal and the Turkish National Movement", London, 1975, p.82.

329 Տիգրան Սահակյան, «Յալալի պայմանագրեր», էջ 98-302:

329 Տիգրան Սահակյան, «Յաւլալի պայմանագրեր», էջ 98-302:
330 Տիգրան Սահակյան, «Վուրդո Վիլսոն. մարդը և քաղաքագետը», Երևան, 2006,
էջ 51-94:

բում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատույնը թողնել ԱՄՆ-ի ու
 ԵՄ-ի ընդունել ինչպես նրա որոշումը, նույնպես և այն բոլոր միջո-
 ցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք
 տալու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տարածքների ա-
 պառազմականացման վերաբերյալ (Սևրի պայմանագրի 89-րդ հոդված):
 Այս հոդվածում Օսմանյան Թուրքիան ևս մեկ անգամ կրկնում է, որ ինքը
 համաձայն է թուրք-հայկական սահմանատման վեճի լուծման հարցում
 ԱՄՆ-ի նախագահի, որպես միջնորդի (իրավաբարի), մասնակցությանը
 և պարտավորվում է ընդունել այդ հարցի վերաբերյալ նախագահ Վիլսո-
 նի կողմից կայացվելիք որոշումը:

3. Թուրքիան արդեն Սևրի պայմանագրի ստորագրման օրը՝ 1920թ. օգոստոսի 10-ին, հայտարարում է, որ այն դեպքում, եթե Վիլսոնի կողմից կայացվելիք միջնորդ որոշմամբ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի նահանգներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանագիծը որոշելիս հիշյալ նահանգների ամբողջ տարածքը կամ նրա մի մասը հանձնվի Հայաստանին, ապա Թուրքիան այդ որոշման ընդունման օրվանից սկսած հրաժարվում է Հայաստանին հանձնված տարածքների նկատմամբ իր ունեցած բոլոր իրավունքներից և իրավահիմունքներից (Սևրի պայմանագրի 90-րդ հոդված)։ Քանի որ Վիլսոնի միջնորդ-որոշումն ընդունվեց 1920թ. նոյեմբերի 22-ին, հետևաբար, ըստ Թուրքիայի այդ հայտարարության, հենց այդ օրվանից սկսած Թուրքիան հրաժարվում է Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի 90 000ք/կմ այն տարածքներից, որոնք որ Վիլսոնի որոշմամբ հանձնվեցին Հայաստանին (Հայաստանի Հանրապետությանը)։

4. Օսմանյան Թուրքիան համաձայնվում է, որ եթե Վիլսոնի միջնորդ որոշմամբ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի տարածքների մի մասը հանձնվի Հայաստանին, ապա սահմանագծման հանձնաժողովը, որի կազմը կորոշվի հետագայում, կստեղծվի 3 ամսվա ընթացքում այն բանից հետո, երբ արդեն ընդունված կլինի Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանագիծ անցկացնելու վերաբերյալ Վիլսոնի միջնորդ որոշումը (Սերի պայմանագրի 91-րդ հոդված):

5. Օսմանյան Թուրքիան համաձայնվում է, որ պետզի Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմաններն ըստ պատկանելւոյն կորոշվեն շահագրգռված պետությունների ընդհանուր համաձայնությամբ: Երբ Վիլսոնի միջնորդ որոշումն արդեն ընդունված կլինի, և եթե դրանից հետո այս կամ այն շահագրգռված պետությունները չեն կարողանա ընդհանուր համաձայնությամբ որոշել իրենց սահմանագիծը, վերջինս կորոշեն գլխավոր դաշնակից տերությունները՝ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտա-

լիան, Ճապոնիան, որոնք, դրա հետ միասին, պետք է հոգ տանեն սահմանազատումը տեղում գծանշելու մասին (Մևրի պայմանագրի 92-րդ հոդված):

ված):

Սևրի պայմանագրի 88-92-րդ հոդվածները լրացուցիչ կերպով ցույց են տալիս, որ Օսմանյան թուրքիան իր լիովին համաձայնությունն էր տվել Թուրքիայի և Հայաստանի միջև էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի նահանգներում սահմանատման, դեպի ծով Հայաստանի ելքի և հայկական սահմաններին հարակից թուրքական տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ վեճում ԱՄՆ-ի նախագահի, որպես միջնորդի (իրավաբարի), մասնակցությանը և դեռևս 1920թ. օգոստոսի 10-ին վաղօրոք հայտարարել էր նախագահ Վիլսոնի կողմից ընդունվելիք միջնորդ որոշմանը ենթարկվելու և նրա ընդունման օրվանից պարտադիր ի կատար ածելու մասին: Սակայն, եթե անգամ Սևրի պայմանագրից բացակայելին նրա վերոհիշյալ 88-93-րդ հոդվածները կամ, որ նույնն է, եթե այդ պայմանագիրը չվավերացվեր (ինչպես որ եղավ հետագայում), ապա, միևնույն է, նազիրը չվավերացվեր (ինչպես որ եղավ հետագայում) ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնի կողմից հանգամանքները չէին կարող ազդել ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնի կողմից 1920թ. նոյեմբերի 22-ին կայացված «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման, դեպի ծով Հայաստանի ելքի և հայկական սահմաններին հարակից թուրքական տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ որոշման» ընդունման և նրա վավերականության վրա, քանզի Վիլսոնի միջնորդ որոշման միջազգային-իրավական հիմքն ու աղբյուրը (հիմնադրյուրը) Անտանտի գերագույն խորհրդի կողմից 1920թ. ապրիլի 26-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնին հղված խնդրագիրն է, որով վերջինս հրավիրվեց որպես միջնորդ (իրավաբար) հանդես գալու Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման վեճի լուծման հարցում: Խնդրագիր-հրավեր, որը նախագահ Վուդրո թովմաս Վիլսոնն ընդունեց 1920թ. մայիսի 17-ին, երբ դեռ 83 օր կար մինչև Սևրի պայմանագրի ստորագրումը, թող որ նաև Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության կողմից: Իսկ երբ 1920թ. հոկտեմբերի 18-ին Անտանտի գերագույն խորհուրդը Վաշինգտոնում նախագահ Վիլսոնին հանձնեց Սևրի պայմանագրի պաշտոնական մեկ օրինակը³³¹, ԱՄՆ-ի պետքարտուղարությունում գործող «Թուրքիայի և Հայաստանի սահմանատման միջնորդ կոմիտեն» միջնորդական աշխատանքը համարյա ավարտել էր և այդ մասին իր կազմած 80 էջանոց զեկուցումը 1920թ. սեպտեմբերի 28-ին (Սևրի պայմանագրի պաշտոնական մեկ օրինակն ստանալուց 20 օր առաջ) հանձնել էր պետքարտուղարությանը: «Կոմիտեն» 1920թ. նոյեմբերի 12-ին պետքարտուղարությանը

³³¹ "Decision of President Wilson...", p.1-2.
189

մետր կամ 11645 ոտնաչափ) դեպի հարավ՝ մոտավորապես 3 կմ հեռու գտնվող անանուն սարից, անցնելով նախ Սինփսա գյուղի հարավային կողմից 3 կմ այն կողմ հոսող անանուն գետակից, հետո՝ 3000 մետր (9840 ոտնաչափ) բարձր կետից, հետևելով այս կետի հարավ-արևմուտքով գրեթե 3 կմ վրա երկարող, Վան և Բիթլիս վիլայեթների միջև գտնվող սահմանագծին ու շարունակելով միննույն կորագիծը մինչև այն անանուն սարը, որը Մոկս Սու գետակից դեպի արևելակողմ մոտ 2 կմ հեռվում է գտնվում սար, որտեղից ներքև իջնելով, պետք է հասնի այս գետակին: Վան և Բիթլիս վիլայեթների միջև գտնվող վարչական սահմանագիծը Վանքի Դաղի (3200 մետր կամ 10500 ոտնաչափ) հարավային կողմի մասում այն կերպ պետք է փոխվի, որ կարողանա հետևել ջրերի բաժանման գլխավոր գծին: Այստեղից դեպի արևմուտք, մինչև Մեյտան Շենիտիայնի սարը, որը գտնվում է Բիթլիսի և Սղերդ սանջակների սահմանագծում, Բիթլիս քաղաքի հարավ-արևելյան կողմից մոտ 29 կմ հեռու պետք է զիծ քաշել, որը հետևի ջրերի բաժանման գլխավոր գծին, անցնելով Վեյրիսան Դաղից (3110 մետր կամ 10200 ոտնաչափ), հետո Քեսան Տերեյից, Խորոզ գյուղի հարավային կողմում, մոտ 2 կմ հեռու, այնպես որ Թուրքիային պետք է մնան Մեմհաճ և Նելվայեյն գյուղերը, ինչպես նաև դրանք իրար կապող ճանապարհների վրա գտնվող կամուրջը, կամ հունը, Հայաստանին թողնելով Շոփանս գյուղը և հյուսիս-արևելքից դեպի այս գյուղը տանող ճանապարհը, այստեղից՝ դեպի արևմուտք մինչև Կյուզել Դերե Սու, Բիթլիս քաղաքի հարավային կողմում մոտավորապես 23 կմ հեռու գտնվող կետը և Նուրի Մեր (2150 մետր կամ 7050 ոտնաչափ) սարի հարավային կողմից մոտ 2 կմ հեռու, Բիթլիս և Սղերդ սանջակների միջև գտնվող սահմանագիծը և այն ժամանակ պետք է մի գիծ քաշել, որը պետք է հետևի ջրերի բաժանման գլխավոր գծին և պետք է անցնի Քուր Դաղի (2750 մետր կամ 9020 ոտնաչափ և 2700 մետր կամ 8860 ոտնաչափ) բարձրություն ունեցող կետերից Պիլուքի Դաղից (2230 մետր կամ 7315 ոտնաչափ) և Սիհասեր Թեփեից (2250 մետր կամ 7380 ոտնաչափ), այդտեղից դեպի արևմուտք, մինչև Բիթլիս Սու և այս գետակի ու Տեշթումի գյուղի մոտ գտնվող անանուն գետակն իրար միացնող կետը, Բիթլիս քաղաքի հարավ-արևմտյան կողմից մոտավորապես 30 կմ հեռու: Ջրերի բաժանման գլխավոր գծին հետևող գիծ պետք է քաշել, որով Թուրքիային պետք է մնան Լերես ու Տարունի գյուղերը, և Հայաստանին՝ Էնպու գյուղը, ինչպես նաև Մերկելի Թեփեով և Թափուրի կատարով, այդտեղից արևմտյան ուղղությամբ մինչև Զուք (Ղար-գան) Սու, Հազո գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմից մոտ 11 կմ հեռու և Զիլ գյուղից մոտավորապես 1 կմ դեպի վեր: Ջրերի բաժանման գլխավոր գծին հետևող գիծ պետք է քաշվի, որը Հայաստանին պետք է թողնի Տեսթումի

[illegible]

մի գիծ պետք է քաշվի, որը հետևի ջրերի բաժանման գլխավոր գծին՝ արևմտյան կողմից մինչև Շուրեղա (Ագչե Քարա) Դաղից (2940 մետր կամ 9645 ոտնաչափ) մոտավորապես 6 կմ դեպի արևելք գտնվող սարը և վերջում էլ ուղղվի դեպի հյուսիս, անցնելով Հաճի Թեփեն (Արշիք Էազի վրա) այնպես, որ Քուլա գյուղը մնա Թուրքիային, Քլուհուրան գյուղն էլ՝ Հայաստանին, այդտեղից դեպի հյուսիս-արևմուտք, մինչև Կյունիք Սու մի կետի վրա՝ այս գետակից անցնող երկու ճանապարհների միջև գտնվող ճանապարհի մոտավորապես կեսի վրա, Ջուլիք (Ջեվելիք) գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմից մոտ 26 կմ այն կողմ։ Ջրերի բաժանման գլխավոր գծին հետևող գիծ պետք է քաշվի, որը Սուլխան Դաղի երկայնքով, Ջանդար գյուղի արևմտյան կողմից մոտ 2 կմ այն կողմ գտնվող անանուն սարով և 2200 մետր (7220 ոտնաչափ) բարձրություն ունեցող կետով անցնի, Թուրքիային թողնելով Ջանգար և Ջանագճը գյուղերը, Հայաստանին՝ Խումսիթան, Լնջնագ և Էլմալը գյուղերը, այստեղից՝ հյուսիս-արևմտյան կողմը մինչև Էրզրումի և Բիթլիսի վիլայեթների միջև գտնվող սահմանագիծը, անանուն սարի վրա, որը գտնվում է այնտեղ, որտեղ Էրշեք և Աղա Քեոյ գյուղերի միջև քաշվելիք ուղիղ մի գիծ պետք է կտրի այս վիլայեթների վերոհիշյալ սահմանագիծը։ Ջրերի բաժանման գլխավոր բարձրություն ունեցող կետով, այդտեղից դեպի հյուսիս, մինչև այն անանուն սարը, որը նույն վիլայեթների հիշյալ սահմանագծի վրա է գտնվում, Խորիզ Դաղի վրա Քարթալը Թեփեի հյուսիս-արևմտյան կողմից մոտ 8 կմ այն կողմը, Էրզրումի և Բիթլիսի վիլայեթների միջև գտնվող վարչական սահմանագիծը, այստեղից դեպի արևմուտք, մինչև Սեոյուք Սու (Քղի Սու) կետի վրա, որն այս գետակը և Խապզու Դերե գետակի իրար խառնվող տեղի վերին մասի մեջ է ընկնում և Քղի գյուղից մերձավորապես 11 կմ այն կողմում է գտնվում։ Շեյթան Դաղլարի ջրերի միացման գլխավոր գծին հետևող մի գիծ պետք է քաշվի, որն անցնի այս լեռների 2610 մետր (8560 ոտնաչափ) բարձրություն ունեցող կետով, Շեյթան Դաղից (2906 մետր կամ 9531 ոտնաչափ) Հաքսթուն դաղով այնպես, որ Հայաստանին մնան Տինիք գյուղը և այս գյուղի հարավ-արևմտյան կողմում գտնվող հունը կամ կամուրջը, այդտեղից դեպի արևմուտք, մինչև Տար Բողազ (Քուրու Դերե), Չարսագլար (Բալումոր) գյուղի հարավային կողմից մոտ 3 կմ հեռու գտնվող կետը։ Ջրերի բաժանման գլխավոր գծին հետևող գիծ պետք է քաշել, որը Շորախ և Ֆերհատին գյուղերը թողնի Հայաստանի մեջ և անցնի Ղապարթը Դաղով (2350 մետր կամ 7708 ոտնաչափ), Սիան Դաղով (2750 մետր կամ 9020 ոտնաչափ), 2150 մետր բարձրություն ունեցող կիրճով Սուսթաֆա-Բեյ Քոնաղըլի մոտ Բալումոր-Խղիի ճանապարհի վրա, Ֆեզերիկե Թեփեից (2530 մետր կամ 8300 ոտնաչափ), 2244 մետր (7360 ոտնաչափ) և 2035 մետր (6675 ոտնաչափ)

բարձրություն ունեցող կետերով, այստեղից դեպի արևմուտք, մինչև մի կողմից, Մամուրեթ-Իբն-Ազիզ վիլայեթի սահմանագծի մեկ սուր անկյան տակ, Բալումոր գյուղի արևմտյան կողմից մերձավորապես 24 կմ և Երզնտակ, Բալումոր գյուղի արևմտյան կողմից մոտ 32 կմ այն կողմ։ Մի գիծ պետք է քաշվա քաղաքի հարավ-արևելքից մոտ 32 կմ այն կողմ։ Սի գիծ պետք է քաշվի, որ հետևի ջրերի բաժանման գլխավոր գծին և անցնի հյուսիս-արևմուտքով, Բալումորենֆ մոտ 2 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող անանուն սարի վրա և Սիլոս (Քերսինոտ) Դաղով (2405 մետր կամ 7890 ոտնաչափ) ու հասնի մինչև Երզնկա սանջակի հարավային սահմանագծի վրա գտնվող անանուն սարը, Բալումոր-Երզնկայի կիրճից մոտավորապես 8 կմ հեռու, անանուն սարը, Բալումոր-Երզնկայի կիրճից մոտավորապես 13 կմ երկարության վրա պետք է շարու-այս գիծը հետո մերձավորապես 13 կմ երկարության վրա պետք է շարունակվի սանջակի վերոհիշյալ սահմանի հարավ-արևմտյան կողմում, անցնելով Քարաճա Քայլենը (3100 մետր կամ 10170 ոտնաչափ) այստեղից դեպի արևմուտք, մինչև Էրզրումի և Մամուրեթ-յուլ-Ազիզի սահմանի վրա գտնվող անանուն սարը, մոտ 3 կմ հեռու հյուսիս-արևելյան կողմով այն կիրճի, որն անցնում է Մոնդոլ Սիլսիլեփեն Քեմալիին (Եփրատի վրա) և Բլուրին (Տերսիմ) մինչև անանուն սարը, գտնվելով Երզնկա քաղաքից մերձավորապես 40 կմ դեպի հարավ-արևմուտք, Էրզրումի և Մամուրեթ-իբն-Ազիզի վիլայեթների միջև գտնվող բարեփոխյալ վարչական սահմանագիծը, պայմանով, որ սահմանագծման հանձնաժողովում քվեարկելու իրավունք ունեցող անդամների մեծամասնությունը հարմար գտնի։ Այս դեպքում այս սահմանագիծը պետք է ուղղություն վերցնի դեպի Արդահանի բլում այս սահմանագիծը պետք է ուղղություն վերցնի դեպի Արդահանի Դաղլարի (449 մետր կամ 11315 ոտնաչափ) հարավ-արևմտյան կողմից մոտ 2 կմ հեռու բարձրացող անանուն սարի և Քաթար Թեփեի (3300 մետր կամ 10825 ոտնաչափ) միջև, այդտեղից դեպի հյուսիս, մինչև Ֆրաթ Նեիրի (Քարա Սու կամ Եփրատ) մի կետ, որը պետք է նշանակվի Կամալի գյուղի արևելյան կողմում, մոտ 6 կմ հեռու և Երզնկա քաղաքի հարավ-արևմտյան կողմում, մերձավորապես 35 կիլոմետր հեռավորության վրա։ Ջրերի բաժանման գլխավոր գծին հետևող մի գիծ պետք է քաշվի այնպես, որ Բալումորից (Տերսիմի մեջ) Կամալի (Եփրատի վրա) տանող ճանապարհը Թուրքիային մնա, Քոճա Արալեր գյուղն էլ Հայաստանին, այստեղից դեպի հյուսիս, Էրզրումի և Տրապիզոնի վիլայեթների միջև գտնվող սահմանագիծը, մի կետի վրա, որը պետք է նշանակվի 2930 մետր սարի (2630 մետր կամ 8625 ոտնաչափ) արևմտյան կողմից մոտ 9 կմ և Մեթքուդ գյուղի հարավային կողմից մերձավորապես 4 կմ հեռու մի տեղ կամ Երզնկա քաղաքի հյուսիս-արևմտյան կողմից 39 կմ այն կողմ։ Ջրերի բաժանման գլխավոր գծի ուղղությունը վերցնող մի գիծ պետք է քաշվի, որով Թուրքիային պետք է մնան Ջալը Եատը, Թոմ և Ալամլըք գյուղերը և Հայաստանին պետք է

թողնվեն Էրքիան գյուղը և ճանապարհը, ինչպես նաև Մեթրուտ գյուղի հարավային կողմի կիրճը, այս գիծը պետք է անցնի Յուշ Քարտաշ Թեփեով, Քելեք Քիրանով (Թեքքե Թաշ), 2800 մետր կամ Քեհնամ Դաղով (3030 մետր կամ 9940 ոտնաչափ) և Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև հավասարապես պետք է բաժանվի այս կիրճի գագաթը, Զալքեր գյուղի արևմտյան կողմից մոտ 2 կմ այն կողմ, ինչպես նաև Չարդախ գյուղի վրա գտնվող Քարալ Խան Բողազի կիրճի գագաթը, գիծը պետք է անցնի Քարա Դաղի (9655 ոտնաչափ), ինչպես նաև ուրիշ մի կետից, որը պետք է նշանակվի Իքի Միվրի վտակին մոտ տեղում, Չիմեն Դաղի կիրճի արևմտյան կողմից 2 կմ հեռու, այս գիծն այնպես պետք է քաշվի, արևմտյան կողմից Քուչի Քենի և Քարա Եարյազ գյուղեր տանող երկու ճանապարհների միացման կետն էլ Հայաստանին: Սահմանագծի ճշտման հանձնաժողովը պետք է որոշի մեծ ճանապարհի մասին արդար մի կարգադրություն անել 2760 և 2740 կետերի միջև, այստեղից դեպի հյուսիս-արևմուտք, մինչև Քելքիդ Չայ (Քելքիդըրմազ) այն կետը, որտեղ հարավային կողմից հասնում է Տրապիզոնի և Սվազի վիլայեթների միջև գտնվող սահմանագիծը: Տրապիզոն և Էրզրում վիլայեթների միջև գտնվող սահմանագիծը, հետո Տրապիզոնի ու Սվազի միջև գտնվող սահմանագիծը, այդտեղից դեպի հյուսիս, մինչև այն անանուն սարը, որը բարձրանում է Տրապիզոնի և Սվազի վիլայեթների միջև գտնվող սահմանի վրա, Պորգա Փայայեն (2995 մետր կամ 9825 ոտնաչափ) մոտ 4 կմ դեպի հարավ-արևմուտք, այս լեռը գտնվում է Կյումուշխանե քաղաքից մոտ 38 կմ դեպի հարավ-արևմուտք: Զրերի բաժանման գլխավոր գծին հետևող մի գիծ պետք է քաշվի այնպես, որ Հայաստանին թողնվի Հալքիդ, Մինանլը, Քելիքիթին, Քրտանոց գյուղերը, իսկ Թուրքիային՝ Գար Գշլա, Սատըզ, Գարա Գյա և Արա գյուղերը, այս գիծը պետք է անցնի այն կիրճով, որը գտնվում է արևմուտքից Շիրան Չայի մեջ թափվող վտակների և Պարազ Տերեի (Քարա Չայ) արևելյան ակունքների միջև, Գարա Հիսարը Շարգի (Շապին Գարահիսար) քաղաքից մոտ 47 կմ դեպի արևելք, այդտեղից դեպի հյուսիս-արևելք, հյուսիս և արևմուտք մինչև այն անանուն սարը, որը բարձրանում է Տրապիզոն և Սվազ վիլայեթների միջև գտնվող սահմանի վրա, Երչի Թեփեից (2090 մետր կամ 8825 ոտնաչափ) դեպի հյուսիս-արևմուտք, մոտ 7 կմ այն կողմ և Կիրսան քաղաքից հարավ-արևելք, մոտավորապես 47 կմ հեռու: Տրապիզոնի և Սվազի միջև գտնվող վարչական սահմանագիծը, այդտեղից դեպի հյուսիս, Պոնտոսի լեռնաշղթայի կատարի վրա գտնվող վերոհիշյալ վերջին կետից սկսելով մինչև Սև ծով, գիծը պետք է հասնի Քեշապ գյուղի արևմուտքից 1 կմ հեռու գետափի վրա նշանակվելիք մի կետի, Կիրասոն քաղաքից դեպի արևելք, մոտ 9 կմ հեռավորության վրա: Զրերի բաժանման գլխավոր գծին հետևող մի գիծ

պետք է քաշվի այնպես, որ Թուրքիային թողնվեն Թուրիթ Դերեի (Ազ Սու) և իր միջև թափվող վտակների չորացման հովտի մեջ գտնվող դաշտերը, և իր միջև անտառներն ու գյուղերը, իսկ Հայաստանին մնան Եաղաճ Դեմարգերը, անտառներն ու գյուղերը, իսկ Հայաստանին մնան Եաղաճ Դերեի (Էսփիյա Դերե) և Վենագիա Դերեի (Քեյափ Դերե) և սրանց հոսող վտակների չորացման հովիտներն ու գյուղերը, այս այնպես պետք է քաշել, որ Թիրեպոլուի և Կիրասոնի գավառների միջև գտնվող սահմանը հնարադր Թիրեպոլուի և Կիրասոնի գավառների միջև գտնվող սահմանը (1966 մետր կամ 5565 ոտնաչափ) վոր լինի օգտագործել, Քարա Թեփեի (1966 մետր կամ 5565 ոտնաչափ) ճիշտ հարավային կողմում 7 կմ երկարության վրա և միննույն ժամանակ, ամենահարմար ճանապարհներ ստեղծել նոր սահմանագծի և լեռան կամ տարներից անցնող արահետների միջև հաղորդակցության այս ճանապարհները սահմանների ճշտման հանձնաժողովը կարող է հենց տեղում ճշտել, տեղի բնակիչների կարծիքը լսելուց հետո:

2. Սույն վճռի բնագրի և նրան կցված 1/100000 և 1/200000 աստիճանա-նոց քարտեզների միջև երևան եկող որևէ հակասության դեպքում, նախամեծար պետք է համարել վճռի բնագիրը:

Սևրի դաշինքի 89-րդ հոդվածում չորս վիլայեթների սահմանները 1914թ. հոկտեմբերի 29-ին գոյություն ունեցող սահմաններն են:

Վերոհիշյալ եղանակով գծված սահմանը նշանակված է կարմիր գույնով՝ 1/100000 աստիճանանոց վավերացված մի քարտեզի վրա, որը կցված է սահմանների ներկա վճռագրին: Այստեղ հիշատակված աշխարհագրական անուններն այս բնագրին կցված քարտեզների մեջ նշանակված անուններն են:

Աշխարհագրական դիրքերի, լեռների, բարձրությունների և վիլայեթների, սանջակի ու գազայի սահմանների անունների համար մեր օգտագործած գլխավոր աղբյուրները եղել են թուրքական սպայակույտի 1/200000 աստիճանանոց քարտեզը և, մասամբ էլ՝ 1/100000 աստիճանանոց բրիտանական քարտեզը:

Սահմանների հաճնաժողովին հանձնարարվում է 1/200000 աստիճանանոց քարտեզներն օգտագործել տեղում՝ Հայաստանի սահմանների այն մասը գծելու համար, որ 91-րդ հոդվածի համաձայն, այս վճռագրով է ճշտված:

Բ

Վերը նշանակված սահմանը, որով Տրապիզոնի նավահանգիստը և Քարշուտ Սուի հովիտը Հայաստանին են տրվում, այլևս անհրաժեշտ չի դարձնում դեպի ծով Հայաստանին ելք ունենալու մասին նոր կարգադրությունների առկայությունը:

որը հավասարապես բաժանված կլինի մուսուլմանների ու քրիստոնյաների և տարբեր ռասայական ու ցեղական հարաբերությունների միջև: Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները, լեզվական և կրոնական փոքրամասնությունները ցույց են տվել, որ բաղկացած են լինելու թուրքերից, քրդերից, հույներից, ղզլբաշներից, լեզգիներից և ուրիշներից, ինչպես նաև հայերից: Հայերի, թուրքերի, քրդերի և հույների վիճելի տարածքներին տիրանալու ցանկությունը, իմ միջնորդ որոշման հետևանքով չի կարող հավասարապես բավարարվել: Ես անձնապես հավատում եմ, որ նման պայմաններն ապագա Հայկական պետության համար որոշիչ կլինեն առողջ տնտեսություն ունենալու համար: Ինչնիցե, պահանջող ճիշտ աշխարհագրական սահմանագծերը սահմանված են, այն բոլոր լեռնային և դաշտային գավառները, որոնք գերազանցապես թուրքական և քրդական են, քան հայկական, ընկնում են սահմանի ձախ կողմը՝ Թուրքիա, մինչև որ առևտրական հարաբերությունները վաճառաշահ քաղաքների հետ անհրաժեշտություն չառաջացնեն նրանց ընդգրկել Հայկական պետության կազմում: Տեղեկատվությունը ցեղային հարաբերությունների և սեզոնային ներգաղթի մասին հասանելի է, այս փորձն ընդունվել է որպես հարգանքի նշան ցեղային ներգաղթի և անասնապահական տեղափոխումների:

Պարսկաստանի հարավ-արևմտյան սահմանից մինչև Կոտուր քաղաք, Հայաստանի սահմանային գիծը հանդիսանում է բնական լեռնային սահման, որը տարածվում է Վանա լճի հարավից, ձգվելով մինչև հայկական Բիթլիս և Մուշ քաղաքներ։ Այս սահմանագիծը Թուրքական պետության տարածքում է թողնում Հաքիարի սանջակը ամբողջապես, Վանի վիլայեթի մոտավորապես կեսը և Սաիրտ սանջակը գրեթե ամբողջությամբ։ Այս որոշումը կայացվել է բնակչության էթնիկ կազմը հաշվի առնելով, քանի որ Հաքիարի և Սաիրտ սանջակներում բնակչությունը գերազանցապես քրդական է։ Թվում է, որ Հայկական պետության շահերին չի կարող նպաստել այն, որ իր մեջ ներառի Մեծ Զաֆ գետի վերին ավազանը, հիմնականում քրդական և Նեստորիան քրիստոնյաներով բնակեցված, և Մեծ Տիգրիս գետը, որը ոռոգում է թուրքական Քուրդիստանը և Միջագետքը։ Այս մայր ջրերի հսկողությունը պետք է մնա, որքան հնարավոր է, երկու հիմնական շահագրգիռ պետություններին, որոնք են Թուրքիան և Միջագետքը։ Այս պատճառով Հայկական պահանջը՝ տիրելու Մեծ Զաֆ գետի վերին ավազանին, չի կարող բավարարվել։ Արևմտյան սահմանագիծը տարածվում է Բիթլիս և Մուշ քաղաքներից դեպի հյուսիս, Երզնկայի շրջակայքը՝ Բիթլիս և Էրզրում վիլայեթների միջև։ Այն հանդիսանում է բնական աշխարհագրական պատնեշ, որն ապահովում է Հայաստանը

[illegible]

Երեք հնարավոր տարբերակներ են բացվում իմ առջև՝ գծել սահմանը
այնպես, որ Տրապիզոնի վիլայեթը ամբողջությամբ անցնի Թուրքիային,
տալ այն ամբողջապես Հայաստանին կամ նրա մի մասը շնորհել Հայաս-
տանին՝ մնացածը թողնելով Թուրքիային: Տրապիզոնի վիլայեթի բնակ-
չության մեծամասնությունը մուսուլմանական է և հայկական տարրը,
համաձայն նախապատերազմական ցուցանիշների, անժխտելիորեն զի-
ջում է հույն քրիստոնյա փոքրամասնությանը: Որպեսզի այս որոշումը
ծանր չանդրադառնա էթնիկ խմբերի և Հայաստանի ապագայի վրա, ես
կարող եմ միայն ակնարկել, որ հարցը պետք է լուծվի՝ հաշվի առնելով
նոր քաղաքական գոյացության կարիքները, այլ ոչ միայն հայերի ապա-
գան: Ես եղել եմ և կամ իմ այն համոզմանը, որ կարգադրությունները,

Հայաստանի համար դեպի ծով ելք ապահովելու մասին, պետք է հանդիսանա այն միակ խթանիչ միջոցներից մեկը, որը հնարավորություն կտա նորաստեղծ պետությանը վերածնվել և ոգևորվել ու օգտակար դեր խաղալ համաշխարհային առևտրի մեջ, ինչի համար նրան հնարավորություն է տալիս աշխարհագրական դիրքը և պատմական առևտրական ուղին, որը հնուց անցել է այս տեղով: Այս խառը բնակչության քաղաքակիրթ զարգացմանն ու երջանկությանը կնպաստի երկաթուղիների կառուցումը, որպեսզի այդ երեք վիլայեթներն ու նրանց գավառները հնարավորություն ունենան իրենց վրա կրել Եվրոպայի առևտրական և մշակութային ազդեցությունը:

Տրապիզոնի նավահանգստից դեպի արևելք՝ մինչև Լազիստան, ոչ մի համարժեք նավահանգիստ չկա, և Պոնտոսի ժողովրդի կոպիտ բնավորությունը, որը անջատում է Լազիստան սանջակը Էրզրումի վիլայեթից, կարծես թե մեկուսացնում է ներքին գավառը այնքան ժամանակով, մինչև որ չգործադրվի երկաթուղու կառուցումը: Քարավանային ճանապարհը, որը Պարսկաստանից գալիս է Բայազետի ու Էրզրումի վիլայեթներով, անցնում է Բայբուրտ և Ղումուշ-Խանա քաղաքներով ու դուրս է գալիս դեպի Սև ծով՝ Տրապիզոն, շատ օգտակար է:

Ահա սրանք էին այն նկատառումները, որոնք ստիպել են ինձ հակաշնչել իմ այն հիմնական համոզմանը, որ Տրապիզոն քաղաքն ու նավահանգիստը պետք է ներգրավվեն Հայաստանի կազմի մեջ: Խարշուտի դաշտավայրով դեպի Տիրեքոլի քաղաք տանող ճանապարհին ընտելանալու և հաջող երկաթուղային ճանապարհների կառուցման դեպքում, ես անհրաժեշտ կհամարեի, որպեսզի այս դաշտավայրը նույնպես ներգրավվեր Հայաստանի կազմի մեջ՝ ստանալով համապատասխան պաշտպանություն: Ես տեղյակ եմ, որ Հայաստանի պատվիրակության ղեկավարները արտահայտել են իրենց պատրաստակամությունը՝ հրաժարվել Տրապիզոն վիլայեթի այդ մասից, որն ընկած է Սուրմենայից արևմուտք: Այն փաստը, որ հայերը խուսափում են ստանձնել այն տարածքների կառավարումը, որոնք գլխավորապես մուսուլմանական են, ինչն ինձ վստահություն է ներշնչում, որ նրանք պատրաստակամ են արդարացի վարվել թուրքերի, հույների հետ Տրապիզոնում, քանի որ այն հանդիսանալու է ապագա Հայկական պետության ամբողջական բնակչությունը: Պրն. նախագահ, շատ ավելի կարևոր է, որ սահմանագծերը համապատասխանեն Երզնկա քաղաքից արևմուտք ընկնող լեռնաշղթային մինչև Պոնտոս և Սև ծով, այդպիսով Հայաստանի մեջ ներգրավելով, այսպես կոչված, Ջեֆիր Բեյը: Որոշումը Տրապիզոն սանջակի նավահանգստային քաղաքները և ներքին Օրդու և Քերասուն գավառները թողնել Թուրքիայի կազմի մեջ

պայմանավորված է նրանով, որ այս շրջանի բնակչությունը մեծապես մուսուլմանական ու թուրքական է, և որ այս քաղաքները ելքի ճանապարհ են թուրքական Սվազ վիլայեթի արևելյան հատվածների համար: Էրզրում և Տրապիզոն վիլայեթների հատվածները, որոնք այս սահմանագծման հետևանքով ավելի շատ թուրքական են, քան հայկական, մոտավորապես կազմում են 12,120 քառ/կմ:

Թուրքական տարածքների ապառազմականացման դեպքում, որոնք հարակից են հայկական սահմանին, ինչպես պարզորոշ կերպով վերը նշվել էր, թվում էր, թե անօգտակար և ոչ կարևոր կլինի հաստատել ապառազմականացված գոտի, ինչը կպահանջեր elaborate prescriptions և գործակալությունների համալիր՝ իրենց գործողությունների իրականացման համար: Բարեբախտաբար, Սևրի պայմանագրի 177-րդ հոդվածը պատվիրում է զինաթափել Թուրքիայում գտնվող բոլոր բերդերն ու ռազմակայանները: 159 և 196-200-րդ հոդվածներում նշվում է, որ Դաշնակից և չեզոք պետություններից ստեղծվելու է Ժանդարմերիա, որը հսկելու է և տվյալ տարածքում կարգ ու կանոնի և պատժելու է ամեն տեսակ անկարգությունները սահմանի շրջանում. հաստատված է Military Inter-Allied Commission of Control and Organization-ի կողմից: Այս պայմաններում միակ պահանջը, որը թվում էր կարևոր և հարմար, այն էր, որ Military Inter-Allied Commission of Control and Organizationը պետք է 200-րդ հոդվածով սահմանված պետությունների հետ միասին, ընտրեր իր լավագույն սպաներին, որոնք կմնային Հայաստանի սահմանակից թուրքական վիլայեթներում միմիայն այն սպաներից, ովքեր կընտրվեին Դաշնակից և չեզոք տերությունների կողմից՝ պայմանագրի 159-րդ հոդվածի համաձայն, և այս սպաները Military Inter-Allied Commission of Organization and Control-ի հսկողության ներքո պետք է արգելեն ցանկացած ռազմական ոտնձգություն ընդդեմ Հայկական սահմանների: Ես վստահորեն կանկալում եմ, որ հայ գաղթականները և նրանց առաջնորդները, իրենց համար սահմանված տարածք վերադառնալու ժամանակ, կզսպեն իրենց վրեժխնդրական զգացումները՝ ցույց տալով աշխարհին բարձր բարոյականության օրինակ, որը միշտ հիմք է հանդիսանալու ազգային ոգու ուժեղ լինելու համար: Աշխարհը սպասում է, որ նրանք ցույց կտան ամեն տեսակի օգնություն, իրենց ուժերի ներածին չափով, այն թուրք թափառականների օգնություն, իրենց ուժերի ներածին չափով, այն թուրք թափառականների, որոնք կցանկանան վերադառնալ իրենց նախկին տները՝ Տրապիզոնին, Վանի, Էրզրումի և Բիթլիսի վիլայեթները, հիշելով, որ այս մարդիկ նույնպես մեծապես տառապել են: Իմ խորին համոզմունքն է, որ նրանք կառաջարկեն պայմանագրի մեջ նշել նաև Սև ծովի ափամերձ շրջաններում բնակվող լեզգի և հույն բնակիչներին՝ շնորհելով նրանց անկախությամբ

Երբ Անտանտի տերությունները նախապատրաստվում էին Օսմանյան Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի կնքմանը, ու հայությունն էլ Արևմտյան Եվրոպայում ջանք էր թափում Հայկական հարցի, հատկապես արևմտահայկական խնդիրները լուծելու ուղղությամբ, Փոքր Ասիայի կենտրոնական և արևելյան մասերում ձևավորվում էր թուրքական քեմալական ազգայնական շարժումը՝ Քեմալ Աթաթուրքի գլխավորությամբ, որի նպատակն էր Անտանտի ճնշումները թուլացնել և նրա հետ ավելի քիչ կորուստներով հաշտություն կնքել։ Քեմալականները 1920թ. ապրիլի 23-ին Անկարայում գումարեցին պառլամենտ՝ Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողով (այսուհետև՝ ԹԱՄԺ)³³⁶, հակադրվելով օսմանյան պառլամենտին, որը գտնվում էր Կ.Պոլսում։ Երկրում ստեղծվել էր երկիշխանություն. մի կողմից՝ Կ.Պոլսում գտնվող օսմանյան պառլամենտն էր սուլթանի հետ միասին, որի հետ էին ընթանում Անտանտի հաշտության նպատակով տարվող բանակցությունները, մյուս կողմից՝ Անկարայում ստեղծված ԹԱՄԺ-ն էր, որը միջազգային ճանաչում չունեց, բայց երկրում իրական իշխանություն ուներ և գործում էր ընդդեմ Անտանտի։ 1920թ. ապրիլի 24-ին ԹԱՄԺ-ի նախագահ ընտրվեց Մուստաֆա Քեմալը (Աթաթուրքը)³³⁷։ Տեղի ունեցավ վերջինիս և Ռուսաստանի բոլշևիկների պարագլուխ Լենինի (ազգային ծագմամբ՝ թուրք-թաթար) մերձեցում, որի արդյունքում, 1920թ. մայիսի 11-ին, թուրքական-քեմալական պատվիրակությունը, արտգործնախարար Բեքիր Սամիի գլխավորությամբ, մեկնեց Մոսկվա թուրք-բոլշևիկյան բարեկամության պայմանագիր կնքելու համար, որն ուղղված էր լինելու Անտանտի և, վերջին հաշվով, Հայաստանի Հանրապետության դեմ³³⁸։ Ռուս-թուրքական հարաբերությունների ջերմացման հետևանքով, 1920թ. մայիսի 28-ին բոլշևիկյան 11-րդ բանակը մտավ Բաքու, և Ադրբեջանը իշխող-հնազանդ, մի գիշերում խորհրդայնացավ։ Շուտով, 1920թ. օգոստոսի 1-ին բոլշևիկյան 11-րդ բանակը և քեմալական զորքը համատեղ օկուպացիայի ենթարկեցին Հայաստանի Հանրապետության կազմի մեջ մտնող Լախիջևանի մարզը³³⁹։ Ինչպես հայտնի է, դրանից 9 օր հետո՝ 1920թ. օգոստոսի 10-ին, ստորագրվել էր Սևրի հաշտության պայմանագիրը՝ մի

³³⁹ Кемаль Ататюрк, "Избранные речи и выступления", стр. 101-102.

բ. Գաբրիել Լազեան, նշվ. աշխ., էջ 251:
գ. Լենդրուշ Խուրշուդյան, «Հայաստանի Բաժանումը 1920թ.», Երևան, 2002թ., էջ 55:

քից՝ Ադրբեջանից³⁴¹։ ՀՀ-ի վրա հարձակվելուց առաջ քեմալականները կեղծ լուրեր տարածեցին, թե իբր ՀՀ-ում թուրքերի ջարդ է կատարվում, և իրենք այդ ջարդը կանխարգելելու նպատակով են Հայաստանի Հանրապետություն մտնում³⁴²։ Թուրքերը 1920թ. հոկտեմբերի 6-ին գրավեցին Կարսը, որում նրանց մեծապես օգնեցին հայ բոլշևիկները։ Երկու կողմի կողմերի միաժամանակյա առաջարկով կնքվեց զինադադար։ Հայերը դիմեցին Ռուսաստանին, որպեսզի վերջինս հանդես գա միջնորդ հայ-թուրքական հաշտության գործում։ ՀՀ-ն Անտանտի ռազմա-քաղաքական օգնության հույսն արդեն կորցրել էր, ուստի 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը, ժամը 00-ից հետո, Ալեքսանդրապոլում, հարկադրված, կնքեց «Պայմանագիր Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիային միջև», որով, համաձայն Ա. Խատիսյանի.

«1. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը պարտավորվում է ճանաչել Հայաստանի անկախությունը հետեւյալ սահմաններում. Ախալքալաքի գավառի հարավային մասից Ուչ-Թափալար սարը դեպի հարավ, մինչեւ Բաշ Շորագյալ, մինչեւ Արփաչայ՝ Արփաչայի հոսանքը, մինչեւ նրա խառնվելը Արաքսի հետ, Արաքս գետի հոսանքը մինչեւ Արաքս կայարանը, այստեղից դեպի Մարտիրոս, մինչեւ Չայքենդ գյուղը։

2. Կարսի նահանգը եւ Սուրմալուն համարվում են վիճելի մինչեւ երեք տարի, որի ընթացքում հայոց կառավարությունը կարող է հայտարարել հանրաքվե՝ այդ նահանգների բախտը վերջնական որոշելու համար։ Հանրաքվեի ժամանակ այնտեղ պետք է մտնեն հայ-թուրքական ժանդարմերիա։

3. Հայերը հրաժարվում են Սեւրի դաշնագրից. հետ են կանչում բոլոր այն կոմիտեները եւ ներկայացուցիչները, որոնք գոյություն ունեին Եվրոպայում, չեն պահում Հայաստանում դաշնակիցների ոչ մի ներկայացուցիչ, մինչեւ Թուրքիան հաշտության դաշն կնքեր նրանց հետ։

4. Հայաստանը իրավունք ունի պահելու զորաբանակ ոչ ավելի, քան 1500 սվին եւ դրան համապատասխան քանակով սպաներ, նաեւ անհրաժեշտ քանակությամբ ժանդարմներ։ Երկիրը պաշտպանելու համար կարող են լինել ամրոցներ, որոնք կարող են զինվել միայն պաշտպանողական ծանր թնդանոթներով։ Վերացվում է պարտադիր զինվորությունը։

5. Հայաստանի վրա հարձակման դեպքում Թուրքիան պաշտպանում է՝ հայոց կառավարության պահանջով եւ աջակցում է Հայաստանին գործով։

6. Թուրքիան եւ Հայաստանը փոխադարձաբար օգտվում են ազատ տրանզիտից, ինչպես երկաթուղիներով, այնպես էլ բոլոր ճանապարհներով։

7. Երկու կողմերն էլ չեն վճարում պատերազմական ծախսեր։

8. Պայմանները կնքվելուց հետո, սկսում են աշխատել երկաթուղիները, վերադառնում են քաղաքացիական մասի գերիները, իսկ երբ սկսվում են աշխատանքները Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ՝ սահմանները որոշելու համար, վերադառնում են բոլոր ռազմագերիները։

9. Հայաստանի կապած բոլոր պայմանները Թուրքիայի դեմ համարվում են անվավեր։

10. Բոլոր գաղթականները կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը մի տարվա ընթացքում՝ օգտվելով բոլոր քաղաքացիական իրավունքներից, բացի այն գաղթականներից, որոնք զինված դիմադրություն են ցույց տվել իրենց կառավարության դեմ։

11. Հայերը Թուրքիայում եւ թուրքերը Հայաստանում վայելում են հավասար քաղաքացիական իրավունքներ։

12. Դիվանագիտական, նաեւ հյուպատոսական հարաբերությունները, ինչպես եւ քաղաքացիական ազատ երթեւեկությունը երկու երկրների միջեւ սկսվում է դաշնագիրը ստորագրվելուց հետո, այնուհետեւ վերսկսվում են փոստային եւ հեռագրային հաղորդակցությունները Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ։

13. Շարուրը եւ Նախիջեւանը ժամանակավորապես օժտվում են ինքնավարությամբ՝ գտնվելով Թուրքիայի հովանավորության տակ, մինչեւ որոշվի նրանց բախտը։

14. Այս դաշնագիրը պետք է ենթարկվի վավերացման Հայաստանի Խորհրդարանի եւ Ազգ. մեծ ժողովի կողմից՝ մի ամսվա ընթացքում։

15. Թուրքիան պարտավորվում է Հայաստանի գրավված հողամասերը դատարկել, երբ Հայաստանը կսկսի զորացրում, եւ վերջնականապես կդատարկի, երբ հայկական զորքի թիվը կհասնի պայմաններում որոշված չափին»³⁴³։

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրումից մեկ օր առաջ՝ 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին ժամը 16-ին, արդեն ուժի մեջ էր մտել ՀՀ-ի և ՌՍՖՍՀ-ի միջև կնքված պայմանագիրը հետևյալի մասին.

«1. Հայաստանը հայտարարվում է անկախ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն (ՀԽՍՀ)։

³⁴¹ Ali Fuat Cebesoy, "Moskova Hatiralari (21/11/1920 - 2/6/1922)", Istanbul, 1955, s. 62-64, 68-74.

³⁴² Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 493-495։

³⁴³ ա. «ՀՄՄՌ և ՄԻՀՀ», էջ 408-411։
բ. Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 536-537։

2. Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը, կազմվում է ժամանակավոր ռազմահեղափոխական կոմիտե, որին կանցնի բովանդակ իշխանությունը Հայաստանում:

3. Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունն ընդունում է, որ ՀԽՍՀ-ի հողերի մեջ անվիճելի կերպով մտնում են՝ Երևանի նահանգն իր բոլոր գավառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որը զինվորական տեսակետից կապահովի երկաթուղու տիրապետությունը, Ջաջուր կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակի նահանգի Ջանգեզուր գավառն ու Ղազախ գավառի մի մասը և Թիֆլիս նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև 1920թ. սեպտեմբերի 28-ը:

4. Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկվում պատասխանատվության այն գործերի համար, որ կատարվել է բանակի շարքերում՝ մինչև Հայաստանի խորհրդային իշխանության հաստատումը:

5. Դաշնակցության և ուրիշ կուսակցությունների անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկվեն կուսակցության պատկանելու, կոմունիստական կուսակցության դեմ մղված կոիվների մասնակցելու և ՀԽՍՀ-ի հայտարարությունից առաջ կատարված գործերի համար:

6. Ռազմահեղափոխական կոմիտեի մեջ մտնում են կոմկուսի կողմից նշանակված հինգ անդամներ և երկու անդամ ձախ դաշնակցականների խմբակից՝ համաձայնելով կոմկուսի հետ:

7. ՌՄՖՍՀ-ը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապես կենտրոնացնելու ՀԽՍՀ-ի պաշտպանության համար անհրաժեշտ զինվորական ուժեր:

8. Սույն համաձայնագիրն ստորագրելուց հետո Հայաստանի Հանրապետությունը քաշվում է իշխանությունից: Իշխանությունը ժամանակավոր, մինչև Հեղկոմի գալը, անցնում է զորահրամանատարությանը, որի գլուխն է կանգնում Դրոն: ՌԽՖՍՀ-ի կողմից Հայաստանի զորահրամանատարության կից կոմիսար է նշանակվում ընկ. Սիլինը:

Պատրաստված է երկու օրինակ:

ՌՍՖՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ՝ Լեգրան:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության լիազորությամբ,
Դրո և Տերտերյան»³⁴⁴:

Մուստաֆա Քեմալն էլ է հաստատում, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքվել է 1920թ. դեկտեմբերի 3-ին, առավոտյան³⁴⁵։ Մինչդեռ ՀՀ-ՌՍՖՍՀ պայմանագիրը կնքվել էր մեկ օր առաջ, որի պատճառով 1920թ.

³⁴⁴ ա. Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 534-535:

բ. Լ. Խուրշուդյան, նշվ. աշխ., էջ 304-305:

³⁴⁵ ил. "Discours du Chazi Moustafa Kemal", 1929, Leipzig, p., 390-392.

բ. Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 537:

դեկտեմբերի 2-ին, ժ. 16-ին ՀՀ կառավարությունը՝ Ա. Խատիսյանի գլխավորությամբ, արդեն հրաժարական էր տվել: Ստացվել էր միջազգային-իրավական մի իրավիճակ, երբ ԹԱՄԺ-ի կառավարությունը, որն ապօրինաբար գործում էր օսմանյան կառավարության և սուլթանին զուգահեռ, միջազգային-իրավական ճանաչում չուներ (անօրինական կառավարություն էր), բայց պայմանագիր էր կնքել 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի ժ. 16-ից այլևս գոյություն չունեցող ու արդեն նախկին ՀՀ կառավարության պատվիրակության հետ, որի անդամներն այդ դրությամբ պարզապես մասնավոր անձինք էին: Վերոհիշյալ պատճառներով էլ 1920թ. դեկտեմբերի 3-ի առավոտյան կնքված Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, միջազգային իրավական առումով, անվավեր էր:

[illegible]

³⁴⁶ ш. "Торговая политика и торговые договора Советской России, 1917-1922гг", М.-Пг, 1923, стр. 172-180.
р. Проф. А. Ключников и проф. А. Сабанин..., стр. 30-32, 34-38, 41-45, 49-52, 70-72, 77-85, 95-102.

լենինյան կառավարությունը, և ապա համաձայնագրի 1-ին հոդվածի ա) կետով կողմերը պայմանավորվեցին հետևյալի շուրջ. «Յուրաքանչյուր կողմ պետք է ձեռնպահ մնա մյուս կողմի դեմ թշնամական գործողություններից կամ ձեռնարկումներից, Բրիտանական կայսրության և ՌԽՖՍՀ-ի հիմնարկությունների դեմ, իրենց տարածքներից դուրս, որևէ ուղղակի կամ անուղղակի պաշտոնական քարոզչությունից և, մասնավորապես, Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարությունը պետք է ձեռնպահ մնա ամեն մի փորձից, լինի դա ռազմական, դիվանագիտական և այլ գործողություններ ու քարոզչություն, որը կքաջալերի ասիական ժողովուրդներից մեկին թշնամական գործողություններ ձեռնարկել բրիտանական շահերի կամ Բրիտանական կայսրության դեմ, մասնավորապես Հնդկաստանում և Աֆղանստանի անկախ պետությունում: Բրիտանական կառավարությունն իր վրա է վերցնում նույնպիսի պարտավորություններ Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարության առջև այն երկրների հանդեպ, որոնք նախկին Ռուսական կայսրության մաս էին կազմում և ներկայումս դարձել են անկախ»: Նշված համաձայնագրի եզրափակիչ մասում արձանագրված է. «Պաշտոնական քարոզչություն վարել» արտահայտության ներքո նկատի է առնվում յուրաքանչյուր մասնակցի կողմից որևէ քարոզչությանն օգնություն ցույց տալը կամ քաջալերելը, որը կատարվում է իր սեփական տարածքներից դուրս: Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են իրենց գործակալներին և ենթակա անձանց անհապաղ տալ բոլոր կարգադրությունները, որոնք անհրաժեշտ են վերոհիշյալ պայմանների պահպանման համար»:

«Անգլո-խորհրդային առևտրային համաձայնագիրը» խորհրդային կողմից ստորագրել էր Կրասինը, իսկ անգլիական կողմից՝ առևտրի նախարար Ռոբերտ Խորնը: Համաձայնագրի 13-րդ հոդվածի համաձայն, պայմանագիրն ուժի մեջ է մտնում անմիջապես, և երկու պայմանավորվող կողմերն անհապաղ միջոցներ են ձեռնարկում նրա կենսագործման համար»:

«Անգլո-խորհրդային առևտրային գաղտնի համաձայնագրով» Մեծ Բրիտանիայի և ՌԽՖՍՀ-ի միջև քաղաքական մեծ առևտուր կայացավ, որով Հնդկաստանում և Աֆղանստանում հակաանգլիական քարոզչություն ու թշնամական գործողություններ ՌԽՖՍՀ-ի կողմից չկատարվելու դեպքում, Մեծ Բրիտանիան պարտավորվեց նմանապես չկատարել հակախորհրդային քարոզչության ու թշնամական գործողություններ Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունում և խորհրդային մյուս հանրապետություններում: Դրանով Մեծ Բրիտանիան նաև աչք փակեց ռուս-թուրքական ագրեսիայի հետևանքով Հայաստանի Հանրա-

պետության կործանման և նրա տարածքները ԹԱՄԺ-ի և ՌԽՖՍՀ-ի կողմից օկուպացիայի և անեքսիայի ենթարկված լինելու փաստերի առջև:

1921թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում կնքվեց «Բարեկամության պայմանագիր Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև»³⁴⁷, որի հենց 1-ին հոդվածի համաձայն. «Պայմանավորվող կողմերից յուրաքանչյուրն սկզբունքորեն համաձայնվում է չճանաչել ոչ մի հաշտության պայմանագիր կամ միջազգային որևէ այլ ակտեր, եթե պայմանավորվող կողմերից մյուսին ուժով են հարկադրում ընդունել այդպիսիք: ՌԽՖՍՀ-ի կառավարությունը համաձայնվում է չճանաչել Թուրքիային վերաբերող և այսօր ԹԱՄԺ-ը ներկայացնող նրա ազգային կառավարության կողմից չճանաչված որևէ միջազգային ակտ: Թուրքիա հասկացության տակ սույն պայմանագրում հասկացվում են այն տարածքները, որոնք մտցված են 1920թ. հունվարի 28-ի Թուրքական Ազգային ուխտի մեջ, որը Կ.Պոլսում մշակել ու հռչակել է օսմանյան դեպուտատների պալատը և հաղորդել է մամուլին ու բոլոր պետություններին: Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան սահմանը որոշվում է այն գծով, որն սկսվելով Սև ծովի ափին գտնվող Սարպ գյուղից, անցնում է Խեդիսմթա սարի վրայով, հետո առաջանում է Շավշետ սարի և Կաննիդաղ սարի ջրբաժան գծի ուղղությամբ, այնուհետև շարժվում է Արդահանի և Կարսի սանջակների երկարությամբ՝ Արփաչայ և Արաքս գետերի հունով՝ մինչև Ստորին Կարասուի գետաբերանը (սահմանագծի մանրամասն նկարագրությունն ու դրան վերաբերող հարցերը պարզաբանված են 1 (A) և 1 (B) հավելվածներում և երկու պայմանավորվող տերությունների կողմից ստորագրված առդրվող քարտեզի վրա)»³⁴⁸: Հավելված 1 (A)-ի բովանդակությամբ լինելով հետևյալն է. «Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան սահմանագիծը որոշված է հետևյալ կերպ (ըստ ռուսական Գլխավոր Շտաբի քարտեզի, մասշ. 1/210000, 1 մատնաչափում՝ 5 վերստ)՝ Սև ծովի ափին Սարպ գյուղը- Ղա-րաբ Շավար սարը (2014)- Վ. Մարաղիդի գյուղից դեպի հյուսիս տրամա-րաբ Շավար սարը (2014)- Վ. Մարաղիդի գյուղից դեպի հյուսիս ընկած տե-խաչում է Ճորոխը, անցնում է Սաբաուր գյուղից դեպի հյուսիս ընկած տե-ղանքով-Խեդսմթա (7052) լեռը-Կվաքիբե լեռը, Քավթարեթի գյուղը- Միջիբ-ղանքով-Խեդսմթա (7052) լեռը-Գերաթբետուն լեռը (6168)-առաջ շարժվելով նա լեռան ջրբաժան գիծը- Գերաթբետուն լեռը (6168)-առաջ շարժվելով Քորդա լեռան (7910) ջրբաժան գծով Շավշեթի լեռնաշղթայի արևմտյան մասի երկարությամբ առաջանալով, հարում է Արդվինի նախկին մարզի վարչական սահմանագծին- անցնելով Շավշեթի լեռան ջրբաժան գծով, հասնում է Սարիչայ (Ղարա Իսալ) լեռանը (8478)- Քվիրալի լեռնանցք, այն-տեղից Քաննի դաղ լեռան մոտ միանում է Արդահանի նախկին մարզի

³⁴⁷ ա. ДВП СССР, стр. 597-604.

բ. «ՀՄԴ. և ՍԱԶՓ», էջ 499-507:

³⁴⁸ «ՀՄԴ. և ՍԱԶՓ», էջ 500:

վարչական սահմանագծին, այնտեղից շարժվելով դեպի հյուսիս, հասնում է Թլիլ (Ղրմանի) լեռանը (8357), առաջ շարժվելով Արդահանի նախկին սահմանագծով, Բադել գյուղից դեպի հյուսիս, արևելք ընկած տեղանքում հարում է Փոսխով-չայ գետին և այդ գետի երկայնությամբ՝ հարավային ուղղությամբ առաջանում է մինչև այն կետը, որն ընկած է Չանչախ գյուղից դեպի հյուսիս-այնտեղ թողնում է այն գետը և, շարժվելով ջրբաժանքի երկայնությամբ, հասնում է Այրիլյան-բաշի լեռանը (8512), անցնում է Քելլեթափա (8163) և Հարման-թափա (9709) լեռների վրայով, հասնում Քասրիս-սերի լեռանը (9681), այստեղից Քարգամեթ-չայ գետի հոսանքով առաջանում է մինչև Քուր գետը-այդտեղից՝ Քուր գետի հնահունով շարժվում է դեպի այն կետը, որն ընկած է Քարթանաքով գյուղից դեպի արևելք ընկած տեղանքում, որտեղ հեռանում է Քոից, անցնում է Ղարա-օղլի լեռան (7259) ջրբաժան գծի երկայնությամբ, այնտեղից, Խազանին լիճը բաժանելով երկու մասի, հասնում է 7580 բարձունքին և այնտեղից շարժվում դեպի Գեքդաղ լեռը (9152)- Ուշ-Թափալյար (9783) Թայս-քալա (9716)-9065 գագաթը, որտեղ թողնում է Արդահանի մարզի նախկին սահմանը և առաջ է շարժվում Մեծ Ախ-Բաբա (9973)- 8828 (8827)- 7602 լեռներով - անցնելով Իբիշ գետից դեպի արևելք ընկած տեղանքով, հասնում է 7518 բարձունքին և հետո Ղզըլ-դաշ լեռանը (7439) (7490)- Նոր Ղզըլբաշ (Ղզըլ-դաշ) գյուղը, Ղարա-Մահմեդից անցնելով դեպի արևմուտք, հասնում է Ջամուշբու-չայ գետին (գտնվում է Դելավեր, Մեծ Քմիլ և Թեքնիս գյուղերից դեպի արևելք)-Վարդանլի և Բաշ-Շուրագել գյուղերի վրայով, շարժվելով հիշյալ գետի երկայնությամբ, Քալալիից դեպի հյուսիս հասնում է Արփա-չայ գետին-այնտեղից շարունակ առաջ շարժվելով Արփա-չայ հնահունով, հասնում է Արաքս գետին-շարժվում է Արաքսի հնահունով մինչև այն տեղը, որտեղ Արաքսի մեջ թափվում է Ստորին Կարասուն։ (NB Հասկանալի է, որ սահմանագիծն անցնում է վերոհիշյալ բարձունքների ջրբաժան գծի երկայնությամբ)»³⁴⁹։ Հավելված 1 (B)-ի բովանդակությունը հետևյալն է. Ուշադրության առնելով, որ, ինչպես նշված է 1(A) հավելվածում, Արփա-Չայի և Արաքսի հնահունները հանդիսանում են սահմանագիծ։ Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը պարտավորվում է բլոկհատուկների (ամրոցիկների) գիծը հետ տանել այնպես, որ այդ գիծը Ալեքսանդրապոլ-Երևան երկաթուղու Արփա-Չայի շրջանում նրա այժմյան ուրվագծից գտնվի ութ վերստ հեռավորության վրա և Արաքսի շրջանում վերոհիշյալ երկաթուղուց չորս վերստ հեռավորության վրա։ Վերոհիշյալ շրջանները սահմանափակող գծերն ստորև նշված են՝ Արփա-չայի գոտու

³⁴⁹ Նույնը՝ էջ 504-505:

համար-1-ին պարագրաֆի A և B կետերում և Արաքսի գոտու համար- 2-րդ պարագրաֆում:

1. Արփա-չայի գոտին

A) Վարդանլիից դեպի հարավ-արևելք-Ուզուն-Քիլիսից դեպի արևելք-Բոզյատ (5096)-5082-5047 լեռան վրայով- Կարմիր-վանքից դեպի արևելք-Ուշ թափա (5578)- Արագ-օղլուց դեպի արևելք- Անիից դեպի արևելք-Ենի-քեյից դեպի արևմուտք հասնում է Արփա-Չային:

B) Արփա-չայից դեպի արևելք հեռանում է 5019 բարձունքից- գնում է ուղղակի դեպի 5481 բարձունքը - Ղզըլ-կուլից գնում է դեպի արևելք 4,5 վերստ հեռավորության վրա ընկած կետը-Բոջալիից առաջանում է դեպի արևելք երկու վերստ հեռավորության վրա ընկած կետը-հետո Դիքոր-չայ գետը- շարժվում է այդ գետի երկարությամբ մինչև Դուգ-Քեչուտ գյուղն ու Կարաբաղ ավերակներից ընթանում է ուղիղ դեպի հյուսիս և հասնում է Արփա-չային:

2. Արաքսի գոտին

Ուղիղ գիծ Խարաբա Ալիջանի և Սուլեյման (Դիգա) գյուղի միջև:

Մեկ կողմից Ալեքսանդրապոլ-Երևան երկաթուղու գծով և մյուս կողմից վերոնշյալ երկաթուղուց ութ վերստ և չորս վերստ հեռավորության վրա ընկած գծերով սահմանափակված գոտիներում, Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը պարտավորվում է չկառուցել որևէ ֆորտիֆիկացիոն կառուցվածք (հեռավորության այս գծերը գտնվում են վերոնշյալ գոտիներից դուրս) և դրանցում չպահել կանոնավոր զորքեր: Մակայն Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունը պահպանում է վերոնշյալ գոտիներում զորք ունենալու իրավունք, որոնք անհրաժեշտ են կարգի պահպանության, անվտանգության և վարչական կարիքների համար»³⁵⁰:

Պայմանագրի 1-ին հոդվածի և նրա 1 (A) ու 1 (B) հավելվածների համաձայն, ՌԽՖՍՀ-ը ԹԱՄԺ-ի կառավարությանը «շոայլորեն» զիջեց

ա) Կարսի մարզը (Կարսի, Արդահանի, Կադզվանի, Օլթիի օկրուգները),

բ) Սուրմալուի (Մասյացոտնի) գավառը,

գ) Արևմտյան Հայաստանը և, հատկապես, Վիլսոնի միջնորդ որոշմամբ նախկին Հայաստանի Հանրապետությանը 1920թ. նոյեմբերի 22-ից հանգնեցնող Երզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի նահանգներից ընդհանուր 90 հազար քառ. կմ. տարածքներ:

Պայմանագրի 1-ին հոդվածով ՌԽՖՍՀ-ն թևաօգնություն էր ցուցաբերում չճանաչված ԹԱՄԺ-ի կառավարությանը, Սևրի պայմանագիրը բոլորովին և Վիլսոնի կողմից 1920թ. նոյեմբերի 22-ին կայացված ու մի-

³⁵⁰ Նույնը, էջ 506-507:

ջագգային-իրավական առումով իրավաչափ ու վավերական «Թուրքիայի
և Հայաստանի միջև սահմանատման... վերաբերյալ որոշումը» մերժելու
հարցերում:

Պայմանագրի 3-րդ հոդվածի համաձայն. «Երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայն են, որ Նախիջևանի մարզը՝ սույն պայմանագրի 1 (C) հավելվածում նշված սահմաններում կազմի ինքնավար տարածք՝ Ադրբեջանի խնամակալության ներքո, պայմանով, որ Ադրբեջանը սույն խնամակալությունը չի զիջի մի երրորդ պետության: Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի պատվիրակներից կազմված ժողովը կշտկի Նախիջևանի տարածքի եռանկյունը կազմող գոտու՝ արևելքում Արաքսի հնահունի և արևմուտքում Դադնա (3829) Վելի դաղ (4121)-Բագարզիք (6587)- Քյոմուրլու-դաղ (6930) լեռների վրայով անցնող գծի միջև պարփակված տարածքի սահմանագիծը, որն սկսվում է սարից, հետո անցնում է Սերայ Բուլաք սարի վրայով դեպի Արարատ կայարանը և վերջանում է Քարասուի և Արաքսի տրամախաչման տեղում»³⁵¹: Պայմանագրի 1 (C) հավելվածի բովանդակությունը հետևյալն է. «Նախիջևանի տարածքը՝ Արարատ կայարանը – Սարայ Բուլաղ լեռը (8071)- Քյոմուրլու-դաղ (6839), (6930)-3080- Մայաթ-դաղ (7868)- Քուրդ-քուլաղ (Քյուրդ -քուլաղ) գյուղը- Գամեսուր-դաղ (8166)-8022 բարձունքը- Քյուքի-դաղ (10282) և առաջվա Նախիջևանի գավառի արևելյան վարչական սահմանագիծը»³⁵²:

Պայմանագրի 3-րդ հոդվածով արտացոլվում է նախկին ՀՀ-ի դեմ ԹԱՄԺ-ի և ՌԽՖՍՀ-ի կողմից համատեղ ագրեսիայի ակտի իրականացման մեջ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի մասնակցության հանգամանքը, որի դիմաց Նախիջևանի երկրամասը նրա խնամակալությունը հանձնվեց պայմանով, որ Ադրբեջանն այդ խնամակալությունը չէր զիջի մի երրորդ պետության (նախևառաջ նկատի է առնվել Հայկական ԽՍՀ-ն): Հարկ է նկատել, որ այդ պայմանագրի 3-րդ հոդվածի համաձայն, Նախիջևանի մարզը

ա) կազմում (դառնում) է ինքնավար տարածք,

բ) տրվում է Ադրբեջանի խնամակալությանը,

գ) պայմանով, որ Ադրբեջանը «Նախիջևանի ինքնավար տարածքի» այդ խնամակալությունը չի զիջի մի երրորդ պետության:

Պայմանագրի 3-րդ հոդվածով «Նախիջևանի ինքնավար տարածքը» չի հանձնվել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին որպես նրա սեփականություն (չի կցվել այդ պետությանը), այլ «Նախիջևանի ինքնավար տարածքի» միայն խնամակալ լինելու լիազորությունն է հանձնվել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին:

³⁵¹ Եռւյնը, էջ 501:

³⁵² Նույնը, էջ 507:

Պայմանագրի 2-րդ հոդվածի համաձայն. «Թուրքիան համաձայնվում է Վրաստանին զիջել Բաթում նավահանգստի ու քաղաքի և սույն պայմանագրի 1-ին հոդվածում նշված սահմանագծից դեպի հյուսիս ընկած և Բաթումի մարզի քաղաղրիչ մասը կազմող տարածքների սյուզերենույթյունը...»³⁵³:

ա) ՀՀ-ի վրա ռուս-թուրքական ագրեսիայի կատարման ընթացքում

բ) Ի. Ստալինը, Օրջոնիկիձեն մեծ դեր էին խաղացել ՀՀ-ի կործանման հարցում և, բացի այդ, ինչպես հաստատում են թուրքերն ու անգլիական փորձագետները, Ստալինն անձամբ էր ԹԱՄԺ-ի պատվիրակությունից խնդրել, որպեսզի Բաթումը միացվեր Վրաստանին. «... ըստ թուրքական տվյալների, Ստալինի խնդրանքով Թուրքիան հրաժարվեց Բաթումից: Փոխարենը Թուրքիան այնտեղ ստացավ առևտրային տրանզիտի իրավունքներ և տեղական լայն ինքնավարության խոստումներ, որը, ըստ նրա հաշվարկների, մուսուլման աջարներին կտրամադրեր ինքնորոշման հնարավորություն: Ռուսաստանը համաձայնվեց թուրքերին թողնել Կարսը, Արվորություն: Ռուսաստանը համաձայնվեց թուրքերին թողնել Կարսը, Արդահանը և Արդվինը, չնայած, ինչպես ռուսները, այնպես էլ հայերը հատկապես ցանկանում էին Կարսի վերադարձը: Այն ժամանակ Ստալինի գլխավորած Ազգությունների գործերով ժողովրդական կոմիսարիատը դա զլխավորած Ազգությունների գործերով ժողովրդական կոմիսարիատը դա հասարակության առջև արդարացնում էր նրանով, թե Կարսը և Արդահանը Թուրքիայի հետ հարաբերություններում չպետք է լինեն կովախնձոր, որ այնտեղ բնակչության 67%-ը մուսուլմաններ են, և որ Հայաստանի համար Թուրքիայի հետ պատերազմը կարող էր նշանակել, թե ռուսական կոմունիզմն այլ բան չէ, եթե ոչ ռուսական ծածուկ իմպերիալիզմ»³⁵⁴:

Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայսամազվող 15-րդ հարկաբերական համաժողովում «Ռուսաստանը պարտավորվում է Անդրկովկասյան հանրապետությունների նկատմամբ դիմել քայլերի, որպեսզի այդ հանրապետությունների

³⁵³ Նույնը, էջ 500-501:

³⁵⁴ "Справка исследовательского отдела МИД Великобритании. Армянские и грузинские претензии на турецкую территорию", иллюстрируемая картой, сравнивающей границы в 1878-1918 гг. с границей 1945г. (4 апреля 1946г.) ("История" ршdfrn).
р. Г. Казарян, "Геноцид армянского народа в Османской империи", Ереван, 2004, стр. 268.

կողմից Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերում անպատճառ ճանաչվեն սույն պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջապա վերաբերում են իրենց»³⁵⁵:

ԹԱՄԺ-ի քեմալական և ՌԽՖՍՀ-ի բոլշևիկյան ագրեսոր կառավարությունները դրանով մտադիր էին այդ պայմանագրի հակահայկական դրույթները Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությանը պարտադրել վերջինիս հետ Թուրքիայի կնքվելիք պայմանագրով (դա եղավ 1921թ. հոկտեմբերի 13-ին կնքված Կարսի պայմանագիրը), քանզի ագրեսորներն իրենք էլ հասկանում էին, որ նշվածը սոսկ երկկողմ ռուս-թուրքական պայմանագիր էր և պարտադիր չէր ՀՄՍՀ-ի համար: Ռուս-թուրքական պայմանագրում ՀՄՍՀ-ն բացակայում էր: Բանն այն էր, որ ՀՄՍՀ-ն ոչ միայն գտնվում էր բոլշևիկյան, այլև ԹԱՄԺ-ի զորքերի օկուպացիայի տակ՝ Ալեքսանդրապոլի մասով: Քեմալական զորքերը Մոսկվայում ռուս-թուրքական պայմանագրի կնքումից հետո էլ հրաժարվում էին դուրս գալ օկուպացված Ալեքսանդրապոլի տարածքներից, որի կապակցությամբ ՌԽՖՍՀ-ի արտգործկոմիսար Չիչերինը ԹԱՄԺ-ի կառավարությանը բողոքի հետևյալ նոտան ուղարկեց 1920թ. ապրիլի 8-ին. «Հեռագրով ընկեր Մդիվանուն: Անգորա ուղարկեցեք հետևյալը. նկատի ունենալով կոմունիստների կողմից Երևանի գրավումը, անհրաժեշտ է անհապաղ կենսագործել Մոսկվայի կոնֆերանսում ընդունված նոր սահմանները և, մասնավորապես, անհրաժեշտ է Ալեքսանդրապոլն անհապաղ ազատել թուրքերից: Մեր անունից կտրական բողոք հայտնեցեք Կարաբեքիր փաշայի այն հայտարարության դեմ, թե նա չի ցանկանում ազատել Ալեքսանդրապոլը և Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարությանը հաղորդեցեք, որ թուրքական զորքերն անհապաղ հեռանան Մոսկվայում որոշված սահմանից այն կողմ...»³⁵⁶: Քեմալական օկուպացիոն զորքերը Ալեքսանդրապոլից հեռացան միայն 1921թ. մայիսին՝ ավերելով այն: Այդ կապակցությամբ 1921թ. մայիսի 13-ին Չիչերինը մեկ այլ բողոքի նոտա ուղարկեց Մոսկվայում ԹԱՄԺ-ի կառավարության դեսպան Ալի Ֆուադին³⁵⁷ (վերջինս ռուս-թուրքական հիշյալ պայմանագիրը ստորագրողներից էր): Չիչերինն այդ նույն կապակցությամբ 1921թ. հունիսին ՀՄՍՀ-ի հեղկոմի նախագահ Կասյանին «ցավակցական» հեռագիր ուղարկեց, որում ասված էր. «Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը խոր

³⁵⁵ «ՀՄԴ. և ՍԱԲՓ», էջ 504:

³⁵⁶ ա. «ՀՍՄՌ. և ՍԻՀՀ», էջ 514,
բ. «ՀՄԴ. և ՍԱԲՓ», էջ 510:

³⁵⁷ ա. «ՀՍՄՌ. և ՍԻՀՀ», էջ 526-527:
բ. «ՀՄԴ. և ՍԱԲՓ», էջ 516:

հուզմունքով իմացավ Հայաստանի եղբայրական խորհրդային հանրապետության և, մասնավորապես, նրա օկուպացված մասերի, ծանր դրության մասին: Մեզ ծայր աստիճան հուզեցին և վշտացրին Ալեքսանդրապոլի շրջակայքում օկուպացիոն զորքերի կատարած էքսցեսների և Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի ծանր դրության վերաբերյալ լուրերը...»³⁵⁸:

1921թ. մարտի 16-ին ՌԽՖՍՀ-ի և ԹԱՄԺ-ի միջև կնքված պայմանագիրը Հայկական հարցին վերաբերող մասով ակնհայտ թալանչիական, անքսիոնիստական էր, և միջազգային-իրավական առումով՝ անիրավաչափ: Այդ պայմանագիրն ագրեսոր կողմերից ՌԽՖՍՀ-ն վավերացրել է 1921թ. հուլիսի 2-ին, իսկ ԹԱՄԺ-ը՝ 1921թ. հուլիսի 31-ին: Վավերագրերի փոխանակումը տեղի է ունեցել Կարսում՝ 1921թ. սեպտեմբերի 22-ին:

Մեր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Մոսկվայում ստորագրված ռուս-թուրքական այդ պայմանագրի հիմքում, անկախ ամենինչից, ընկած էր 1918թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում կնքված պայմանագիրը, հետևյալ նկատառումներով՝

1) Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը Թուրքիայի կողմից ստորագրեց երիտթուրքական կառավարությունը, իսկ մյուս կողմից՝ բոլշևիկները, որոնք երկուսն էլ, ի վերջո, ուղղորդված էին լոնդոնյան միևնույն ոչ անհայտ կենտրոնից: Ընդ որում, երկու կողմերի կուլիսների հետևում կանգնած էին Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը, Տրոցկին և Լենինը. Տրոցկին ու Լենինը ամենևին էլ ռուսական շահեր չէին ներկայացնում:

2) Մոսկվայի պայմանագիրը թուրքական կողմից ստորագրել էին քեմալական (երիտթուրքերի հետ համագործակցաբար) և մյուս կողմից՝ բոլշևիկյան պատվիրակությունները, որոնք երկուսն էլ, վերջին հաշվով, ուղղորդված են եղել լոնդոնյան միևնույն կենտրոնից: Ընդ որում, երկու կողմերի կուլիսների հետևում կանգնած էին Քեմալ Աթաթուրքը, Լենինը և Ստալինը, որոնք բոլորն էլ մոլի հայատյացներ էին: Ի դեպ, բոլշևիզմը, որպես երևույթ, իրենից ներկայացնում էր ընդգծված հակահայկականություն:

3) Երկու պայմանագրով էլ Արևմտյան Հայաստանը և Կարսի մարզը հանձնվեց Թուրքիային, բայց Մոսկվայի պայմանագիրն առավել «շոայլ» գտնվեց թուրքերի հանդեպ, նրանց հանձնելով նաև Մուրմալուի գավառը:

4) Մոսկվայի պայմանագրով Նախիջևանի երկրամասը հանձնվեց Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի խնամակալությանը:

Այդուհանդերձ, Մոսկվայի պայմանագիրը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից էապես տարբերվում էր նրանով, որ այն հանդիսանում էր

³⁵⁸ «ՀՄԴ. և ՍԱԲՓ», էջ 516-517:

ՌԻՖՏՍՆԻ-ի և ԹԱՄԺ-ի կողմից համատեղ իրականացված ռազմական ագրեսիայի արդյունք: Մոսկվայի պայմանագրի պրեամբուլայում նշված է, որ այն երկու կողմերն էլ կնքել են «ամբողջովին խանդավառված միմյանց միջև մշտական սրտագին փոխհարաբերություններ և երկու կողմերի փոխադարձ շահերի վրա հիմնված անխզելի բարեկամություն հաստատելու ցանկությամբ»:

Մոսկվայի պայմանագրի կնքումից 8 օր հետո՝ 1921թ. մարտի 24-ին, Լոնդոնում ԹԱՄԺ-ի արտգործնախարար Բեքիր Սամին հայկական պատվիրակությանը քեմալա-բոլշևիկյան հարաբերությունների մասին ասել էր. «... Հայերին զիջած հողերը մենք նկատում ենք Ռուսիային զիջած, որը հավասարապես սպառնում է մեզ: Մեր այսօրվա համաձայնությունը սովետների հետ մի ժամանակավոր տակտիկական երևույթ էր, որ ապագա չունի...»³⁵⁹: Հայկական պատվիրակությունը 1921թ. ապրիլի 7-ին Լոնդոնում հանդիպել էր «Անգլո-խորհրդային առևտրային համաձայնագիր»-ը ՌԽՖՍՀ-ի կողմից ստորագրած Կրասինի հետ, որը Հայաստանի նկատմամբ բոլշևիկների վարած քաղաքականությունը բացատրել էր հետևյալ կերպ. «Հայաստանը մեզ համար առանձին հետաքրքրություն չի ներկայացնում ո՛չ տնտեսական, ո՛չ քաղաքական տեսակետից. որպես հարաբերությունների միջնորդ ևս բան չարժե: Դուք չունեք ոչ երկաթուղիների կարևոր գծեր, ոչ Բաքու և ոչ Բաթում: Եթե ես ձեզ ասեի, որ, օրինակ, Բաքուն, Ադրբեջանը մեզ չի հետաքրքրում, կսխալվեի, մենք երբեք չենք թողնի Բաքուն: Բայց այլ է Հայաստանը: Մենք ցանկություն չունենք այն տիրապետել, հողի պետք չունենք. մեր ունեցածը շատ-շատ է... Հայաստանի անկախությանը ոչ միայն դեմ ենք, այլ, ընդհակառակը, կաջակցենք նրան, որովհետև դա մեզ հարկավոր է Ադրբեջանը Թուրքիայից բաժանելու համար: Եվ որքան մեծ լինի Հայաստանը, այնքան լավ մեզ համար: Մի խաբվեք մեր և թուրքերի ժամանակավոր բարեկամությամբ. դա անցողական է, և եթե Թուրքիան սահմանակից դառնա Ադրբեջանին, նա շարունակ գրգռումներ պիտի առաջ բերի մեր դեմ: Ահա թե ինչու Հայաստանի անկախությունը մեզ հարկավոր է... Կրկնում եմ, Մոսկվան, զոնե իմ մեկնելու ժամին, ինձ պես էր մտածում Հայաստանի մասին»³⁶⁰: Միանգամայն նույն կերպ էին մտածում Հայաստանի մասին նաև Լոնդոնում տեղի ունեցած Անտանտի գերագույն խորհրդի համաժողովի մասնակիցները, որոնցից Մեծ Բրիտանիայի պրեմիեր-մինիստր Լլոյդ Ջորջը հետագայում այս մասին գրեց. «Նախ-

³⁵⁹ Աւետիս Ահարոնեան, նշվ. աշխ., էջ 119:

³⁶⁰ Նույնը, էջ 219-222:

ևառաջ հնարավոր էր պանմուսուլմանական և պանթուրքական լայն շարժում, և դրա համար Լոնդոնի համաժողովը, համընդհանուր շահերից ելնելով, համարեց ցանկալի սեպ խրել Թուրքիայի մուսուլմանների և արևելյան երկրների միջև. այդպիսի սեպ կլիներ քրիստոնեական համայնքը նոր Հայկական պետության ձևում»³⁶¹:

[illegible]

Օրդուբաղի և Ջուֆայի նկատմամբ»³⁶³։
ՌԽՖՍՆ-ի 11-րդ բանակի կողմից ՀՀ-ի օկուպացումից հետո, Ադրբեջանի հեղափոխական կոմիտեն 1920թ. դեկտեմբերի 1-ին հրապարակեց հռչակագիր, որում ասվում էր. «Ադրբեջանի բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը, ստանալով ապստամբած գյուղացիության անունից Հայաստանում Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության հռչակման լուրը,

361 Ллойд Джордж, стр. 427.
362

ЦПА ИМЛ, ф. 64, оп. 2, д.5, л 19.

363 Նույն տեղում:

ողջունում է եղբայրական ժողովրդի հաղթանակը: Այսօրվանից Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև նախկին սահմանները վերացվում են: Լեոնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը, Նախիջևանը ճանաչվում են Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության կազմամաս: Կեցցե՛ Հայաստանի և Ադրբեջանի բանվորների և գյուղացիների եղբայրությունն ու միությունը³⁶⁴: Ստալինն իր «Կեցցե Խորհրդային Հայաստանը» հոդվածում գրեց. «Դեկտեմբերի 1-ին Խորհրդային Ադրբեջանը կամավոր հրաժարվում է վիճելի տարածքներից և հռչակում Զանգեզուրի, Նախիջևանի և Լեոնային Ղարաբաղի փոխանցումը Խորհրդային Հայաստանին»³⁶⁵: Նույն օրը Օրջոնիկիձեն Բաքվից Մոսկվա հաղորդեց. «Փոխանցեցեք ընկերներ Լենինին և Ստալինին հետևյալը, հենց նոր լուր ստացվեց Էրիվանից (Երևանից-Տ.Ս.), որ Էրիվանում հռչակվել է Խորհրդային իշխանություն... Ադրբեջանը երեկ արդեն հայտարարել է Նախիջևանը, Զանգեզուրը և Լեոնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին փոխանցելու օգտին»³⁶⁶: Ադրբեջանի հեղկոմի այդ հռչակագիրը ողջունեց նաև ՀԽՍՀ-ի ղեկավարությունը³⁶⁷:

1921թ. հունիսի 3-ին ՌՍԴ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի պլենումը (Օրջոնիկիձեի, Մախարաձեի, Նարիմանովի, Մյասնիկյանի և ուրիշների մասնակցությամբ), իր որոշման 5-րդ կետի համաձայն, հանձնարարեց Հայկական ԽՍՀ-ի կառավարությանը, որպեսզի վերջինս իր հռչակագրով ցույց տա Լեոնային Ղարաբաղի պատկանելությունը Հայաստանին³⁶⁸: Հիշյալ որոշման հիման վրա Հայկական ԽՍՀ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը (կառավարությունը) 1921թ. հունիսի 12-ին ընդունեց հետևյալ ղեկրետը Հայաստանի հետ Լեոնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին. «Ադրբեջանի ԽՍՀ-ի Հեղկոմի հռչակագրի և Հայաստանի ու Ադրբեջանի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետությունների միջև պայմանավորվածության հիման վրա, հայտարարվում է, որ այսուհետ Լեոնային Ղարաբաղը համարվում է Հայկական ԽՍՀ-ի անբաժանելի մաս»³⁶⁹:

1921թ. հուլիսի 4-ին ՌՍԴ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոն Ստալինի, Օրջոնիկիձեի, Կիրովի, Մյասնիկյանի, Ֆիկատների, Նարիմանովի մասնակցությամբ որոշում կայացրեց Լեոնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի կազմի

մեջ մտցնելու վերաբերյալ (դեմ էին քվեարկել Ստալինը և Նարիմանովը)³⁷⁰: Նույնիսկ ՌԽՖՍՀ-ի Ժողկոմխորհի 1920-1921թթ. տարեկան հաշվետվության մեջ պաշտոնապես արձանագրված էր, որ «հուլիսին կնքվում է պայմանագիր Ադրբեջանի հետ Լեոնային Ղարաբաղի մասին, որը մտցվում է Խորհրդային Հայաստանի կազմի մեջ»³⁷¹: Սակայն, Ստալինի աջակցությամբ, Նարիմանովը ՌՍԴ(բ)Կ Կովբյուրոյի 1921թ. հուլիսի 4-ի հիշյալ որոշումը բողոքարկեց ՌՍԴ(բ)Կ-ի կենտրոնական կոմիտե, բայց հարցը նույնիսկ վերջինիս քննարկմանը չներկայացվեց, այլ ՌՍԴ(բ)Կ Կովբյուրոյի 1921թ. հուլիսի 5-ի նիստում վերանայվեց նախորդ օրվա հայանապաստ որոշումը և կայացվեց նոր որոշում՝ Լեոնային Ղարաբաղը, լայն ինքնավարության կարգավիճակով, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ մտցնելու վերաբերյալ³⁷², որին Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմը 1921թ. հուլիսի 16-ին իր անհամաձայնությունը հայտնեց³⁷³:

Այսպիսով, եթե ռուս-թուրքական պայմանագրով Նախիջևանի երկրամասի խնամակալությունը հանձնվեց Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին, ապա Լեոնային Ղարաբաղը, բոլշևիկյան-կուսակցական որոշմամբ, ինքնավար կարգավիճակով բռնակցվեց Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին:

ՌԽՖՍՀ-ի կողմից նախկին ՀՀ-ի օկուպացված տարածքների հյուսիսային հատվածը՝ Զավախքը, Խրամի (Ծալկայի) շրջանով հանդերձ, ՌՍԴ(բ)Կ Կովբյուրոյի 1921թ. հուլիսի 7-ի որոշմամբ կցվեց Վրացական ԽՍՀ-ին³⁷⁴:

ՌԽՖՍՀ-ն, կատարելով Մոսկվայում կնքված ռուս-թուրքական պայմանագրի 15-րդ հոդվածով ստանձնած իր պարտավորությունները «Թուրքիայի հետ Անդրկովկասյան հանրապետությունների կողմից կնքվելիք պայմանագրերում անպատճառ ճանաչել տալու Մոսկվայի պայմանագրի նրանց վերաբերյալ հոդվածները», 1921թ. հոկտեմբերի 13-ին իրականացրեց «Հայկական ՍՍՀ-ի, Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի ու Վրացական ՍՍՀ-ի միջև մի կողմից, և Թուրքիայի միջև՝ մյուս կողմից, ՌԽՖՍՀ-ի մասնակցությամբ բարեկամության պայմանագրի» կնքումը Կարս քաղաքում³⁷⁵: Կարսի պայմանագրի 1-ին հոդվածի համաձայն. «Թուրքիայի Ազգային մեծ Ժողովի կառավարությունը և Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի Սոցիալական Սոցիալիստական Հանրապետությունների կառավարություն-

³⁶⁴ «Коммунист» (газета), Ереван, N2, 7.XII.1920.

³⁶⁵ «Правда», N273, 4. XII, 1920г.

³⁶⁶ Г. К. Орджоникидзе, «Статьи и речи», т. 1, М., 1956, с. 142.

³⁶⁷ ЦГАОРСС, Арм. ССР, ф. 40/113, оп. 3, д. 2, л. 13.

³⁶⁸ ЦПА ИМЛ, ф. 64, оп. 2, д. 1, л. 77.

³⁶⁹ Խ. «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, N106, 19 հունիսի 1921թ.:

բ. «Бакинский рабочий», 22. VI. 1921г.

³⁷⁰ ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 13, д. 384, л. 66.

³⁷¹ ДВБ СССР, т.4, М. 1960, с. 711.

³⁷² ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 13, д. 384, л. 67.

³⁷³ Архив Армянского филиала ИМЛ, ф. 1, д-40, л. 29.

³⁷⁴ ՀՀ ՀԶԿ ԿՊԱ, Հավաքածու-1, գ.7, ք.43 և 45:

³⁷⁵ Խ.ДВП СССР, т. 4, стр. 420-429.

բ. «ՀՄԴ և ՍԱԶՓ», էջ 517-527:

ները վերացված և ուժից գուրկ են համարում այն պայմանագրերը, որոնք կնքվել են ներկայումս պայմանավորվող կողմերի տերիտորիայի կազմի մեջ մտնող տերիտորիայում առաջներում իրենց սուվերեն իրավունքները կենսագործող պետությունների միջև, և որոնք վերաբերում են վերոհիշյալ տերիտորիաներին, վերացված և ուժից գուրկ են համարվում նաև երրորդ տերությունների կողմից կնքված և Անդրկովկասյան հանրապետություններին վերաբերող պայմանագրերը: Համարվում է որոշված, որ սույն հոդվածը չի վերաբերում 1921 (1337)թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում կնքված ռուս-թուրքական պայմանագրին»³⁷⁶:

Պայմանագրի 2-րդ հոդվածի համաձայն. «Պայմանավորվող կողմերը համաձայնվում են չճանաչել ոչ մի հաշտության պայմանագիր կամ միջազգային որևէ այլ ակտ, եթե կողմերից մեկին ուժով են հարկադրում այն ընդունել: Այդ պատճառով Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետությունների կառավարությունները համաձայնվում են չճանաչել որևէ միջազգային ակտ, որը վերաբերում է Թուրքիային և ճանաչված չէ այսօր Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովը ներկայացնող ազգային կառավարության կողմից (սույն պայմանագրում Թուրքիա հասկացության տակ հասկացվում են այն տերիտորիաները, որոնք մտնում են 1920 (1336թ.) հունվարի 28-ի թուրքական Ազգային ուխտի մեջ, որը Կ. Պոլսում մշակել ու հռչակել է օսմանյան դեպուտատների պալատը և հաղորդել է մամուլին ու բոլոր պետություններին):

Իր կողմից Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունը համաձայնվում է չճանաչել որևէ միջազգային ակտ, որը վերաբերում է Հայաստանին, Ադրբեջանին ու Վրաստանին և ճանաչված չէ այդ երկրների համապատասխան կառավարությունների կողմից, որոնք այսօր ներկայացնում են Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի սովետներին»³⁷⁷:

Պայմանագրի 1-ին և 2-րդ հոդվածներով մասնակիցները մասնավորապես չեն ճանաչում Սևրի պայմանագիրը և Վիլսոնի կողմից 1920թ. նոյեմբերի 22-ին կայացված «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման, դեպի ծով Հայաստանի ելքի և հայկական սահմաններին հարակից թուրքական տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ» որոշումը: Պայմանագրի 4-րդ հոդվածի և 1-ին ու 2-րդ հավելվածների համաձայն, նախկին Հայաստանի Հանրապետությանը պատկանած Կարսի մարզի (Կարսի, Արդահանի, Կադզվանի, Օլթիի օկրուգների) 18000 կմ², Մուրմալուի գավառի 4000 կմ², Վիլսոնի կողմից 1920թ. նոյեմբերի 22-ին կայացված հիշյալ որոշմամբ Հայաստանի Հանրապետությանը միջազգային-իրավա-

կան առումով անցած էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի նահանգներից անջատված ընդհանուր 90000 կմ² տարածքները հանձնվեցին ԹԱՄԺ-ի կառավարությանը, որն այդ դրությամբ միջազգային-իրավական ճանաչում չունեի (միջազգային իրավունքի սուբյեկտ չէր) և, որպես մի անօրինական իշխանություն, գործում էր Օսմանյան կայսրության միջազգայնորեն ճանաչված ու օրինական կառավարությանը հակառակ: Մինչդեռ վերջինս ստորագրել էր Սևրի պայմանագիրը և իր համաձայնությունն էր տվել Վիլսոնի կողմից վերոհիշյալ միջնորդ որոշման կայացման համար, ինչպես նաև այդ որոշմանը ենթարկվելու պարտավորություն էր ստանձնել:

Կարսի պայմանագրի 5-րդ հոդվածի և 3-րդ հավելվածի համաձայն. «Թուրքիայի կառավարությունը և Սովետական Հայաստանի ու Ադրբեջանի կառավարությունները համաձայն են, որ սույն պայմանագրի 3-րդ ջանի կառավարությունները համաձայն են, որ սույն պայմանագրի 3-րդ հավելվածում նշված սահմաններում Նախիջևանի մարզը կազմի ինքնավար տարածք՝ Ադրբեջանի հովանավորության ներքո»³⁷⁸: Պայմանագրի 5-րդ հոդվածի համաձայն, ինչպես երևում է, Նախիջևանը չի հանձնվում Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին որպես նրան պատկանող (սեփական) տարածք³⁷⁹: Նախիջևանը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի հովանավորության տակ է դրվում, իսկ որևէ տարածքի որևէ պետության հովանավորության (նաև՝ խնամակալության) տակ գտնվելը ժամանակավոր երևույթ է, որովհետև խնամակալության (կամ խնամակալ) պետությունը կարող է նաև փոխվել: Ու հովանավոր (կամ խնամակալ) պետությունը կարող է նաև փոխվել: Ու եթե Մոսկվայի պայմանագրի 3-րդ հոդվածի համաձայն, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ն «այդ խնամակալությունը չէր կարող զիջել մի երրորդ պետության», ապա Կարսի պայմանագրի 5-րդ հոդվածում այդ արգելքը հանված է: Իսկ դա նշանակում է որ, թերևս, եկել է «Նախիջևանի ինքնավար տարածքի» վրայից Ադրբեջանի հովանավորությունը հանելու ժամանակը, որովհետև հովանավորությունը մշտական լինել չի կարող:

Կարսի պայմանագրի 6-րդ հոդվածի համաձայն, ԹԱՄԺ-ի կառավարությունը «Վրաստանին է զիջում Բաթում քաղաքի ու նավահանգստի և սույն պայմանագրի 4-րդ հոդվածում նշված սահմանագծից դեպի հյուսիս ընկած և Բաթումի մարզի բաղադրիչ մասը կազմող տարածքի պուրբերենությունը», տեղական աջար մուսուլմանական բնակչությանը լայն ինքնավարություն, իսկ ԹԱՄԺ-ին այնտեղ տրանզիտ հաղորդակցության հնարավորություններ տալու պայմանով³⁸⁰:

Կարսի պայմանագիրը ևս նախկին ՀՀ-ի վրա ԹԱՄԺ-ի և ՌԽՖՍՀ-ի համատեղ իրականացրած ագրեսիայի ակտի արդյունք էր: Կարսի պայմա-

³⁷⁶ «ՀՄԴ և ՍԱԶՓ», էջ 518-519:

³⁷⁷ Նույնը, էջ 519, 524-527:

³⁷⁸ Նույնը, էջ 520, 527:

³⁷⁹ Ալեքսանդր Մանասյան, «Նախիջևանյան հիմնախնդիր», Երևան, 2009թ.:

³⁸⁰ «ՀՄԴ և ՍԱԶՓ», էջ 520:

Նազիրը Թուրքիայի անունից ստորագրել էր 1921թ. հոկտեմբերի 13-ի դրությամբ ոչ թե այդ պետության օրինական կառավարությունը, այլ այդ կառավարությանը հակառակ գործող մի անօրինական ռազմա-քաղաքական կազմավորում, որպիսին ԹԱՄԺ-ն էր՝ Քեմալ Աթաթյուրքի ղեկավարությամբ: Կարսի պայմանագիրը միջազգային-իրավական առումով անիրավաչափ է նաև թալանչիական և անեքսիոնիստականության բնույթով:

Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը ծանրագույն հարվածներ հասցրեցին Հայկական հարցի հայանպաստ ու արդարացի լուծմանը և հիմք դարձան Թուրքիայի և ՌԽՖՍՀ-ի կողմից Հայաստանի Հանրապետության տարածքների հետագա անընդհատ ու շարունակական օկուպացիայի (ռազմականության) և անեքսիայի (ուրիշի տարածքների ապօրինի բռնակցման) համար:

ՌԽՖՍՄ-ի կողմից օկուպացված նախկին ՀՀ-ի տարածքները բաղկացած էին ա) հետագա Հայկական ԽՍՀ-ից, բ) «Նախիջևանի ինքնավար տարածքից», գ) Ղարաբաղից (Արցախից), դ) Զավախքից: Հայկական ԽՍՀ-ն 1922թ. մարտի 12-ին Վրացական ԽՍՀ-ի և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի հետ միասին կազմեց Անդրկովկասի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Ֆեդերատիվ Միությունը (ԱՍՍՀՖՄ), որը 1922թ. դեկտեմբերի 13-ին վերափոխվեց Անդրկովկասյան Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության (ԱՍՖՍՀ), իսկ 1922թ. դեկտեմբերի 30-ին ԱՍՖՍՀ-ի կազմում մտավ ԽՍՀՄ-ի մեջ, ինչն ամրագրվեց 1924թ. հունվարի 31-ին ընդունված ԽՍՀՄ-ի առաջին սահմանադրությունում³⁸¹: 1924թ. փետրվարի 9-ին Ադրբեջանի Կենտրոնական գործադիր կոմիտեն, խախտելով Կարսի պայմանագրի 5-րդ հոդվածի պայմանադրությոը (որով Նախիջևանը կազմում էր ինքնավար տարածք Ադրբեջանի հովանավորության ներքո), «Նախիջևանը ինքնավար Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության» կարգավիճակով մտցրեց Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ: «Նախիջևանի ինքնավար տարածքի» հովանավորը լինելու փոխարեն, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ն իրեն հռչակեց որպես նրա սեփականատեր: Նշվածը ԽՍՀՄ-ի ներքին իրավա-քաղաքական իրողության արդյունք էր և տևեց մոտ 70 տարի. այն միջազգային-իրավական առումով դիտվում է Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կողմից Նախիջևանի երկրամասի օկուպացիա և անեքսիա:

ՌՍՖՍՀ-ի կողմից օկուպացված Ղարաբաղը, ինչպես տեսանք վերև-
ներում, 1921թ. հուլիսի 5-ին ՌՍԴ(բ)Կ Կոմբյուրոլի որոշմամբ հանձնվեց

³⁸¹ ш. Государственное право СССР, М., 1967г., стр. 259, 280-281.

р. История государства и права СССР, под ред. О.И. Чистякова и Ю.С. Кукушкина, М., 1986, стр. 114.

Աղյուսակային իսՄՀ-ին, որտեղ այն պետք է ունենար լայն ինքնավարություն: 1923թ. հուլիսի 7-ին, սակայն, Ղարաբաղի մի մասում ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը՝ Ստեփանակերտ կենտրոնաքաղաքով: Ղարաբաղի տարածքային օրգանիզմից աղյուսակային իշխանությունները կտրեցին այն հողերը, որոնցով ԼՂԻՄ-ը արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից սահմանակցում էր ՀԻՄՀ-ին: Ղարաբաղից անջատվեցին նրա հյուսիսային հողերը՝ Շահումյանի շրջանը և Խանլարի շրջանի Գետաշենի ենթաշրջանը, իսկ արևելքից ու հարավից՝ նրա դաշտավայրային բերրի տափաստանները: Նշված բոլոր տարածքների մկրատմամբ մեջտեղում մնացած 4,4 հազար քառ.կմ տարածքի վրա ստեղծված ԼՂԻՄ-ը Աղյուսակային իսՄՀ-ի կողմից փաստացի օկուպացված և անեքսիայի ենթարկված տարածք էր³⁸²:

ՌՄՖՍՀ-ի կողմից օկուպացված ՀՀ-ի հյուսիսային տարածքների Ջավախք-Թեղք հատվածը (հետագայում՝ Ախալքալաքի, Նինոծմինդայի և Ծալկայի շրջանները) 1921թ. հուլիսի 7-ին, ՌՄԴ(բ)Կ Կոմբյուրոյի որոշմամբ, Վրացական ԽՍՀ-ին հանձնվելուց հետո, վերածվեցին Վրացական ԽՍՀ-ի (արդի ՎՀ-ի) ունիտար տարածքների, որտեղ մեծամասնություն կազմող հայ ազգաբնակչությունն առ այսօր գուրկ է ազգային-պետական որևէ կազմավորումից³⁸³։

Վերադառնալով 1921թ. Մոսկվայի և Կարսի հակահայկական, թալան-
չիական, անեքսիոնիստական և անիրավաչափ պայմանագրերին, հարկ է
շահագնալ, որ դրանք վարակիչ օրինակ ծառայեցին նաև Անտանտի տե-
րություններից Ֆրանսիայի համար, որը Կարսի պայմանագրի կնքումից
մեկ շաբաթ հետո՝ 1921թ. հոկտեմբերի 20-ին, Անկարայում, ԹԱՄԺ-ի կա-
ռավարության հետ, ստորագրեց համաձայնագիր Կիլիկիան Թուրքիային
հանձնելու վերաբերյալ³⁸⁴։

Այսպիսով, որքան էլ տարօրինակ է, հենց ՌՍՖՍՀ-ն, Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան իրենց վարած քաղաքականությամբ նպաստեցին ԹԱՍԺ-ի անօրինական ու ագրեսոր կառավարության դիրքերի ամրապնդմանը և վերջինիս կողմից Սևրի պայմանագրի ու Վիլսոնի՝ «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման... վերաբերյալ» 1920թ. նոյեմբերի 22-ին կայացված ու միջազգային-իրավական ուժի մեջ մտած իրավաբար որոշ-

³⁸² Газета "Советский Карабах", 21 февраля, 1988г.

383 «Ջավախքը 21-րդ դարի մարտահրավերներին ընդառաջ (խորհրդածողովի նյութերի ժողովածու)», Երևան, 2006թ., էջ 46-53, Տիգրան Սահակյան, «Ժողովուրդների ժողովածու» իրավունքը որպես Ջավախքում Հայկական Ինքնավար կազմավորման ստեղծման հիմք»։

384 Ռ.Ե.Սահակյան, «Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1922թթ.», Երևան, 1970թ.:

ման մերժմանը: ԹԱՄԺ-ի կառավարությանը նման ամբարտվան վիճակի հասցրեցին 1921թ. մարտի 16-ին Լոնդոնում կնքված «Անգլո-սովետական առևտրային համաձայնագրի» 1-ին հոդվածի a) կետը, նույն օրը Մոսկվայում ստորագրված ռուս-թուրքական պայմանագիրը, 1921թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում «Հայկական ՍՍՀ-ի, Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի ու Վրացական ՍՍՀ-ի միջև մեկ կողմից, և Թուրքիայի միջև՝ մյուս կողմից, ՌԱՖՍՀ-ի մասնակցությամբ», ինչպես նաև 1921թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքված թուրք (ԹԱՄԺ)-ֆրանսիական պայմանագրերը:

Անտանտի տերությունները, շուտով, իրենք էլ սկսեցին հրաժարվել Սևրի պայմանագրի 88-93-րդ հոդվածներով նախատեսված՝ Հայաստան պետության ստեղծման պայմանադրություններից և հրապարակ հանեցին Օսմանյան կայսրության տարածքներում (Կիլիկիայում կամ Արևմտյան Հայաստանում) «Հայ ազգային օջախ» ստեղծելու գաղափարը։ Այս հանգամանքն իր անբարենպաստ ազդեցությունը թողեց Վիլսոնի կայացրած «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման ... վերաբերյալ որոշման» միջազգային հեղինակության վրա։ Փաստորեն, Անտանտի տերությունները մեկ կողմից նախաձեռնեցին Վիլսոնի որոշման կայացումը, մյուս կողմից իրենք սկսեցին վարկաբեկել այն իրենց նենգ գործողություններով։ Որոշում, որը կայացրել էր աշխարհի ամենահեղինակավոր պետություններից մեկը՝ ԱՄՆ-ն։ Հատկապես Մեծ Բրիտանիայի խելակորուսությունը հասավ այնտեղ, որ հենց նրա նախաձեռնությամբ Օսմանյան կայսրությունում «Հայկական ազգային օջախի» ստեղծման հարցը 1922թ. մարտի 25-ին հանվեց Անտանտի գերագույն խորհրդի համաժողովների օրակարգերից և ուղարկվեց Ազգերի լիգայի Խորհուրդ՝ վերջնական լուծում տալու համար³⁸⁵։ Դրանով Հայկական հարցը հանվեց նաև հետագայում տեղի ունեցած Լոզանի համաժողովների օրակարգերից։ Այս քաղաքական ստոր քայլը կատարվեց Լոզանի պայմանագրի կնքումից 1 տարի 4 ամիս առաջ։ Ահա թե ինչու 1923թ. հուլիսի 24-ին կնքված Լոզանի պայմանագրում «հայ» բառ չկար։

Հայկական հարցի վիճակը բոլորովին այլ կլիներ, եթե ՌՍՖՍՀ-ի բոլշևիկյան կառավարության և ԹԱՄԺ-ի համատեղ իրականացրած ռազմաքաղաքական ագրեսիայի հետևանքով 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին կործանված չլիներ միջազգային իրավունքի լիիրավ սուբյեկտ Հայաստանի Հանրապետությունը, և եթե վերջինիս պետական տարածքները չօկուպացվեին ու անեքսիայի չենթարկվեին այդ երկու ագրեսորների և նրանց հանցակիցների կողմից:

³⁸⁵ ւ. Documents on British Foreign Policy 1919-1939. First series, vol. I-IV, VIII, XIII-XVII. London, 1947-1970 (այսուհետև՝ DBFP), մեր դեպքում՝ vol. XIII, p. 701-707, 721, 758. ք. «ՀՄԻ և ՄԱԲՓ», էջ 727-733:

Որքան էլ դաժան եղան ռազմա-քաղաքական զարգացումները Հայկական հարցի հանդեպ, սակայն ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնի կողմից «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման... վերաբերյալ» 1920թ. նոյեմբերի 22-ին կայացված և 1920թ. դեկտեմբերի 6-ին Անտանտի գերագույն խորհրդին հանձնված միջնորդ (իրավաբար) որոշումը այսօր էլ անժամկետ մնում է միջազգային-իրավական ուժի մեջ, վավերական է ու անբեկանելի:

Անտանտի տերությունների և Օսմանյան թուրքիայի միջև Լոզանի հաշտության համաժողովն սկսվեց 1922թ. նոյեմբերի 13-ին, իսկ արդեն 1922թ. նոյեմբերի 1-ին Օսմանյան թուրքիայում փաստական ամբողջ իշխանությունն իր ձեռքը վերցրած ԹԱՄԺ-ի կառավարությունը դեկրետ հրատարակեց օսմանյան սուլթանատի (կառավարման սահմանադրական միապետական ձևի) իշխանության վերացման մասին, որով օսմանյան սուլթանատն անցավ պատմության գիրկը։ Երկրում ամբողջ իշխանությունն անցավ ԹԱՄԺ-ի կառավարությանը, որի պատվիրակությունն էլ Լոզանի համաժողովում ներկայացրեց թուրքիային։ ԹԱՄԺ-ի կառավարության մինչև 1922թ. նոյեմբերի 1-ը կնքված պայմանագրերը միջազգային-իրավական ուժ չունեին, քանի որ ԹԱՄԺ-ի կառավարությունը դրանք կնքել էր պետության օրինական կառավարության շրջանցմամբ և առանց այդ պայմանագրերը կնքելու իրավունք ունենալու։ Այլ կերպ ասած, մինչև 1922թ. նոյեմբերի 1-ը ԹԱՄԺ-ի ինքնահռչակ կառավարության կնքած պայմանագրերը նրա ինքնագործունեության արդյունք էին։ Բայց եթե Լոզանի համաժողովն ու պայմանագիրը նրա համար էին, որպեսզի ԹԱՄԺ-ի կառավարությունը և Անտանտի տերությունները, Սևրի պայմանագրի սահուն վերանայմամբ, հաշտության նորաբովանդակ պայմանագիր ստորագրեին միմյանց միջև, ապա այդ նույն Լոզանի հաշտության պայմանագրի կողմերի համար էլ Վիլսոնի 1920թ. նոյեմբերի 22-ի «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատու... վերաբերյալ որոշումը» շարունակում էր մնալ պարտադիր։ Օսմանյան թուրքիային Լոզանի համաժողովում ներկայացնող ԹԱՄԺ-ի կառավարությունն այն ազդեցություն էր, որը ՌՄՖՍՀ-ի բոլշևիկյան ազդեցոր կառավարության հետ համատեղ, ռազմական նախահարձակմամբ կործանել էր Հայկական հարցի կրող ու ջահակիր, միջազգային իրավունքի սուբյեկտ Հայաստանի Հանրապետությանը՝ օկուպացնելով և անեքսիայի ենթարկելով վերջինիս տալեքներին՝ մեծ մասը, այդ թվում՝ Վիլսոնի հիշյալ «Որոշմամբ» Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի նահանգներից Հայաստանի Հանրապետությանը միացված ընդհանուր 90000 կմ² կազմող տարածքները։ Եվ ամենևին էլ պատահական չէ, որ 1923թ. հուլիսի 24-ին Անտանտի երկրների և Թուրքիայի միջև կնքված Լոզանի հաշտության պայմանագրի 2-3-րդ հոդվածներում, որտեղ նշված են Թուրքիայի սահմանները, վերջինիս արևելյան (Հայաստա-

նի հետ) սահմանագծերը թողնվել են բաց: Լոզանի պայմանագրի 3-րդ հոդվածի տեքստում չի նշված, թե Թուրքիան իր արևելյան մասում ինչպիսի սահմաններ ունի, և այդ սահմանները ո՞ր պետությանը կամ պետությունների սահմաններին են կից (Լոզանի պայմանագրի մասին տե՛ս մեր «Ցավալի պայմանագրեր» աշխատության 412-462 էջերը)³⁸⁶: Մյուս կողմից, Լոզանի պայմանագրում ոչ մի խոսք չկա Վիլսոնի կողմից 1920թ. նոյեմբերի 22-ին կայացված «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման... վերաբերյալ որոշման» չեղյալ հայտարարման կամ անվավեր ճանաչման մասին:

Լոգանի պայմանագիրը ընդհանուր ուժի մեջ մտավ 1923թ. օգոստոսի 24-ին: Նախկին ԽՍՀՄ-ը այն ստորագրեց (սևծովյան նեղուցների մասով), բայց չվավերացրեց: 1923թ. հոկտեմբերի 29-ին հռչակվեց Թուրքիայի Հանրապետությունը, և ԹԱՄԺ-ը դարձավ վերջինիս իշխանության բարձրագույն մարմինը: Թուրքիայի Հանրապետությունը, սակայն, որպես նախկին Օսմանյան կայսերապետության իրավահաջորդ-կոնտինուիտենտ, կրում և կրում է նրա այն բոլոր միջազգային-իրավական պարտավորությունները, որոնք նա ստանձնել էր ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո թոմաս Վիլսոնի կողմից 1920թ. նոյեմբերի 22-ին կայացված «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման, դեպի ծով Հայաստանի ելքի և հայկական սահմաններին հարակից թուրքական տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ որոշմամբ», որն այսօր էլ միջազգային-իրավական ուժի մեջ է, վավերական է և անբեկանելի:

Գլուխ II

Улуу I

Գերմանիան որպես Հայոց ցեղասպանության
կատարման մեղսակից

[illegible]

³⁸⁶ Տ. Սահակյան, «Ցավալի պայմանագրեր», էջ 412-462:

նապոլեոնյան Ֆրանսիայի դեմ եվրոպական տերությունների կոալիցիային: 1806թ. Արևմտյան Գերմանիայում, Նապոլեոնի օգնությամբ, կազմվեց Հռենոսյան միությունը: Ավստրիական զորքերը պարտվեցին, և 1806թ. վերացավ Հռոմեական (Գերմանական) սրբազան կայսրությունը: Հետաքրքիր է, որ Գերմանիան 1813թ. ազատագրվել է նապոլեոնյան տիրապետությունից՝ Նապոլեոնի դեմ Ռուսաստանի տարած մեծ հաղթանակի արդյունքում, որն ամրագրվեց 1814-1815թթ. , Վիեննայի վեհաժողովի փաստաթղթերում: Վիեննայի վեհաժողովի արդյունքում ստեղծվեց Գերմանիայի միությունը, որը բաղկացած էր 39 պետություններից՝ Ավստրիայի ղեկավարությամբ: 1862թ. Պրուսիայի թագավոր Վիլհելմ I-ը կառավարության ղեկավար նշանակեց Բիսմարկին (Բիսմարկ Օտտո Էդուարդ Լեոպոլդ ֆոն Շյոնհաուզեն (1815-1898թթ.)), որն էլ իրականացրեց Գերմանիայի միավորումը Պրուսիայի շուրջ: Բիսմարկը 1864թ. Դանիային, 1866թ.՝ Ավստրիային պարտության մատնեց և 1867թ. հիմնեց Հյուսիսային Գերմանական միությունը: Գերմանիան վերջնականապես միավորված պետություն դարձավ 1870-1871թթ. Ֆրանս-պրուսական պատերազմի արդյունքում, դրանից դուրս գալով հաղթանակով: Գերմանիան 1871թ. հունվարի 18-ին Վերսալում հռչակվեց կայսրություն՝ Վիլհելմ I-ի գլխավորությամբ, երբ Ֆրանսիայից Գերմանիային անցան Էլզասն ու Լոթարինգիան:

Ահա՛ այն պետության համառոտ պատմությունը, որը 1877-1878թթ. սկսեց իր ամենաակտիվ առնչությունները Հայկական հարցի հետ և մի քանի տասնամյակ անց, դարձավ Օսմանյան Թուրքիայի կողմից 1915թ. Հայոց ցեղասպանության կատարման մեղսակից:

Գերմանիայի առնչությունները Հայկական հարցի հետ սկսվեցին 1878թ. Բեռլինի վեհաժողովում, որի նախագահ ընտրվեց այդ երկրի կանցլեր Օտտո Բիսմարկը:

Մույն աշխատության I գլխի էջերում Սան Ստեֆանոյի պայմանա-
մասին արդեն խոսել ենք և այստեղ, այնուամենայնիվ, նշենք, որ այդ պ-
մանագրի 16-րդ հոդվածի համաձայն, Արևմտյան Հայաստանում տեղական
կարիքներից բխող բարեկալումներն ու բարեփոխումները կատարվելու էին՝

ա. այնտեղ ռուսական զորքի ներկայության պայմաններում, որոնք այդ տարածքներում մնալու էին 6 ամիս՝ պայմանագրի վավերացման օրից հաշված (հոդված 25),

բ. իրականացվելիք հիշյալ բարեփոխումների և բարելավումների վերաբերյալ Օսմանյան Թուրքիան պետք է հաղորդեր Ռուսաստանին, և միայն վերջինս էր իրականացնելու հսկողություն դրանց կատարման նկատմամբ:

Ման Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի կյանքի կոչման դեպքում, ի վերջո, Արևմտյան Հայաստանի 6 վիլայեթները ձեռք կբերեին հա-

մարյա ինքնակառավարվող, ապա՝ ինքնավար կարգավիճակ, այնտեղ
կկատարվեր օսմանահայատակ մոտ 3 միլիոնանոց հայության համախմ-
բում, որն ի վիճակի կլիներ դիմակայել իր ֆիզիկական բնաջնջմանն ուղղ-
ված ցանկացած ոտնձգության։ Ավելին, Արևմտյան Հայաստանն այդ ճա-
նապարհով կարող էր ազատվել Օսմանյան Թուրքիայի արյունաբերու ճի-
րաններից՝ դառնալով անկախ պետություն, կամ էլ կմիանար Ռուսաս-
տանին ու վերջինիս կազմում գտնվող արևելահայությունը՝ մեկընդմիջու-
թյան վրկվելով Թուրքիայի կողմից պարբերաբար իրականացվող ֆիզիկական
ոչնչացումից։ Բայց ո՛չ, Անգլիայի և եվրոպական այլ չորս տերությունների
համար Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով նախատեսված
ճանապարհով Օսմանյան Թուրքիայից Արևմտյան Հայաստանի աստի-
ճանաբար հեռացումն ու ազատագրումն ամենևին էլ ձեռնտու չէր։ Եվրո-
պական այդ չորս տերություններից մեկն էլ Գերմանիան էր, իսկ մյուս-
ներն էին՝ Ֆրանսիան, Իտալիան և Ավստրո-Հունգարիան։ Թեև Անգլիան,
Ֆրանսիան, Իտալիան, Ավստրո-Հունգարիան և Գերմանիան Եվրոպա-
յում և աշխարհի մյուս վայրերում միմյանց փոքրոտիք էին թափում, բայց
Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի շուրջ նրանք միասնա-
կան դարձան ու որոշեցին Արևմտյան Հայաստանը Օսմանյան Թուրքիա-
յին թողնել։ 1878թ. հուլիսի 1 (13)-ի Բեռլինի վեհաժողովում նրանք մեծ
պատերազմի սպառնալիքով Ռուսաստանին հարկադրեցին Սան Ստե-
ֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վերածել Բեռլինի պայմանագրի 61-
րդ հոդվածի, ըստ որի. «Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա
հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից
հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել հայերի
անվտանգությունը չեքքեզներից ու քրդերից։ Բարձր Դուռը տերություննե-
րին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է
առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառ-
մանը»։ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածն իր մեջ պարունակում էր
հետևյալ վտանգները

ա. Արևմտյան Հայաստանի 6 վիլայեթներում բարելավումներն ու բարենորոգումներն այլևս չէին կատարվելու ռուսական զորքերի ներկայությամբ՝ ժամկետներով և կարող էին ձգձգվել անորոշ ժամկետներով՝ տասնամյակներով ու դատապարտվել ձախողման, անբարենորոգումների ուղղությամբ Օսմանյան կայսրության հանդեպ:

Բնշված բարելավումների և բարենորոգումների ուղիերով ժամանա-
յան թուրքիան իր ձեռնարկելիք միջոցառումների մասին պետք է իրագե-
լեր ոչ միայն Ռուսաստանին, այլև՝ Անգլիային, Ֆրանսիային, Իտալիա-
յին, Ավստրո-Հունգարիային ու Գերմանիային, իսկ վերջիններս, միմյանց
վիջն առկա շահերի հակասությունների հանգամանքով, երբեք միակար-

1913թ. հունվարին Ռուսաստանը պատրաստվեց մտնել թուրքական Հայաստան... Մակայն Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի ռազմակալումը Թուրքիայի համար նշանակելու էր վերջի սկիզբը և դրա համար էլ ոչ մի դեպքում մեր կողմից առանց առարկման չէր մնա: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը և ընդհանուր ֆիզիկական ռելիեֆը այնքան յուրահատուկ են, որ Թուրքիան և՛ քաղաքական, և՛ ռազմական առումով կսպառնի իր կենսունակությունը, հենց որ կորցնի Հայաստանը, հատկապես, եթե կորցնի այն հոգուտ Ռուսաստանի: Նա, ով տիրում է Հայաստանին, անմիջականորեն գերիշխում է ինչպես Փոքր Ասիայի արևելյան մասի, այնպես էլ Միջագետքի վրա... Ամբողջ արևմտյան Ասիայի համար չի կարելի պատկերացնել առավել ահեղ ոչ մի դիրք, քան Հայաստանի, Անդրկովկասի և Հյուսիսային Իրանի միավորումը Ռուսաստանի ձեռքում: Դրա համար էլ, եթե պետք է պահպանել Թուրքիան, ապա Հայաստանը պետք է մնա թուրքական, և քանի որ մեզ պետք է աջակցել Թուրքիային, իսկ այն դեռևս հնարավոր է, ուստի մենք չենք կարող թույլ տալ, որ Հայաստանն անցնի Ռուսաստանի ձեռքը: Դրա համար, երբ 1913թ. սկզբներին Ռուսաստանը համարյա որոշում էր կայացրել մտնել Հայաստան, գերմանական կառավարությանն այլ բան չէր մնում, քան Ռուսաստանին հայտնել, որ նրա նման քայլը կարող է խախտել եվրոպական խաղաղությունը»³⁹¹:

Թուրքիայում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Մորգենթաուն նշել է, որ «Ըստ փարիզյան "le Temps" թերթի՝ Պոլ Ռորբախը «տարիներ առաջ Բեռլինում կայացած համաժողովի ժամանակ առաջարկել է, որ Հայաստանը մաքրվի հայերից: Նրանք պետք է սփռվեն Միջագետքում և այլ վայրերում, իսկ նրանց տեղը պետք է զբաղեն թուրքերը, որպեսզի հայերն ազատվեն ռուսական որևէ ազդեցությունից, և որպեսզի Միջագետքում հայտնվեն գյուղացիներ, որոնք այնտեղ այս պահին չկան»³⁹²:

Վերոգրյալներից ակնհայտ է դառնում, որ Օսմանյան Թուրքիան Գերմանիայի համար դարձել էր Փոքր Ասիայում, Միջագետքում և դեպի Հնդկաստան ձգվող տարածաշրջանում ամենակարևոր երկիրը, իսկ նրա կազմի մեջ մտնող Արևմտյան Հայաստանը՝ ռազմա-ստրատեգիական մեծ նշանակություն ունեցող տարածք։ Թուրքիան իր հսկողության տակ պահելու համար Գերմանիան, նախևառաջ, սկսեց իր ձեռքը վերցնել նրա բանակի փաստացի կառավարման և վերակառուցման գործերը՝ հսկայական ջանքեր գործադրելով թուրքական բանակի զինման ու վարժեցման ուղղությամբ։ Մեծ թվով թուրքեր սովորեցին Գերմանիայի ռազմական

³⁹¹ Նույնը, էջ 61-62:

³⁹² «Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը», գլուխ XXVII, էջ 272-273:

հաստատություններում, որոնց վրա էլ հենվում էր Վիլհելմ II-ը, ասելով. «... Այդ սպաները լիովին գրագետ են և բացարձակապես մտածում են գերմաներեն»³⁹³:

1909թ. գերմանական զեներալ Ֆոն դեր Հոլցը ձեռնամուխ եղավ թուրքական բանակի վերազինմանը, դառնալով Թուրքիայի գերագույն ռազմական խորհրդի փոխնախագահ: 1913թ. Գերմանիան Թուրքիա ուղարկեց զեներալ Լիման Ֆոն Սանդերսին՝ 800 սպաներով: Լիմանը դարձավ Դարդանեղում կանգնած թուրքական կորպուսի հրամանատար³⁹⁴, այնուհետև՝ ամբողջ թուրքական բանակի զեներալ-հրահանգիչ³⁹⁵: Ի դեպ, I համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, հատկապես 1914-1915թթ., Արևմտյան Հայաստանի տարածքում գործող թուրքական 3-րդ բանակի հրամանատարն էր Գերմանիայում կրթված Էնվերը, բանակի շտաբի պետն էր Լիման Ֆոն Սանդերսի ռազմական միսիայի անդամ, զեներալ-լեյտենանտ Բրոնսարտ Ֆոն Շելենդորֆը, իսկ օպերատիվ մասի պետ նույն միսիայի անդամ մայոր Ֆելդմանը³⁹⁶: 1914թ. հուլիսի 28-ին կայացված թուրք-գերմանական համաձայնությամբ, պատերազմի ժամանակ գերմանական ռազմական միսիային էր ենթարկվելու թուրքական բանագերմանական ռազմական միսիային էր ենթարկվելու թուրքական բանակի մեկ քառորդը³⁹⁷, իսկ 1914թ. օգոստոսի 2-ին կնքված թուրք-գերմանական պայմանագրի 3-րդ կետի համաձայն. «Պատերազմի դեպքում գերմանական ռազմական միսիան կմնա օսմանյան կառավարության տրամադրության տակ: Օսմանյան կառավարությունը կապահովի այդ միսիայի իրական ազդեցությունը և իրական իշխանությունը թուրքական բանակի ընդհանուր գործողությունների վրա»³⁹⁸:

Բեռլինի 1878թ. հուլիսի 1 (13)-ի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի համաձայն, Օսմանյան Թուրքիան արևմտահայկական նահանգներում իրականացվելիք բարելավումների ու բարենորոգումների մասին պարբերաբար պարտավոր էր հաղորդել վեց տերություններին՝ Ռուսաստանին, Անգլիային, Ֆրանսիային, Իտալիային, Ավստրո-Հունգարիային և Գերմանիային, իսկ վերջիններս օժտված էին այդ միջոցառումները վերահսկելու

³⁹³ Գ. Յանիկեան, «Նպատակ եւ ճշմարտութիւն», Պէյրութ, 1990թ., էջ 63:

բ. Մելյան Ջատե Ռիֆարթ, էջ 9, 32-33:

394 ի. Բուդոկ Բ. "Воспоминания", Москва, 1935г., стр. 421-422:

р. РАТ, стр. 53-55.

³⁹⁵ Р. ПАТ, стр. 53-55.
"Материалы по истории Франко-Русских отношений за 1910-1914 гг.", М., 1922 г., стр. 690.

³⁹⁶ К. Н. Корсун. "Сарыкамышская операция", 1937г., стр. 29.

³⁹⁷ R. H. Корсун, "Сарыкамышская операция", *Военно-исторический журнал*, 1977, № 1, с. 10. *Die deutsche Besatzungsmacht in der Ukraine, 1941-1944. Dokumente zum Kriegsausbruch 1914*, Bd. I, Berlin, 1927, N285.

398 Проф. Ключников Ю. В., Сабанин И. А., №4.

լիագործությամբ: Գերմանիան ո՛չ միայն չնպաստեց հիշյալ բարենորոգումների իրականացմանը, այլև, բառիս բուն իմաստով, միայն խոչընդոտեց դրան, միշտ պաշտպանելով թուրքական հակահայկական դիրքորոշումներն ու ծրագրերը: Գերմանիան սուր կերպով էր հակադրվում հատկապես Հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ ռուսական, իսկ երբեմն էլ՝ անգլո-ֆրանսական ծրագրերին: Թե ինչ նպատակներ էր հետապնդում Գերմանիան այդքան «եռանդուն կերպով» մասնակցելով Հայկական բարեփոխումների, ծրագրերի ու մեխանիզմների մշակմանը, ըստ երևույթին, ավելի դիպուկ է ասել Կ. Պոլսում ռուսական հավատարմատարն իր երկրի արտաքին գործերի նախարարին 1914թ. հունվարի 26-ին ուղարկած զեկուցագրում. «Բ. Դոան հետ համաձայնություն կայացնելու համար կայսերական դեսպանը ստիպված էր մաքառել շատ դժվարությունների դեմ: Մի կողմից, նա պետք է աշխատեր իրագործել հայերի բնական ցանկությունը, ձեռք բերելով նրանց համար կարելույն չափ լայն բարենորոգումներ, մյուս կողմից նա հանդիպում էր Դոան համառ հակառակությանը, ուրը լարում էր իր բոլոր ջանքերը, որպեսզի գրոյի հավասարեցնի իրենց առաջարկած բարենորոգումները: Այս նպատակով նա դիմադրում էր մեր ծրագրի բոլոր էական մասերին: Ինչ վերաբերում է Գերմանիային, նա բանակցությունների մեջ մտավ մեզ հետ Հայկական հարցի առթիվ երկու նպատակով. նախ, որպեսզի հարմար ժամանակին հիշեցնի Դոանը, որ շնորհիվ իր միջամտության, նա զսպեց Ռուսաստանին պահանջելու լայն բարենորոգումներ և նրանց փոխարեն հաջողացրեց ավելի համեստ և Թուրքիայի համար անվտանգ բարենորոգումներ: Երկրորդ, որպեսզի գրավի հայերի ուշադրությունը, Գերմանիան գնահատում է հայերին, շնորհիվ նրանց գերակշռության Կիլիկիայում, իսկ Թուրքիայի այդ մասը նա համարում է իր շահերի ազդեցության շրջան: Այդ պատճառով Գերմանիայի վերաբերմունքը բոլոր ժամանակ հայտնի եղավ իր կեղծությամբ, իսկ նրա պաշտպանությունը (հայերի համար) կրում է լուկ երևակայական բնույթ: Իրոք, գերմանական դիվանագետները թուրքերի հավատարիմ խորհրդակիցներն էին»³⁹⁹:

Երբ 1878թ. Բեռլինի պայմանագրի կնքումից հետո, մոտ 10-12 տարի սուլթանը Հայկական բարենորոգումների ուղղությամբ մատը-մատին չխփեց, 1880թ. սեպտեմբերի 7-ին եվրոպական վեց պետությունները (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան, Իտալիա, Ավստրո-Հունգարիա և Գերմանիա) նրան մի ծանուցագիր հղեցին, առաջարկելով ի կատար ածել Բեռլինի պայմա-

³⁹⁹ «Ժողովածու դիպլոմատիկական դոկումենտների: Բարենորոգումները Հայաստանում: 1912թ. նոյեմբերի 26-ից մինչև 10 մայիսի 1914թ.» (այսուհետև՝ «Բարենորոգումները Հայաստանում»), Թիֆլիս, 1915թ., էջեր՝ 110-111:

[illegible]

«Նախաձրագիր բարենորոգումների, որ պիտի ներմուծված ճանապարհայում՝ մշակված Կայսերական Ռուսական Կ.Պոլսի դեսպանատան Սրբազան Գաղութական պարն Լ. Մանդելշտամի կողմից:

Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի դեսպանների հիշա-

Վարչական բարենորոգումների ծրագիր, որ պիտի ներմուծվեն Հայկական վիլայեթներում՝ մշակված Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի դեսպանների կողմից (1895թ., մարտ-ապրիլ):

⁴⁰⁰ Լեօ. «Հասկանալի հույժի վաւերագրերը...», էջ 173-187:

Նույնը, էջ 201-234:

402 Նույնը, էջ 201-234:
403 Նույնը, էջ 235-237:

403 Նույնը, էջ 275:
404

⁴⁰⁴ Ա. Պեյերյան, նշվ. աշխ., էջ 236 և 19:

Բարենորոգումների հրովարտակ Հայաստանի համար, տրված 1895թ. հոկտեմբերի 20-ին՝ հայտարարված Նորին Կայսերական մեծության Սուլթանի կողմից:

Լիբանանի վերաբերյալ արձանագրություններ և որոշումներ:

I

1. Վեց վիլայեթներից-Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբեթ, Սըվազ կազմվել է մի նահանգ, բացառությամբ որոշ մասերի, որ գտնվում են սահմանաձայրում, որպիսիք են Հեքիարին, Սգերտի, Բիշերիկի և Մալաթիայի հարավային մասը և Սըվազի հյուսիս-արևմտյան մասը:

2. Նահանգը իր մեջ պարունակելու է հետևյալ վարչական բաժանումները. 1)Սանջակ, 2)Կազա, 3)Նահիե:

3. Վարչական բաժանումների սահմանումը կատարվելու է այնպես, որ նրանց մեջ եղած միատեսակ ազգերը խմբված լինեն ըստ հնարավորության ի մի»:

II

Հայկական նահանգի նահանգապետը (Վալի Ումումի) կլինի թուրքահպատակ քրիստոնյա կամ առավելապես եվրոպացի, նշանակված Նորին մեծության Սուլթանի կողմից 5 տարվա ժամանակով՝ մեծ պետությունների համաձայնությամբ:

III

1. Ընդհանուր նահանգապետը համարվում է նահանգի գործադիր իշխանության ներկայացուցիչ: Նա նշանակում և արձակում է նահանգի բոլոր վարչական պաշտոնյաներին, առանց մի որևիցե բացառության: Նմանապես նա է նշանակում նահանգի բոլոր դատավորներին:

2. Ոստիկանական և ժանդարմական ուժերը ենթարկվում են ընդհանուր նահանգապետի անմիջական իշխանությանը:

3. Համաձայն ընդհանուր նահանգապետի պահանջի, զինվորական ուժերը պետք է դրվեն նրա կարգադրության տակ՝ նահանգում կարգ պաշտպանելու համար:

IV

Ընդհանուր նահանգապետին կից լինելու է վարչական խորհուրդ, որ ունենալու է խորհրդակցական բնույթ, կազմված.

ա) նահանգի վարչության զանազան դեպարտամենտների կառավարիչներից,

բ) զանազան կրոնական համայնքների ներկայացուցիչներից,

գ) եվրոպական տեխնիկական խորհրդականներից, որ գտնվում են Կայսերական կառավարության ծառայության մեջ որպես դեպարտամենտների վարչության ներկայացուցիչների օգնական,

դ) 6 խորհրդականներից՝ 3 մահմեդական և 3 քրիստոնյա, ընտրված նահանգական ժողովից, սրա անդամների կազմից:

V

1. Նահանգական ժողովը կազմվելու է մահմեդականներից և քրիստոնյաներից՝ հավասար թվով:

2. Նահանգական ժողովի անդամներն ընտրվում են գաղտնի քվեարկությամբ կազաներում այն ընտրողական ժողովների կողմից, որ կազմվում են այս նպատակի համար:

3. Տեղերի քանակը, որ հատկացվելու են նահանգի զանազան մահմեդական և քրիստոնյա ազգություններին, յուրաքանչյուր կազայի համար որոշվելու է առանձին: Այդ քանակը պիտի համեմատական լինի յուրաքանչյուր կազայի բնակչության հետ, ինչքան որ դա չէր հակասի այս հոդվածի առաջին պարագրաֆին:

VI

1. Նահանգական ժողովը ընտրվում է հնգամյա ժամանակով և գումարվում է տարին մեկ անգամ՝ երկամյա սովորական նիստի համար: Այդ նիստը կարող է երկարել ընդհանուր նահանգապետի կողմից:

2. Ժողովը կարող է գումարվել արտակարգ նիստերի համար ընդհանգապետի կողմից նրա սեփական նախաձեռնությամբ, կամ ժողովի անդամների 2/3-ի պահանջով:

3. Ընդհանուր նահանգապետն իրավունք ունի արձակելու նահանգական ժողովը: Այս դեպքում ընտրողները պիտի հրավիրվեն երկու ամսվա ընթացքում և նոր ժողովը պիտի գումարվի չորս ամսվա ժամանակամիջոցում, սկսած արձակման հրովարտակի հայտարարման օրից:

4. Ժողովի գումարման և արձակման հրովարտակները հրատարակվում են Նորին կայսերական մեծության սուլթանի անունից:

VII

1. Նահանգական ժողովն օրենսդրական է համարվում նահանգի շահերին վերաբերող հարցերում:

2. Նահանգական ժողովի օրենսդրական և բյուջետային իրավասությունը ոչ մի դեպքում պակաս չի լինելու այն իրավասությունից, որ նախատեսված էր 1880թ. Եվրոպ. հանձ. ծրագրի 82-93-րդ հոդվածներից:

3. Ընդունված օրենքները ներկայացվում են Նորին կայսերական մեծության Սուլթանի հաստատմանը: Այս հաստատումը պետք է տրվի կամ մերժվի երկու ամսվա ընթացքում: Հիշյալ ժամանակամիջոցն անցնելուց հետո, կառավարության լուրջությունը կընդունվի որպես հաստատում:

VIII

1. Սանջակների վարչական խորհուրդներում նախագահում են մութասարիֆները: Խորհուրդները կազմվում են սանջակի վարչության զանազան մասերի պետերից, կրոնական համայնքների ներկայացուցիչներից և վեց անդամներից (3 մահմեդական, 3 քրիստոնյա), որոնք ընտրվում են կազայի վարչական խորհուրդներից:

2. Կազաների վարչական խորհուրդներում նախագահում են կայմականները: Այդ խորհուրդները կազմված են կազայի վարչության զանազան մասերի պետերից, կրոնական համայնքների ներկայացուցիչներից և չորս անդամներից (2 մահմեդական և 2 քրիստոնյա), որոնք ընտրվում են նահիեի խորհուրդներից:

3. Այդ խորհուրդների իրավասությունը որոշվում է համաձայն Եվրոպական հանձնաժողովի մշակած ծրագրի 115-116 և 139-140 հոդվածների:

IX

1. Յուրաքանչյուր նահիեի (համայնքի) սահմաններն, ըստ հնարավորության, կորոշվեն այնպես, որ մի ազգին պատկանյալ գյուղերը միացվեն մի նահիեում:

2. Յուրաքանչյուր նահիե կառավարվելու է մուղիրով, որին կից կլինի ժողովրդի կողմից ընտրված խորհուրդ, կազմված ոչ պակաս 4-ից և ոչ ավել 8 անդամներից: Այս խորհուրդն իր կողմից ընտրում է մուղիրին և նրա օգնականին: Մուղիրը պատկանելու է այն ցեղական խմբին, որ կազմու՝ րնակչության մեծամասնությունը, իսկ նրա օգնականը՝ մյուս խմբին:

3. Այն նահիեում, ուր բնակչությունը խառն է, փոքրամասնությունը նենալու է խորհրդում ներկայացուցիչ, համաձայն իր քանակի՝ պայմանով, որ նահիեն ամենասակավը բաղկացած կլինի 25 տնից:

4. Նահիեի խորհրդի իրավասությունը որոշվում է համաձայն 1880թ. Եվրոպ. հանձնաժողովի կողմից մշակված ծրագրի 162-168 հոդվածների իմաստի:

X

1. Յուրաքանչյուր նահիե ունի ընդհանուր նահանգապետից նշանակված հաշտարար դատավոր, որ ընտրվում է նահիեի բնակչության մեծա-

մասնության դավանությունից: Բացի այդ, յուրաքանչյուր գլխավոր քաղաքում կա հաշտարար դատավոր:

2. Հաշտարար դատավորի իրավասությանն են պատկանում.

1. Քրեական մասում՝ առանց ապելյացիայի, այն հանցանքները, որոնց համար որոշված են ոստիկանական պատիժներ և հանդերձ ապելյացիայի՝ այն հանցանքները, որոնց համար որոշված են դրամական տուգանք ոչ ավելի, քան 500 պիաստր կամ բանտ, ոչ ավել 3 ամսից:

2. Քաղաքական մասում՝ առանց ապելյացիայի բոլոր անձնական պահանջները - քաղաքական կամ առևտրական, քանակությամբ ոչ ավել 1000 պիաստրից և հանդերձ ապելյացիայի նուրբ պահանջները՝ քանակությամբ 5000 պիաստրից ոչ ավելի:

3. Հաշտարար դատավորին իրավունք է տրված համոզել կողմերին հաշտվելու: Նա կողմերի ցանկությամբ կարող է նշանակել միջնորդ դատավորներ այնպիսի գործերի վճռման համար, որոնց քանակը 5000 պիաստրից էլ թեկուզ ավելի լինի: Եթե գործը վճռվելու է միջնորդ դատարանով, կողմերը հրաժարվում են ապելյացիայի մի որևէ իրավունքից:

4. Սանջակի դատավորները բաղկանալու են միմիայն քաղաքական բաժնից, կազմված նախագահից և ընդհանուր նահանգապետի կողմից նշանակված երկու դիպլոմավոր դատավորներից (որոնցից մեկը մահմեդական է, իսկ մյուսը՝ քրիստոնյա): Սանջակի դատավորներն առաջին ինստանցիայում քննում են 5000 պիաստրից ավելի արժողություն ունեցող քաղաքական կամ առևտրական խնդիրներ, իսկ ապելյացիայով նայում են հաշտարար դատավորների վճիռները վերաբերմամբ քաղաքական կամ առևտրական գործերի:

5. Սանջակի դատարանների քրեական բաժանմունքները փոխարինվում են քրեական շրջիկ դատարաններով: Այս քրեական դատարանները բաղկացած են նախագահող դատավորից, որն ընտրված է ապիլյացիոն պալատից և որին ենթարկվում է սանջակի դատարանն ու նույն պալատի կողմից սանջակի հաշտարար դատավորների միջոցով նշանակված երկու անդամներից, որոնցից մեկը կլինի մահմեդական, իսկ մյուսը՝ քրիստոնյա:

6. Քրեական դատարանն ունենալու է իր նիստերը հերթով բոլոր այն կազաներում, ուր նրա ներկայությունը կհամարվի անհրաժեշտ:

7. Յուրաքանչյուր կազայի մեջ կլինի դատաստանական քննիչներով կազա, քրեական դատարանի նախագահը դատաստանային քննիչից պահանջում է ներկայացնել իրեն այն գործերը, որ պահանջում են շուտափույթ քննություն, նաև այն գործերը, որոնց առթիվ քննությունը դեռևս կատարվում է: Եթե վերջիններիս վերաբերմամբ նա նկատում է որևէ ա-

պօրինություն կան ձգձգում, այն ժամանակ նա պարտավոր է այդ մասին զեկուցել ապելյացիոն պալատի նախագահին:

8. Քրեական դատարանը քննում է ապելյացիոն կարգով հաշտարար դատավորների հանցավճիռների վրա տրված բողոքները: Առաջին և վերջին ինստանցիայում նա քննում է այն ոճրագործությունները և հանցագործությունները, որոնց համար որոշված է դրամական տուգանք ավելի քան 500 պիաստր կամ բանտ՝ ավելի քան 3 ամսով:

9. Ապելյացիոն դատավորների թիվը պիտի լինի ոչ պակաս, քան 6: Յուրաքանչյուր ապելյացիոն դատարան բաղկացած է ընդհանուր նահանգապետի կողմից նշանակված դիպլոմավոր նախագահից և պալատների այնպիսի քանակից, որը բավական է համարվում ինչպես քաղաքական գործերի վճռման համար, որոնց առթիվ տրված են ապելյացիոն բողոքներ, նույնպես և քրեական դատարանների նախագահ նշանակելու համար: Ապելյացիոն դատարանի ատյանը բաղկացած է երկու անդամներից և նախագահից: Բացի այդ, նրա կազմում կան ընդհանուր դատախազ և բավականին թվով դատախազներ և դատախազների օգնականներ:

10. Առևտրական դատարանները հիմնվելու են այնտեղ, ուր նրանց մեծ կարիքը կլինի: Այն վայրերում, ուր նրանք կգործեն, քաղաքական դատարաններն առևտրական գործերի քննությամբ չեն զբաղվի:

11. Շերիի (հոգևոր) դատարանների իրավասությունը որոշվելու է պարզորեն, և ընդհանուր նահանգապետը հսկելու է, որ սրանք նույն շրջանի ուրիշ դատավորների գործերին միջամուխ չլինեն: Շերիի դատավորներին արգելվում է միաժամանակ լինել նախագահ կամ անդամ նահանգի ուրիշ դատարանների:

XI

1. Հիմնվում են նահանգական, ոստիկանական ժանդարմերիայի մասնիկներ: Սրանց կես մասը կազմում են նահանգի բնակչության մահմեդկան ներկայացուցիչները, մյուս մասը՝ քրիստոնյա ներկայացուցիչները:

2. Սույն մարմինների կազմակերպումը և նրանց բարձր ղեկավարությունը հատկացվում է թուրքական ծառայության մեջ մտնող եվրոպացի սպաներին:

3. Նահիեում ներմուծվում է գյուղապահակների պաշտոնը: Պահակները նշանակվում են նահիեի խորհուրդների կողմից և ենթակա են մուդիրին:

XII

1. Նահանգում բնակվող գորքերն այնտեղ են կատարում խաղաղ ժամանակ իրենց զինվորական ծառայությունը:

2. Քրդական թեթև հեծելազորը (նախկին համիդիեն) արձակվելու է:

XIII

1. Նահանգի վարչության և դատարանների պաշտոնյաները հավասար թվով ընտրվում են մահմեդականներից և քրիստոնյաներից:

2. Սանջակների (մութասարիֆների) և կազաների (դայմադամների) կառավարիչների պաշտոնների դասավորման ժամանակ պետք է աչքի առաջ ունենալ ինչպես զանազան ցեղական խմբերի քանակը, նույնպես և նրանց տնտեսական շահերի նշանակությունը:

XIV

Միմիայն նստակյաց բնակչությունն իրավունք ունի ընտրելու և ընտրվելու:

XV

1. Նահանգում հրատարակվող օրենքները, հրովարտակները, հրամանները, շրջաբերականները և պաշտոնական կարծիքները խմբագրվում են նահանգի երեք գլխավոր լեզուներով (թուրք, հայ և քուրդ):

2. Խնդիրներ, պետիցիաներ և բոլոր այն գրությունները, որ ներկայացվում են վարչական կամ դատավարական իշխանության, գրվում են, համաձայն խնդրատուի ցանկության, մի որևէ լեզվով սույն երեքից:

3. Վեճերը դատարանում տեղի են ունենում համաձայն կողմերի ցանկության, նրանց սեփական լեզվով:

4. Դատարանների վճիռներն արձանագրվում են թուրքերեն, թարգմանությամբ կողմերի լեզվով:

XVI

1. Յուրաքանչյուր ազգ, որ բնակվում է նահանգում, իրավունք ունի հիմնելու և կառավարելու բոլոր կարգի մասնավոր ուսումնարանները:

2. Այս ուսումնարանների կարիքներին բավարարություն տալու համար յուրաքանչյուր ազգ կարող է սահմանել իր համագլխների միջև առանձին տուրք:

3. Դասավանդությունն այս ուսումնարաններում կատարվում է մայրենի լեզվով:

4. Հիշյալ ուսումնարանների բարձրագույն հսկումը պատկանում է ընդհանուր նահանգապետին, որ ղեկավարվելու է այս հարցում նահանգի սահմանադիր կանոնագրի առաջարկած հիմունքներով:

XVII

Մի առանձին մասնաժողով ընդհանուր նահանգապետի նախագահությամբ որոշելու է այն պայմանները, որով հայերը, որոնց հողերը հափշտակված են, հետ են ստանալու կամ հողերը, կամ սրանց փոխանակը, կամ համապատասխան արժեքը:

XVIII

Ձևականորեն հաստատվում է այն իրավունքների և արտոնությունների անձեռնմխելիությունը, որոնք ապահովված են Մահմանադրությամբ (Sahmanatrutian) 1863թ. և Սուլթանի կողմից շնորհված բերատներով:

XIX

Նահանգի տերիտորիայի վրա արգելվում է բնակեցնել մուհաջիրներին:

XX

Նահանգի շրջանից դուրս, մասնավորապես Կիլիկիայում ապրող հայերի դրությունը բարելավելու համար կմշակվեն առանձին կանոններ, համաձայն վերոհիշյալ սկզբունքների մաստի:

XXI

Մի առանձին մասնաժողով, կազմված թուրքական կառավարության և մեծ պետությունների ներկայացուցիչներից, կմշակի նահանգի հիմնական օրենքները, ինչպես նաև 20-րդ հոդվ. հիշված կանոնադրությունը, ղեկավարվելով այս նախաձեռնությամբ արտահայտված սկզբունքներով:

XXII

Մեծ պետությունները հոգ կտանեն այս կանոնադրությունների կատարման համար»⁴⁰⁵:

Ռուսական հիշյալ ծրագիրը Արևմտյան Հայաստանի աստիճանային քննորոշման մի հայանպաստ պլան էր, որին իրենց համաձայնություն տվեցին Անգլիան ու Ֆրանսիան, բայց, սկզբիցնեթ, ի հայտ եկավ Գերմանիայի չկամությունը. Գերմանիան դժգոհ էր այն պատճառով, որ Հայկական հարցն արժարժվում էր Ռուսաստանի կողմից և վերջինս էլ աշխարհաքաղաքական առումով քաղելու էր դրա լուծման պտուղները: Գերմանիան անմիջապես սկսեց ջանքեր թափել ռուսական այդ ծրագիրը ձախող

ղելու ուղղությամբ, որպես պատրվակ նշելով, թե՛ հայաբնակ նահանգներում հայերը բնակչության փոքրամասնությունն են ու, բացի այդ, ռուսական ծրագիրը սպառնում է Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությանը⁴⁰⁶: Ռուսական ծրագիրը դրվելու էր Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Իտալիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Գերմանիայի ղեկավարների ներկայացուցիչների ժողովի քննարկմանը: Գերմանիան Ռուսաստանին այդ ծրագրի համար ներկայացրեց որպես Թուրքիայի «անողոր թշնամի, որը մոլեգնաբար ձգտում է կործանել թուրքական իշխանությունը Ասիայում, ինչպես այն արեց Եվրոպայում»⁴⁰⁷:

Գերմանիան պահանջում էր, որպեսզի Հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ Ռուսաստանի ծրագրի հետ մեկտեղ, քննության առնվի նաև թուրքական ծրագիրը⁴⁰⁸, ընդ որում, այդ քննարկումներին պետք է մասնակցեին Թուրքիայի ներկայացուցիչը: Դրա նպատակը բարենորոգումների անվերջ ձգձգումն էր⁴⁰⁹: Պետերբուրգում գերմանական ղեկավարությունը 1913թ. հունիսի 26-ին մի «Հուշագիր» ներկայացրեց ռուսական հիշյալ ծրագրի առնչությամբ, որով հանդես էր գալիս որպես Օսմանյան Թուրքիայի երդվյալ փաստաբան: Այդ հուշագրում ասված էր. «Համաձայն Կ. Պոլսում ղեկավարների ժողովին առաջարկված ռուսական ծրագրի, 6 հայկական վիլայեթները միանում են իշխանությամբ եվրոպացի ընդհանուր նահանգապետին, որը նշանակվում է Սուլթանի կողմից: Ընդհանուր նահանգապետը լինելու է քրիստոնյա, թուրք կամ, առավելապես, եվրոպացի: Հիշյալ վեց վիլայեթները պետք է կազմեն նահանգ, որը պատերազմական և վարչական տեսակետից համարյա թե անջատվում է Օսմանյան կայսրությունից: Պաշտոնյաները և դատավորները նշանակվում են ընդհանուր նահանգապետների կողմից: Զորաժողովը պիտի կատարվի բացառապես Հայաստանում, իսկ խաղաղ ժամանակ Հայաստանից դուրս նրանցով օգտվելու իրավունք չկա: Այս ծրագիրը, կայսերական կառավարության կարծիքով, խիստ գերազանցում է 1895թ. ծրագիրը և նույնիսկ Լիբանանի կանոնադրությունը: Եթե դա իրագործվեր, այն ժամանակ Ա. Լիբանանի կեսից կկազմվեր Հայաստան, որը Թուրքիայի հետ կապված նատուլիայի կեսից կկազմվեր Հայաստան, որը Թուրքիայի հետ կապված կլիներ թույլ կապով, շնորհիվ Սուլթանի վեհապետության: Դժվար կլիներ Թուրքիայի մնացած մասերին մերժել այն, ինչ արտոնված է Հայաստանի համար: Այդպիսի մի դրություն փաստապես առաջ կբերեր Թուրքիայի

⁴⁰⁶ Նույնը, էջ 330-331

⁴⁰⁷ Documents Diplomatiques Français. 1871-1914. t. VI-IX. Paris, 1933-1936 (այսուհետև՝ DDF), մեր դեպքում՝ t. VII, p. 79-80.

⁴⁰⁸ Նույնը, էջ 93:

⁴⁰⁹ Նույնը, էջ 108:

⁴⁰⁵ ա. «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 37-45:

բ. Լեօ, նշվ. աշխ., էջ 314-329:

բաժանումը, որից կայսերական կառավարությունը ձգտում է անպայման խուսափել: Մատնանշելով այդ վտանգների վրա, Կայսերական, գերմանական կառավարությունը կամենում է, որ այդ հարցում ուշադրության առնվեն նաև թուրքերի ցանկությունները»⁴¹⁰:

1913թ. հունիսի 29-ին Կ.Պոլսում Ֆրանսիայի գործերի հավատարմատարն իր երկրի արտգործնախարարությանը հայտնում էր, որ Թուրքիայի կառավարության նախագահը՝ Թալեաթը, և Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը պատրաստել են մի ծրագիր Հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ: Եվ այդ «թուրքական նախաձեռնությունը, որն, անկասկած, ներշնչված կլինի Գերմանիայի կողմից, թվում է, նպատակ ունի խափանել Եվրոպայի կոլեկտիվ գործողությունը, որ Ռուսաստանն է առաջացրել և որն ուզում է ղեկավարել»⁴¹¹:

Գտնվելով Ռուսաստանի հետ աշխարհա-քաղաքական անհաշտ մրցակցության և հակասությունների մեջ, Գերմանիան մեծագույն վնաս էր պատճառում հայ ժողովրդի շահերին ու տապալում Օսմանյան կայսրության հայկական նահանգներում Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով նախատեսված բարելավումների ու բարենորոգումների իրականացումը: Գերմանիան, առաջ մղելով բարենորոգումների թուրքական ծրագիրը, իսկ իրականում, թուրքերի հետ միասին ձգձգելով բարենորոգումները, ի չիք դարձրեց Հայկական հարցի այդ կարևոր մասի լուծման հնարավորությունը⁴¹²: Գերմանիան ամեն անգամ տեսական, հաճախ ոչինչ չասող մի կամ մի քանի դրույթների առաջադրմամբ, Օսմանյան Թուրքիային բարենորոգումների չկատարման, ձգձգման, բովանդակազրկման հիմքեր էր տալիս: Գերմանիան, ի վերջո, հասավ նրան, որ Արևմտյան Հայաստանի Էրզրում, Տրապիզոն, Սվազ, Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիի վիլայեթները մեկ ընդհանուր նահանգի (սեկտորի) մեջ ներառելու փոխարեն, դրանք բաժանվեն երկու սեկտորների. 1) Էրզրում, Տրապիզոն, Սվազ, 2) Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիի վիլայեթների կամով: Գերմանիան հասավ նրան, որ հիշյալ սեկտորների վերատեսուչն նշանակվեն չեզոք եվրոպացիներ: Գերմանիայի ոգեշնչմամբ, Թուրքիան վերոհիշյալ հայկական վիլայեթների ներքին վարչա-տնտեսական կա-

ռուցվածքն այնպես էր վերակազմում-վերաձևում, որպեսզի նրանցում հայերը միշտ հայտնվեն թուրքերի համար ցանկալի փոքրամասնության մեջ: Գերմանացիների ոգեշնչմամբ Օսմանյան երիտթուրքական կառավարության նախագահ (մեծ վեզիր) Մաիդ Հալիմ փաշան 1913թ. նոյեմբերին մեծ պետություններին ներկայացրեց Հայկական բարենորոգումների մի նախագիծ, որն էապես տարբերվում էր ռուսական ռադիկալ ծրագրից և նպատակ ուներ անորոշ ժամանակով նոր վիճաբանություններ առաջացնել՝ կրկին ու կրկին հետաձգելով բարենորոգումների իրականացումը: Մաիդ Հալիմ փաշայի այդ ծրագիրը 1913թ. նոյեմբերի 15-ին Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանը հաղորդեց իր երկրի արտգործնախարարին, որի տեքստը հետևյալն է.

«Հոդված I. Բարձր Դուռը վճռել է դիմել մեծ պետություններին՝ խնդրելով առաջարկել իրեն երկու խորհրդականներ, որոնք լինեն կից երկու ընդհանուր վերատեսուչներին: Վերջիններս նշանակվում են օսմանյան կառավարության կողմից որպես գլուխ Արևելյան Անատոլիայի երկու սեկտորների. A) Էրզրում, Տրապիզոն, Սվազ և B) Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիի:

Բ. Դուռը ցանկություն է հայտնում կապել այս խորհրդականների հետ պայման և միաժամանակ հայտարարում է, որ վճռել է տասը տարվա ժամանակամիջոցում դիմել մեծ պետությունների աջակցությանը՝ ամեն անգամ, երբ այդ պայմանները կկորցնեն իրենց ուժը:

Հոդված II. Ընդհանուր վերատեսուչի և խորհրդականի միահամուռ ձեռք առած միջոցները, վերաբերմամբ վարչական, ֆինանսական և իրավաբանական հարցերի, ունեն վճռողական նշանակություն և պիտի իրազործվեն այն քաղաքական ու պատերազմական իշխանությունների միջոցով, որոնցից կախված է նրանց գործադրումը:

Հոդված III. Ընդհանուր վերատեսուչները, խորհրդականի հետ միասին, լիազոր են պաշտոնագուրկ անելու իրենց սեկտորի բոլոր պաշտոնյաներին: Այդ իրավունքը նրանց պատկանում է համաձայն 1913թ. հուլիսի 1-ի՝ Բ. Դռան շրջաբերական հուշագրին ավելացրած հրահանգների:

Խորհրդականի հետ միասին, նրանք իրավունք ունեն նույնպես նշանակելու այն բոլոր պաշտոնյաներին և դատավորներին, որոնց նշանակումը Կայսերական իրադեպ չի պահանջում: Ինչ վերաբերում է պաշտոնյաներին և դատավորներին, որոնց նշանակումը պահանջում է Սուլթանի հաստատումը: Ընդհանուր վերատեսուչներն իրավազոր են թեկնածուներ ներկայացնելու Նորին մեծության Սուլթանի հաստատմանը:

Հոդված IV. Ընդհանուր վերատեսուչների իրավունքների և պարտականությունների հրահանգները, որոնք ավելացված են Բ. Դռան 1913թ.

⁴¹⁰ «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 49:

⁴¹¹ DDF, t. VII, p. 247.

⁴¹² ա. «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ. 46-71:

բ. DDF, t. VII, p. 245-247, 252, 256, 284, 290-292, 310-311, 316-317, 249, 363-370, 381-385:

լայեթների ընդհանուր խորհրդարաններում ընտրովի անդամների 2/3-ը պետք է բաղկացած լինի մահմեդականներից և 1/3-ը՝ քրիստոնյաներից, իսկ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի վիլայեթներում տեղերի բաշխումը պետք է կատարվի 50-ական տոկոսով⁴¹⁶:

Օսմանյան Թուրքիան, Գերմանիայի գորավիգությամբ, թույլ չէր տալիս, որ Հայկական բարենորոգումները տերությունների տեսական վիճաբանություններից այն կողմ անցնեն: Ռուսաստանը, սակայն, առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվելուց մի քանի ամիս առաջ՝ 1914թ. հունվարի 26(փետրվարի 8)-ին, կարողացավ Թուրքիայի հետ կնքել մի ձևական և ուշացած համաձայնագիր Հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ, որը հետևյալն է. «Ռուս-թուրքական համաձայնագիրը հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ:

Նորին գերազանցության պարոն Կոնստանդին Գուլկնիչի՝ ռուսական կայսերական հավատարմատարի և Նորին վսեմափայլության իշխան Մայիդ Հալիմ փաշայի-Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի մինիստրի և մեծ վեզիրի միջև համաձայնություն կայացավ այն մասին, որ ընդհանուր վերատեսուչների նշանակման հետ, որոնք հաստատվում են գլուխ Արևելյան Անատոլիայի երկու սեկտորների, Բարձր Դուռը միաժամանակ դիմելու է մեծ պետություններին հետևյալ հուշագրով:

Երկու օտարերկրացի ընդհանուր վերատեսուչներ հաստատվում են գլուխ Արևելյան Անատոլիայի երկու սեկտորների, պարոն A... սեկտորի, որ կազմում է Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սվասի վիլայեթները, և պարոն B... սեկտորի, որ կազմում է Վանի, Բիթլիսի և Դիարբեքի վիլայեթները:

Այդ սեկտորների վարչության, արդարադատության, ոստիկանության և ժանդարմերիայի վերահսկողությունը կազմում է ընդհանուր վերատեսուչների իրավասությունը:

Համաձայն ընդհանուր վերատեսչի պահանջի, այն դեպքերում, երբ հասարակական անդորրությունը անապահով է, զինվորական ուժ է դրվում են նրա իշխանության տակ, որպեսզի ձեռք առնվեն միջոցառումներ՝ համապատասխան նրա իրավունքների:

Նայած հանգամանքներին, ընդհանուր վերատեսուչները պաշտոնագրով են անում անընդունակ կամ հակաբարո պաշտոնյաներին, դատի ենթարկելով նրանց, որոնք մեղադրվում են պատժակիր ոճրագործություններում: Նրանք փոխում են արձակված ստորին պաշտոնյաներին նոր անձնավորություններով, որոնք բավարարում են ծառայության մեջ մտնելու համար նախատեսված օրենքների և կանոնների պայմաններին:

⁴¹⁶ Նույնը, էջ 96-97, 99-100:

Նրանք իրավունք ունեն առաջարկություններ անել Նորին մեծության Սուլթանի կառավարությանը՝ բարձր պաշտոնների նշանակման մասին:

Բոլոր արձակված պաշտոնյաների մասին նրանք անհապաղ հաղորդում են համապատասխան նախարարություններին համառոտ պատճառաբանված հեռագրերով, իսկ հետո, մի շաբաթվա ընթացքում, յուրաքանչյուր արձակված պաշտոնյայի գործն ուղարկում են նախարարությանը՝ տալով պատճառների մանրամասն զեկուցում:

Լուրջ դեպքերում, երբ անհրաժեշտ է ձեռք առնել շուտափույթ միջոցներ, ընդհանուր վերատեսուչներն իրավունք ունեն, առանց հետաձգման, արձակելու դատաստանական անփոփոխ պաշտոնյաներին՝ պայմանով, որ այդ մասին անհապաղ հաղորդեն արդարադատության դեպարտամենտին:

Ի դեպ, եթե վալիները գործեն մի այնպիսի հանցանք, որն անհրաժեշտորեն պահանջում է դիմումը խիստ միջոցների: Ընդհանուր վերատեսուչներն այդ մասին հեռագրով պիտի հաղորդեն ներքին գործերի մինիստրին, որն անհապաղ զեկուցում է դեպքի մասին մինիստրների նիստին, որն անհապաղ վերադառնում է կայացնել իր որոշումը ոչ ուշ, քան խորհրդին: Վերջինս պարտավոր է կայացնել իր որոշումը ոչ ուշ, քան չորս օր անց՝ ընդհանուր վերատեսուչի հեռագրի ստանալուց:

Հողային հարցերը վճռվում են ընդհանուր վերատեսչի անմիջական վերասկողությամբ:

Ընդհանուր վերատեսուչների իրավունքներին ու պարտականություններին վերաբերող ավելի մանրամասն հրահանգներ կտրվեն նրանց նշանակումից հետո և նրանց աջակցությամբ: Ի դեպ, եթե 10 տարվա ընթացքում ընդհանուր վերատեսուչների պաշտոնը մնա բաց, Դուռը նրանց ընտրության հարցում իր հույսը դնում է մեծ պետությունների բարեհաճ աջակցության վրա:

Օրենքները, հրովարտակները և կառավարչական հաղորդագրությունները յուրաքանչյուր սեկտորում կհայտարարվեն տեղական լեզուներով: Եթե ընդհանուր վերատեսուչը հնարավոր է գտնում, յուրաքանչյուր կողմ իրավունք ունի դատարանում և վարչական հիմնարկություններում օգտվելու իր մայրենի լեզվով: Դատավճիռները կազմվում են թուրքերեն և, ըստ հնարավորության, թարգմանվում են կողմերի լեզվով:

Յուրաքանչյուր ցեղական տարրի մասը (ունսուր) վիլայեթի ժողովրդական լուսավորության բյուջեում պիտի համապատասխանի այն վճարին, որ նա տալիս է ժողովրդական լուսավորության համար: Կայսերական կառավարությունը չի հակառակի այն բանին, որ հավատակիցները մասնակցեն համայնական ուսումնարանների պահելու ծախսերին:

Խաղաղ ժամանակ յուրաքանչյուր օսմանահպատակ կատարում է իր զինվորական պարտականությունը այն զինվորական շրջանում, որտեղ նա ապրում է: Բայց ուղարկելով ցամաքային զորք Եմենի, Ասսիիի և Նեջդի հեռավոր մասերը, Կայսերական կառավարությունը, ցնոր կարգադրություն, կլրացնի այդ զորքերը կայսրության բոլոր մասերից, համապատասխան նրա մեջ բնակվող ազգությունների թվաքանակի: Բացի այդ, ծովային զորքերի մեջ նա կմտցնի կայսրության բոլոր մասերից զումարած նորակոչ զինվորներին:

Համիդական գորագնդերը փոխվում են պահեստի հեծելագործի: Նրանց զենքերը կպահվեն պահեստարանում և կտրվեն իրենց միմիայն գորածողովի և զինավարժության ժամանակ: Նրանք ենթարկվում են այն գորաբանակների հրամանատարին, որոնց շրջանում գտնվում են: Խաղաղ ժամանակ գորախմբերի պետերը ընտրվում են օսմանյան գործող գործի սպաներից: Այդ գորագնդերի զինվորները կատարում են իրենց զինվորական ծառայությունը մի տարվա ընթացքում: Հիշյալ գորագնդերի մեջ մտնելու համար զինվորներն իրենց սեփական հաշվով պիտի ձեռք բերեն ձի և զգեստը լիովին: Յուրաքանչյուր անձ, առանց ցեղի և կրոնի խտրության, որ ապրում է որոշ շրջանում և ենթարկվում է հիշյալ պահանջներին, կարող է մտնել այդ գորագնդերի մեջ: Զորածողովի կամ զինավարժության ժամանակ գորագնդերը ենթարկվում են կանոնավոր գորքերի համար սահմանված որոշումներին:

Վիլայեթների ընդհանուր խորհուրդների իրավասությունը որոշվում է 1913թ. (1329) մարտի 13-ի օրենքով:

Երկու սեկտորներում գոյություն ունեցող զանազան կրոնների, ազգությունների և լեզուների իսկական համաչափությունը կորոշվի վերջնական ցուցակագրության միջոցով, որը կատարվելու է ընդհանուր վերատեսուչների հսկողությամբ, ամենակարճ ժամանակամիջոցում, ըստ հնարավորության, ոչ ավելի, քան մի տարվա ընթացքում:

Մինչև հիշյալ ժամանակը Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում ընդհանուր խորհուրդների (մեջլիսի-ումումի) և կոմիտեների անդամները ընտրվում են հավասար թվով մահմեդականներից և ոչ մահմեդականներից:

Եթե Էրզրումի վիլայեթում վերջնական ցուցակագրությունը մի տարվա ընթացքում չվերջանա, այն ժամանակ ընդհանուր խորհուրդների անդամները կընտրվեն նույն հավասարության սկզբունքի հիման վրա, ինչ վերոհիշյալ երկու վիլայեթներում:

Մըվազի, Խարբերդի և Դիարբեքիի ընդհանուր խորհուրդների անդամները հենց այժմվանից ընտրվելու են համեմատական սկզբունքով: Մահմեդական ընտրողների թիվը մինչև ցուցակագրության վերջանալը որոշվում

Է այն ընտրական ցուցակներով, որոնք հիմք են ծառայել վերջին ընտրությու-
նների համար, իսկ ոչ մահադատական անդամների թիվը որոշվում է հա-
մաձայն համապատասխան համայնքների ներկայացրած ցուցակների:

Սակայն, եթե զանազան գործնական դժվարությունների պատճառով հիշյալ ժամանակավոր սխտեմը նպատակահարմար չլինի, այն դեպքում ընդհանուր վերատեսուչներին իրավունք է տրվում երեք վիճակներում - Սըվազ, Խարբերդ և Դիարբեքի՝ առաջարկել ընդհանուր ժողովների տե-
ղերի դասավորման համար նոր համաչափություն, որն ավելի համապա-
տասխաներ ժամանակի պահանջներին և վերոհիշյալ վիճակների կա-
ռիքներին:

Բոլոր վիլայեթներում, ուր ընդհանուր խորհրդի անդամներն ընտրվում են համեմատական սկզբունքի հիման վրա, փոքրամասնությունը կոմիտեներով (կեդուլեն) լրայնեալ իր ներկայացուցչությունը:

Վարչական խորհրդի անդամներն, առաջվա նման, ընտրվում են հա-

Հավասարության սկզբունքը մահմեդականների և ոչ մահմեդականների մեջ հաստատվում է նաև երկու սեկտորների ուստիկանության և ժանդարմերիայի պաշտոններում՝ համաձայն ազատված տեղերի, այն դեպքերում, երբ համապատասխան էր ցուցանիշները և այլ բանը ոչ հարմար:

Նույն հավասարության սկզբունքը հնար եղածին չափ գործադրվում է

Ի հետևումն որի, վերոհիշյալ անձնավորությունները ստորագրեցին այս պայմանը և կնքեցին այն իրենց կնիքներով⁴¹⁷:

ԳՐԱԼԿՆԻՆ

Մայիդ Հալիւմ»:

Մայիդ Հալիմ»:
Այդ համաձայնագրի⁴¹⁸ մասին Կ.Պոլսի ռուսական հավատարմատարը իր երկրի արտգործնախարարին գրել էր. «Վերադառնալով հունվարի 26-ի վավերագրի արժեքին, պետք է ասել, որ նա չի տալիս հայերին ինք-նավարության այն լայն իրավունքները, ինչ որ առաջարկում էր ռուս-նավարության այն լայն իրավունքները, ինչ որ առաջարկում էր ռուսա-կան նախաձրագիրը: Փոխանակ բոլոր հայաբնակ վայրերի միացման և մի նահանգի կազմակերպմամբ հանդերձ մի ընդհանուր նահանգապետի, ստիպված եղանք ընդունել երկու սեկտորների սահմանում երկու ընդհա-նուր վերատեսուչներով...ինչ վերաբերում է Գերմանիային, նա բանակ-ցությունների մեջ մտավ մեզ հետ Հայկական հարցի առթիվ երկու նպա-տակով. նախ, որպեսզի հարմար ժամանակին հիշեցնի Դոանը, որ շնոր-

⁴¹⁷ Նույնը, էջ 102-104:

⁴¹⁸ Նույնը, էջ 104-111:

հիվ իր միջամտության, նա զսպեց Ռուսաստանին պահանջելու լայն բարենորոգումներ և նրանց փոխարեն հաջողացրեց ավելի համեստ և թուրքիայի համար անվտանգ բարենորոգումներ: Երկրորդ, որպեսզի գրավի դեպի իրեն հայերի ուշադրությունը, Գերմանիան գնահատում է հայերին շնորհիվ նրանց գերակշռության Կիլիկիայում, իսկ Թուրքիայի այդ մասը նա համարում է իր շահերի ազդեցության շրջան: Այդ պատճառով Գերմանիայի վերաբերմունքը բոլոր ժամանակ հայտնի եղավ իր կեղծությամբ, իսկ նրա պաշտպանությունը (հայերի համար) կրում է լոկ երևակայական բնույթ: Իրականում գերմանական դիվանագետները թուրքերի հավատարիմ խորհրդակիցներն են»⁴¹⁹:

1914թ. ապրիլի 2(15)-ին օսմանյան կառավարությունն ընտրեց հայկական վիլայեթների երկու վերատեսուչներ՝ հոլանդացի Վեստենենկին և նորվեգիացի Հոֆֆին, որոնք 1914թ. մայիսի 10(23)-ին պայմանագրեր կնքեցին Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթի հետ: 1914թ. օգոստոսի 1-ին սկսվեց I համաշխարհային պատերազմը, և Թուրքիան, Գերմանիայի դրդմամբ, վերատեսուչներ Վեստենենկին ու Հոֆֆին հայտնեց, որ նրանք իրենց պարտականություններից ազատվում են⁴²⁰: Իսկ Ռուսաստանի արտգործնախարարը 1914թ. օգոստոսի 17-ին երկրի կառավարության նախագահին հայտնեց. «Ներկա քաղաքական հանգամանքների և առաջիկայում Թուրքիայի հետ հարաբերությունները խզելու հնարավորության պայմաններում, Փոքր Ասիայի հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների անցկացումն այժմ թվում է միանգամայն տարածամ և անիրագործելի»⁴²¹:

Այսպիսով, Գերմանիան համակողմանի աջակցություն ցույց տալով Օսմանյան Թուրքիային՝ Հայկական բարենորոգումները ձգձգելու, խեղաթյուրելու և ձախողելու հարցերում, 1914թ. օգոստոսի 1-ին Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարեց: Պատերազմ, որի հենց սկզբներին Գերմանիան հանցակցեց երիտթուրքական կառավարության կողմից Հայոց ցեղասպանության կատարմանը: Դրա հիմքը 1914թ. օգոստոսի 2-ին, Կ.Պոլսում, հույժ գաղտնի պայմաններում գերմանա-թուրքական կնքված պայմանագիրն էր, որը ստորագրել էին մեծ վեզիր Սաիդ Հալիմ փաշան և Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը: Պայմանագիրը ստորագրվել էր Էնվեր և Թալեաթ փաշաների (երկրի ռազմական և ներքին գործերի նախարարների) անմիջական մասնակցությամբ: Պայմանագիրն

⁴¹⁹ Նույն տեղում:

⁴²⁰ ա.Նույնը, էջ 113-115

բ. Լէօ, նշվ. աշխ., էջ 357:

⁴²¹ МОЭИ, серия III, т. 6, с. 183-184.

[illegible]

⁴²² Проф. Ключников Ю. В. и А. Сабанин..., N 4.

⁴²³ Hostler Ch. W., "Turkism and Soviets", London, 1957, p. 146.

⁴²³ Hostler Ch. W., "Turkism and Soviets", Lon 257

Կեց կնքել պաշտպանողական-հարձակողական դաշինք՝ ընդդեմ Ռուսաստանի: Այդ առաջարկությունը Գերմանիայի կողմից ընդունվեց անմիջապես և ստորագրվեց (դաշինք- S. U.) օգոստոսի 2-ին: Դեռևս հուլիսի 31-ին հրաման եղավ թուրքական բանակի մոբիլիզացման վերաբերյալ...

Այդ բոլոր չորս տարիների կովի ընթացքում Թուրքիային ոգեշնչում, դեկավարում և աջակցում էին գերմանական զինված ուժերը և ինտելեկտը»⁴²⁴:

Թե ինչ կլիներ Թուրքիայի կողմից Կովկասի գրավման դեպքում Հայաստանի ու հայ ժողովրդի վիճակը, այդ հարցի պատասխանը տալիս է հենց ինքը՝ Չերչիլը, գրելով. «Բայց հայերն ավելի լավ էին իրազեկված: Նրանք հասկանում էին, որ Կովկասի մուսուլմանական մարզերը թուրքական մեծ պետության կազմի մեջ ներառելը վերջինիս կենթարկեր ամբողջ Հայկական բարձրավանդակը, ներառյալ ռուսական Հայաստանը և հարցականի տակ կոնի հայ ազգի ամբողջ ճակատագիրը»⁴²⁵: «Իթթիհատ վե թերաքքի» երիտթուրքական կուսակցության կենտկոմի նախկին անդամ Մեվլան զադե Բիֆաթը ևս նշում է. «Օսմանեան կայսրութիւնը կառավարող Իթթիհատ եւ Թերագգըի ղեկավարները շատոնց Գերմանական ազդեցութեան տակ մտած եւ նոյնիսկ Գերմանիոյ Պոլսոյ դեսպան Վանկէնհայմի հետ զինակցութիւն կնքելու համար բանակցութիւն սկսած էին...»⁴²⁶: Ըստ Բիֆաթի. «Գերման դեսպանը ամէն տեսակի զոհողութեան կը դիմէր, եւ երբ առիթը ներկայացաւ (մանաւանդ որ երբ Ծովային նախարար Ճեմալ փաշա Ֆրանսայէն յուսաբեկ վերադարձաւ), Էնվերը դրդեց եւ մասնաւոր տեսակցութիւն մը ունեցաւ հետը: Ահա այդ խօսակցութիւնը.- Վանկէնհայմ.- Նորին Վսեմութիւն, Պալքանեան պատերազմին, Ձեր պատերազմական միջոցները փճացած եւ դրամը սպառած ըլլալով հանդերձ, մենք կուզենք Ձեզ մեր զինակցութեան մէջ առնել. Սեւ Ծովու Ռուս նաւատորմիդը մէկ յարձակումով իսկ փճացնելու կարող վերջին ձեռով շինուած մեր երկու զրահաւորները, Անգլ. և Ֆրանսական տորմիդն՝ մէջէն անցնելով, մեր ամենաճարպիկ ծովային սպաներով Ձեզի կը յանենք. եւ աւելին՝ կըխոստանանք պէտք եղածին չափ դրամ եւ ռազմամթերք տալ եւ ի հարկին Ձեզի Գերման զինուորական ուժ ալ տրամադրել, եւ տակաւին Ձեզ դժգոհ կը տեսնենք... Նեղուցները զինելով Ռուսիան արտաքին օժանդակութիւններէ զրկել եւ Ձեզի հետ միացեալ ուժերով զայն ճզմել կուզենք: Կովկասը Ձեզի տալով, Ձեր առջեւ թուրանի ճամբան բանալ կուզենք, Թուրքիոյ ամբողջականութեան արգելք հանդիսացող

⁴²⁴ В. Черчилль, "Мировой кризис" (пер. с англ. И. Минца), госвоенное изд., Москва-Ленинград, 1932г., стр. 242-246 (հայտնա՞ծր ողու. հայ. քարգւ. S. Մահալյանի):

⁴²⁵ Նույնը, էջ 276:

⁴²⁶ Մեկվան Զատե Դիֆարթ, նշվ. աշխ., էջ 10:

[illegible]

Օսմանյան կայսրությունը 1914թ. հոկտեմբերի 29-ին մտավ I համաշխարհային պատերազմի մեջ գերմանական կոալիցիայի կազմում: Մոսկով պատերազմի մեջ, Թուրքիան Գերմանիայի հետ ուներ հարաբերությունների հետևյալ մակարդակները՝

1) Գերմանիան իր «պողպատյա» բանակներով վաճառած էր ռուսական տարբերակի թիկունքին, վերջինս գերմանական ռազմական հզոր նավատորմիդի շնորհիվ Սև ծովում իրեն պաշտպանված էր զգում ռուսների, իսկ Բոսֆոր և Դարդանելի նեղուցներում՝ անգլո-ֆրանսիական ռազմական նավատորմիդների լուրջ վտանգներից:

2) Թուրքական բանակի 25%-ը ուղղակիորեն հանձնված էր գերմանական բանակի տնօրինությանը, իսկ մնացած մասն ամբողջությամբ գտնվում էր գերմանական զինվորականների վերահսկողության տակ. առանց Գեր-մանիայի գիտության և համաձայնության, Թուրքիան ռազմա-քաղաքական ոչ մի միջոցառում չէր կարող իրականացնել:

⁴²⁷ Նույնը, էջ 17-18:

428 Նույնը, էջ 11:

⁴²⁹ Երուսաղիմ, էջ 22:

3) Թուրքիայի երիտթուրքական կառավարությունը քաղաքականապես անվերապահորեն ենթակա էր Գերմանիային և այդ բնագավառում ևս գործում էր գերմանական խորհրդատվությունների ու այլ աջակցությունների շնորհիվ:

4) Ինչպես Գերմանիան, այնպես էլ երիտթուրքական կառավարությունը, հավասար կերպով ձգտում էին Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչությանը գերծ պահել ռուսների հարաճուն ազդեցությունից ու շահագրգռված էին այդ նպատակով հայկական բնօրրանային հողերից հայերի ամբողջական տեղահանմամբ և դեպի միջագետքյան կիզիչ, անջուր, անկյանք անապատներ քշելով:

5) Հայերի զանգվածային տեղահանությունների ծրագրերը, պլանները, մեթոդները, եղանակները, միջոցները, բնույթը, ընթացքը, պայմանները, հետևանքները և այլ հանգամանքներ վերլուծվել ու մշակվել էին թուրք-գերմանական համատեղ խոհանոցներում. այդպիսի մեծանշանակ ու աշխարհացունց «միջոցառումները» այդ պայմաններում թուրքերը Գերմանիայից թաքուն պահելու ո'չ մի հնարավորություն չունեին:

6) Գերմանիան պատերազմի դրությամբ այն միակ պետությունն էր և ուժը, որը կարող էր կանխարգելել կամ էլ դադարեցնել հայերի տեղահանման քողի տակ կատարված Հայոց ցեղասպանությունը: Բայց Գերմանիան չարեց ո'չ մեկը, ո'չ մյուսը, որովհետև ո'չ միայն չէր ցանկանում Թուրքիան, որպես դաշնակից, կորցնել (Թուրքիան պատերազմի թեժ պահերին ոչ մի տեղ էլ չէր փախչելու), այլև Թուրքիայի հետ հավասար չափով շահագրգռված էր Արևմտյան Հայաստանը հայերից դատարկելու մեջ:

Սույն աշխատության մեջ խոսվել է Դարդանեղի ճակատամարտի (ծովամարտի) և դրանում Անգլիայի խեղկատակային պարտության մասին: Գերմանացիները դրա դրդապատճառները հասկանալով հանդերձ, դա անգլիացիների կողմից իրենց ու թուրքերին սկուտեղի վրա մատուցված հաղթանակ էին համարում: Ճակատամարտն ավարտվեց 1915թ. մարտի կեսերին՝ թուրք-գերմանական կռաւիցիայի հաղթանակով (թող որ անգլիացիների կողմից դիտավորյալ պարտություն էր այն): Երիտթուրքական կառավարությունն այդ պարգևված հաղթանակից մեծ ոգևորության մեջ ընկավ և համարեց, որ եկել է գերմանական իշխանությունների ոգեշնչմամբ իրենց ծրագրած՝ հայության զանգվածային տեղահանությունն ու կոտորածները (ցեղասպանությունը) իրականացնելու սպասված և հարմար պահը: Հենց այդ ժամանակ էլ (1915թ. փետրվար-մարտ ամիսներին) Թալեաթը հայտնում է Վանգենհայմին, որ Հայկական հարցից վերջնակա-

նապես ազատվելու «նպատակահարմար պահը» վրա է հասել⁴³⁰: Երիտթուրքական կառավարության կարգադրություններով սկսեցին իշխանություններին հանձնվել կայսրության բոլոր ժողովուրդների զենքերը (այն իր սուր ծայրով ուղղված էր հայության դեմ)⁴³¹: Սկսած 1915թ. մարտից, օսմանյան քաղաքացիների ներքին տեղաշարժերը սահմանափակվեցին, որն առաջին հերթին ուղղված էր հայության դեմ⁴³²: Օսմանյան իշխանությունները գրեթե ընդհատում են Կ.Պոլսի հետ տեղերի հաղորդակցությունները. Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքությունը ենթարկվում է մեկուսացման, որով այն զրկվում էր կայսրությունով մեկ սփռված իր ավելի քան 2,1 միլիոնանոց հայ հոտի հետ շփվելու և նրանից տեղեկություններ ստանալու հնարավորությունից⁴³³: Սկսվել էր մամուլի նկատմամբ կիրառվել ամենախիստ գրաքննություն⁴³⁴: Օսմանյան Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանությունը փաստորեն սկսվեց 1915թ. մարտին, որովհետև 1915թ. մարտի 25 (ապրիլի 12)-ին Ռուսաստանի արտգործնախարարը Փարիզում և Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպաններին մեծ տազնապով հաղորդում էր. «Մինիստրություններում ստացված են նոր տեղեկություններ Ասիական Թուրքիայում տիրող քաոսի և թուրքերի ու քրդերի կողմից հայերի կոտորածի մասին: Բարեհաճեցեք ֆրանսիական (անգլիական) կառավարությանն առաջարկել՝ մեզ և Անգլիայի (Ֆրանսիայի) հետ միասին հրապարակել Բ.Դոանն ուղղված դիմում, որի մեջ հայերի կոտորածի համար անձնական պատասխանատվությունը դրված լինի թուրքական մինիստրների խորհրդի բոլոր անդամների, ինչպես նաև այն բոլոր քաղաքացիական ու զինվորական պաշտոնատար անձանց վրա, որոնք առնչությամբ են ունեցել այդ իրադարձություններին»⁴³⁵: Եվ երբ հայերի ջարդերի

⁴³⁰ Արթուր Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

⁴³¹ ա. Արթուր Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

բ. Գ. Եպիսկոպոս Պալաքեան, «Հայ Գողգոթան: Դրուագներ հայ մարտիրոսաբերության», Վիեննա, 1922թ., հ. 1, էջ 60:
գ. James Bryce and Arnold Toynbee, "The Treatment of Armenians...", N 68,94,122.

⁴³² ա. Արթուր Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

բ. Ջալալ արքեպս. «Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ», Գահիրէ, 1947թ., էջ 79-80:

⁴³³ ա. Արթուր Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

բ. James Bryce and Arnold Toynbee, "The Treatment of Armenians...", pp. 484-449.
գ. Lepsius J., Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam, 1919, pp. 42-45, 49-50.

⁴³⁴ Արթուր Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

⁴³⁵ МОЭИ, серия III, т. 7, с. 252.

կապակցությամբ 1915թ. մայիսի 24-ին Ֆրանսիան, Ռուսաստանը և Անգլիան համատեղ բողոք-հայտարարությամբ դիմեցին Օսմանյան Թուրքիայի դեկլարությանն ու Թուրքիայի այդ արարքը որակեցին որպես «Թուրքիայի կողմից մարդկության և քաղաքակրթության դեմ գործած ոճրագործություն, որի համար կառավարությունն ու մեղսակից քաղաքացիական անձինք պետք է պատասխանատվության ենթարկվեն»⁴³⁶, - Գերմանիայի արտգործնախարարությունը և Կ.Պոլսում այդ երկրի տխրահռչակ դեսպան Վանգենհայմը շտապեցին աշխարհով մեկ քարոզչություն տանել, թե իբր Թուրքիան այդ արարքները կատարում է պատերազմական դրությամբ պայմանավորված իր ինքնապաշտպանությունն ապահովելու նկատառումներով։ Այդ է վկայում 1915թ. մայիսի 31-ին դեսպան Վանգենհայմի կողմից Գերմանիայի արտգործնախարարություն ուղարկած հեռագիրը, որի պատճենը նույն ԱԳՆ-ը ուղարկել էր Յոհաննես Լեփսիուսին։ Այնտեղ նշված է. «Հայկական լրտեսության դեմն առնելու և նոր հայկական զանգվածային ապստամբությունների կանխման նպատակով, էնվեր փաշան նպատակադրվել է, պատերազմական դրությունն օգտագործելով՝ հայկական դպրոցների մի մասը փակել, հայերի փոստային հաղորդակցությունն ընդհատել, հայկական թերթերը փակել և այժմ ապստամբած հայկական կենտրոններից բոլոր՝ ոչ միանգամայն ամբասիր ընտանիքներին վերաբնակեցնել Միջագետքում։ Նա թախանձագին խնդրում է, որ մենք այդ հարցում նրան չխանգարենք։ Թուրքերի այդ միջոցառումները, իհարկե, մեզ թշնամի ամբողջ աշխարհում դարձյալ մեծ հուզումների տեղիք կտան և նաև կշահարկվեն մեր դեմ։ Միջոցառումները, անշուշտ, մեծ խստություն են հայ ազգաբնակչության համար։ Սակայն ես այն կարծիքին եմ, որ մենք իրավունք ունենք դրանք իրենց ձևի մեջ մեղմել, բայց ոչ հիմնովին արգելել։ Ռուսաստանից սնվող հայկական սադրանքները մեծ չափերի են հասել՝ սպառնալով Թուրքիայի գոյությանը։ Խնդրում եմ Լեփսիուսին և գերմանա-հայկական կոմիտեներին համապատասխան բար հայտնեք, որ Թուրքիայի քաղաքական և ռազմական իրավիճակում, ցավոք, նշված միջոցառումներից խուսափել հնարավոր չէ...»⁴³⁷։

Վանգենհայմի հեռագրից անվերապահորեն կարելի է եզրակացնել, որ
Էնվերը Գերմանիայից խնդրել էր «ըմբռնումով մոտենալ» Թուրքիայի կողմից
Հայոց ցեղասպանության կատարմանը, քանի որ դա բխում էր Թուրքիայի
անվտանգության շահերից, անհրաժեշտություն էր և անխուսափե-

⁴³⁶ Մելիքյան Զատիկ Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 122:

⁴³⁷ ա. Ա. Ն. Հայրունի, «Յոհաննես Լեփսիուս» (հայանվեր գործիչն ու հրապարակախոսը), 2001թ., էջ 44:
բ. Lepsius J., p. 79.

լի: Եվ այդ ոճրագործությունը Թուրքիան կատարում էր «հայկական լրտեսության դեմն առնելու և նոր հայկական զանգվածային ապստամբությունների կանխման նպատակով»: Եվ Գերմանիան «ըմբռնումով մոտեցավ» հայ ժողովրդի բնաջնջմանն ու ինքն էլ իր հերթին լեփսիուսներից խնդրում էր «ըմբռնումով մոտենալ» Էնվերի խնդրանքին, քանի որ, ըստ Վանգեհայմի, Հայոց ցեղասպանությունը «միջոցառում» էր, որից «խուսափել հնարավոր չէր...»: Ուրեմն, Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպանը Հասափեյ հնարավոր չէր...»: Ուրեմն, Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպանը Հասափեյ ցեղասպանությունը համարում էր անհրաժեշտություն, «անխուսափելի միջոցառում»: Հսկայածավալ Օսմանյան կայսրությունում ընթացող հայության զանգվածային կոտորածների դեմ կարող էին լինել և դիմադրական, ինքնապաշտպանական հատուկենտ գործողություններ, մինչդեռ Թուրքիայում գտնվող հենց գերմանա-ավստրո-հունգարական զինվորականներն ու դիվանագետները հաղորդում էին, որ հայությունը, բացի Վականներն ու դիվանագետները հաղորդում էին, որ հայությունը, բացի Վականներից, Շապին Գարահիսարից, Մուսա-Լեռից և Ուրֆայից, այլ վայրերում նույնիսկ ինքնապաշտպանական փորձեր չի կատարել, որովհետև նախօրոք զրկված է եղել այդ հնարավորություններից. արական սեռի բնակչությունը, հայ զինվորականությունը վաղօրոք սպանված էր օսմանյան բանակի կողմից:

[illegible]

Հալեպում, օրինակ, որտեղ կառավարության տված սնունդը ժամանակ առ ժամանակ բավարար չէր, հիմա Ջեմալ փաշայի հրամանով և կաթողի-

10. Իմ գեկուցագիրն արդեն ավարտված էր, երբ Բաղդադի երկաթուղու մի ծառայող ինձ հանձնեց իր գրառումը, որի պատճենը խոնարհաբար կցված է այստեղ, որը և հենց կարող եմ հնազանդորեն վկայակոչել: Թող խնայվի ինձ դրա սոսկալի բովանդակությունն այստեղ՝ իմ գեկուցագրում կրկնելը: Ծառայողը, որի անունը, անհրաժեշտության դեպքում, կարող եմ տալ, երաշխավորում է իր գրառման ճշմարտացիությունը կամ իր հաղոր-

դագրության բարեխղճությունը: Տարիներ ի վեր նա ինձ հայտնի է որպես բացառիկ վստահելի մարդ:

Հայ ժողովրդի հանդեպ նկարագրված վերաբերմունքը, ըստ իմ համեստ կարծիքի, բացի այլ նկատառումներից, արժանի է նաև գերմանական կողմի հատուկ ուշադրությանն այն պատճառով, որ բնակչության լայն շրջանակներում՝ նաև մահմեդականների մեջ, դա վերագրվում է թուրքական կառավարության վրա գերմանացիների ազդեցությանը: Դա նշանակում է, որ իբր Գերմանիան է առիթ տվողը հայ ժողովրդին, մինչև նրա ամբողջովին աննշան մասնիկը, ջախջախելու թուրքական կառավարության վճռի համար: Թուրքական կառավարությունը, հավանաբար, կանի ամեն բան՝ այդ տեսակետին նպաստելու համար: Նա ուրախ կլինի իր միջոցառումների խայտառակությունը բարդել մեզ վրա: Բայց դրա հետևանքով Գերմանիայի անունը կխառնվի կեղտի հետ:

Թուրքիայի գերմանացի հյուպատոսները կայգերական դեսպանությունից հանձնարարություն են ստացել՝ հնարավորինս տարածել Արևելյան Պրուսիայում ռուսների բռնարարքների մասին գերմանական Սպիտակ գրքի հուշագիրը: Բայց ի՞նչ հաջողությամբ է հնարավոր այդ հանձնարարության կատարումը մի բնակչության հանդեպ, որն այս իրադարձությունների արդյունքում ստիպված կլինի համեմատել սեփական հպատակների հանդեպ իր կառավարության արածները Արևելյան Պրուսիայում ռուսների արածների հետ: Իմ մինչև այժմյան հեռագրային ու գրավոր զեկուցագրերը պետք է որ ցույց տային, թե թուրքական կառավարությունը վաղուց դուրս է եկել հայերի փաստացի կամ հնարավոր խարդավանքների դեմ ուղղված պաշտպանական արդարացի միջոցառումների շրջանակներից՝ ավելի շատ ընդլայնելով իր կարգադրությունները, որոնց կատարումը իշխանություններին ամենախիստ ու ամենակոշտ ձևով պարտավորեցրել է գործել նույնիսկ կանանց ու երեխաների դեմ, գիտակցաբար ձգտելով հայ ժողովրդի, հնարավորինս, մեծ մասին ոչնչացնել այնպիսի միջոցներով, որոնք փոխ են առնված հին ժամանակներից, բայց պատիվ չեն բերում մի կառավարության, որը ցանկանում է դաշնակցային կապ ունենալ Գերմանիայի հետ: Այլևս կասկած լինել չի կարող, որ նա ուզում է հարմար առիթն օգտագործել, քանի որ պատերազմում է Քառյակ դաշինքի կազմում և քանի դեռ դաշնակից Գերմանիան բողոքները համարում է անտեղի, որպեսզի ապագայում ազատվի Հայկական հարցից՝ թողնելով հնարավորինս քիչ, ներպարփակ հայկական համայնքներ: Անմեղների հոծ զանգվածներին նա զոհաբերեց սակավաթիվ մեղավորների հետ:

Մի թե հնարավոր չէր լինի արդեն հիմա դադարեցնել հետագա կոտորածները և փրկել գոնե Հալեպի վիլայեթի ծովափնյա շրջանի հայերին, ո-

րոնց աքսորը դեռ առջևում է: Եթե ռազմական նկատառումներով նրանց տեղահանումն անխուսափելի է, մի թե հնարավոր չէ նրանց փոխադրումը հետաձգել գոնե մեկ-երկու ամսով և խնամքով նախապատրաստել տրամադրելով լծկան անասուններ և սննդամթերք: Չէի՞ն կարող արդյոք նրանք մնալ Հալեպ կամ Ուրֆա քաղաքներում՝ արդեն հայտարարվող հետագա վերադարձի իրավունքի համաձայն: Հունիսի 9-ին “Norddeutsche Allgemeine Zeitung”-ում «Օսմանյան կառավարությունը թշնամական մեղադրանքների դեմ» հրապարակման մեջ թուրքական կառավարությունը պնդում է, թե տեղահանումները ժամանակավոր էին: Նա հայտարարել է. «Եթե որոշ հայեր ստիպված են ժամանակավորապես տեղափոխվել կայսրության այլ շրջաններ, ապա դա կատարվել է, քանի որ նրանք ապրում էին ռազմական գոտում...»: Հնարավոր չէ, արդյոք, նրան այստեղ խոսքի վրա բռնել: Մի թե Բեյլանը, Մուքլուքը, Քեսաբը և այլն, իրոք ռազմական շրջան են: Մի թե այնտեղ, իսկապես, վտանգավոր է կանանց ու երեխաների առկայությունը, չէ՞ որ բոլոր տղամարդիկ գորակոչված են:

“Norddeutsche Allgemeine Zeitung”-ի հուլիսի 13-ի առաջին հրատարակության N 192 համարում հրապարակվել է Agence Milli կիսապաշտոնական օսմանյան հեռագրային գործակալության մի հայտարարությունը, որը բողոքում է ընդդեմ “Gazette de Lauzanne”-ի այն պնդման, թե օսմանյան կառավարությունը պաշտպանում է Թուրքիայում ապրող հայերի հանդեպ իրագործված օրինազանցությունները, իսկ այդ օրինազանցությունները հաճախ արտահայտվում են ջարդերով:

Ցավոք, շատ բան կարելի է ասել “Gazette de Lauzanne”-ի այդ պնդման վերաբերյալ:

Իմ հեռագրային զեկուցագիրը՝ Թել Էրմենի ջարդերի վերաբերյալ, անսովոր, լավ հաստատված փաստերով, արդեն պատրաստ էր հերքման համար: Պարոն մայոր ֆոն Միկուշը լուսանկարել է այդ փաստերը և ի վիճակի է ներկայացնել: Քրդերի ձեռնարկած ջարդերն իրականացվել են, ինչպես արդեն ապացուցված է, թուրքական կառավարության զինված ուժերի ներկայությամբ, բայց հավանական է՝ նաև նրանց գործուն մասնակցությամբ:

Թուրքական կառավարությունն իր հայ հպատակներին, արժե նշել՝ անմեղներին, հազարներով քշել է անապատ՝ նրանց ռազմական գոտուց հանելու անհրաժեշտության պատրվակով՝ բացառություն չանելով ո՛չ հիվանդների ու հղի կանանց, ո՛չ գորակոչված զինվորների ընտանիքների համար, նրանց սնունդ ու ջուր է մատակարարել անբավարար ու անկանոն, ոչինչ չի ձեռնարկել նրանց մեջ բռնկված համաճարակների դեմ, կանանց մատնել է այնպիսի թշվառության ու հուսահատության, որ նրանք իրենց ծծկեր երեխաներին և նորածիններին թողնում էին ճանապարհնե-

քին, վաճառում էին իրենց մանկամարդ աղջիկներին, իրենք էլ փոքր երեխաների հետ նետվում էին գետը, նրանց հանձնել է ուղեկցող զինվորների կամայականությանը՝ դրանով իսկ նրանց մատնելով անարգանքի, պառակալման, որն իրեն է վերցրել աղջիկներին և վաճառել, նրանց տվել է բեղվինների ձեռքը, որոնք նրանց թալանել ու առնանգել են, նա մեկուսի վայրերում կարգադրել է անիրավորեն գնդակահարել տղամարդկանց, իսկ գոհերի դիակները թողել է շներին ու գիշատիչ թռչուններին, թերևս, նա՝ է կարգադրել տարագրված պատգամավորների սպանությունը, նա՝ է բանտերից բաց թողել կալանավորներին ու՝ հազցնելով զինվորական համազգեստ, ուղարկել այն վայրերը, որտեղով պետք է անցնեին աքսորյալները, նա է հավաքագրել չերքեզ կամավորներին և նրանց հրահրել ընդդեմ հայերի: Բայց ի՞նչ է նա հաստատում իր կիսապաշտոնական հայտարարության մեջ. «Օսմանյան կառավարությունը... իր բարեհաճ հովանավորությունը տարածում է Թուրքիայում ապրող բոլոր ազնիվ ու խաղաղասեր քրիստոնյաների վրա...»:

Բսկապես, աչքերիս չհավատացի, երբ տեսա այդ հայտարարությունը և խոսք չեմ գտնում՝ բնութագրելու այդ կեղծիքի ահավորությունը: Քանի որ թուրքական կառավարությունը չի կարող իր վրայից հանել պատասխանատվությունն այն ամենի համար, ինչ կատարվել է, ինչքան էլ դա եղած լինի անբավարար խնամքից ու գործադիր մարմինների կանխատեսելի ապականվածությունից և արևելյան մասերում անարխիային հասնող իրավիճակներից, որ հենց ինքը տարագիրներին կանխամտածված ներքաշեց այդ քառսի մեջ: Պատասխանատվությունը նույնիսկ այն դեպքում կծանրանա նրա վրա, եթե նա հարկադրված լինի կորցնել իշխանությունն իր նշանակած տարրերի վրա, ինչը հեշտությամբ կարող էր կատարվել հատկապես Դիարբեքիրի վիլայեթում: Ինչպես այստեղ հայերի բնաջնջումը վերագրվում է գերմանացիների նախաձեռնությանը, այնպես էլ թուրքական կառավարությունը եվրոպական հասարակության առջև փորձում է իր գործելակերպը կոծկել մեր հեղինակությամբ:

Բայց և այնպես, թույլատրեք Ձերդ գերազանցության հայեցողությանը թողնել որոշելու, թե արդյոք ք հարմար է Հայկական հարցի թուրքական մեկնաբանությունները հետազայում հրապարակել գերմանական մամուլում և արդյոք ք վտանգ չկա, որ մեր դաշնակիցը կվարկաբեկի մեզ:

Նույն զեկուցագիրը կուղարկվի նաև կայզերական դեսպանությունը:

1915թ. հուլիսի 24-ին շաբաթ օրը, ինձ հետ 8 հայ բերեցի Ռաս ուլ Այնի ճանապարհից, 3 կին, տասնչորս տարեկան 1 աղջիկ և 4 աղջիկ՝ 5-8 տարեկան: Կանանցից մեկին, որի ամուսնուն խարաբուտի ու Ռաս ուլ Այնի միջակայքում սպանել և նրա աչքի առջև վառել էին, թողուեմ կայանում երկաթու-

դու անձնակազմն այնպես էր բռնաբարել (78 տղամարդ), որ ես կասկածում
էի, թե կառողջանա, երկու օր շարունակ նա ուշաթափվում էր և մինչև հի-
մա իմ բնակարանում է՝ կնոջս խնամքի և բժիշկների հսկողության ներքո:
Նրա 7 ամսական երեխային՝ միակ որդուն, հյուծված, ինչպես կմախք, թո-
ղեցինք Նոա Թելում, պարոն ինժեներ Լինսմայերի մոտ: Երկրորդ կնոջը՝ իր
երկու աղջիկների հետ, ես գտա քարհանքի բանվորական մի վրանում,
Վրանի առջև դեմքով դեպի վրանի ելքը, նստած էին 1 ենթասպա և մոտ 15
գինավոր, իսկ ներսում, կծկված և միայնակ նստած էր այդ կինը: Լինսմայերը
ինձ տվեց մի ժանդարմ, որն այդ կնոջը բռնի հանեց վրանից, մենք հնարա-
վորին չափ արագ տարանք Նոա Թել՝ ապահով տեղ: 14 տարեկան աղջկան
մենք գտանք Հոջա կայանում՝ 22-25 տարեկան կայանապետի բարաքում,
որն ամուսնացած չէ: Կայանապետը փորձել էր բռնաբարել աղջկան, որին
այդ աղջիկը 2 օր շարունակ դիմադրել էր: Երկրորդ օրը կայանապետը
աղջկան 24 ժամ թողել է առանց ուտելիքի, որպեսզի ենթարկի իր ցանկա-
սիրությանը: Պարոն ինժեներ Լինսմայերի շնորհիվ, որն սպառնացել էր
այդ դեպքի մասին հեռագրով հայտնել պարոն տնօրեն Հազենֆրաուցին,
աղջկան հանձնեցին մեզ: Ռաս ու Այնում հենց հիմա կան մոտ 1600 կին ու
երեխա՝ բազմահազարների մնացորդը, որոնք իրենց տղամարդկանց հետ
տեղահանվել են Խարպուտից ու շրջակայքից: Այդ 1600 հոգու մեջ չկա այ-
տեղահանվել են Խարպուտից ու շրջակայքից: Այդ 1600 հոգու մեջ չկա այ-
տեղահանվել են Խարպուտից ու շրջակայքից: Այդ 1600 հոգու մեջ չկա այ-
տեղահանվել են Խարպուտից ու շրջակայքից: Այդ 1600 հոգու մեջ չկա այ-
տեղահանվել են Խարպուտից ու շրջակայքից: Այդ 1600 հոգու մեջ չկա այ-

յուսիս

Մինչ ես սա գրում էի, կինս վերադարձավ բաղաքից և արցունքների միջից պատմեց, որ հենց նոր հանդիպել է 800 հոգուց բաղկացած հայերի թափորի, ոտաբոբիկ ու քրջոտ՝ իրենց չնչին ունեցվածքը մեջքներին կապած քարշ գալով:

Բեզնիեում արտաքսել են ամբողջ բնակչությանը՝ մոտ 1800 կին ու երեխա, և սակավաթիվ տղամարդկանց, իբր Ուրֆա տեղափոխելու համար: Գյոքսուի՝ Եփրատի մի վտակի մոտ, նրանց ստիպել են հանվել, բոլորին, առանց բացառության, սպանել և նետել են գետը: Վերջին օրերին տեսել են, թե ինչպես մի օր մոտ 170, մյուս օրը՝ 50-60 և ավելի դիակներ Եփրատի հոսանքը տանում էր ներքև: Պարոն ինժեներ Ավդիսը և իր հաշվետարը կարճատև ձիագրոսանքի ժամանակ տեսել են 40 դիակ: Դեպի ավի բշված դիակները խժռում են շները, գետի հոսանքով դեպի ավազուտները բշված դիակները գիշանգղերի բաժին են դառնում: Վերջին շրջանում դրանք առավելապես կանանց ու երեխաների դիակներ են:

Վերոհիշյալ 800 հայերին արտաքսել են Մարաշի, Դյոնգելիի ու Չյուրյուքուզի շրջակայքից: Նրանց ասել են՝ տանում են Այնթապ, և նրանք պետք է պարենավորվեն 2 օրվա համար: Երբ նրանք մոտեցել են Այնթապին, ասել են՝ մենք սխալվել ենք, դուք պետք է Նիսիբ գնայիք, Նիսիբում ասել են՝ դուք պետք է Բուսբուզ գնայիք, Բուսբուզում՝ դուք պետք է Բաբ գնայիք և այլն: Եվ վերջապես, 17 օր անց, հասել են Հալեպ: 17 օրվա մեջ նրանք իշխանություններից բացարձակապես ոչ մի մթերք չեն ստացել, ստիպված են եղել իրենց չնչին ունեցվածքը տալ հացի դիմաց, Նիսիբի մերձակայքում իրենց ունեցվածքը վաճառել են 5 թուրքական ֆունտով և գումարը տվել են ուղեկցող ժանդարմներին, հակառակ դեպքում, նրանք սպառնում էին կանանց ու աղջիկներին գիշերը տանել ու անարգել:

Ռաս ուլ Այն հասած կանայք ստիպված էին ճանապարհին մի քանի անգամ լրիվ հանվել ուղեկցող ժանդարմների առջև: Նրանց հագուստների մեջ փող են փնտրել, նաև մազերի ու ... սեռական օրգանների, թե՛ արդյոք փող չէ՞ն թաքցրել:

Մի կնոջից բռնի խլել են ավագ դստերը: Հուսահատությունից նա վերցրել է իր մյուս երկու երեխաներին և նետվել Եփրատ գետը: Մի ձեռնարկատեր ինձ պատմեց, որ իր աչքով է տեսել, թե ինչպես մի կին ծննդաբերել է գետի մոտ, վերցրել է երեխային և հուսահատությունից նետել գետը:

Սաիդը՝ վերաբնակիչ Տրիպոլիից, որն արդեն 4 տարի է, ինչ պարոն Լինսմայերի մոտ ամսական 400 պիաստր աշխատավարձով աշխատում է որպես ձիապան, կամովին ներկայացել է, որպեսզի, իր ասածով, ինքն էլ հնարավորություն ունենա մի քանի հայ «մորթելու»: Որպես պարզևատություն, նրան խոստացել են տուն Ա.ում՝ Ուրֆայի մերձակայքում գտնվող հայկական մի գյուղում: Երկու չերքեզ պարոն պահեստապետ Զեեմանի մոտ Թել-Աբիադում նույն պատճառով ներկայացել են որպես կամավոր: Գյոքսունի մերձակայքում գտնվող Չադաքլի գյուղում գյուղա-

պետը մի ծանոթի ներկայությամբ ասել է. «Ew jikmak itschun giderler» (սրանք գնում են, որպեսզի ընտանիքներ կործանեն):

Արաբ Փունարում գերմաներեն խոսող մի թուրք մայոր ինձ մոտ պատմեց. «Ես ու եղբայրս Ռաս ուլ Այնից մեզ համար մեկական աղջիկ բերեցինք, որոնց ճանապարհին գտանք: Մենք շատ «ջղայնացած» ենք գերմանացիների վրա, որ նրանք բաներ են անում, իսկ երբ ես հակաճառեցի, նա ասաց. «Գերագույն շտաբի մեր պետը գերմանացի է՝ Ֆոն դեր Գուլցը, հրամանատար է և այնքան շատ գերմանացի սպաներ կան մեր բանակում, մեր Ղուրանն այդպիսի վերաբերմունք չի թույլատրում, ինչպիսին հիմա մեր Ղուրանն արդարև վերաբերմունք չի թույլատրում, ինչպիսին հիմա կրում են հայերը»: Նուս Թելում մահմեդական մի հսկիչ հենց նույն կերպ արտահայտվել է հերթափոխով աշխատող զրազիր Էլիաս Մալֆեթիի ներկայությամբ: Երբ ես այլոց ներկայությամբ ստիպեցի այդ մասին խոսել, նա հակաճառեց, «Էֆենդի, դա միայն ես չեմ, որ ասում եմ, այստեղ դա մեկի առիթով, մահմեդական մի խանութպան իմ ներկայությամբ ասաց. «Վալին դեռես չի հրապարակում հաղթանակի լուրը, նա վախենում է, որ մուսուլմանները ուրախաթյունից կհարձակվեն քրիստոնյաների վրա (սիրիացիների, ոչ հայերի)»⁴⁴³:

7. 1915թ. հուլիսի 28-ին Էրզրումի ռեզենտ Շյոբներ-Ռիխտերը դեսպան Վանզենհայմին հաղորդում է. «Ի միջի այլոց, վերջինի կողմնակիցները (թուրքերը) անկեղծորեն խոստովանում են, որ հայերի հանդեպ իրենց գործելակերպի վերջնական նպատակը Թուրքիայում նրանց իսպառ բնաջնջումն է»⁴⁴⁴:

8. 1915թ. օգոստոսի 21-ին Բաղդադի երկաթուղու գլխավոր տնօրեն Գյունտերը Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությանն էր հանձնել Թուրքիայում աշխատող մի խումբ գերմանացիների այս բողոքը. «Ներքոստորագրյալները տվյալ պահին մշտապես Կոնիայում բնակվող Գերմանիայի հպատակներ, իրենց իրավունք են վերապահում կայսերական գերմանական դեսպանության քննարկմանը ներկայացնել սույն զեկուցագիրը... Այստեղով անցնողներից իմացանք, որ տեղահանման միջոցառումներն արդեն ամիսներ ի վեր իրականացվում են Կիլիկիայում և Հյուսիսային Միջագետքում, և ինչպես մենք լսում ենք, Անատոլիայի մյուս մասերն էլ Միջագետքում, և ինչպես մենք լսում ենք, Անատոլիայի մյուս մասերն էլ կմաքրեն հայերից: Այսօր այստեղի հայերն էլ են հրաման ստացել՝ ութ օրվա մեջ թողնել քաղաքը... Կանանց ու երեխաներին բշվում են բռնակցի և վաճառելու հարվածներով... Այսպիսով, ամբողջ միջոցառումը, ըստ երևույ-

⁴⁴³ Նույնը, էջ 117-123:

⁴⁴⁴ Նույնը, էջ 128:

թին, նպատակաուղղված է հայերի իսպառ բնաջնջմանը: Այդ անմարդկային վերաբերմունքը համաշխարհային պատմության մեջ անտանելի խատառակ հետք է թողնում ոչ միայն թուրքերի, այլև մեզ՝ գերմանացիներիս համար, որպես նրանց այժմյան դաշնակիցներ ու խորհրդատուներ, եթե մենք հիմա անտարբեր հետևենք այս գործին և թողնենք այս ժողովրդի բնաջնջումը... Մենք՝ գերմանացիներս, ովքեր ստիպված ենք այստեղ հիմա ամեն օր ականատես լինել անմարդկային գործողությունների, որպես քաղաքակիրթ պետության անդամներ՝ կիսաքաղաքակիրթ ժողովրդի մեջ, մեզ պարտավորված ենք զգում բողոքելու դրա դեմ: Սպասելով, որ մեր խնդրանքը հաշվի կառնվի, որ գոնե կմեղմացվի հազարավոր ու բյուրավոր անմեղ կանանց և երեխաների ճակատագիրը, ստորագրում ենք: Խորին հարգանքներով՝ Վիլլի Ջեգեր՝ Անատոլիական արդյունաբերաատեսության սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերության ղեկավար, Կոնիայի բաժանմունք. Գևորգ Բիզել՝ միջնակարգ դպրոցի ուսուցիչ, Հայնրիխ Յանսոն՝ գործարար վարպետ, Յա. Է. Մաուեր՝ դիպլոմավորված ինժեներ»⁴⁴⁵:

9. 1915թ. օգոստոսի 17-ին Հալեայի հյուպատոս Ռյոսլերը Դամասկոսի հյուպատոսին գրել էր. «Այն բանից հետո, երբ կառավարությունը որոշեց հայերից մաքրագարողել Մարաշ, Այնթապ, Տարսուս, Ադանա, Մերսինա քաղաքները և Հալեայի վիլայեթի ավամերձ շրջանը, 4-րդ բանակի գործողությունների տարածքում տեղահանումից տուժած հայերի թիվը գնահատվում է թերևս 120000-ից մինչև 150000, նրանցից 15000-ը գտնվում են Դեր էլ Ջորում, 10000-ն այստեղ՝ Հալեայում... Էրզրումի, Սվազի, Դիարբեքիի և Խարպուտի վիլայեթներից տեղահանվածներից 6000-ը Հալեայում է, 3000-ը՝ Համայում և շրջակայքում, 3000-ը՝ Դեր էլ Ջորում և 1000-ը՝ Ռասուլ Այնում: Այդ 13000 այրիներին ու երեխաներին ստիպել են 2-ից 5 ամիս շրջել այդտեղ: Հավաստի աղբյուրից գիտենք, որ այն մարդկանց թիվը, որքան դեռ պետք է զան այստեղ, անցնում է 60000-ից»⁴⁴⁶:

10. 1915թ. հոկտեմբերի 18-ին Հալեայում ռեզենտ Հոֆմանից Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությանն ուղարկված հաղորդագրության մեջ նշված է. «Երեկ կարգադրվեց 14 օրում քաղաքը դատարկել տարագիրներից (20.000), հավանաբար, նկատի ունենալով թիկունքը: Միաժամանակ համակենտրոնացման ճամբարների հավաքումը՝ քաղաքից դուրս: Տավրոսից դեպի հարավ երկաթուղին այլևս չի օգտագործվում արքայի համար: Սեփական փոխադրամիջոց չունեցող ընտանիքները կտեղափոխվեն

վեն ոտքով, յուրաքանչյուր ընտանիքի ուղեբեռի համար՝ մեկ ուղտ, որը հաճախ ակամա հետ է մնում: Վիլայեթի քաղաքական գործերի կառավարչի տվյալներով, Կաթմայի և Ռաջուի մերձակայքում կենտրոնացված են 40.000-ը, մյուս կասկածյալները մոտենում են Արևմտյան, Միջին և Հյուսիսային Անատոլիայից, դեպի հարավ (Ռաքքա, Դեր Ջոր, Արևմտյան Հայաստան) «բնակեցման» համար ուղարկել են 300.000 հոգի: Ըստ հիշյալ պաշտոնյայի, նրանք, ի վերջո, հարկադրաբար իրենք իրենց հույսին կման և «բոլորն էլ կմեռնեն», կառավարությունը, ըստ նրա, խաղաղ ժամանակ «երևի թե» կարողանար գլուխ բերել վերաբնակեցումը, թեպետ մահմեդականների բնակեցումը նույնպես բազմիցս տապալվեց, բայց հիմա ո՛չ փող ունի, ո՛չ էլ ծառայողներ: Համենայն դեպս, բնակեցման համար չեն բացակայում է ամեն ինչ, համակենտրոնացման ճամբարների համար չեն բացակայում ո՛չ վրաններ, ո՛չ բավականաչափ ալյուր, ո՛չ էլ վառեմատակարարվում ո՛չ վրաններ, ո՛չ բավականաչափ ալյուր, ո՛չ էլ վառելանյութ: Աքսորված գյուղացիներից իշխանությունները վերցրել էին նույնիսկ բրիչներն ու բահերը: Համընդհանուր համոզմունքն այն է, որ բոլոր տարագիրները դատապարտված են մահվան: Գերմանիայի համաձայնաբյուրեն այդ զանգվածային սպանություններին, ի միջի այլոց, չեն ընդունում ոչ միայն բոլոր քրիստոնյաները, այն չի արժանանում նաև երկրի նույն մահմեդական բնակչության մի մասի հավանությանը: Վերջիններս, առիթի դեպքում, վկայակոչում են Գերմանիայի օրինակը (Բելգիա): Ջեկուցակիրը հետևում է:

Մորդմանի նշումը, 20.10

NB. Ըստ երևույթին (համեմատիր 5990) խոսքը ոչ թե Հալեայի բնակչության արտաքսման մասին է, այլ երկրի այլ մասերից այնտեղ հավաքված հայերի թափոռների հետագա տեղափոխման մասին:

Նույնիսկ Թալեաթ բեյը դեռևս մի քանի օր առաջ իմ ներկայությամբ, ինչպես արդեն նախկինում մեկ անգամ, մատնացույց արեց, որ մենք Բելգիայում սպանել ենք 40.000 բելգիացու: Ես մեկ այլ տեղից էլ եմ լսել, fable convenue (համաձայնեցված առակի) մասին է, որն ականհայտորեն թշնամական կողմը միտումնավոր տարածում է թուրքերի մեջ»⁴⁴⁷:

11. 1915թ. նոյեմբերի 6-ին «Արևելքում հանուն քրիստոնեական բարեփոխության» գերմանական օգնության միության հիմնարկներից քույր Ալմա Յոհանսոնը Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությանն իրազեկել էր Մուշ քաղաքի և նրա շրջակա գյուղերի հայության տեղահանության ու ոչնչացման մասին: Ըստ քույր Ա. Յոհանսոնի. «Մուշ քաղաքն ունի 50.000

⁴⁴⁵ Նույնը, էջ 166-168:

⁴⁴⁶ Նույնը, էջ 187-188:

⁴⁴⁷ Նույնը, էջ 260-261:

Բնակիչ, որոնց կեսը հայ է, մյուս կեսը՝ մահմեդականներ (քրդեր, թուրքեր), Մուշի շրջանում մոտ 300 գյուղ կա, հիմնականում՝ հայկական:

Ձմեռվա ընթացքում արական սեռի հայ բնակչությանն օգտագործում էին արևելյան ռազմադաշտում մթերքի և զինամթերքի տեղափոխման համար՝ այդ մարդկանցից միայն շատ քչերը վերադարձան, 2300-ից՝ միջին թվով հազիվ 50-ը:

Գարնանն ավերեցին հայկական գյուղերը, այն բանից հետո, երբ մինչ այդ արդեն դաժանորեն բռնագրավել և օթևանելու համար տեղավորել էին զորքերը:

Մայիս-հունիսին Բիթլիսը մաքրեցին հայերից:

Հունիսի կեսերին մութասարիֆը հայտնեց Ալմա Յոհանսոնին ու Բողիլ Բյորնին, որ գերմանական և թուրքական կառավարությունները որոշել են բոլոր եվրոպացիներին ուղարկել Խարպուտ:

Ռուսները Վանից իրենց առաջխաղացման ընթացքում գրավեցին Աիլաթը, Բուլանիկը, Գոփը և Լիշը, իսկ նրանց պարեկները հսկում էին Մուշից 1-2 օրվա ճանապարհի հեռվում:

Բայց երկու քույրն էլ հրաժարվել են լքել Մուշը:

Քաղաքը շրջապատված էր զորքերով, և դիրքավորված էին գնդացի-
ների շուրջը:

Հուլիսի 11-ին, կիրակի օրվա գիշերը, հրացանների կրակոցներով սկսվեց կոտորածը, թուրքերը պնդում էին, որ իբր հայերը փորձել են անցնել Սասուն:

Պալատում մի քանի ունևոր հայերի հաղորդեցին, որ նրանք երեք օրում՝ քաղաքի ամբողջ բնակչության հետ, պետք է լքեն քաղաքը, բայց ամբողջ իրենց ունեցվածքը պետք է թողնեն, որն այսուհետ պալատում է կառավարությանը:

Առանց սպասելու այդ ժամկետը լրանալուն, արդեն երկու ժամ անց, թուրքերն սկսեցին ներխուժել հայերի տները և թալանել:

Երկուշաբթի օրը՝ ամսի 12-ին, ամբողջ օրը շարունակվեց հրետանու և հրացանների կրակահերթեր, թուրք բնակչությունը մասնակցում էր դրան:

Երեկոյան զինվորները ներխուժեցին աղջիկների որբանոց՝ թաքնված հայեր փնտրելու:

Գլխավորը և հաջորդ օրը դեռևս շատ կրակեցին: Բակի դուռը փակելու փորձ անելիս կրակոցներից սպանվեցին մի կին և մի որբ աղջիկ՝ քույր Յոհանսոնի կողքին:

Չորեքշաբթի օրը՝ վաղ առավոտյան, հիշյալ քույրն ուղևորվեց մութասարիֆի՝ Սերվեթ բեյի մոտ, որպեսզի հիմնարկի և նրա բնակիչների համար ձեռք բերի պաշտպանություն ու խնայողական վերաբերմունք:

Մուրասարիֆը՝ Էնվեր փաշայի մտերիմ բարեկամը, իրեն պահեց կատաղածի պես և կտրուկ մերժեց խնդրանքը՝ չանսալով իր շրջապատի մարդկանց հորդորներին։ Միայն երկու բույրերին թույլատրվեց պահել երեք աղօթիկ և մի ծառա։

Արական սեռի հայ բնակչությանը հենց բաղաքի մոտ սպանեցին, կանանց, աղջիկներին և երեխաներին ևս մեկ օր բարձր տվեցին և վերացրին:

Միայն որբանոցի երեք հայ ուսուցիչների հետո ավանդաբար
Քաղաքը դատարկելուց հետո հայկական թաղամասը հրկիզվեց և հո-
ղին հավասարեցվեց, հայկական գյուղերը՝ նմանապես:

Այդ իրադարձությունների ժամանակ ռազմական բախումներ չեն եղել, և Երևանի քաղաքում, որն ալբանացի, որն աչքի է ընկել իր դաժանությամբ, սպառնացել է նաև երկու քույրերին:

Օգոստոսի 10-ին վերջինները մեկնեցին Օսկարան, որտեղ հասան օգոստոսի 20-ին՝ հիվանդացած մութասարիֆի հետ, որը 2 օր անց մահացավ:

Խարպուտում հայերի բնաջնջման մասին քույր Շա-
րամասն տվյալներ է հաղորդել: Հալածանքներն այնտեղ սկսվել են արդեն
մայիսին, տղամարդկանց զանգվածային ոչնչացումը տեղի է ունեցել հու-
լիսյան առաջին օրերին (վալի Մաբիթ բեյը՝ քուրդ, ոստիկանության պե-
տը՝ Ռեշադ բեյ):

Մանրամասների մասին հիշեցնում են:
Պաշտոնական շրջանակները Մուշում, Մեզերե-Խարպուտում և Սվա-
զում միաձայն հաստատում են, որ գերմանացիներն են թուրքական կա-

12. 1915թ. հոկտեմբերի 15-ին Գերմանիայի բողոքական հանրության ղեկավարությունը կանցլեր Բեթման Հոլվեգին բողոք հայտնեց Օսմանյան Թուրքիայում հայերի բնաջնջման կապակցությամբ՝ պահանջելով միջամտությամբ դադարեցնել դրանք։ Այդ բողոքում նշված է.

«Ձերդ գերազանցություն,
Ներքոստորագրյալների խիղճը թելադրում է արտահայտելու այն ան-
հանգստությունը, որը համակել է իրենց և գերմանական քրիստոնյաների
աճող շրջանակներին թուրքիայում հայ ժողովրդի ողբալի վիճակի առն-
չությամբ, որին, ըստ հավաստի լուրերի, սպառնում է բնաջնջում, եթե ա-
մենաապագ կերպով վերջ չտրվի անմարդկային այն միջոցառումներին, ո-
րոնց մատնված է նա: Եվ ես հետևյալ պատկերը:

Այդ լուրերը մեզ տալիս են հետևյալ պատկերը:

Երբ արդեն արևելյան վիլայեթներում ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հարյուրավոր հայկական գյուղեր քրդերն ու անկանոն կազմավորումները թալանել և սպանել են հազարավոր անպաշտպան հայերի, արդեն մայիսի վերջից հրաման տրվեց անատոլիական բոլոր վիլայեթների և Կիլիկիայի ամբողջ հայ բնակչությանը քշել դեպի արաբական տափաստաններ՝ Բաղդադի երկաթուղուց դեպի հարավ: Այդ միջոցառումն անցած ամիսներին իրականացվեց անմարդկային դաժանությամբ:

Մինչ հայ ժողովրդի զենք կրելու ունակ տղամարդիկ բանակ էին գորակոչվում և երկրի խորքում էտապային ուղիների վրա անզեն օգտագործվում էին որպես բեռնակիր և ճանապարհաշինարարներ, իրենց բնակավայրերից դաժան զինվորները անասունների հոտի պես՝ հարյուր-հազարավոր թափորներով դեպի աքսոր՝ ավելի քան հարյուրավոր մղոններ էին քշում տղամարդու պաշտպանությունից և ունեցվածքից զրկված, առանց հանդերձանքի ու պարենի, բոբիկ, սովահար, հյուծված և անընդհատ վայրագությունների ու անարգման մատնված կանանց, երեխաներին, հիվանդներին ու ծերերին: Այդ միջոցառումն սկսվեց նրանով, որ մայրաքաղաքում և երկրի խորքի կենտրոններում հանկարծակի բանտ նետվեցին ժողովրդի առաջնորդներ՝ մտավորականներ, երևելիներ ու եկեղեցական բարձրաստիճան անձինք և, առանց հարցաքննության ու դատավարության, գնդակահարվեցին կամ տեղահանվեցին: Աշխատանքային ծառայության գորակոչված զինապարտները ճանապարհներին ենթարկվել են հարձակման և գնդակահարվել: Տեղահանված կանանց, երեխաների և ծերերի կեսից էլ պակասն է հասել իրենց նշանակման վայր: Աղջիկներին ու երիտասարդ կանանց քարշ են տվել թուրքական հարեմներ և քրդական գյուղեր, որտեղ նրանց այլընտրանք չէր մնում, քան ընդունել իսլամ: Նույն կերպ անթիվ երեխաների խլեցին իրենց քրիստոնյա ծնողներից և հիմա դաստիարակում են որպես մուսուլմաններ: Տեղահանումից զերծ մնացին միայն մի քանի հարյուր քրիստոնյա ընտանիքներ, որոնք վճռեցին ընդունել իսլամ: Տեղահանման միջոցառումն իրականում կրում էր ամենամեծ մասշտաբի կոտորածի բնույթ: Ճանապարհի որոշակի հատվածներում ջարդերի, սովի ու հյուծվածության հետևանքով տարագիրների թիվը, ըստ երևույթին, կիսով չափ նվազել է:

Բնական է, որ հազիվ թե հնարավոր լինի ճշգրիտ տվյալներ ներկայացնել տարագիրների և ջարդի գոհերի թվի վերաբերյալ: Ըստ վիլայեթների, հայկական պատրիարքարանի վիճակագրության՝ տեղահանումից տուժած վիլայեթները բնակեցված էին 1.200.000 հայերով: Եթե նայնիսկ ընդունենք, թե բնակչության մի մասը կարող էր փախած լինել լեռները և հեռավոր շրջանները՝ գերծ են մնացել, ապա, այնուամենայնիվ, մնում է մոտ

մեկ միլիոն հայ քրիստոնյա, ովքեր տուժել են տեղահանումից ու ջարդերից, ընդ որում՝ առանց դավանանքի տարբերակման՝ գրիգորյաններ, հոռմեակյան կաթոլիկներ ու բողոքականներ: Արդյոք նրանցից կեսը կամ թե քանի՞սն են սպանված, թե՛ արդյոք իսլամ ընդունած ընտանիքների թիվը հաշվվում է հազարներով կամ տասնյակ հազարներով, տվյալ պահին ոչ ոք չի կարող ասել: Բայց չի կարող դրանում որևէ կասկած լինել, որ Արևելքի ամենաաշխատունակ ու ամենաջանասեր ժողովրդին հասած հարվածը տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական առումով, Թուրքիայի ապագայի համար կունենա ամենաճակատագրական հետևանքները, իսկ արդեն հաշտության բանակցությունների ժամանակ ամենազգայուն ձևով կդիպչի Թուրքիայի հետ դաշնակից տերությունների շահերին ու պատվին:

Առևտուրն ու արհեստը, որ երկրի խորքում բացառապես հայերի ձեռքում էին, ոչնչացված են: Կոստանդնուպոլսի հայ առևտրական ու արհեստավոր բնակչության (մոտ 180.000), Մսիոնայինը՝ (28.000), Ադանայինը և մի քանի այլ՝ հայկական շրջանների ծայրամասերում ընկած քաղաքների, որոնց մինչև հիմա ձեռք չեն տվել, նախապատրաստվող տեղահանումը ճակատագրական կլինի Գերմանիային խիստ շահագրգռած Թուրքիայի տնտեսության զարգացման համար: Երկրի գիտակների կարծիքով, չի կարելի հույս ունենալ, թե նույնիսկ տասնամյակներ հետո թուրք և հրեա տարրերն ի վիճակի կլինեն հանդես գալ հայկական տարրի կորստյան փոխարեն: Թող այդ հարցերի վերաբերյալ արտահայտվեն տնտեսական կյանքի հեղինակությունները:

[illegible]

Ոչ միայն Անտանտի մամուլը, այլև չեզոք երկրների հասարակական կարծիքը Գերմանիային մեղսակից է համարում Թուրքիայի ներքին իրադարձությունների համար։ Անշուշտ, այստեղ գերազնահատվում է Բարձր Դարձությունների համար։ Իհարկում, այստեղ գերազնահատվում է Բարձր Դարձությունների համար։ Իհարկում, այստեղ գերազնահատվում է Բարձր Դարձությունների համար։

լել քրիստոնյաների ջարդերը: Միջոցառումները, որոնք սպառնում են կործանել հայ ժողովրդին, Բարձր Դուռը հիմնավորում է հայկական բնակչության մեջ հեղափոխական խարդավանքներով ու սահմանակից շրջաններում ռազմավարական միջոցառումներով: Եթե նույնիսկ ինչ-որ տեղ իրավացիորեն են կշտամբում հայերին (ըստ մեր ունեցած տեղեկությունների, ոչ մի ապացուցելի հիմք չկա հայ քաղաքական ու եկեղեցական ազդեցիկ կազմակերպությունների հայրենադավ պահվածքի վերաբերյալ), միևնույն է՝ այն չի արդարացնում անլսելի դաժան միջոցառումները: Մենք ձեռնպահ ենք մնում դատողություններ անել նպատակների վերաբերյալ, որոնց, ի վերջո, այդ եղանակով հետամուտ է թուրքական կառավարությունը: Բայց, այնուամենայնիվ, իրականացնելիս վատթարագույն խթան են դարձել մոլեռանդությունն ու քրիստոնյաների հանդեպ ատելությունը, ինչը սպառնացող վտանգ է մնում Թուրքիայի մյուս ոչ մուսուլման ժողովուրդների համար: Հնչում են այնպիսի խոսքեր, ինչպիսիք են. «Երկիրը պետք է լինի զուտ մուսուլմանական և ուրիշ ոչինչ»: Դրան համապատասխանում է այն, որ վերացված են միսիոներական հաստատությունները: Ստեղծվում է տպավորություն, կարծես թե պետք է արմատախիլ արվի քրիստոնեական ցանկացած բարեգործական և ցանկացած օտարերկրյա մշակութային ազդեցություն:

Այդ իրադարձությունները մնացյալ քրիստոնյա երկրների համար պարզապես անտանելի են, իսկ Թուրքիայի համար էլ՝ արդարացի, ձգտմամբ իր ներքին գործերը պաշտպանել դրսի միջամտություններից, պետք է, որ ստեղծեն հազիվ հաղթահարելի դժվարություններ: Դրան առնչված հուզումները չեզոք և թշնամական երկրներում աճում են և կվերաճեն կրքոտ դրսևորման, հենց որ փաստերն ամբողջովին հայտնի դառնան: Արդյո՞ք այդ գայրույթն իր ամբողջ խստությամբ չի ուղղվի Գերմանիայի դեմ, միայն ո՞րին վստահում էր աշխարհը, որը Թուրքիայի հետ հարաբերություններ շնորհիվ կարող էր կանխել այդ սարսափելի գործերը և անհրաժեշտ միջոցառումները՝ սահմանափակել ռազմավարական պահանջով: Ինչպես Թուրքիայի պատերազմի մեջ ներքաշվելու և «սրբազան պատերազմ» հայտարարելու համար պատասխանատու են դարձրել Գերմանիային, այդպես էլ նրան կվերագրեն քրիստոնյա ժողովրդի բնաջնջման ամբողջ մեղքը: Այդ ազդեցությունը, ինչը մեր մտավախությունն է, ավելի կխորանա, քան կարժեցյալ բելգիական զարհուրանքների ժամանակ:

Բայց, քանի դեռ մինչև այժմ արտասահմանի բոլոր մեղադրանքներն առանց ազդեցության վրիպել են մեր ժողովրդի համերաշխ ու բարի խղճից, այդ լուրերը, որոնց հայտնի դառնալուն ոչ ոք չի կարող խանգարել, ամենակործանարար ազդեցությունը կունենան գերմանացի քրիստոնյաների

վրա: Արդեն իսկ սրբազան պատերազմ հայտարարելիս, որոշ շրջանակներում խոսեց խղճի ձայնը: Մենք կարողացանք նրանց հանգստացնել՝ վկայակոչելով, որ այս սրբազան պատերազմն ուղղված է ոչ թե քրիստոնյաների դեմ, որպես այդպիսիք, այլ քրիստոնյա ժողովուրդների հետ թուրքիայի թշնամիների դեմ: Բայց ոչ ոք չի կարող կանխել գերմանացի քրիստոնյաների բերկրանքը խեղող այն ազդեցությունը, երբ նրանք ստիպված են նայել թե ինչպես են իրենց դաշնակիցները ոչնչացնում մի ամբողջ քրիստոնյա ժողովուրդ: Մաքուր խղճով, որով մենք դիմում ենք Աստծուն մեր գենքի հաղթանակի համար, արմատավորվում է մեր ժողովրդի դիմակայության ուժը: Այդ համերաշխությունն ու բերկրանքը սպառնում է երերալ, եթե հայտնի դառնա, որ մեր այլադավան դաշնակիցները՝ առանց պատճառի ու իմաստի, մահացու հալածանքի են ենթարկում հարյուր հազարավոր մեր հավատակիցներին, առանց մեր կողմից նրանց փրկության համար հնարավոր ամեն բան անելու:

Մեզ հայտնի է, որ գերմանական կառավարությունը շարունակ քայլեր է արել, իսկ դա բխում է նաև Թուրքիայի սեփական շահերից, հայերի բնաջնջումն արգելակելու համար:

Ցավով, փաստերը վկայում են, որ այդ քայլերը չկարողացան կանխել ճակատագրականը։ Թուրքական կառավարությունը, որքանով մենք ենք տեղեկացված, մինչև այժմ չի արել անհրաժեշտ ոչ մի բան՝ տարագիրներն սովամահությունից փրկելու համար և նույնիսկ մերժել է տառապող ռին սովամահությունից փրկելու համար և նույնիսկ մերժել է տառապող կանանց ու երեխաներին օգնություն հասցնելու փորձերը։ Պետք է երկյու-ղել, որ դեռ կենդանի մնացած տարագիրները նույնպես՝ հիմնականում

կանայք ու երեխաներ, դատապարտված են մահովան։
Մենք չենք կարող, մեր քրիստոնյա ժողովուրդը չի կարող լուռ նայել այդ
ամենին։ Թուրքական կառավարությունը, որն ինքը պլանաչափորեն կոչ է
անում և բոլոր երկրների իսլամական համերաշխության զգացմունքն օգ-
տագործում է իր ազգային նպատակների համար, իրավունք չունի իր քրիս-
տոնյա դաշնակիցներից պահանջելու, որ նրանք լուրջության մատնեն իրենց
քրիստոնեական համերաշխության զգացմունքը։ Նա պետք է գիտակցի, թե
ապագայի համար որքանով է դժվարացնում սեփական ուղին, եթե իր պա-
տասխանատվությամբ գործում է սարսափելի արարքներ, որն ամբողջ
աշխարհում աշխարհը պետք է ընկալի որպես ապտակ իր երեսին։ Պետք է
կանխել, որպեսզի գերմանական անվան պատիվը չարատավորվի բնորոշ
կանխել, որպեսզի գերմանական անվան պատիվը չարատավորվի բնորոշ
կանխել, որպեսզի գերմանական անվան պատիվը չարատավորվի բնորոշ

նում է, որ մինչ գերմանական մամուլը գովերգում է մահմեդական մեր դաշնակիցների մեծահոգությունն ու հանդուրժողականությունը, մահմեդականների կողմից առատորեն հեղվում է քրիստոնյաների անմեղ արյունը, և բյուրավոր քրիստոնյաներ բռնի կերպով իսլամացվում են:

Մենք չենք հրաժարվում այն պարտականություններից, որոնք մեզ գերմանացի քրիստոնյաներիս վրա են ըստ Թուրքիայի հետ մեր դաշնակցային կապի: Մենք անկեղծորեն համաձայն ենք այն ցանկությանը, որ մեր կողմում նրա հերոսական կռվի արդյունքում նրան բաժին հասնեն վաստակած պտուղները, և բացարձակապես չենք ցանկանում նրան ինչ-որ կերպ ավելորդ դժվարություններ պատճառել: Բայց մենք չենք կարող նաև հրաժարվել մեր հավատակիցների հանդեպ պարտականություններից, այլապես մենք գործած կլինենք պատվի ու խղճի դեմ, և մեր ժողովրդի հաղթանակի վրա ստվեր կընկնի:

Այդ իսկ պատճառով, Ձերդ գերագանցությանը խնդրում ենք Բարձր Դռանը ներկայացնել ստեղծված վիճակի անտանելիությունը և օգնության միջոցառումների հրատապությունը, ընդ որում՝ նկատի ունենալով առավելապես երեք նպատակ, որոնք ոչ մի կերպ չեն հակասում Թուրքիայի բարեկեցությանը կամ մեր նպատակներին հասնելուն, ընդհակառակը՝ դրանք ամենասերտ կերպով առնչված են մարդասիրության պահանջներին և տնտեսական շահերին:

1. Որպեսզի արգելվի մինչև հիմա խնայված Կոստանդնուպոլսի, Սմիռնայի, Ադանայի և այլ դեռես չտուժած քաղաքների ու շրջանների բնակչության տեղահանումը:

2. Որպեսզի ձեռնարկվեն ոչ միայն կարծեցյալ ու թվացյալ, այլ իրական ու ազդեցիկ միջոցներ՝ Միջագետքի անապատներում հարյուր-հազարավոր տեղահանված կանանց ու երեխաների կյանքը պահպանելու և հետագա վայրագությունները դեռևս կենդանի մնացած հայերի հանդեպ դադարեցնելու համար:

3. Որպեսզի այդ երկրների քրիստոնյաներին հնարավորություն տրվի, միգուցե գերմանացի ու չեզոք երկրների վստահելի անձանց միջոցով, օգնություն հասցնել տառապող տարագիրներին և թույլատրել օգնությունների մուտքը:

Հաշտություն կնքելիս, խնդրում ենք, նկատի ունենալ, որ այժմ ստիպողաբար իսլամ ընդունածներին հնարավորություն տրվի վերադառնալ քրիստոնեության, և անհրաժեշտ երաշխիքներ տրվեն Թուրքիայում քրիստոնյա փոքրամասնության հետագա խաղաղ ու օրինապահ զարգացման և Արևելքում քրիստոնեական բարեսիրական ու մշակութային գործունեության համար:

Ձերդ գերագանցությանն ակնածանքով խնդրում ենք՝ մեզ հնարավորին չափ շուտ հնարավորության տալ, որպեսզի մենք կարողանանք հակազդել գերմանական քրիստոնյաների մեջ եղած անհանգստությանը և ազդեցիկ հերքել արտասահմանի բողոքները:

Ձերդ գերագանցությանը խորին խոնարհումով՝

Դ-ր Կարլ Աքսենֆելդ, Բեռլինի միսիոներական միության տնօրեն, Բեռլին

Պրոֆեսոր Բաումգարտեն, Քիլ

Պրոֆեսոր դ-ր Յոհաննես Բուրխարդ, իրավագիտության պրոֆեսոր Պոզենի թագավորական ակադեմիայում

Սուպերինդենտանտ Դ. Ա. Կորդեն, Լայպցիգ

Ադոլֆ Դայսման, աստվածաբանության պրոֆեսոր Բեռլինի համալսարանում, Դ.Ա.Մ.-ի նախագահության անդամ

Գերագույն քարոզիչ, աստվածաբանության դ-ր Դիբելիաս-Դրեզդեն, ավետարանչական լուսերական կոնսիստորիայի փոխնախագահ

Կոնսիստորիական խորհրդական, քահանա դ-ր Էրիխ Ֆյորստեր, Մայնի Ֆրանկֆուրտ

Թ. Հարբեք, քահանա, միաբանության հոգաժողովի ու ավետարանչական գերմանական միության 1-ին նախագահ, Բարմեն

Տնօրեն Դ.Դ. Հակիոա, Հերմանսբուրգ Հանում

Ա. Հակիուս, իրավագ., գաղտնի խորհրդական Հանովեր,

Հենդլեր, ավագ պաստոր և գերագույն սուպերինդենտանտ, Բեռլին

Պրոֆ. Դ. ֆոն Հառնաք, իսկ. գաղտնի խորհրդական, Բեռլին-Գրյունվալդ

Պրոֆ. Դ.Գ. Հաուզլայթեր, Հալե (Զալի)

Հելդ, Սուդանի ինժեներական միսիայի միսիոներական տեսուչ, Վիսբադեն

Պ.Օ. Հենիգ, եղբայրական համայնքի միսիայի տնօրեն, Հերնհուտ Պրոֆեսոր դ-ր Վ. Հերման, Մարբուրգ

Դ. Հեգեբիլ, գերագույն սուպերինդենտանտ, Վերնիգերոդե

Դ-ր Հորնեման, պետ. դատական խորհրդական, Բեռլին

Գերագույն սուպերինդենտանտ, Դ. Կաֆտան, Քիլ

Պաստոր Դ. դ-ր Քինդ, համայն ավետարանչական բողոքական միսիոներական միության նախագահ, Բեռլին

Դ.Վ. Լ.Քյոլբինգ, Հերնհուտում, Երուսաղեմի ավետարանչական եղբայրական համայնքի բորոտների ապաստանի վարչության նախագահ

Դ-ր Յոհաննես Լեփսիուս, Պոստդամ

Կոնս, գաղտնի խորհրդական պրոֆ. Դ-ր Լոֆս, Հալե

կարծես սկեռվել է միջնադարյան տեսակետին, երբ առանձին մարդու կամ մարդկային խմբի արարքի համար պատասխանատու է դառնում մի ամբողջ ազգ: Քանի որ նրանց միջոցառումները նպատակաուղղված են բոլոր շրջանների հայերի բնաջնջմանը: Բոլոր այն հայերը, ովքեր ունեն կարողություն, կրթություն կամ ազդեցություն, պետք է վերացվեն, որպեսզի մնա միայն առանց առաջնորդի հոտը»⁴⁵⁶:

5. Վանգենհայմը 1915թ. հունիսի 3-ին Էրզրումի ռեզենտին ցուցում էր տալիս. «...Ցավում եմ, որ պետք է հրաժարվեմ հայերի համար ևս մեկ անգամ Բարձր Դռանը միջնորդելուց: Ձերդ գերազանցությանը և այլոց խնդրում եմ, այնտեղի զինվորական իշխանությունների մոտ այս հարցով հետագա ո՛չ մի քայլ չձեռնարկել»⁴⁵⁷:

6. Վանգենհայմը 1915թ. հունիսի 21-ին նույն ռեզենտին խորհուրդ էր տալիս. «Եթե նույնիսկ մենք չենք կարող առարկել հայերի տեղահանման դեմ, որքանով դա արդարացված է ռազմական իրավիճակով, ապա մենք պետք է ավելի եռանդագին՝ նաև մեր իսկ շահերի նկատառմամբ, հորդորենք, որպեսզի բացառվեն անպաշտպան բնակչության ջարդերը, և տեղի իշխանությունների պարտավորությունն է՝ բոլոր միջոցներով արգելել այդպիսի միջադեպերը, եթե չեն ուզում իրենք ստանձնել ծանր պատասխանատվություն»⁴⁵⁸:

7. Կ. Պոլսում Գերմանիայի գլխավոր հյուպատոս Մորդմանը 1915թ. հուլիսի 17-ին հայության տեղահանման կապակցությամբ նշել է. «Մենք որպես թուրքերի դաշնակիցներ, ինքնին հասկանալի է, որ չէինք կարող որևէ ճնշում գործադրել և հանուն Թուրքիայի ներքին գործի՝ կասկածի ենթարկել մեր դաշնակցային հարաբերությունները»⁴⁵⁹:

8. Գերմանական թերթերի հրատարակչությունների միության նախագահ Ֆրիդրիխ Ֆաբերը 1915թ. հոկտեմբերի 12-ին Գերմանիայի արտգործնախարարության ունտերշտատսբարտուղար Յիմերմանին գրել էր. «...Այնուհետև կարգադրեցի անմիջապես թերթերին ուղարկել գաղտնի տեղեկատվական նամակ և խորհուրդ տվեցի՝ մեր ազգային շահերի նկատառումով, չանդրադառնալ Հայկական հարցին... Բայց հուսով եմ, որ դրանով այդ գործի վրա գերմանական հրապարակայնության մեջ առայժմ փակ դրվեց: Միաժամանակ նամակ ուղարկեցի ավետարանչական միսիոներական օգնության տնօրեն Շրայբերին, որում սպառնացի հրաժարվել Գերմանիայի ավետարանչական միսիոներական օգնությունում

զբաղեցրած իմ պաշտոնից, եթե նա կոնֆերանսը չհասցնի այն բանին, որպեսզի նրանք հրաժարվեն լայն շրջանակներում Հայկական հարցով զբաղվելու ծրագրից: Տնօրեն Շրայբերը Լայպցիգի կոնֆերանսից հետո այցելեց ինձ և հայտնեց, որ ինքը պ-ն Լեփսիուսի հետ համաձայնության է եկել, որ միայն ռայխսկանցլերին ուղարկվի մի դիմում: Տեղի տալով իմ համաձայնությանը՝ նա հրաժարվել է ինչպես այդ դիմումի հրապարակումից, այնպես էլ մամուլում դրա մասին հիշատակելուց, և ինձ ու գերագույն նախագահ Հեգելին կից նամակով ուղարկված դիմումի նախագծից երևում է, որ մյուս մասնակիցներն էլ են միացել դրան»⁴⁶⁰:

9. Կ. Պոլսում գործերի կառավարիչ Նոյոայթի կողմից 1915թ. նոյեմբերի 12-ին ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին հղված հաղորդագրությունում ներկայացված են Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության հրահանգները կայզերական հյուպատոսներին՝ Հայկական հարցի քննարկման առնչությամբ, որոնք հետևյալն են.

ա. Կայզերական դեսպանության հրահանգները կայզերական հյուպատոսություններին՝ Հայկական հարցի քննարկման առնչությամբ:

Մայիսի 31-ին Էրզրումի, Մոսուլի, Ադանայի, Հալեպի ու Բաղդադի հյուպատոսությունները տեղեկացվել են այն մասին, որ հայերի լրտեսության ու զանգվածային ապստամբությունների կանխման համար այլ սուլթանի միջոցառումների հետ, ինչպիսիք են՝ հայկական դպրոցների ու թերթերի միջոցառումների հետ, ինչպիսիք են՝ հայկական անմեղ ընտանիքներին՝ այն ժամակում և այլն, որոշվել է՝ ոչ բոլորովին անմեղ ընտանիքներին՝ այն ժամակում ապստամբած կենտրոններից անցկացնել Միջագետք, ինչպես նաև Էնվեր փաշան մեզ անհապաղ խնդրեց դրանում իրեն չխանգարել: Նաև Էնվեր փաշան մեզ անհապաղ խնդրեց դրանում իրեն չխանգարել: Այդ հաղորդագրությանը կցված էր նկատառում, որպեսզի մենք, հաշվի առնելով Թուրքիայի քաղաքական ու ռազմական իրավիճակը, ոչ թե հիմա անվտանգության խանգարենք, այլ միայն փորձենք մեղմել կատարումը:

Այդ իմաստով արդեն նախապես համապատասխանաբար մայիսի 19-ին ու 21-ին, Էրզրումի ու Ադանայի հյուպատոսություններն իրենց հարցման վերաբերյալ հստակ կարգադրություններ են ստացել: Էրզրումի հյուպատոսությանն, ի դեպ, հանձնարարված էր հայերի օգտին իրենց միջնորդությանը տալ բարեկամական խորհրդի տեսք, պաշտոնական դեմադրությունները հաշվառելով համար: Հունիսի 21-ին նույն հյուպատոսությանը հրաշի բնույթից զրկելու համար: Հունիսի 21-ին նույն հյուպատոսությանը հրահանգված էր ընդդեմ հայ տարագիրների ջարդի, վալիին եռանդուն բողոքականներ ներկայացնել, քանի որ այդպիսի միջադեպերը կզրկեն թուրքական կառավարության վարկը արտասահմանի չեզոք երկրներում ու իրենց սեփական բարեկամների շրջանում և կտապալեն իրենց իշխանությունների

⁴⁵⁶ Նույնը, էջ 59:

⁴⁵⁷ Նույնը, էջ 65:

⁴⁵⁸ Նույնը, էջ 81:

⁴⁵⁹ Նույնը, էջ 113:

⁴⁶⁰ Նույնը, էջ 249:

հեղինակությունը: Նույն հրահանգում ասված է նաև հետևյալը. «Ռուսների ու հայերի գրաված շրջաններում անխուսափելի են պատժիչ միջոցներն ու վրեժխնդրության գործողությունները: Դրանով նաև նոր առիթ կտրվի հայկական գործերին օտար միջամտության, և Թուրքիայի դիրքն ապագա հաշտության բանակցություններում ավելորդ անգամ կթուլանա: Եթե նույնիսկ մենք ոչինչ չենք կարող անել ընդդեմ հայերի տեղահանման, որքանով դա արդարացված է ռազմական վիճակով, ապա մենք պետք է ավելի եռանդուն պայքարենք՝ նաև հանուն մեր շահերի, որպեսզի տեղի չունենան անպաշտպան բնակչության ջարդեր, իսկ տեղական իշխանությունների պարտականությունն է բոլոր միջոցներով կանխել այդպիսի դեպքերը, եթե չեն ուզում ստանձնել ծանր պատասխանատվություն:

Տրապիզոնի հյուպատոսին հունիսի 25-ին և սեպտեմբերի 9-ին հրահանգել էին՝ վալիին երաշխավորել տարազիրների պաշտպանությունը:

Ինչպես նա, այնպես էլ Հալեպի, Էրզրումի, Սամսունի հյուպատոսները գավառների իշխանությունների առջև բազմիցս միջնորդել են վերոնշյալ խմաստով:

Այն բանից հետո, երբ այստեղ՝ ամենատարբեր աղբյուրներից եկած գեկուցագրերից հայտնի դարձավ, որ գերմանական կառավարությանը և Թուրքիայում նրա ներկայացուցիչներին հաճախ ներկայացնում են որպես հայերի հալածանքների հեղինակներ, օգոստոսի 11-ին հիշյալ հյուպատոսություններին տրվեց հետևյալ ցուցումը.

«Չնայած մեր անընդհատ բողոքներին, հայերի կոտորածները վերջին շաբաթներին այնպիսի ծավալ են ընդունել, որ մեզ պարտավորեցնում են այդ իրադարձությունների առնչությամբ արտահայտել վճռական դժգոհություն, որտեղ որ դա անհրաժեշտ կլինի: Թուրք սպաները, պաշտոնյաները, հոգևորականները և այլ անձինք երկրի խորքում բազմիցս արտահայտել են այն միտքը, թե մենք ենք այդ զարհուրանքները հրահրողները: Մեզ վարկաբեկող այդպիսի ձևակերպման դեմ, առիթի դեպքում, պետք է եռանդագին հանդես գալ»:

բ. Հայկական հարցում մեր տեսակետը եղել է այն, որ առաջնորդվելով ռազմական շահերով ու երկրի ներքին ապահովությամբ, թուրքական կառավարությունն իրավունք ուներ ձեռնարկել բացառիկ միջոցառումներ, որոնք կարող են համարվել պաշտպանության համար անհրաժեշտ, ինչպես օրինակ՝ հայկական բնակչության բռնի տեղահանումը ռուսների ներխուժման և ֆրանսիական ու անգլիական նավատորմների գործողությունների սպառնալիքի շրջաններից:

Դրան հակառակ, արտգործնախարարությունն ու կայզերական կառավարությունը դատապարտել են այդ բռնի միջոցառումների հետևանքով

եղած ամեն տեսակի օրինազանցությունները: Առանձին անձանց սպա-
նություններ, զանգվածային մահապատիժներ, որոնք հատկապես տեղի
ունեցան Դիարբեքիրում, Կայզերիում, հարձակումներ տարագիրների
քարավանների վրա, առանձին վայրերում (Մուշում, Էրզրումում, Էրզին-
ջանում, Տրապիզոնում, Դիարբեքիրում, Անգորայում, Մալաթիայում)
պարբերաբար կազմակերպված հազարավոր անպաշտպան տղամարդ-
կանց ու կանանց կոտորածները, ջարդի տարածումը այլադավան քրիս-
տոնյաների վրա, որոնք քաղաքական շահի ոչ մի ընդհանրություն չունեն
խսկական (այսպես կոչված՝ Գրիգորյան) հայերի հետ և մասամբ էլ թշնա-
մաբար են տրամադրված, չի կարելի նաև արդարացնել տարագիրների
հանդեպ անխնա վերաբերմունքը, որոնց զրկելով գոյության բոլոր միջոց-
ներից, մատնել են սովի ու թշվառության:

Ռազմական տեսակետից նույնքան քիչ հիմնավորելի է ման Ռազմաբն-
մից հեռու երկրամասերից հայ բնակչության տեղահանումը:

Տնտեսական վնասը, որը հասցրել է այդ միջոցառումը, անդաշտ-
րաբերում է երկրի առևտրին, հողագործությանը և արդյունաբերությանը,
գերմանական շահերն արդեն իսկ գգալիորեն ներքաշվել են անախոր-
ժությունների մեջ:

Հանուն դաշնակիցների ընդհանուր շահերի, կայգերական դեսպա-
նությունը Բարձր Դոան ուշադրությունը բազմիցս հրավիրել է հայերի
նույնությունը հաղաթական ու առևտրատնտեսական հետևանքների
վրա և համառորեն պնդել է՝ դադարեցնել վատթարագույն չարաշահում-
ները, ընդ որում՝ միտումնավոր չի շեշտել հումանիտար տեսակետը և
խուսափել է այն տպավորությունից, թե իբր ուզում է միջամտել ներքա-
ղաքական գործերին:

[illegible]

են բազմաթիվ լուրերը, այն միտումնավոր տարածում են բարձրաստիճան կամ ցածրաստիճան պաշտոնյաներն ու զինվորականները: Այդ ձևակերպումների դեմ գերմանական կողմը պետք է շատ վճռական բողոքի, իսկ կայզերական կառավարությունն իրեն իրավունք է վերապահում հարմար պահին ընդդեմ դրա հանդես գալ նաև հրապարակավ»⁴⁶¹:

10. 1915թ. նոյեմբերի 29-ին Գերմանիայի արտգործնախարարության պետքարտուղար Յագովը Կ. Պոլսում դեսպան Վոլֆ-Մետերնիխին հրահանգել էր. «Սույն ամսվա 9-ի N 660 զեկուցագրի վերաբերյալ Պարոն Շոյբներ-Ռիխտերի սույն ամսվա 5-ի զեկուցագիրը և այստեղ ունեցած հաղորդագրությունները, ցավոք, ստեղծում են այն տպավորությունը, թե թուրքական կառավարությունը՝ հակառակ մեր առարկություններին ու զգուշացումներին, համառորեն հետևում է հայերի հանդեպ կործանարար քաղաքականությանը: Անտեսելով համընդհանուր մարդասիրական ու քաղաքական բնույթի նկատառումները, մենք՝ որպես Թուրքիայի իսկական բարեկամներ, նրա իսկ շահերի նկատառմամբ, խորապես ցավում ենք, որ նա անհասկանալի կարճատեսությամբ, իր գործելակերպով իրեն զրկում է երկրի տնտեսական զարգացման համար կարևոր բնակչության տարրից: Թշնամական և չեզոք արտերկրում չեն դադարում մեզ պատասխանատու դարձնել թուրքական իշխանությունների գործողությունների համար: Ինչպես կրկին հաստատում է պարոն Ֆոն Շոյբների զեկուցագիրը, նույնիսկ թուրք բնակչության լայն շրջանակներում տարածված է այն պատկերացումը, թե իբր Գերմանիան է Թուրքիային մղել հայերի հալածանքներին: Նկատի ունենալով իր գերմանական դաշնակիցների հանդեպ Բարձր Դռան հավատարմությունը, կարծում եմ, մենք կարող ենք ակնկալել, որ նա եռանդուն կերպով հանդես կգա այդպիսի ասեկոսների դեմ:

Պատիվ ունեմ Ձերդ գերազանցությանը և այլոց խնդրելու՝ վերոնշյալ առումով խոսել այդտեղի ղեկավարության հետ և այդ առնչությամբ արտահայտել մեր ակնկալիքը, որ Բարձր Դռանը Հայկական հարցը քննարկելիս կհետևի մեր խորհուրդներին»⁴⁶²:

11. 1915թ. մարտ-հոկտեմբեր ամիսներին, երբ Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպանը Վանզենհայմն էր, Օսմանյան կայսրությունում, հատկապես նրա հայկական վիլայեթներում, հայերի տեղահանությունն ու բնաջնջումը (ցեղասպանությունը) հիմնականում ավարտված էր, այդ վայրերում այլևս հայություն չկար: Ե՛վ Թուրքիայում, և՛ արտասահմանում արդարացիորեն խոսվում էր Հայոց ցեղասպանության կատարման մեջ Գերմա-

նիայի մեղսակցության մասին, ինչը, մեծ ուշացումով, սկսել էր անհանգստացնել Գերմանիայի իշխանություններին: Կ. Պոլսում Գերմանիայի նորանշանակ դեսպան Վոլֆ-Մետերնիխը 1915թ. դեկտեմբերի 7-ին ռալսականցւեր Բերման Հոլվենգին հղած իր զեկուցագրում հորդորում էր. Թուրքիայից պահանջել՝ դադարեցնելու հայության բնաջնջումը (կրկնում ենք, որ այդ բնաջնջումը համարյա ամբողջությամբ ի կատար էր ածված): Դեսպանի զեկուցագիրը ներկայացնում ենք ստորև. «Վերջին շաբաթվա ընթացքում տեղի ունեցած հայկական կոտորածները լրջորեն քննարկեցի էնվեր փաշայի, Հալիլ բեյի, իսկ այսօր՝ Ջեմալ փաշայի հետ և նշեցի այն, որ հուզումներն ու զայրույթը կընդգրկեն լայն շրջանակներ նաև բարեկամական արտասահմանում և Գերմանիայում ու, ի վերջո, թուրքական կառավարությանը կգրկեն բոլոր համակրանքներից, եթե այդ ամենը չդադարեցվի: Էնվեր փաշան ու Հալիլ բեյը հաստատում են, որ հետագա տեղաբնակներ չեն նախատեսված, հատկապես՝ Կոստանդնուպոլսից: Նրանք թաքնվում են պատերազմական անհրաժեշտության հետևում, որ ապստամբները պետք է պատժվեն և խույս են տալիս այն մեղադրանքից, որ տամբները պետք է պատժվեն և խույս են տալիս այն մեղադրանքից, որ հարյուր հազարավոր կանայք, երեխաներ ու ծերունիներ մատնվում են թշվառության ու զոհվում: Ջեմալ փաշան ասում է, որ սկզբնական հրահանգներն անհրաժեշտ էին, բայց դրանց իրականացումը վատ էր կազմահանվել: Նա չի հերքում, որ դրա հետևանքով ցավալի իրավիճակներ են եղել, որոնք նա ձգտել է մեղմել սննդամթերք ու դրամ մատակարարելով: Դա ճիշտ է: Հալեպի մոտակայքում նրա թիկունքի գիծը, փախստականների թշվառության հետևանքով, բռնկված է համաճարակով, և նա դժվարին իր թշվառության հետևանքով, բռնկված է համաճարակով, և նա դժվարին կացությունից ելք է փնտրում, նաև կախել է սվեկ շատ մարդկանց, ովքեր թալանել են փախստականներին: Գնդապետ ֆոն Քրեպը՝ Ջեմալի շտաբի պետը, ինձ ասում է, որ թշվառությունն աննկարագրելի է և գերազանցում է բոլոր պատկերացումները: Ընդ որում՝ երկրում տարածվում է, թե գերմանացիներն են ցանկացել ջարդերը:

Ես չափազանց խիստ զրույց վարեցի: Բողոքները ոչինչ չեն տալիս, իսկ թուրքական ստահող հավաստիացումները, որ այլևս տեղահանումներ չեն լինի, արժեք չունեն:

Հավաստի աղբյուրից տեղեկանում եմ, որ այստեղի ոստիկանության պետի հաղորդմամբ, ինչը խնդրում եմ, գաղտնի պահել, Կոստանդնուպոլսից էլ վերջերս մոտ 4000 հայ բնակիչներ և նրանց ընտանիքները 80.000 հայերին պետք է աստիճանաբար մաքրագատեն, երբ արդեն սեպտեմբերին մոտ 30.000-ին արտաքսել են Կոստանդնուպոլսից, իսկ մնացյալ 30.000-ը փախել են: Եթե պետք է դադարեցնել, ապա անհրաժեշտ են ավելի խիստ միջոցներ: Դրա համար ես ա-

⁴⁶¹ Նույնը, էջ 286-289:

⁴⁶² Նույնը, էջ 300-301:

ռաջարկում են հետևյալ հրապարակումը “Norddeutsche Allgemeine Zeitung”-ում՝ նշելով իմ անունը, և որ այն գրվել է կապերական կառավարության հանձնարարությամբ:

«Իրենց նախկին բնակավայրերից այլ վայրեր վերաբնակեցված Թուրքիայի հայկական բնակչության ցավալի ճակատագրի մասին բազմաթիվ լուրերի հետևանքով, որոնք Գերմանիա են թափանցել մասամբ արտասահմանյան մամուլից, գերմանական ժողովրդի լայն շրջանակներ համակված են աճող անհանգստությամբ: Եթե նայնիսկ յուրաքանչյուր պետության իրավունք է վերապահված, հատկապես պատերազմի ժամանակ, իր բնակչության խռովարար տարրերի հետ վարվել պատերազմական իրավունքի ամենայն խստությամբ, ապա պետության անվտանգության համար անհրաժեշտ միջոցառումների իրականացման ժամանակ պետք է, այնուամենայնիվ, խուսափել, որպեսզի առանձին անձանց մեղքով մի ամբողջ ցեղ չտառապի ծեղրելով, կանանցով ու երեխաներով հանդերձ:

Նկատի ունենալով Թուրքիայի ու Գերմանիայի միջև դաշնակցական կապի վրա հիմնված բարեկամական սերտ հարաբերությունները, կայգերական կառավարությունն իր պարտքը համարեց, երբ արդեն տեղ հասան հայկական բնակչության վերաբնակեցման ժամանակ եղած խիստ ցավալի իրադարձությունների մասին առաջին լուրերը, որոնք հիմնականում եղել են կարծես թե ցածր պաշտոնյաների սխալ քայլերի հետևանքով, Կոստանդնուպոլսի կայգերական դեսպանության միջոցով թուրքական կառավարության ուշադրությունը համառորեն հրավիրել օրինազանցությունների և դաժանությունների վրա ու կրկնակի ձևով՝ գրավոր և բանավոր, պահանջել դրանց դադարեցումը: Կայգերական կառավարությունը լրջորեն հույս է տածում, ինչպես հենց Թուրքիայի, այնպես էլ հայ բնակչության շահերի նկատառմամբ, որ կհետևեն այս պատկերացումներին»:

Մեր մամուլում պետք է նույնպես հնարավորություն տալ արտահայտելու հայերի հալածանքների վերաբերյալ գայրույթը և դադարեցնել գովասանքների շռայլումը թուրքերի հասցեին: Այն ամենը, ինչին նրանք հասնում են, մեր մեխանիզմն է՝ մեր սպաները, մեր տեխնիկան, մեր փողերը: Առանց մեր օգնության այդ փքված գորտը ոչինչ չի կարողանա անել: Մենք բոլորովին կարիք չունենք այդքան երկչոտ վարվելու թուրքերի հետ: Նրանք չեն կարող հեշտությամբ այլ կողմ շրջվել և հաշտություն կնքել: Այժմյան իշխանավորների հետ անգլիական կառավարությունը հեշտությամբ պակտ չի կնքի, ավելի շուտ՝ արդեն Ջեմալի հետ, եթե նա, ինչը բացառված չէ, դուրս մղի Էնվերին: Անգլիական կառավարությունը տարիներ ի վեր փորձում է Էնվերին դուրս մղել: Խիստ անհավանական է, որ անգլիացիները ձգտեն այժմյան իշխանավորների հետ սեպարատ

հաշտության: Շատ ավելի անհավանական է, որ նրանք Հնվեր փաշային օգտագործեն համընդհանուր հաշտության համար: Դրա համար նրանց առջև բաց են հարյուրավոր այլ ուղիներ:

Հայկական հարցում հաջողություն ունենալու համար մենք պետք է թուրքական կառավարությանը վախ ներշնչենք հետևանքների հանդեպ: Եթե մենք, ռազմական նկատառումներով, չենք համարձակվում ավելի վճռական հանդես գալ, ապա այլևս ոչինչ չի մնում, քան հետագա անհաջող նախազգուշացումները, որոնք ավելի շատ բորբոքում են, քան օգնում, ապա մնում է դիտել, թե ինչպես է մեր դաշնակիցը շարունակում կոտորել:

Հայերի հալածանքների ոգին Թալեաթ բեյն է: Նա Անատոլիայից կվերադառնա հազիվ շաբաթվա վերջին: Միայն այդ ժամանակ ես կիմանամ, թե նրա վրա ինչպիսի ազդեցություն ունեն իմ քննարկումները նրա գործընկերների և Ջեմալի հետ: Դրա համար էլ ստաջարկում եմ հապաղել հրապարակել “Norddeutsche Allgemeine Zeitung”-ում, մինչև ինձնից հաջորդ հեռագիր ստանալը:

Մետերոնիխ

(Յիսեքումանի նշումը, 16.12)

Այնուամենայնիվ, մենք պետք է դա անենք: Բայց մինչև հրապարակումը, ըստ իս, պետք է հողվածը շատ մեղմացված լինի: Այժմյան ձևով շատ կսազեր Անտանտին:

(Յագուպի նշումը)

(Յագովլի նշումը)
Հատկապես ավարտը պետք է ավելի բարեհաճ լինի թուրքական կա-
ռավարության համար:

(Բերթման Հոլվեգի նշումը, 17.)

(Բերթման Հովվեգի նշումը, 17.)
Ներկայացված՝ դաշնակցի այդպիսի հրապարակային խարազանումն ընթացող պատերազմի ժամանակ, կլիներ մի միջոց, ինչպիսին պատմության մեջ դեռևս չի եղել։ Մեր միակ նպատակն է՝ Թուրքիային մինչև մուրթյան մեջ դեռևս չի եղել։ Մեր միակ նպատակն է՝ Թուրքիային մինչև պատերազմի վերջն ամեն կերպ մեր կողմում պահել, մինեույն է, թե դրա հետևանքով հայերը կկոտորվեն, թե ոչ։ Ավելի տևական պատերազմի հետևանքով թուրքերը մեզ դեռ շատ պետք կգան։ Ես չեմ հասկանում, թե ինչպե՞ս է Մետեռնիխը կարողանում այդ առաջարկն անել, թեպետ բացառված չի համարում, որ Ջեմալը դուրս կմղի Էնվերին»⁴⁶³։

12. Գերմանիայի արտգործնախարարության շտաբնաբարտուղար Ֆի-
մերմանը ռայխստագի համար իր գրառման մեջ նշել է. «...հայ ժողովրդի
դժբախտության մեջ, առաջին հերթին, մեղավոր են հենց մեր թշնամիները,

⁴⁶³ Նույնը, էջ 306-309:

որոնք պատերազմի սկզբից դեռ շատ առաջ անբարեխիղճ սադրիչ գործողություններով հայերին գրգռեցին թուրքական կառավարության դեմ և որպես գործիք օգտագործեցին իրենց սեփական քաղաքական ծրագրերի իրականացման համար... Ես միայն կարող եմ ասել, որ մենք արել ենք ամեն բան, ինչ կարող էինք: Միակ բանը, որ մեզ մնացել է, դա Թուրքիայի հետ դաշինքի խզումն էր: Դուք կհասկանաք, որ մենք դրան ոչ մի պարագայում չէինք կարող դիմել: Ավելի բարձր, քան հայերը, ինչքան էլ մենք զուտ մարդկային տեսակետից ցավենք նրանց բախտի համար, մեր որդիներն ու եղբայրներն են կանգնած, ովքեր իրենց թանկ արյունը պետք է թափեն ծանրագույն մարտերում և նրանք ապավինում են թուրքերի աջակցությանը... Հայկական հարցի պատճառով դաշինքի խզումը կայգերական կառավարությունն արդարացված չէր համարում և չի համարի: Քանի որ քրիստոնեական ու համամարդկային տեսակետից ցավալի է, որ Թուրքիայի գործողություններից մեղավորների հետ կործանվում են նաև հարյուրավոր, հազարավոր անմեղներ, գերմանական կառավարությանն ավելի մոտ, քան հայերը, կանգնած են գերմանիայի որդիները, որոնց զոհառատ պայքարը էապես հեշտանում է արևմուտքում, արևելքում և հարավում թուրք դաշնակիցների ռազմական աջակցության շնորհիվ»⁴⁶⁴:

Օսմանյան Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության կատարմանը Գերմանիայի մեղսակցության (հանցակցության) շուրջ մեղադրանքները, նախ և առաջ, սկսեցին հնչեցնել հենց Թուրքիայի քաղաքացիներն ու գերմանացիները: Մեջ բերենք նման մի քանի ահազանգեր՝

1. Հալեայի հյուպատոս Ռյուսլերը 1914թ. հոկտեմբերի 16-ին ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին հաղորդում էր. «Զեյթունի բնակիչները գերմանացի սպաներին են վերագրում նաև այն, որ իրենց քաղաքում լրջորեն անցկացվեց համընդհանուր զորակոչ և լուտանք են թափում նրանց հասցեին»⁴⁶⁵:

2. Էրզրումի ռեգենտ Շոյբներ-Ռիխտերը 1915թ. մայիսի 20-ին դեսպան Վանգենհայմին հաղորդել էր. «Հենց նոր տեղեկություն ստացա, որ քաղաքում թուրքերը լուրեր են տարածում, թե հայերի տեղահանման միջոցառումները ձեռնարկել է թուրքական կառավարությունը՝ գերմանացիների խորհրդով...»⁴⁶⁶:

3. Հալեայի հյուպատոս Ռյուսերը 1915թ. հուլիսի 27-ին ռալիսականցեր Բ. Հովվեզին հաղորդում էր. «Հայ ժողովրդի հանդեպ նկարագրված վերաբերմունքը, ըստ իմ համեստ կարծիքի, բացի այլ նկատառումներից, ար-

⁴⁶⁴ Նույնը, էջ 426, 430, 433:

⁴⁶⁵ Նույնը, էջ 9:

⁴⁶⁶ Նույնը, էջ 53:

Ժանի է նաև գերմանական կողմի հատուկ ուշադրությանն այն պատճառով, որ բնակչության լայն շրջանակներում՝ նաև մահմեդականների մեջ, դա վերագրվում է թուրքական կառավարության վրա գերմանացիների ազդեցությանը։ Դա նշանակում է, որ իբր Գերմանիան է առիթ տվողը հայ ժողովրդին՝ մինչև նրա ամբողջովին աննշան մասնիկը ջախջախելու թուրքական կառավարության վճռի վրա»⁴⁶⁷: Հյուպատոս Ռյոսլերը նաև թուրքական կառավարության վճռի վրա»⁴⁶⁸:

Հայաստանի օգտին խոսող է հայտնվում նաև «հայկական» գերմանական

4. «Արևելքում հանուն քրիստոնեական բարեսիրության» գերմանական օգնության միության տնօրեն Ֆրիդրիխ Շուլսարդը 1915թ. օգոստոսի 20-ին Գերմանիայի արագորժնախարարությանը իրազեկում էր հետևյալը. «Ներքոստորագրյալն իբեւ իրավունք է վերապահում Ձեզ փոխանցել հաղորդագրությունների մի շարք, որոնք իբեւ են հասել լրիվ վատահեղի ահողորդագրությունների մի շարք, որոնք իբեւ են հասել լրիվ վատահեղի, անձանցից և հստակ պատկերացում են տալիս այն ձևի ու կերպի մասին, թէ ինչպես են թուրքական իշխանությունները վարվում հայ ժողովրդի հետ: Կցված գեկուցագիրը պատկանում է գերմանացու գրչին: Ես դրանք ձեզ եմ փոխանցում երկու օրինակով և խնդրում եմ Ձեզ՝ դրանց մեկական ձեզ եմ փոխանցում երկու օրինակով և խնդրում եմ Ձեզ՝ դրանց մեկական

... և նախարարի ռեսամանություն»⁴⁶⁹:

[illegible]

6. Գերմանիայի բողոքական շրջանակների անվանի ներկայացուցիչներ (թվով 48 անձ) 1915թ. հոկտեմբերի 15-ին այդ երկրի ռայխսկանցլեր Բ. Հոլվեգին ներկայացրած նամակում հայտնում են հետևյալը. «Ոչ միայն Անտանտի մամուլը, այլև չեզոք երկրների հասարակական կարծիքը Գեր-

⁴⁶⁷ Նույնը, էջ 120:

468 Նույնը, էջ 463:

⁴⁶⁹ Նույնը, էջ 150:

⁴⁷⁰ Նույնը, էջ 272:

մանիային մեղսակից է համարում Թուրքիայի ներքին իրադարձությունների համար: Անշուշտ, այստեղ գերազնահատվում է Բարձր Դռան վրա գերմանական դիվանագիտության ազդեցությունը: Բայց կայուն է մնում այն տպավորությունը, որ Գերմանիան՝ Անտանտի տիրույթների անջատումից հետո, միակն էր Բոսֆորում, որը կարող էր արգելել քրիստոնյաների ջարդերը... Արդյոք այդ զայրույթն իր ամբողջ խստությամբ չի՞ ուղղվի Գերմանիայի դեմ, միայն որին վստահում էր աշխարհը, որը Թուրքիայի հետ հարաբերությունների շնորհիվ կարող էր կանխել այդ սարսափելի գործերը և անհրաժեշտ միջոցառումները սահմանափակել ռազմավարական պահանջով: Ինչպես Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ ներքաշվելու և «սրբազան պատերազմ» հայտարարելու համար պատասխանատու են դարձրել Գերմանիային, այդպես էլ նրան կվերագրեն քրիստոնյա ժողովրդի բնաջնջման ամբողջ մեղքը...»⁴⁷¹:

7. Կ. Պոլսում գործերի կառավարիչ Նոյոյթից ռայխսկանցլեր Բ. Հոլվեգին 1915թ. նոյեմբերի 12-ին հղված հաղորդագրության 2-րդ հավելվածում նշված է. «...Թուրք սպաները, պաշտոնյաները, հոգևորականները և այլ անձինք երկրի խորքում բազմիցս արտահայտել են այն միտքը, թե մենք ենք այդ զարհուրանքները հրահրողները»⁴⁷²:

8. Գերմանիայի արտգործնախարարության պետքարտուղար Յագովից Կ. Պոլսի դեսպան Վոլֆ-Մետերնիխին 1915թ. նոյեմբերի 29-ին հղված հաղորդագրության մեջ նշված է. «...Թշնամական և չեզոք արտերկրում չեն դադարում մեզ պատասխանատու դարձնել թուրքական իշխանությունների գործողությունների համար: Ինչպես կրկին հաստատում է պարոն Ֆոն Շոյքների զեկուցագիրը, նույնիսկ թուրք բնակչության լայն շրջանակներում տարածված է այն պատկերացումը, թե իբր Գերմանիան է Թուրքիային մղել հայերի հալածանքներին»⁴⁷³:

9. Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վոլֆ Մետերնիխից ռայխսկանցլեր Բ. Հոլվեգին 1915թ. դեկտեմբերի 9-ին հղված հաղորդագրության մեջ նշված է. «Վերջապես ես նրան (մեծ վեզիրին – Տ. Ս.) ասացի այն չարաշահումների մասին, որ գործել են թուրքական ստորին պաշտոնյաները այն կեղծ պնդումներով, որ իբր գերմանացիներն են խրախուսել հայերի հալածանքները: Այդ զրպարտությունը, ինչը ես անհերքելիորեն գիտեմ ուղևորներից և այլ աղբյուրներից, լայնորեն տարածված է Անատոլիայում: Մենք բոլորովին մտադրված չենք հայկական քաղաքականության

համար թուրքական կառավարության հետ բաժանել պատասխանատվությունը...»⁴⁷⁴:

10. Համաձայն Հալեպի հյուպատոս Ռյոսելերից ռայխսկանցլեր Բ. Հոլվեգին 1915թ. դեկտեմբերի 20-ին հղված հաղորդագրության, անգլիական պառլամենտում լորդ Քրոմերը «ենթադրում էր, որ թեպետ չկան (հայերի) սպանություններին գերմանացիների մասնակցության մասին հավաստի զեկուցագրեր, այնուամենայնիվ, Գերմանիան հավասար պատասխանատվություն է կրում, քանի որ Կ. Պոլսում նրա ազդեցությունն անվիճելի է... անգլիացիները գերմանացիներին դարձնում են համապատասխանատու»⁴⁷⁵:

11. Գերմանացի ականավոր հասարակական գործիչ Կարլ Լիբկնեխտը բողոքի բուռն ցատումով ասել էր. «Թուրքական կառավարությունը կազմակերպեց հայկական զարհուրելի կոտորածները, ամբողջ աշխարհն այդ գիտե և ամբողջ աշխարհն այդ ոճրագործության համար հանցավոր է համարում նաև Գերմանիային, չէ՞ որ Կ. Պոլսում թուրքական կառավարությանը ղեկավարում են գերմանական սպաները: Ո՛չ մի բան չգիտեն միայն Գերմանիայում, որովհետև գերմանական մամուլի բերանի մեջ դրված է զեղանարակ»⁴⁷⁶:

12. Գերմանիայի կայսր Վիլհելմ II-ը Էնվերին Հայկական հարցի վերաբերյալ ասել էր. «Դուք կատարելապես ազատ եք ձեր ուզած ձևով կարգադրելու հայոց խնդիրը...»⁴⁷⁷:

13. Գերմանացի լրագրող, «Քյոլնիշե Ցայտունգ» թերթի թղթակից, դոկտոր Հ. Շտյոլմերը չէր թաքցնում Հայոց ցեղասպանության կատարմանը գերմանական իշխանությունների մեղսակցությունը: Նա գտնում էր, որ Գերմանիան հավասարապես պատասխանատու է հայերի բնաջնջման համար⁴⁷⁸:

⁴⁷⁴ Նույնը, էջ 310:

⁴⁷⁵ Նույնը, էջ 314:

⁴⁷⁶ ա. «Հայերի ցեղասպանությունն ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի», էջ 10:

բ. Ս. Ս. Հակոբյան, «Հայերի զենոցիդը Օսմանյան կայսրությունում և իմպերիալիստական Գերմանիայի պատասխանատվության հարցը» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963թ., N1, էջ 62-64):

⁴⁷⁷ ա. Ջ. Կիրակոսյան, «Երիտթուրքերը պատմության դատարանի առաջ», գիրք երկրորդ, Երևան, 1983թ., էջ 50:

բ. «Հայրենիք» թերթ, Բոստոն, 29.11.1919թ.:

⁴⁷⁸ ա. Ջ. Կիրակոսյան, նշվ. աշխ., էջ 57:

⁴⁷¹ Նույնը, էջ 275-277:

⁴⁷² Նույնը, էջ 287:

⁴⁷³ Նույնը, էջ 301:

14. 1916 թ. ապրիլին Վիլիելմ II-ը Թալեաթին շնորհում է առաջին աստիճանի Կարմիր արծիվ շքանշան⁴⁷⁹, իսկ 1921թ., Թալեաթի թաղման արարողությանը, Գերմանիայի արտգործնախարարության ուղարկած ծաղեկապակի ժապավենին մակագրված էր. «Պետական մեծ մարդուն և հավատարիմ բարեկամին»⁴⁸⁰:

15. Յոհաննես Լեփսիուսը 1918թ. նոյեմբերի 20-ին Գերմանիայի արտգործնախարարության շտապարարտուղար Զուֆին գրել էր. «...Այն պահանջները, որը գերմանական քաղաքականությանն է ներկայացնում Արևելքի փոխված իրավիճակը, ոչ ոք այնպես չի ընկալի, ինչպես Ձերդ գերազանցությունը: Առաջին հերթին դա վերաբերում է նաև հայերի զանգվածային կոտորածներում Գերմանիայի մեղսակցության հարցում Անտանտի բարոյական հարձակումներին բոլոր ճշմարտացի միջոցներով դիմակայելուն և Գերմանիայի մեղքի բաժինը թեթևացնելուն»⁴⁸¹:

16. 1918թ. զինադադարից հետո Լեփսիուսը «Օգնելու ժամանակը եկել է» խորագրով հոդվածում Գերմանիային կոչ էր անում. «Արեք, ինչ կարող եք, մեր ժողովրդին բեռնաթափե՛ք անասելի ոճիրից: Մեր՝ քրիստոնյաների անունները ազատեք այն նախատինքից, որ մենք Աբելի սպանության համար միայն Կայենի խոսքերն ունեինք: Դեռ ապրում է աքսորված ժողովրդի մնացորդը, որին, կին և երեխայի հետ, թվով 1,5 միլիոն, քշեցին անապատներ: Տասնյակ հազարավորների դիերը, որոնց ճանապարհին սպանեցին, թունավորեցին օդը, վարակեցին Անատոլիայի և Միջագետքի թիկունքային ճանապարհները: Անապատի ավազը ծածկում է հարյուր հազարավոր սովամահ եղածների դիերը: Հավանաբար, դեռ 150 հազար հյուծված կանայք, երեխաներ, գառամյալներ՝ մուրացիկների մի ժողովուրդ, մահին ընդառաջ է գնում: Դա խղճուկ մնացորդն է մի՛ նախկինում ջանասիրությամբ և տոկուն աշխատանքով վեր խոյացած ժողովրդի, որն իր քրիստոնյա հավատը պահպանեց երկու հազարամյակ: Մի՞թե գեթ նրանք չպետք է իրավունք ունենան կենդանի մնալ: Մի՞թե տասնյակ հազարավոր աղջիկներն ու երեխաները, որոնց, որպես հեշտ ավար, քարշ տվեցին թուրքական քաղաքներն ու քրդական գյուղերը, զատության իրավունք չունեն: Մի՞թե հարյուր հազարավոր քրիստոնյաների՝ հարկադրված օտար հավատը պետք է շարունակի մնալ: Պե՞տք է, արդյոք, ողջ աշխարհը իրավացի դուրս գա այն հարցում, որ միայն Գերմանիան ոչ մի

f. Stuermer Harry, "The War Years in Constantinople. Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics", New York, 1917, p.p 42-43.

⁴⁷⁹ Արթուր Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 55:

⁴⁸⁰ Ջ. Կիրակոսյան, նշվ. աշխ., էջ 59:

⁴⁸¹ Վոլֆգանգ Գուստ, նշվ. աշխ., էջ 469-470:

զգացում չունի քրիստոնյայի անվան և մարդկային արժանապատվության նման նախատինքի հանդեպ: Եթե դուք մեղսակից չեք եղել, ապացուցեք, որ չեք կամենում մեղսակից դառնալ: Չեզ ցավ չե՞ն պատճառում տասնյակ հազարավոր ուրբերը: Արեք, ինչ ձեր ուժերը թույլ են տալիս: Օգնեք այդ թշվառ մնացորդին փրկել...»⁴⁸²:

17. Հայոց ցեղասպանության կատարմանը Գերմանիայի մեղսակցության վերաբերյալ կարևոր փաստաթուղթ է 1918թ. նոյեմբերի 25-ին ի հայտ եկած «Գերմանա-հայկական թղթակցություն»-ը («Գերմանական կառավարություն»-ը և Հայկական հարցը)։ Հարկ ենք համարում այդ փաստաթղթից մեջ բերել «Անտանտի հանդիմանությունները» և «Գերմանացիների մեղքը» խորագրով հատվածները։ Ահա՛ դրանք. «Անտանտի հանդիմանությունները»

Անտանտի երկրների մամուլում անընդհատ հինչում են հանդիմանությո-
ւուններ ընդդեմ գերմանական կառավարության, որը կարող էր կասեցնել
հայերի տեղահանումը, եթե ցանկանար։ Ուստի, համաձայն է եղել թուրքա-
կան կառավարությանը։ Այնքան հեռուն են գնացել, որ հանձին նրա անտե-
սում են տեղահանման իսկական հեղինակներին՝ ամբողջ դաժանություն-
ներով հանդերձ։ Հայաստանը՝ Բելգիայի հետ ծանրացել է գերմանական
ֆարբարոսությունների մեղքի հաշվին։ Նրանք բերում են հետևյալ հիմնա-
վորումները։ Քառյակ միության մեջ Գերմանիան, անկասկած, առաջատար
տերություն է։ Թուրքիան ամեն ինչով կախյալ է նրանից։ Նրան, առանց իր
նախաձեռնության, պատերազմի մեջ է ներքաշել Գերմանիան։ Պատերազ-
մի համար միջոցները, առաջին հերթին՝ պատերազմ վարելու համար ան-
հրաժեշտ գումարը Գերմանիայից է ստացել։ Գերմանական բանակի հրա-
մանատարներն են կազմել պատերազմի ծրագրերը, գերմանական զորքե-
րը որոշիչ դեր են խաղացել ինչպես Դարդանեղում, այնպես էլ Քուրթ Էլ-Ա-
րը որոշիչ դեր են խաղացել ինչպես Կորդանեղում, այնպես էլ Քուրթ Էլ-Ա-
րը որոշիչ դեր են խաղացել ինչպես Կորդանեղում, այնպես էլ Քուրթ Էլ-Ա-
րը որոշիչ դեր են խաղացել ինչպես Կորդանեղում, այնպես էլ Քուրթ Էլ-Ա-
րը որոշիչ դեր են խաղացել ինչպես Կորդանեղում, այնպես էլ Քուրթ Էլ-Ա-
րը որոշիչ դեր են խաղացել ինչպես Կորդանեղում, այնպես էլ Քուրթ Էլ-Ա-

⁴⁸² Ա. Ն. Հայրունի, նշվ. աշխ., էջ 80:

յունները չեն կարողացել այլ կերպ մեկնաբանել, քան այն, որ իրենց կառավարությունն այստեղ ազատ չի գործում: Խռճաները մզկիթներում քարոզել են, որ դա գերմանացիների գործն է, նրանք են այդ հրամայել թուրքական կառավարությանը:

Գերմանացիների մեղքը

Այդ մեղադրանքի հիմքում ճշմարտության հատիկ կա: Տեղահանումն, առաջին հերթին, եղել է ռազմական միջոցառում և այդ իսկ պատճառով, Թուրքիայում գտնվող գերմանական բանակի առաջնորդներից գաղտնի չէր կարող պահվել: Իսկապես, ծրագիրը ներկայացվել է նաև ֆելդմարշալ Ֆոն Գոլցին և արժանացել է նրա հավանությանը: Բայց դրա պաշտոնական ձևակերպումը բավականին անմեղ տեսք է ունեցել: Կառավարական հրամանի տեքստը եղել է այսպես.

«Հոդված 2. Բանակի անկախ կորպուսների և դիվիզիաների հրամանատարները, ռազմական անհրաժեշտության դեպքում, նաև այն դեպքում, եթե ենթադրվում է լրտեսություն և դավաճանություն, իրավունք ունեն արտաքսել գյուղերի կամ քաղաքների բնակիչներին՝ առանձին կամ զանգվածաբար և բնակեցնել այլ վայրերում»:

Հրամաններում նախատեսված էր, որ տեղահանվողների թողած սեփականությունը կցուցակագրվի և կհանձնվի պետական պահպանության, որ տեղահանվածներին կուղարկեն Բաղդադի երկաթուղու տարածքները և այնտեղ նրանց կհատկացվեն նոր տարածքներ: Այս ձևակերպումով, որը համահունչ է քաղաքակիրթ պետությունների անհրաժեշտ ռազմական միջոցառումներին, Գուլը համաձայնություն է տվել: Բայց նրան կարելի է հանդիմանել, որ երկար տարիներ լինելով Թուրքիայում, չի կանխատեսել, թե թուրք պաշտոնյաները ինչպես կիրականացնեն այդպիսի միջոցառումը, որ թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից հետո և նկատի ունենալով անընդհատ ավելի լայն տարածում գտնող պանթուրքիզմը, չի էլ կասկածել: Բայց Գուլը, թուրքի էությունը գնահատելիս, սխալվել է այնպես, ինչպես բոլոր նրանք, ովքեր թուրքին ճանաչում են որպես զինվորի: Օսմաններն ի սկզբանե եղել են ռազմատենչ ժողովուրդ, և որպես զինվոր, հաճախ իրենց դրսևորել են լավագույն կողմերով, սրանից էլ այն խոսքը, թե՝ թուրքն Արևելքի միակ ջենտլմենն է, որը, ինչպես հայտնի է, վերագրվում է Բիսմարկին: Անընդհատ առնչվում էս այն տեսակետին, որ մեկուսի ապրելու հետևանքով, ինչպես Արևելքում ապրում են առանձին ժողովուրդները, նույնիսկ այն դեպքում, երբ նույն քաղաքում են, նույնիսկ երկար տարիներ Թուրքիայում ապրելուց հետո, օտարերկրացիները դեմ են առնում առանձին ժողովուրդների խառնվածքին՝ ինչպես մի Terra incognita-ի: Վառ օրինակ է ներկայացնում

Նառումանի «Ասիա»-ում գերմանացի բրուտագործը, մի օրինակ, որն ամեն մեկը, ով իսկապես Արևելքում իր շուրջն է նայել, կարող է հարյուրապատիկ անգամ բազմապատկել»⁴⁸³:

Հայոց ցեղասպանության կատարմանը Գերմանիայի մեղսակցությունը հավաստող գերմանական փաստաթղթերը, իհարկե, վերոգրյալներով չեն սպառվում: Դրանք շատ են: Այստեղ, սակայն, անրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ Գերմանիայի արտգործնախարարության արխիվներում պահպանված երկու և Ֆրանսիայի հանրային արխիվներում առկա մեկ կարևոր փաստաթղթերի, որոնք ցույց են տալիս, որ գերմանական իշխանությունների ներկայացուցիչների պահանջների դեպքում, թուրքական իշխանությունները կտրուկ կերպով դադարեցնում էին հայերի տեղահանությունը և այլ բռնությունները: Այսպես,

[illegible]

բ. 1917թ. հունվարի 5-ին, Կ.Պոլսի գերմանական դատախազության պա-
հանջով, Երուսաղեմի շրջակայքում դադարեցվել է հայերի բռնի կրոնա-
փոխությունը⁴⁸⁵:

գ. ֆրանսիական աղբյուրի համաձայն. «Այստեղ մի զեկուցագիր է ստացվել, որի արժեքն անգնահատելի է և հայտնում է, թե վերջերս Կ. Պոլսի ոստիկանությանը ծրարված հրամաններ են տրվել, որոնք պետք է բացվեին կիրակի օրն առավոտյան: Հայերն իմացել են այդ մասին և կանխազգալով հուզումներ, դիմել են գերմանացի մի սպայի: Սպան այդ մասին տեղեկացրել է Գերմանիայի դեսպանին: Ի վերջո, կայսրից մի հեռագիր է կացրել և հայերի դեմ ուղղված յուրաքանչյուր գործոստացվել, որն արգելում էր հայերի դեմ ուղղված յուրաքանչյուր գործողություն, և շաբաթ օրը երեկոյան ոստիկանական բոլոր կետերից ծրար-

⁴⁸³ Վոյժգանգ Գուստ, նշվ.աշխ., էջ 470-472:

⁴⁸⁴ Նույնը, էջ 403:

⁴⁸⁵ Նույնը, էջ 416-417:

ված հրամանները շտապ հետ են վերցրել: Կիրակի օրը ոչինչ տեղի չի ունեցել»⁴⁸⁶:

Վերոգրյալները ցույց են տալիս, որ Օսմանյան կայսրությունում 1915-1918թթ. կատարված Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիան կարող էր կանխել կամ սկսվածը դադարեցնել, բայց այն ո՛չ մեկն արեց, ո՛չ մյուսը:

Հայոց ցեղասպանության կատարմանը Գերմանիայի մեղսակցությունը հավաստվում են Ֆրանսիայի արխիվներում առկա բազում փաստաթղթերով, որոնցից երեքին կանրադառնանք ստորև: Այսպես.

1. 1915թ. հուլիսի 11-ին Անգլիական տեղեկատվական ծառայությունից ռազմական նախարարությանը հղված գաղտնի գեկուցագրում հաղորդվում է. «Տեղեկացնողը (բրիտանական միսիոներ- Տ.Ս.) նշել է հայերի պարբերական բնույթ կրող հալածանքների մասին: Նա գտնում է, որ դրանք կանխամտածված ձևով հրահրել են գերմանացիները՝ բնակչության ուխտադրուժ տարրի ոչնչացման նպատակով»⁴⁸⁷:

2. 1916թ. մայիսի 30-ին անգլիական տեղեկատվական ծառայությունից ռազմական նախարարությանը հղված գաղտնի գեկուցագրում նշված է. «Չկա որևէ բարձրաստիճան թուրք, որը պատրաստակամ չլինի հայտարարելու, թե Գերմանիայի համար միանգամայն հնարավոր կլինե՞ր կանխել կոտորածները, եթե նա այդպես վարվելու ցանկություն ունենար: Այնուամենայնիվ, որոշ թուրքեր պարզորոշ հայտարարում են, որ կոտորածների հարցում հենց գերմանացիներն էին, որ Թալեաթի հետ փոխհամաձայնության են հանգել»⁴⁸⁸:

3. 1916թ. հուլիսի 11-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարարից նույն երկրի արտգործնախարար Բրիանին հղված նամակում (նրա մեջ էլ գերմանացի պրոֆեսոր Ռիխտերի նամակն էր) նշված էր. «...Մասնավորապես Նյու Յորքի «Լա Միսիոների ռևյուն» շատ բուռն ձևով հանդես է եկել գերմանական կառավարության դեմ, մեղադրելով նրան եթե ոչ կոտորածներ կազմակերպելու, ապա նվազագույնը դրանց նպաստելու համար՝ հավանություն տալուն հավասարագոր լռության պահպանմամբ»⁴⁸⁹:

Հայոց ցեղասպանության կատարմանը Գերմանիայի մեղսակցության վրա լույս է սփռում 1915-1916թթ. Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերի գիրքը, որի XXVII գլուխը «Գերմանիայի դեսպան»։ «Հայերի համար ոչինչ չեմ անի» խորագրով, որոշ կրճատումներով մեջ ենք բերում ստորև.

⁴⁸⁶ Արթուր Պեյլերյան, նշվ.աշխ., էջ 220-221:

⁴⁸⁷ Նույնը, էջ 116:

⁴⁸⁸ Նույնը, էջ 305:

⁴⁸⁹ Նույնը, էջ 311:

«Գերմանիայի դեսպան. «Հայերի համար ոչինչ չեմ անի»

Մի պահ ընդունենք, որ Հայկական հարցը չունի մեկ այլ նույնքան հետաքրքրություն հարուցող ասպեկտ, քան հետևյալը. արդյո՞ք գերմանացիներն այս ամենին մասնակից էին: Որքանո՞վ է Գերմանիայի կայսրը պատասխանատու հայ ժողովրդի զանգվածային ոչնչացման համար: Արդյո՞ք գերմանացիները ջարդերի կողմնակից էին, լուռ դիտորդ, թե՞ դեմ էին կոտորածներին: Վերջին չորս տարվա ընթացքում Գերմանիան պատասխանատվություն է կրում պատմության բազում մոայլ էջերի համար: Արդյո՞ք պատասխանատու է նաև այս, անկասկա՛ծ, ամենադժան էջի համար:

[illegible]

նել իրենց բնակավայրերից, որտեղ նրանք ապրել էին հազարավոր տարիներ, ու քշել հարյուրավոր մղոններ հեռու՝ անապատի խորքերը։ Թուրքերն ինչպե՛ս հղացան այդ գաղափարը։ Ես արդեն պատմել եմ, թե ինչպես 1914 թվականին, Եվրոպական պատերազմից անմիջապես առաջ, թուրքական կառավարությունը շուրջ հարյուր հազար հույների արտաքսեց Թուրքիայի ասիական ափին գտնվող իրենց տներից, որտեղ նրանք բնակվել էին դարեր շարունակ, և արտաքսեց Եգեյան ծովում գտնվող կղզիներ։ Ասացի նաև, որ ծովակալ Ուզդումը՝ Թուրքիայում ծառայող գերմանացի ամենաականավոր ծովային մասնագետներից մեկը, հայտնեց ինձ, որ այդ տեղահանման գաղափարը թուրքերին հուշել են գերմանացիները։ Սակայն ամենակարևորն այն է, որ մարդկանց զանգվածաբար արտորելու գաղափարը նորագույն պատմության մեջ զուտ գերմանական մեթոդ է։ Որևէ մեկը, ով ծանոթանում է պանգերմանիզմի պատմությանը, մշտապես հանդիպում է այդ երևույթին։ Գերմանական աշխարհ ստեղծելու նվիրյալները, որպես իրենց ծրագրի մի մաս, մանրակրկիտ մշակել են ֆրանսիացիներին՝ Ֆրանսիայի որոշ շրջաններից, բելգիացիներին՝ Բելգիայից, լեհերին՝ Լեհաստանից, սլավոններին՝ Ռուսաստանից (նաև այլ բնիկ ժողովուրդների, որ հազարավոր տարիներ բնակվել են այդտեղ) դուրս մղելու ծրագիր՝ նրանց տարածքներում վստահելի, ազնվաբարո գերմանացիների բնակեցնելու համար։ Հազիվ թե հարկ է ապացուցել, որ գերմանացիները որդեգրել էին այդ մեթոդը որպես պետական քաղաքականություն. նրանք դա անում էին վերջին չորս տարվա ընթացքում։ Արդեն տեղահանվել են հազարավոր ֆրանսիացիներ ու բելգիացիներ։ Ավստրո-Հունգարիան ոչնչացրել է սերբ բնակչության մեծ մասին և հազարավոր սերբ երեխաների տեղափոխել իր տարածք՝ նրանց որպես կայսրության նվիրյալներ մեծացնելու համար։ Ժողովուրդների տեղահանման իրական պատկերի մասին մենք ամբողջական պատկերացենք ունենա մինչև պատերազմի ավարտը, սակայն արդեն իսկ պարզ է, որ դրա ծավալները զարհուրելի են։

Գերմանացի որոշ գրողներ նույնիսկ քաջալերում էին այդ քաղաքականության կիրառումը հայերի հանդեպ: Ըստ փարիզյան “Le Temps” թերթի՝ Պոլ Ռոբրախը «տարիներ առաջ Բեռլինում կայացած համաժողովի ժամանակ առաջարկել է, որ Հայաստանը մաքրվի հայերից: Նրանք պետք է սփռվեն Միջագետքում և այլ վայրերում, իսկ նրանց տեղը պետք է զբաղեն թուրքերը, որպեսզի հայերն ազատվեն ռուսական որևէ ազդեցությունից, և որպեսզի Միջագետքում հայտնվեն գյուղացիներ, որոնք այնտեղ այս պահին չկան»: Այս ամենի նպատակը միանգամայն պարզ էր. Գերմանիան կառուցում էր Բաղդադի երկաթուղին, որն անցնում էր Միջագետքի

[illegible]

Հայությանը վերաբերող հարցերում պանգերմանիստները պաշտոնական տեսակետ ունեն։ Ես կրավարարվեմ, մեջքերելով “Mittel-Europa” աշխատանքի հեղինակ Ֆրիդրիխ Նաումանին, ով պանգերմանական գաղափարների թերևս ամենատաղանդավոր քարոզիչն է։ Ասիային վերաբերող հայտելու համար գերմանական պետական քաղաքականությունն այդ ժամանակահատվածում միայն մի քանի դրվագ, բացակասող ջարդերի մասին։ Ես մեջքերում եմ միայն մի քանի դրվագ, բացակասող ջարդերի մասին։ Ես մեջքերում եմ միայն մի քանի դրվագ, բացակասող ջարդերի մասին։

«Եթե 80000-100000 հայերի ոչնչացումը դիտարկենք զուտ որպես վայրենի ջարդեր, - գրում է Նաումանը, - կարող ենք հանգել միայն մեկ եզրակացության. մենք պարտավոր ենք աներկբաբարձրապես պաշտպանել նրանց հրեշտավոր ջարդերի են ենթարկել»։

Դրանք ավելի զանգվածային էին և ավելի անազան։ Այն ահապարտու-
ները, որոնց Կարլ Մեծը ենթարկեց սաքսոններին։ Այն ահապարտու-
կատանքները, որ նկարագրում է Լեփսիուսը, գերազանցում են մեզ հայտ-
նի մյուս բոլոր դեպքերը։ Ուրեմն, ի՞նչն է մեզ խանգարում հարձակվելու

թուրքի վրա և բղավելու. «Չքվի՛ր, նողկալի արարա՛ծ». միայն մեկ բան՝ թուրքի պատասխանը. «Ես նույնպես պայքարում եմ իմ գոյության հա՛մար», և մենք հավատում ենք նրան: Հավատում ենք, հակառակ այն վրդովմունքին, որ անիծյալ մահմեդականներն արթնացնում են մեր հոգում, հավատում ենք, որ թուրքերն օրինականորեն պաշտպանում են իրենց, ու նախ և առաջ տեսնում ենք, որ Հայկական հարցն ու հայկական ջարդերը Թուրքիայի ներքին գործն են. ընդամենը մի դրվագ այն հոգեվարքի, որն ապրում է հսկա կայսրությունը, և որը չի ցանկանում կործանվել առանց իրականացնելու փրկվելու իր վերջին փորձը, թեկուզև արյունահեղության գնով: Բոլոր մեծ տերությունները, բացառությամբ Գերմանիայի, վարում են այնպիսի քաղաքականություն, որի նպատակն է խաթարել Թուրքիայի բնականոն կյանքը: Թուրքիայի ենթակայության տակ գտնվող բոլոր ազգերի համար նրանք պահանջում են մարդու իրավունքներ, ասել է թե՛ մարդասիրություն և քաղաքակրթություն կամ քաղաքական ազատություններ, այսինքն այն, ինչ նրանց կհավասարեցնի թուրքերին: Սակայն ճիշտ այնքան, ինչքան Հին Հռոմի բռնատիրական պետությունը կարող էր հանդուրժել Նազարեթցու դավանանքը, նույնքան էլ Օսմանյան Թուրքիան, որն իրականում Արևելյան Հռոմեական կայսրության քաղաքական ժառանգորդն է, կարող էր հանդուրժել արևմտյան ազատ քրիստոնեության որևէ դրսևորում իր հպատակների շրջանում: Հայոց հարցը Թուրքիային սպառնում է ոչնչացմամբ: Այդ է պատճառը, որ թուրքերը գործում են որպես բարբարոս ասիական պետություն՝ ոչնչացնելով հայերին, որպեսզի դեռ երկար ժամանակ նրանք անկարող լինեն քաղաքական ուժ դառնալ: Անշուշտ, դաժան մի արարք, քաղաքական հուսահատ քայլ՝ իր մանրամասներով, ամոթալի, սակայն քաղաքական պատմության մի դրվագ ասիական ձևով... Հակառակ այն վրդովմունքին, որ գերմանացի քրիստոնյաները զգում են այս՝ արդեն կատարված փաստի համար, նրանց մնում է միայն լռելայն ամոքել վերքերը և հանդուրժել, որ իրադարձությունները հոսեն իրենց հունով: Մեր քաղաքականությունն Արևելքում վաղուց ի վեր որոշված է. Մենք պատկանում ենք այն խմբին, որը սատար է կանգնում թուրքերին. դա փաստ է, որով պետք է ուղղորդվեն մեր գործողությունները... Մենք չենք արգելում որևէ մոլի քրիստոնյայի հոգալ այդ ահավոր ոճրի զոհերի հոգսերը՝ մեծացնել նրանց երեխաներին կամ հոգ տանել ծերերի մասին: Թող Աստված օրհնի նրանց բարի գործերը, ինչպես հավատով ներշնչված է ամեն մի գործ: Սակայն մենք պարտավոր ենք զգույշ լինել, որպեսզի բարեգործության դրսևորումները չընդունեն քաղաքական արարքների տեսք, ինչը կարող է վնասել գերմանական քաղաքականությանը: Մտքի անգլիական դպրոցին հարող ին-

տերնացիոնալիստը կարող է քայլել հայերի կողքին: Ազգայնականը, որը մտադիր չէ զոհաբերել Գերմանիայի ապագան հանուն Անգլիայի, պետք է արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող հարցերում հետևի Բիսմարկի նախանշած ուղուն, նույնիսկ այն դեպքում, եթե այն իր դրսևորումներում դաժան է... Ազգային քաղաքականություն. ահա այն ամենակարևոր բարոյական պատճառը, հանուն որի մենք պետական այրերս, պարտավոր ենք անտարբեր մնալ Թուրքիայում բնակվող ժողովուրդների տառապանքների հանդեպ, որքան էլ դա ցավոտ լինի մեր մարդկային զգացմունքների համար... Դա մեր պարտքն է, որը մենք պետք է ճանաչենք ու խոստովանենք Աստծո և մարդկանց առջև: Եթե այդ մղումով մենք հիմա սատարում ենք թուրքական պետությանը, ապա դա անում ենք՝ մեր շահատարում ենք թուրքական պետությանը, ապա դա անում ենք՝ մեր շահերից ելնելով, մեր փայլուն ապագայի տեսլականով... Մի կողմից դա մեր, որպես պետության պարտականությունն է, մյուս կողմից՝ որպես մարդարարածի: Լինում են ժամանակներ, երբ պարտականությունների այդ փախման մեջ մենք կարող ենք ընտրել միջինը: Մարդկային տեսանկյունից դա բնական է, սակայն ոչ բարոյական: Այս դեպքում և նման բոլոր դեպքերում մենք պետք է հստակ գիտակցենք, որտեղ է ամենաեական ու ամենակարևոր բարոյական պարտքը: Ընտրություն կատարելուց հետո մենք չպետք է տատանվենք: Վիլհելմ Երկրորդը կատարել է այդ ընտրությունը, ևս դարձավ սուլթանի բարեկամը, քանզի մտածում էր ավելի հզոր, անկախ Գերմանիայի մասին»:

անկախ Գերմանիայի մասին»։

Այսպիսին էր գերմանական պետական փոլիտոբյուրոյունը Հայկական հարցի վերաբերյալ, և եւ պատեհություն ունեցա տեսնելու նաև դրա կիրառումը գերմանացիների կողմից։ Հենց առաջին զեկույցները հասան Կիրառումը գերմանացիների կողմից։ Հենց առաջին զեկույցները հասան Կիրառումը գերմանացիների կողմից։ Հենց առաջին զեկույցները հասան Կիրառումը գերմանացիների կողմից։

-Ես կօզնեն սիրոնխտներին, - ասաց նա, մտածելով, որ ամառն ինձ ամ-

Նա ազդեցիկ դեմք
նկալի ռազմածովային կցորդը Կոստանդնուպոլսում: Նա ազդեցիկ դեմք

էր, նրա դիրքը Կոստանդնուպոլսում համապատասխանում էր Բոյ Էդի դիրքին Ամերիկայում: Գերմանացի մի դիվանագետ ինձ ասաց, որ Հումանն իր էությանը ավելի թուրք է, քան էնվերն ու Թալեաթը: Չնայած Հումանի այդ համբավին, ես փորձեցի ստանալ նրա աջակցությունը: Դիմեցի նրան, քանի որ նա էնվերի բարեկամն էր և ընկալվում էր որպես կարևոր օղակ Գերմանիայի դեսպանության և թուրքական հրամանատարության միջև: Հումանը Կայսեր անձնական ներկայացուցիչն էր, մշտական կապի մեջ էր Բեռլինի հետ և արտահայտում էր Գերմանիայի իշխող շրջանների տեսակետը: Նա խոսեց Հայկական հարցի մասին ամենայն անկեղծությամբ ու դաժանությամբ:

- Կյանքիս մեծ մասն ապրել եմ Թուրքիայում,- ասաց նա,- ես լավ եմ ճանաչում հայերին: Գիտեմ նաև, որ հայերն ու թուրքերը չեն կարող միասին ապրել այս երկրում: Նրանցից մեկը պիտի հեռանա: Ես թուրքերին չեմ մեղադրում հայերի հետ նման ձևով վարվելու համար: Կարծում եմ, որ դա միանգամայն արդարացված է: Ավելի թույլ ժողովուրդը պետք է ենթարկվի: Հայերն ուզում են մասնատել Թուրքիան. այս պատերազմում նրանք թուրքերի ու գերմանացիների դեմ են. ուստի այստեղ ապրելու իրավունք չունեն: Ես նաև կարծում եմ, որ Վանգենհայմը չափն անցավ՝ բողոքի նոտա ներկայացնելով, ես նման բան չեի անի:

Ես չթաքցրի, որ ինձ սարսափեցնում է նման մոտեցումը, սակայն Հումանը շարունակեց պախարակել հայ ժողովրդին, իսկ թուրքերին ազատեց որևէ մեղքից:

- Դա անվտանգության հարց է, - ասաց նա, - թուրքերը պետք է պաշտպանվեն, և այդ առումով նրանք միանգամայն արդարացված են իրենց արարքներում: Մենք յոթ հազար հրացան գտանք Կադրքոյում, որոնք պատկանում էին հայերին: Սկզբում էնվերը պատրաստ էր մեղմ վարվել հայերի հետ, իսկ չորս ամիս անց պնդում էր, որ նրանց տրվի իրենց հավատարմությունն ապացուցելու մեկ այլ հնարավորություն:

Սակայն Վանի դեպքերից հետո նա ստիպված էր զիջել բանակին, որն այդ ողջ ընթացքում պնդում էր, որ թիկունքը պետք է պաշտպանված լինի: Կոմիտեն որոշում ընդունեց բռնագաղթեր իրականացնելու օգտին, և էնվերը դժկամությամբ համաձայնեց: Հայերն անում են ամեն ինչ՝ Թուրքիան կործանելու համար, և միակ ելքը նրանց բռնագաղթեցնելն է: Էնվերը չափից ավելի բարեսիրտ անձնավորություն է. նա անգամ ճանձ չի սպանի, սակայն, երբ պետք է պաշտպանել նվիրական գաղափարները, կանի դա առանց երկյուղի կամ երկմտանքի: Ավելին, երիտթուրքերը պետք է ազատվեն հայերից՝ իրենց պաշտպանելու համար: Կոմիտեն հզոր է միայն Կոստանդնուպոլսում և մի քանի այլ խոշոր քաղաքներում: Մյուս բոլոր

տեղերում թուրքերը սատարում են «հին թուրքին»: Իսկ բոլոր «հին թուրքերը» մոլեռանդ են. նրանք ամենքը դեմ են ներկայիս կառավարությանը, և Կոմիտեն ստիպված է անել ամեն ինչ, պաշտպանվելու համար: Սակայն չեմ կարծում, թե այլ քրիստոնյաներ կտուժեն: Թուրքը հազար թուրքի մեջ հեշտությամբ կճանաչի երեք հայի:

Հումանը միակ ազդեցիկ գերմանացին չէր, որ այդ կարծիքին էր: Տարբեր աղբյուրներից ինձ լուրեր էին հասնում, թե հայերի օգտին արած իմ միջամտությունն ինձ հետզհետե ավելի ու ավելի անցանկալի անձ է դարձնում Գերմանիայի պաշտոնական շրջաններում: Հոկտեմբերյան մի դարձնում Գերմանիայի դեսպանության խորհրդական Նյուրաթն այցելեց ինձ և օր Գերմանիայի դեսպանության խորհրդական Գերմանիայի արտաքին ցույց տվեց այդ օրերին ստացած մի հեռագիր Գերմանիայի արտաքին գործերի գերատեսչությունից: Այն պարունակում էր տեղեկություններ այն մասին, որ կոմս Քրուվը և կոմս Կրոմերը Լորդերի պալատում խոսել են հայերի կոտորածների մասին և դրանց պատասխանատվությունը դրել գերմանացիների վրա: Նրանք հայտարարել էին, որ տեղեկությունները գերմանացիների վրա: Նրանք հայտարարել էին, որ կատարում նաև ստացել են ամերիկացի վկայից: Հեռագիրը հղում էր կատարում նաև “Western Gazette” թերթում տպագրված հոդվածին, որտեղ ասվում էր, թե որոշ շրջաններում Գերմանիայի հյուպատոսները կազմակերպել և նույնիսկ առաջնորդել են հայերի վրա կատարվող հարձակումները, հատկապես նշելով Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Ռոսլերին: Նյուրաթն ինձ պես նշելով Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Ռոսլերին: Կոստանդնուպոլսում ասաց, որ ստացել է իր կառավարության ցուցումը՝ պաշտպանվել ԱՄՆ դեսպանի հերքումն այդ մեղադրանքների առնչությամբ: Ես հրաժարվեցի հանդես գալ նման հերքմամբ, ընդգծելով, որ չեմ կարծում, թե ի պաշտոնե կոչված եմ որոշելու, թե ո՞վ է պատասխանատու այդ ծով, թե ի պաշտոնե կոչված եմ որոշելու, թե ո՞վ է պաշտպանվում:

Դիվանագիտական շրջաններում ամենուրեք իշխում էր այն կարծիքը, թե հայկական ջարդերի նման լայն արձագանքը Եվրոպայում և Միացյալ Նահանգներում ապահովել է ԱՄՆ դեսպանը: Ես անվարան կասեմ՝ նրանք իրավացի էին: Դեկտեմբերին որդիս՝ Հենրի Մորգենթաու Կրտսերն այցելեց Գալիպոլիի թերակղզի, որտեղ հանդիպեց գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի և գերմանացի այլ սպաների հետ: Հազիվ էր Հենրին ոտք դրել Գերմանական շտաբ, երբ նրան մոտեցել էին մի քանի սպա ու ասել.

- Հայկական հարցի վերաբերյալ ամերիկյան թերթերում տպագրվող Ձեր հոր հոդվածները շատ ուշագրավ են:

- Հայրս հոդվածներ չի գրում, - պատասխանել էր որդիս:

- Դե, եթե նա դրանց տակ չի ստորագրում, դեռևս չի նշանակում, թե դրանք նա չի գրում:

Ֆոն Սանդերսը նույնպես խոսել էր այդ մասին:

- Ձեր հայրը մեծ սխալ է գործում, խոսելով այն մասին, թե թուրքերն ինչպես են վարվում հայերի հետ - ասել էր նա: - Դա, իսկապես, նրան չի վերաբերում:

Քանի որ նման ակնարկներն ինձ վրա ոչ մի ազդեցություն չեին գործում, գերմանացիները որոշեցին անցնել սպառնալիքների: Աշնան սկզբին Բեռլինից Կոստանդնուպոլիս ժամանեց դոկտոր Նոսիգը: Նա Գերմանիայում ծնված հրեա էր և ժամանել էր Թուրքիա՝ սիոնիստների դեմ պայքար ծավալելու: Մենք մի քանի թույլ գրուցեցինք, և նա ինձ պատմեց իր հրեամետ գործունեության մասին: Շուտով ես պարզեցի, որ նա Գերմանիայի քաղաքական գործակալ է: Դոկտոր Նոսիգը երկու անգամ այցելեց ինձ: Առաջին անգամ խոսեց անորոշ ձևակերպումներով, քանի որ այցի նպատակը, հավանաբար, ինձ հետ ծանոթանալն էր և դրական տպավորություն ստեղծելը: Երկրորդ անգամ այլ թեմաներով մակերեսային զրույցից հետո նա անցավ բուն հարցին. մոտ քաշելով աթոռ՝ սկսեց խոսել մտերմիկ ու գաղտնաձայնով:

- Պարոն դեսպան,- ասաց նա,- մենք երկուսս էլ հրեա ենք, և ես կցանկանայի Ձեզ հետ խոսել որպես հրեան հրեայի հետ: Հուսամ, չեք վիրավորվի, եթե ես ինձ թույլ տամ մի փոքրիկ խորհուրդ տալ Ձեզ. Դուք չափից ավելի մեծ հետաքրքրություն եք ցուցաբերում հայերի հանդեպ, և չեմ կարծում, որ գիտակցում եք, թե այդ պատճառով ինչպիսի անցանկալի անձ եք դառնում տեղի իշխանությունների համար: Կարծում եմ, պարտավոր եմ զգուշացնել, որ թուրքական կառավարությունը մտադիր է Ձեզ հետ կանչելու խնդրանք ներկայացնել: Հայերի հարցով Ձեր բոլոր բողոքներն ապարդյուն են: Գերմանացիները նրանց համար չեն միջամտի, և Դուք միայն հարվածի տակ եք դնում օգտակար լինելու Ձեր հնարավորությունները և կանգնում վտանգի առջև. Ձեր կարիերան կարող է խայտառակ ավարտ ունենալ...

Մենք նորից խոսեցինք տեղահանումների մասին (այս անգամ Վանգենհայմի հետ-S.U.):

- Գերմանիան դրանց համար պատասխանատու չէ, - ասաց Վանգեն-
հայմը:

- Կարող եք դա անվերջ կրկնել, - պատասխանեցի ես, - միևնույն է, դրան ոչ ոք չի հավատում: Աշխարհն ընդմիշտ Գերմանիային պատասխանատու կհամարի դրա համար: Այդ հանցագործությունների մեղքը կդառնա ձեր հավերժական ժառանգությունը: Ես գիտեմ, որ Դուք բողոքի նոտա ներկայացրիք: Բայց ի՞նչ օգուտ դրանից: Դուք ինձանից ավելի լավ գիտեք, որ այդ բողոքը ոչ մի արդյունք չի ունենա: Ես չեմ պնդում, թե Գերմանիան մեղավոր է այդ ջարդերը հրահրելու գործում, սակայն Գերմա-

նիան մեղավոր է այն առումով, որ կարող էր կանգնեցնել դրանք ու չարեց: Եվ միայն Ամերիկյան ու ձեր այսօրվա թշնամիները չէ, որ ձեզ պատասխանատու կճանաչեն: Կգա մի օր, երբ Գերմանիայի ժողովուրդը պատասխանատվության կկանչի ձեր կառավարությանը: Դուք քրիստոնյա ժողովուրդ եք, և կգա ժամանակ, երբ գերմանացիները կգիտակցեն, որ ձեր թողտվությամբ մահմեդականները կործանել են մեկ այլ քրիստոնյա ժողովուրդ»⁴⁹⁰:

Օսմանյան Թուրքիայում 1915-1916թթ. եղած գերմանական «Էմտեն» ռազմանավի հրամանատար Ֆոն Մյուքելին Բաղդադի երկաթուղու շինարարների բժիշկ Հրեշտակյանի գերմանուհի կինը հարցրել էր. «...Խաղաղութեան կնքուելէն ետք Գերմանիա ի՞նչ պատասխան պիտի տայ քաղաքակիրթ աշխարհին՝ այդ բարբարոսութեանց նկատմամբ, որոնք իր աչքին առջեւ գործուեցան»: Ֆոն Մյուքել կը պատասխանէ.

- Հոգ ընելիք բան չկայ, տիկին. խաղաղութեան կնքուելէն ետք կարգադրելիք այնքա՛ն խնդիրներ պիտի ըլլան, որ հաւ մը անգամ իր փետուրը չպիտի շարժէ Հայերուն համար...»⁴⁹¹:

[illegible]

⁴⁹⁰ «Դեապան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը», գլուխ XXVII, էջ 271-286:

⁴⁹¹ Արամ Անսունյան, «Մեծ ոճիր», էջ 63:

որն է քննարկումից, քանի որ ստեղծված պայմաններում այն միանգամայն անօգուտ է»⁴⁹²։

Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը ստորագրվեց մի կողմից Ռուսաստանի, և մյուս կողմից՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի միջև, որի 4-րդ հոդվածի II և III պարբերությունների համաձայն. «Ռուսաստանը կանի այն ամենը, ինչ կախված է իրենից, որպեսզի ապահովի իր զորքերի դուրս բերումը Արևելյան Անատոլիայի (Արևմտյան Հայաստանի – Տ.Ս) նահանգներից և վերջիններիս կանոնավոր վերադարձը Թուրքիային։ Ռուսական զորքերը պետք է անհապաղ դուրս բերվեն նաև Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերից։ Ռուսաստանը չի միջամտի այդ մարզերի պետական-իրավական և միջազգային-իրավական նոր կազմակերպման գործին, այլ այդ մարզի բնակչությանը (այն հայաթափված էր – Տ.Ս.) հնարավորություն կտա դրացի պետությունների, մանավանդ Թուրքիայի համաձայնությամբ, հաստատել նոր կարգ»⁴⁹³։

1918թ. մարտի 3-ին՝ նույն Բրեստ-Լիտովսկում, կնքվեց նաև «Մի կողմից Ռուսաստանի և մյուս կողմից Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության պայմանագրին հարակից ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագիր», որի 1-ին հոդվածի 1-ին և 3-րդ կետերի համաձայն, ռուսական զորքերն ամբողջությամբ, 6-ից մինչև 8 շաբաթվա ընթացքում, պետք է դատարկեին Արևմտյան Հայաստանը, Կարսի, Արդահանի, Կադզվանի, Օլթիի օկրուգները և Բաթումի մարզը։ Այդ լրացուցիչ պայմանագրի 1-ին հոդվածի 5-րդ կետի համաձայն, Ռուսաստանին պարտադրվեց զորացրել արևմտահայերից և արևելահայերից բաղկացած կամավորական ջոկատները, որից օգտվելով՝ Թուրքիան սկսեց իր արշավանքները Արևելյան Հայաստան և Կովկաս⁴⁹⁴ (հիշենք, թե I համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը ինչպիսի վստահությամբ էր էնվերին, Թալեաթին ու մյուս երիտթուրքական պարագլուխներին խոստանում՝ նրանց օգնել գրավելու Կովկասը, Հյուսիսային Իրանը և Միջին Ասիան ու ոչնչացնել Թուրքիայի և այդ տարածաշրջանների միջև ընկած խոչընդոտ տարրերին՝ Հայաստանը)։ Այժմ Գերմանիան, օգնած լինելով Թուրքիային ոչնչացնելու ամբողջ արևմտահայությանը, Թուրքիայի առջև կանաչ ճանապարհ բացեց ոչնչացնելու նաև արևելահայությանը։ Ամբողջ կովկասյան ռազմաճակատի ծանրությունը, որտեղից հեռացան ռուսական զորքերը,

մնաց հայկական զորքերի ուսերին։ Սև ծովի ափերը պաշտպանող վրացական թույլ բանակը 1918թ. ապրիլի 15-ին ջախջախվեց, հանձնելով Բաթումը⁴⁹⁵։ Թուրքական բանակը մտավ Արևելյան Հայաստան, որտեղ հայ ժողովուրդը ոճրագործ երկրի այդ զավթիչներին 1918թ. մայիսի 21-28-ին Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերում հերոսաբար պարտության մատնեց՝ նրանց դուրս շարտելով Արևելյան Հայաստանից⁴⁹⁶։ Այս հերոսամարտերը մեծապես նպաստեցին 1918թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի Հանրապետության ստեղծմանը, որին էլ առաջինը ճանաչեց հենց օսմանյան երիտթուրքական կառավարությունը 1918թ. հունիսի 4-ին Բաթումում կնքված հայ-թուրքական պայմանագրով⁴⁹⁷։ Թուրքական բանակը, Գերմանիայի օգնությամբ, այնուամենայնիվ, 1918թ. սեպտեմբերի 15-ին գրավեց Բաքուն, որտեղ կոտորեց 30000 հայ։ Եվ քիչ էր մնում, որ Գերմանիայի օգնությամբ թուրքական բանակը կրկին ներխուժեր Արևելյան Հայաստան (Հայաստանի Հանրապետություն), եթե I համաշխարհային պատերազմում «Քառյակ դաշինքը» (Գերմանական Բլոկը՝ Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Բուլղարիա և Օսմանյան Թուրքիա) ընդհանուր պարտություն չկրեր Անտանտի պետություններից։ 1915թ. սեպտեմբերին ֆրանսիացիները՝ Մակեդոնիայում ու անգլիացիները՝ Պադեստինում գլխավոր ջախջախեցին թուրքական զորքերին։ Զգալով պարտության անխուսափելիությունը, Օսմանյան Թուրքիայի երիտթուրքական կառավարությունը, Թալեաթի գլխավորությամբ, 1918թ. հոկտեմբերի 9-ին հրաժարական տվեց։ 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին Օսմանյան Թուրքիան կապիտուլացվեց Անգլիայի կողմից՝ կնքելով Մուդրոսի զինա-դադարի պայմանագիրը, որով Թուրքիան դուրս եկավ Կովկասից, իսկ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածի 2-3-րդ պարբերություններին ուժով Թուրքիային անցած Կարսը, Արդահանը և Բաթումը նրանից ետ վերցվեցին։ Վերականգնվեց 1914թ. օգոստոսի 1-ի դրությամբ Օսմանյան Թուրքիայի՝ Անդրկովկասի հետ ունեցած սահմանագիծը։ Այսպիսով, փլուզվեց Գերմանիայի օգնությամբ թուրք-թուրանական կայսրության ստեղծման նպատակը։ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրերը կորցրեցին իրենց ուժերը, որոնք, ի դեպ, ՌԽՖՍՀ-ը ևս չեղյալ հայտարարեց 1918թ. նոյեմբերի 13-ին։ «Քառյակ դաշինքը» կապիտուլացվեց հետևյալ հերթականությամբ՝

1. Բուլղարիան՝ 1918թ. հոկտեմբերի 29-ին։

⁴⁹⁵ Ե. Ղ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 362։

⁴⁹⁶ Տ. Սահակյան, «Ցավալի պայմանագրեր», էջ 81-84։

⁴⁹⁷ Նույնը, էջ 88-93։

⁴⁹² ДВП СССР, т. I, стр. 117-119.

⁴⁹³ Նույնը, էջ 119-124։

⁴⁹⁴ Նույնը, էջ 199-201։

2. Թուրքիան՝ 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին:

3. Ավստրո-Հունգարիան՝ 1918թ. նոյեմբերի 3-ին:

4. Գերմանիան՝ 1918թ. նոյեմբերի 11-ին (Կոմպիենի զինադադարով):

Այսպիսով, Օսմանյան Թուրքիան, կայզերական Գերմանիայի աջակցությամբ (օժանդակությամբ), թեև կարողացավ իրականացնել արևմտահայության ցեղասպանությունը, բայց, միևնույն ժամանակ, Թուրքիան չկարողացավ նույն Գերմանիայի օժանդակությամբ նվաճել Կովկասը, Հյուսիսային Պարսկաստանը և Կասպից ծովի ավազանը: Թուրքիան Գերմանիայի օժանդակությամբ չկարողացավ ոչնչացնել նաև Արևելյան Հայաստանը (ներառյալ 1918թ. մայիսի 28-ին հիմնված Հայաստանի Հանրապետությունը) միմիայն Անտանտի կողմից կապիտուլյացիայի ենթարկվելու, իսկ Արևելյան Հայաստանի մասով՝ նաև վերջինիս ժողովրդի հերոսական դիմակայության պատճառներով: Այսինքն, Գերմանիայի կողմից սատարվող Թուրքիան ո՛չ թե կամովին հրաժարվեց Արևելյան Հայաստանն ու նրա ժողովրդին ոչնչացնելու հանցավոր մտքից ու պլաններից, այլ Թուրքիան դա չկարողացավ կատարել (ավարտին հասցնել) իր և Գերմանիայի կամքից անկախ հանգամանքներով՝ ա. հանդիպելով հայ ժողովրդի հուժկու դիմակայմանը Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաբաղի խառնարաններում, բ. «Քառյակ դաշինք»-ի նկատմամբ Անտանտի ճիշտ այդ ժամանակներում տարած վերջնական հաղթանակով⁴⁹⁸: Ընդամենը, Օսմանյան Թուրքիան, Գերմանիայի օժանդակությամբ, ո՛չ միայն արևմտահայության նկատմամբ իրագործած ցեղասպանության, այլև արևելահայության հանդեպ իր կատարած ցեղասպանության փորձի համար է պատասխանատու: Ասվածից հետևում է, որ կայզերական Գերմանիան՝ Վիլհելմ II-ի գլխավորությամբ, պատասխանատվություն է կրում Օսմանյան Թուրքիայի կողմից 1915-1918թթ. արևմտահայության նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության (ավարտված հանցակցության) և 1918թ. ընթացքում Օսմանյան Թուրքիայի կողմից արևելահայության հանդեպ ցեղասպանության փորձի կատարմանն օժանդակելու համար:

Գերմանիան, 1918թ. նոյեմբերի 11-ին Կոմպիենում Անտանտի հետ զինադադարի պայմանագիրը կնքելուց հետո, մեծ ջանքեր թափեց Հայոց ցեղասպանության կատարմանն իր ունեցած մեղսակցությունը հերքելու, նվազեցնելու, մեղմացնելու ուղղությամբ: Մանավանդ, որ 1918թ. նոյեմբերի 25-ին «Գերմանա-հայկական թղթակցություն» («Գերմանական կառավարությունը և Հայկական Հարցը») խորագրով ի հայտ եկած փաստաթղթում Հայոց ցեղասպանությանը Գերմանիայի մեղսակցության վերաբեր-

յալ հնչեցին Անտանտի հանդիմանությունները և հիմնավորումները⁴⁹⁹: Նշված փաստաթղթի «Գերմանական քաղաքականության սխալները» հատվածը մեջ ենք բերում ստորև.

«Գերմանական քաղաքականության սխալները.

Լիովին ընդունելով այն դժվարին իրավիճակը, որում գտնվում էր գերմանական կառավարությունը՝ Հայկական հարցի առումով, այնուամենայնիվ, կարելի է անել այն հանդիմանությունը, որ այն վրիպել է օգտագործել մի միջոց, որով, հավանաբար, իրոք, կարող էր ազդեցիկ ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա: Այն ամբողջովին հրաժարվեց իր դիրքորոշմանն աջակցելու համար օգտագործել հասարակական կարծիքը: Դեռ ընդհակառակը, գրաքննչության միջոցառումներով արեց ամեն բան, որ պետքի ուժեղացնի իր հանդեպ Թուրքիայի դիրքը և չեզոք ու թշնամական երկրներում արդարացի Թուրքիայի բարբարոսություններում Գերմանիայի մասնակցության դատավճիռը: Գերմանական մամուլը մնաց ամբողջովին չկողմնորոշված: Հայկական հարցում տիրում էր ազատ կարծիք արտահայտելու վախկոտ ու խիստ սահմանափակում: Նույնիսկ արգելված էր չնչին տպաքանակով գաղտնի հաղորդագրությունների առաքումը ծրարով, եթե նույնիսկ դրանք պարունակում էին զուտ փաստեր և զերծ էին թուրքական կառավարության վրա որևէ հարձակումից: Մա գրաքննչության մեղքերի դեռ մի փոքր բաժինն է, որը հաստատապես ոչ ավելի քիչ ճակատամարտեր է տանուլ տվել, քան բանակը՝ հաղթանակներ: Բայց մեր հարցում պետք է ուղղակի ապացուցվի, թե դրանով ինչպիսի վնաս է իրեն հասցրել կառավարությունը:

Թուրքական կառավարությունը հայերի դեմ ձեռնարկվող միջոցառումները բացահայտեց աստիճանաբար և երկբայելով: Հունիսի 4-ին, Հայկական հարցի վերաբերյալ առաջին կոմյունիկետում նա հայտարարում է, որ իրենց միջոցառումները «ոչ մի կերպ չեն ներկայացնում հայերի դեմ ուղղված շարժում»: Միայն հուլիսի 16-ի կոմյունիկետում այն հայտնում է, որ հաստատված հեղափոխական շարժումների պատճառով «հայերին հետապնդում են սահմանամերձ գոտուց և շրջաններից, որտեղ հաստատված են Էտապային ուղիները», որպեսզի նրանց զերծ պահեն ռուսների ազդեցությունից: Դեռ օգոստոսի 27-ին, Ժնևի թուրքական գլխավոր հյուպատոսը մամուլում հավաստիացնում է, որ. «Ամբողջ հայ բնակչությունը՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաները, գտնվում են պետական ատյանների հոգածության ներքո»: Միայն, երբ ամբողջ գերմանական մամուլը Հայկական հարցում ամբողջովին անցավ Թուրքիայի կողմը, որը թուրքերի

⁴⁹⁸ Նույնը, էջ 55-97:

⁴⁹⁹ Վ. Գուստ, նշվ. աշխ., էջ 470-473:

փաստարկներն ընդունում էր ոչ միայն չստուգված ու որպես հավաստի, այլ նույնիսկ մի բան էլ ինքն էր ավելացնում, բացահայտորեն սատարելով թուրքական կառավարությանը: Վանի գրավումից հետո «Միլի» գործակալությունը հայտնում է. «Վանի վիլայեթում բնակվող 180.000 մուսուլմաններից հազիվ 30.000-ն են կարողացել փրկվել: Մնացածը զոհ են դարձել ռուսների ու հայերի հարձակումներին, որոնց ճակատագրի մասին առայսօր հնարավոր չի եղել որևէ բան պարզել»: Գերմանական մամուլը դրանից սարքում է հետևյալը. «Ինչպես արդեն ապացուցված է, 150.000 մասուլմաններ զոհ են դարձել «հայերին», մինչդեռ իրականում հազիվ թե որևէ մահմեդականի որևէ բան պատահած լինի, և այդ մահմեդականների գերակշիռ մասը կազմում են քրդերը, որոնք ապահով նստած էին իրենց լեռներում: Զարմանալի չէ, որ թուրքերն այդպիսի կողմնապահությունից ավելի են քաջալերվել գերմանական կառավարության նոտաներին պատասխանելով եռանդուն, գրեթե հեզնական հերքումով: Եթե գերմանական կառավարությունը գոնե մի քիչ տեղ թողներ հասարակական կարծիքին, ապա պարզ կդառնար, թե գերմանական ժողովրդի ամենալայն շրջանակներն ինչպիսի նողկանքով են վերաբերվում թուրքական միջոցառումներին, և դա կերևար, եթե մարդիկ կարողանային գոնե ինչ-որ բան իմանալ փաստերի մասին, և նույն Թուրքիան քաղաքակիրթ ամբողջ աշխարհի միահամուռ դատավճռին չէր կարողանա վերաբերվել այն ցինիզմով, ինչպես վարվեց Հայկական հարցում:

Քիչ չեն եղել գերմանական կառավարության երկչուտ փորձերն այդ ուղղությամբ: Երկու անգամ, ընդհանրապես, արգելվել են Հայկական հարցի քննարկումները Բեռլինի մամուլի ասուլիսներում: Բայց ամեն անգամ, դրանից անմիջապես հետո, եկել են թուրքական պաշտոնական հաղորդագրությունները, որոնց տարածելը Վոլֆի բյուրոյի միջոցով համարում եմ իրենց պարտքը: Մինչ մի կողմից առանց այդ հրահանգի էլ ամբողջովին արգելված էին հայամետ հոդվածները, մյուս կողմից՝ մամուլում երբեք չզգացվեց հակահայկական խեղաթյուրված հոդվածների պակասություն, որոնք հերքվել են հայամետ ուժերի բողոքների հիման վրա, բայց առանց այնպիսի լուրջ հետևանքների, որպեսզի բացառեն այդօրինակ նյութերի կրկնությունը:

Քննարկումները հիմա ազատ են: Բայց մենք դրանից այլևս ոչ մի բերկրանք չենք գգում, քանզի կանգնած ենք բեկորների կույտի առջև: Միայն, երբ կրկին հնարավոր դառնա անարգել կապը արտասահմանի հետ, գերմանական հասարակությունը անակնկալի կգա, թե որքան ուժգին է Գերմանիան իրեն վնասել գրաքննչության սխալ միջոցառումներով, և թե ինչպես է աշխարհը հակադրվել Գերմանիային՝ Հայկական հարցում Գերմա-

նիայի դիրքորոշման վերաբերյալ արտասահմանում ձևավորված ոչ ճիշտ կարծիքի պատճառով»⁵⁰⁰: Այս փաստաթղթում քննադատվում է Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության կատարմանը Գերմանիայի ցույց տված օժանդակությունը, որը դրսևորվել է կեղծ տեղեկատվության, ոճրագործության պարտական, թաքցնելու, քողարկելու, Թուրքիայի մեղքը մեղմագնելու միջոցներով ու եղանակներով:

Կոմպլեքսի զինադադարից հետո Գերմանիայի արտգործնախարարությունը դիմեց հայամետ գործիչ Լեփսիուսին, խնդրելով՝ հրատարակել փաստաթղթերի մի ժողովածու, որով հնարավոր կլիներ բացառել Գերմանիայի մեղսակցությունը Հայոց ցեղասպանության կատարմանը: Գերմանիայի արտգործնախարարության այդ փաստաթղթի բովանդակությունը հետևյալն է.

«Յոհաննէս Լեւսիուսին՝ արտգործնախարարությունից

Բեռլին, 28 հունիսի 1919թ.

Պատճեն

Հարգելի պարոն դոկտոր,

Ձեր «Գերմանիան և Հայաստանը» գիրքը մինչև այժմ դեռ լույս չի տեսել: Ես չգիտեմ, դա արդյոք պետք է վերագրել տպագրական դժվարությունների՞ն, թե՞ Ձեր կողմից հարցերի կարգավորմանը: Ես անձամբ ողջունում եմ այդ ձգձգումը և կիսնդրերի Ձեզ կշռադատել, թե արդյոք հրատարակումն այժմյան հարաբերություններում չպէ տք է դեռ ավելի երկար հետաձգել:

Ինչպես գիտեք, Անտանտը «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամների դեմ ընթացող դատում վճռական միջոցներ է ձեռնարկել և մեղադրյալներին տեղափոխում են Մալթա։ Հիմա արդեն հստակ է, որ դատավճիռը կկայացնի դաշնակից պետությունների կողմից կազմված դատարանը, որն, իհարկե, կկայանա հագիվ մի քանի շաբաթից կամ ամսից։ Եթե Ձեր գիրքը լույս տեսնի հիմա, ապա մենք պետք է նկատի ունենանք, որ այն մեր թշնամիները կօգտագործեն դատավարության համար։ Հասարակական մեղադրողը, անշուշտ, բաց չի թողնի առիթը՝ իր ռեկվիզիտում օգտագործել գերմանական դեսպանների և հյուպատոսների այս կամ այն թունդ խոսքը։ Սա անհաճո միտք է, որ մենք այս կերպ զենք կամ այն թունդ խոսքը։ Սա անհաճո միտք է, որ մենք այս կերպ զենք կամ այն թունդ խոսքը։ Սա անհաճո միտք է, որ մենք այս կերպ զենք կամ այն թունդ խոսքը։

⁵⁰⁰ Նույնը, էջ 474-476:

գիրքը բոլորի ձեռքերում լինի այն ժամանակ, երբ դատականորեն հաստատվելու է հայերի ջարդի պատասխանատվության հարցը: Ես կարծում եմ, որ այդ հարցը պետք է հերքել: Դաշնակից պետությունների դատարանի խնդիրն է՝ մեղադրյալների մեղքի կամ անմեղության հաստատումը: Չպետք է թույլատրվի այն միտքը, թե առկա է գերմանական կառավարության որևէ մեղսակցություն: Անշուշտ, պետական մեղադրողն ու դատավորը առիթը բաց չեն թողնի Գերմանիայի, գերմանական դիվանագետների ու սպանների դեմ թշնամական ելույթներ ունենալու համար: Բայց մենք դրան կենթարկվենք նաև այն ժամանակ, երբ գիրքը նրանց հայտնի դառնա: Այս դեպքում, իհարկե, Գերմանիայի դիրքի վերաբերյալ նրանց կողմնակալ քննադատությունը, ինչպես դա բխում է գրքից, մեզ համար վտանգավոր կլինի, քանի որ այն հայտնի կդառնա ամբողջ աշխարհին, մինչդեռ մեր առարկությունն ավել կամ պակաս, լրության կմատնվի: Մենք պետք է մեզ ասենք, որ միայն մեկ անգամ հանդես կգանք հասարակության առջև: Դա կլինի Ձեր գրքի լույս տեսնելով: Ես լավ կհամարեի, եթե այդ հրապարակումը լիներ միաժամանակ պատասխանը այն քննադատության, որը դատավարության ժամանակ կլինի Գերմանիայի դիրքի վերաբերյալ:

Մամուլի և քարոզչական ազդեցության հանգամանքների մասին, հարգելի պարոն դոկտոր, Դուք մեծ փորձ ունեք, ինչպես և ես, բայց ես չուզեցի հրաժարվել այս հարցի վերաբերյալ, որն, իհարկե, պետք է Դուք միայնակ որոշեք իմ տեսակետն արտահայտել»⁵⁰¹:

Լեփսիուսը, անսալով Գերմանիայի արտգործնախարարության խնդրանքին, հրատարակեց «Գերմանիան և Հայաստանը, 1914-1918թթ. դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու»-ն, որը, սակայն, չկարողացավ համոզել աշխարհին, որ Գերմանիան մեղսակից չէ Հայոց ցեղասպանության կատարմանը: Դա է վկայում, օրինակ, Ստոկհոլմում Գերմանիայի դեսպանորդ Լուցիուս Ֆոն Շտյոդթենից այդ երկրի արտգործնախարարություն ուղարկված ներքոշարադրյալ հաղորդագրությունը.

«Ստոկհոլմ, 21 օգոստոսի 1919թ.

Պատերազմի ընթացքում, այսպես կոչված, հայկական կոտորածների պատճառով Գերմանիայի դեմ ելույթներով հեղեղված է նաև այստեղի մամուլը, հատկապես՝ ձախ լիբերալների և սոցիալիստական թերթերն են զբաղված դրանով: Այդ իսկ պատճառով խորհուրդ կտայի դ-ր Յոհաննես

⁵⁰¹ Լույնը, էջ 477-478:

Լեփսիուսի «Գերմանիան և Հայաստանը» գիրքը (Պոտսդամի empelverlag), որը փաստաթղթերով պարզաբանում է Գերմանիայի դիրքը այդ հարցում, որոշակի ծավալով տարածել այստեղ՝ լուսաբանման համար և կխնդրեի այդ նպատակով ինձ համար այդ գրքից ուղարկել մոտ 30 օրինակ:

I

Լուցիուս

Արտգործնախարարության պատասխանը (N 231. 08.09)

Լեփսիուսի՝ «Գերմանիան և Հայաստանը» գրքի Ձեր ցանկացած օրինակները շուտով կուղարկվեն (տիտղոսը):

Այդ գրքի առնչությամբ Ձերդ գեր. և այլոց կարող եմ ասել հետևյալը: Հետևյալի իմաստով մինչև այժմ գրվել է դեպի Կոպենհագեն, Բեռն և Հաագա, A N 13677:

Ժողովածուի ստեղծման պատմությունը բխում է նախաբանից: Ըստ դրա՝ փաստաթղթերի ընտրության համար պատասխանատու է միմիային դ-ր Լեփսիուսը: Ներածությունն էլ բացառապես նրա ստեղծագործությունն է և չի արտահայտում գերմանական կառավարության տեսակետը: Մեր խնդիրն այն է, որ պարզություն մտցնենք թուրքական կառավարության միջոցառումների հանդեպ Գերմանիայի դիրքորոշման մեջ: Այն հարցի վերաբերյալ, թե ո՞ր թուրքական ծառայություններն են կրում այդ իրացի վերաբերյալ, թե ո՞ր թուրքական ծառայություններն են կրում այդ իրացի վերաբերյալ, թե ի՞նչ դրդապատճառներով դարձությունների պատասխանատվությունը, թե ի՞նչ դրդապատճառներով են գործել այդ ծառայությունները, և թե որքանով են թուրքական ատոլանների միջոցառումները պատճառաբանված հայերի ռազմական դավաճանություններով, մենք չպետք է ասենք մեր կարծիքը:

Ցավոք, այս գիրքը թշնամական և չեզոք երկրների մամուլում չգտավ սպասված ընդունելությունը: «Թայմս»-ը դրանում տեսնում է Գերմանիայի մեղսակցության հենց փաստագրական ապացույցը և դա օգտագործում է վերին շլեզվիցյան հարցում մեր արդի քաղաքականության դեմ գրգռելու համար: Դանիայում էլ ազդեցությունը թվում է չափազանց աննպաստ: Այս հանգամանքների առկայությամբ՝ մտադրված օգտագործման ժամանակ պետք է ցուցաբերել զգուշավորություն:

Նաև պետք է նշեմ, որ Լեփսիուսը նախապատրաստում է գրքի նաև ֆրանսերեն և անգլերեն հրատարակությունը⁵⁰²:

Լեփսիուսը եզրակացրեց, թե Գերմանիան Թուրքիայի կողմից հայության հանդեպ գործած արարքներում կրում է միայն «անուղղակի բարոյական պատասխանատվություն»: Նա գրում է. «Այդ ծրագրված զանգվածա-

⁵⁰² Լույնը, էջ 478-479:

յին սպանդին, մեկ միլիոն քրիստոնյաների սովամահության ենթարկելու այդ նենգ քաղաքականության, բոլոր հարյուրամյակների հալածանքների պատմության մեջ՝ գերմանացիներիս համար կայանում է նրանում, որ պատերազմի ժամանակ համաշխարհային քաղաքականության շղթայակազմը մեզ կարծես թե դարձրել է մեր զինակցի արյունախում ֆանատիզմի մասնակիցը: Չնայած փաստաթղթերը (Լեփսիուսի կողմից հատուկ ընտրված՝ S.U.) մեզ իրավունք են ընձեռում հերքել մեղսակցության՝ այն մեղադրանքը, որ ողջ աշխարհի կողմից բարդվում է մեզ վրա, սակայն մեր խիղճը ճնշում է անուղղակի բարոյական պատասխանատվությունը մեր զինակցի հանցագործության նկատմամբ»⁵⁰³:

Հայոց ցեղասպանության կատարման մեջ Գերմանիայի պատասխանատվության աստիճանի նման կտրուկ իջեցումը պայմանավորված էր Գերմանիայի արտգործնախարարության վերոհիշյալ պատվերի կատարման հրամայականով: Հետևաբար, նույնիսկ Լեփսիուսի ակնհայտ գերմանափրկիչ կարծիքը չէր կարող ու չի կարող բացառել Հայոց ցեղասպանության կատարմանը Գերմանիայի ունեցած մեղսակցության փաստը:

Եվ վերջապես, վերոգրյալների հիման վրա կարող ենք արձանագրել ներքոշարադրյալ իրողությունը.

1. Օսմանյան կայսրությունը և կայգերական Գերմանիան I համաշխարհային պատերազմի չորս տարիների ընթացքում (1914-1918թթ.) եղել են ռազմա-քաղաքական ամենասերտ դաշնակիցներ:

2. I համաշխարհային պատերազմից անմիջապես առաջ և այդ պատերազմի ամբողջ ընթացքում կայգերական Գերմանիայի ձեռքում էր գտնվում Օսմանյան կայսրության ռազմա-քաղաքական գործերի անմիջական վերահսկողությունը, որի պայմաններում Օսմանյան կայսերական կառավարությունը, առանց Գերմանիայի համաձայնության ու հոժարության, չէր կարող իրականացնել 2,1 միլիոնանոց արևմտահայության բնաջնջումը (ցեղասպանությունը), որը ցնցեց բովանդակ մարդկությանը:

3. Կայգերական Գերմանիան, Օսմանյան կայսրությունն իր ռազմա-քաղաքական դաշնակիցը դարձնելու, նրա տարածքն ու ներուժն իր աշխարհա-քաղաքական ու ծավալապաշտական նկրտումներին ծառայեցնելու շահամոլ մղումներով համակված՝ պարտավորվել էր զորավիգ կանգնել Օսմանյան կայսրության կողմից Կովկասի, Հյուսիսային Պարսկաստանի և Կասպից ծովի ավազանի նվաճումներին, ոչնչացնել Օսմանյան կայսրության և այդ տարածաշրջանների միջև առկա «խոչընդոտ տարրերին», այդ թվում՝ Հայաստանն ու հայ ժողովրդին:

4. Կայգերական Գերմանիան I համաշխարհային պատերազմի ողջ ընթացքում եղել է Հայոց ցեղասպանություն իրականացրած օսմանյան կայսերական կառավարության պատվարն ընդդեմ Անտանտի տերությունների այն գործողությունների, որոնց հնարավոր կատարմամբ անխուսափելի կլինեին Հայոց ցեղասպանության կանխումը, արգելումը, խափանումը կամ դադարեցումը:

5. Կայգերական Գերմանիան Փոքր Ասիայում և Մերձավոր Արևելքում գերիշխող դիրքի հասնելու իր նկրտումներում կարևորելով Արևմտյան Հայաստանի ռազմա-ստրատեգիական դիրքը, դավանելով ամբողջ արևմտահայությանն Արևմտյան Հայաստանից Միջագետք բնագաղթեցնելու գաղափարը և ունենալով նման հանցավոր ծրագիր, դրանց համախոհ ու համաշահ գտնելով օսմանյան երիտթուրքական ֆաշիստական կառավարությանը, ոչ միայն չի կանխել կամ դադարեցնել տվել երիտթուրքերի կողմից իրականացվող Հայոց ցեղասպանությունը, այլև՝ այդ ոճրագործության կատարման մեջ գոհերին (հայերին) է մեղադրել՝ իբրև թե ամենուրեք ապստամբություններ բարձրացնելու, թշնամու կողմն անցնելու, լրտեսությունների, դասալքությունների մեջ, թուրքական ցեղասպան գործողություններն արդարացնելով որպես պատերազմի հանգամանքով պայմանավորված ինքնապաշտպանական «միջոցառումներ»:

6. 1915թ. մարտին, Դարդանեղի ճակատամարտում անգլո-ֆրանսիական զորքերի՝ դիտավորությամբ կրած պարտությամբ ոգևորված երիտթուրքական կառավարությունը, կայգերական Գերմանիային իրազեկելուց ու նրա հոժարությունն ստանալուց հետո է միայն սկսել արևմտահայության զանգվածային տեղահանումները, կոտորածները, բռնի մահմեղականացումները և դեպի միջագետքյան մահվան անապատներ քշելը:

7. Օսմանյան կառավարության կողմից Հայոց ցեղասպանության հիմնական մասն արդեն կատարվել էր 1915թ. ապրիլ-հոկտեմբեր ամիսներին, գերմանական «կայծակնային արագությամբ», Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմի գործունեության եզրափակիչ շրջանում, երբ Արևմտյան Հայաստանն ամբողջությամբ դատարկվել էր իր բնիկ տերերից՝ հայերից: Հենց այս պահերին էր Թալեթը Մորգենթաուին ամբողջականորեն ասել. «Վիճելն անիմաստ է, մենք արդեն վերացրել ենք բարտավանորեն ասել. «Վիճելն անիմաստ է, մենք արդեն վերացրել ենք հայերի երեք քառորդին. Բիթլիսում, Վանում և Էրզրումում այլևս հայեր չկան»⁵⁰⁴:

8. Օսմանյան կառավարության կողմից Հայոց ցեղասպանության կատարման փաստը, իրական նպատակը, մղումները, ծավալները կայգերա-

⁵⁰³ Ա. Ն. Հայրունի, նշվ. աշխ., էջ 83:

⁵⁰⁴ «Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը», էջ 252:

կան Գերմանիան, իսկ նրա պարտադրմամբ, նաև գերմանական պաշտոնական զանգվածային լրատվության միջոցները պարտակել են, կեղծել, արդարացրել օսմանյան կառավարության ցեղասպան արարքները կամ էլ մեղմացրել, նվազեցրել են դրանցում երիտթուրքերի մեղքը:

9. Կայգերական Գերմանիան համարվում է Օսմանյան Թուրքիայի կողմից 1915-1918թթ. Հայոց ցեղասպանության կատարման հանցակից օժանդակողի դերակատարմամբ և համապատասխանատու մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ գործված այդ հանցագործությամբ հայ ժողովրդին պատճառված վնասների համար:

10. 1915-1918թթ. Օսմանյան Թուրքիայի գործած Հայոց ցեղասպանությանը մեղսակից չէ գերմանացի ժողովուրդը, որի բազում ազնիվ զավակներ իրենց բողոքի ձայնն են բարձրացրել ընդդեմ Հայոց ցեղասպանության կատարողների և նրանց հանցակիցների, սրտի խորքից դատապարտելով հայ ժողովրդի, մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ կատարված այդ ծանրագույն հանցագործությունը:

Մաս II

Անգլիան և Հայոց ցեղասպանությունը

Մեծ Բրիտանիայի տարածքում մարդն սկսել է բնակվել վաղ քարե դարից: Ք.ա. 800-700թթ. մայրցամաքից կղզի են գաղթել կելտական ցեղերը՝ բրիտները: I դարում կղզին նվաճել են հռոմեացիները՝ այն դարձնելով պրովինցիա: V-VII դարերում կղզին նվաճել են հյուսիսային գերմանական ցեղերը՝ անգլերը, սաքսերը, յուտերը, որի ընթացքում բրիտների մի մասը ոչնչացվել է, մյուս մասը մղվել հյուսիս՝ Կալեդոնիա և արևմուտք՝ Ուելս, Կոռնուոլ, իսկ մի մասն էլ՝ Բրետան (Արմորիկա թերակղզի): Քրիստոնեությունն ընդունվել է VI դարի վերջից VII դարի II կեսի ընթացքում: VIII դարում երկրի հյուսիս-արևմուտքը նվաճել են նորմանները (դանիացիները): IX դարում, անգլո-սաքսոնական իշխանապետությունների միավորմամբ, ստեղծվել է միասնական պետություն՝ Անգլիան: Ալֆրեդ Մեծ վորմամբ, ստեղծվել է միասնական պետություն՝ Անգլիան: Ալֆրեդ Մեծ թագավորը (871-900թթ.) կազմել է օրենքների համաանգլիական ժողովածու: 1066թ., Հաստինգսի ճակատամարտի արդյունքում, նորմանդական դուքս Վիլիելմը դարձել է Անգլիայի թագավոր (Վիլիելմ I նվաճող)՝ հիմնադրելով Նորմանդական դինաստիան: Հենրի II Պլանտագենետի օրոք (1154-1189թթ.) Անգլիան գրավել է Ֆրանսիայի մի մասը: Անգլիայում Հովհաննես Անհող (1199-1216թթ.) թագավորը 1215 թ. ընդունել է «Ազատության մեծ խարտիան»՝ զիջումներ անելով ավատատեր և հոգևոր վերնախավերին: 1265 թ. հիմնվել է պառլամենտը: Անգլիան 1337-1453թթ. Ֆրանսիայի դեմ մղել է Հարյուրամյա պատերազմ, որն ավարտվել է այն թվականին (1453թ.), որում թուրքերը գրավել են Կ.Պոլիսը՝ վերջ դնելով Բյուզանդական կայսրությանը: 1381 թ. Անգլիայում տեղի ունեցավ Ուոտ Թայլերի (հակաավատատիրական) ապստամբությունը: XV դարում Անգլիայում վերացան ճորտատիրական կարգերը: 1455-1485թթ. Անգլիայում ընթացավ Կարմիր և Սպիտակ վարդերի պատերազմը (Լանքաստերների և Յորքերի դինաստիաների միջև), որի արդյունքում՝ այդ դինաստիաները միմյանց ոչնչացրեցին, ու երկրում իշխանությունն անցավ Թյուդորների նորահայտ դինաստիային (1485-1603թթ.): Հենրի VIII-ի (1504-1547թթ.) նորոգումով կատարվեց Ռեֆորմացիան (1530-ական թթ.)՝ վերացնելով երկրում Հռոմի պապի իշխանությունը անգլիական եկեղեցու նկատմամբ: Անգլիական եկեղեցին սկսեց ենթարկվել երկրի թագավորին: Եղիմաբե թագուհու օրոք (1558-1603թթ.) Անգլիան սկսեց իր գաղութային նվաճումները Իռլանդիայում և Հյուսիսային Ամերիկայում: 1588թ. Անգլիան ջախջախեց իսպանական «Անհաղթ արմադա»-ն: 1640-1660թթ. Անգլիան

լիայում կատարվեց հեղափոխություն, որով երկրում սկսեցին զարգանալ կապիտալիստական հարաբերությունները: XVII դարի վերջերին Անգլիայում ձևավորվեցին երկու տիրապետող կուսակցություններ՝ թագավորի կողմնակիցներ (տորիներ) և թագավորի հակառակորդներ (վիգեր), որոնց հիման վրա XIX դարում ստեղծվեցին, համապատասխանաբար, պահպանողական (տորիներ) և լիբերալ (վիգեր) կուսակցությունները: 1707թ. Շոտլանդիան միացվեց Անգլիային, և վերջինս կոչվեց Մեծ Բրիտանիա: Մեծ Բրիտանիան XVII-XVIII դարերում խոշոր տիրույթներ զավթեց Հնդկաստանում, Հյուսիսային Ամերիկայում, իսկ Ֆրանսիայից զավթեց Կանադան: 1783թ. Վերսալի հաշտության պայմանագրով ճանաչեց ԱՄՆ-ի (13 գաղութներ) անկախությունը: Անգլիան XIX դարի սկզբում նապոլեոնյան Ֆրանսիայի դեմ կռավիցիայի կազմակերպիչն էր: 1814-1915թթ., Վիեննայի կոնգրեսի որոշմամբ, Անգլիային անցան Մալթա կղզին, Կապ գաղութը Հարավային Աֆրիկայում, Ցեյլոն կղզին և այլ հողեր: Արդեն 1829թ. Անգլիային բաժին էր ընկնում ածխի համաշխարհային հանույթի 75%-ը, թուջի արտադրության 40%-ը: 1840-ական թվականներին Անգլիան զավթեց Նոր Զելանդիան, տիրույթներ՝ Բիրմայում, Հարավային Աֆրիկայում, ավարտեց Հնդկաստանի ամբողջական գաղութացումը, զավթողական պատերազմներ մղեց Չինաստանի (1840-1842 և 1856-1860թթ.), Աֆղանստանի (1838-1842թթ.) դեմ, ճնշեց ազգային-ազատագրական ապստամբությունները Հնդկաստանում (1857-1859թթ.), Իռլանդիայում (1848-1867թթ.): 1899 թվականի դրությամբ Անգլիայի գաղութային տիրույթների տարածքը կազմում էր 30 մլն կմ.² 345մլն. բնակչությամբ: 1870թ. դրությամբ Անգլիան տալիս էր համաշխարհային արդյունաբերական արտադրանքի 32%-ը, ԱՄՆ-ը՝ 23%-ը, Գերմանիան՝ 13%-ը: 1900թ. դրությամբ այդ ցուցանիշները հետևյալն էին՝ Անգլիա՝ 22%, ԱՄՆ՝ 31%, Գերմանիա՝ 16%: Անգլիան 1878թ. զավթեց Կիպրոսը, 1882թ.՝ Եգիպտոսը, 1898թ.՝ Արևելյան Սուդանը, 1899-1902թթ.՝ Բուրական հանրապետությունը Աֆրիկայում, որի պատճառով այն պատերազմի մեջ ներքաշվեց Գերմանիայի հետ: Անգլիան 1904թ. պայմանագիր կնքեց Ֆրանսիայի, 1907թ.՝ Ռուսաստանի հետ ձևավորելով «Եռյակ միությունը» (Անտանտը): 1914թ. օգոստոսի 4-ին պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային, իսկ վերջինս մինչ այդ պատերազմ էր հայտարարել Ռուսաստանին ու Ֆրանսիային: Անգլիան 1914-1918թթ. I համաշխարհային պատերազմում «Եռյակ միության» (Անտանտի) գլխավոր տերությունն էր, որը պատերազմի հետևանքով ընդլայնեց իր գաղութային կայսրությունը 1919թ. Վերսալի և 1923թ. Լոզանի հաշտության պայմանագրերի շնորհիվ: Ահա այն համաշխարհային ամենահզոր տերության համառոտ պատմությունը, որի հետ առնչվեց Հայկական հարցը,

և որից դաժանորեն խաբվեց հայ ժողովուրդը: Հայկական հարցի պատմությունը շարադրել ենք սույն աշխատության I գլխում, բայց այստեղ կանոնադառնա՞նք Հայկական հարցի հանդեպ Անգլիայի ունեցած դիրքորոշման մի քանի մութ ծալքերին և այդ կայսրապետության գիշատչային յուրահատկություններին, առանց որի դժվար կլինի պատկերացնել Հայոց ցեղասպանության կատարման և Հայկական հարցի տապալման պատճառների ու պայմանների պատկերը:

Հայկական հարցի ճակատագիրը, սկսած XVIII դարից, կապված է Փոքր Ասիայում, Մերձավոր Արևելքում և Հնդկաստանում ու դեպի այնտեղ տանող ուղիներում գերիշխանության ձգտող անգլո-ռուսական հակամարտությունների հետ: Երբեմն-երբեմն Ռուսաստանի դեմ այդ հակամարտություններում առանձին-առանձին հանդես են եկել Ֆրանսիան, Իտալիան, Ավստրո-Հունգարիան և Գերմանիան, սակայն, ավելի հաճախ, եվրոպական այս տերությունները Անգլիայի հետ միասին են Ռուսաստանի դեմ պակաս այս տերությունները Անգլիայի հետ միասին են Ռուսաստանի դեմ ջազգեսք, Միջերկրական ծով, Սուեզի ջրանցք և Հնդկաստան: Դեռևս XVII դարի սկզբում Հնդկաստանի հետ առևտրական աշխույժ հարաբերությունների մեջ մտավ անգլիական Արևելահնդկական ընկերությունը: Անգլիան և Ֆրանսիան սկզբում միմյանց դեմ էին պայքարում Հնդկաստանում գերիշխանության հասնելու համար: 1746-1763թթ. Անգլիան Ֆրանսիային հաղթեց և դուրս մղեց Հնդկաստանից ու գրավեց Բենգալիան, 1767-1849թթ. թեց և դուրս մղեց Հնդկաստանից ու գրավեց Անգլիայի ամենահարուստ քա-նյութական կցորդի: Հնդկաստանը դարձավ Անգլիայի ամենահարուստ ու խոշոր գաղութը՝ նրա հզորության գլխավոր աղբյուրը: Հնդկաստանի փոխարքա Քերգոնը (1899-1905թթ.) 1905թ. Բենգալիան բաժանեց Արևելյան (մահիմեդական) և Արևմտյան (հնդուս բնակչության) մասերի՝ նրանց միջև (մահիմեդական) և Արևմտյան (հնդուս բնակչության) սերմանելու ու այդ ճանապարհով թշնամություն և անվստահություն սերմանելու ու այդ ճանապարհով մաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշվեց Անգլիայի (մետրոպոլիայի) իր ձեռքում պակազմում: Եվ ահա «Արևելքի մարգարիտը»՝ Հնդկաստանը, իր ձեռքում պահելու համար Անգլիան պետք է ջանար այն պաշտպանել նաև Ռուսաստանի հեռահար նկրտումներից՝ իր համար ստեղծելով դեպի Հնդկաստան տանող-բերող ուղիների կատարյալ անվտանգություն: Դեպի Հնդկաստան տանող ծովային ուղին անցնում էր Ատլանտյան օվկիանոսով, Աֆրիկայի արևմտյան և հարավային ափերով, Հնդկական օվկիանոսով: Այն շատ երկար էր: Դեպի Հնդկաստան տանող ցամաքային ուղին անցնում էր Փոքր Ասիայով (ներառյալ Արևմտյան Հայաստանը), Միջագետքով և Պարսկաստանով: Անգլիան, Հնդկաստանն իր ձեռքում պահելու համար, վերոհիշյալ

ուղիների վրա իր վերահսկողությունը պետք է հաստատեր, իսկ այն առանց մեծ ու փոքր և հաճախակի կրկնվող պատերազմների չէր լինում: Հնդկաստան տանող ցամաքային ճանապարհի երկրները ևս Անգլիայի գաղութատիրական ձգտումների համար մեծ կարևորություն էին ներկայացնում, բայց դրանց վրա աչք էր դրել նաև հզորացող Ռուսաստանը: 1859-1869թթ. Եգիպտոսի հյուսիս-արևելքում փորվեց Սուեզի ջրանցքը, որը միացնում է Միջերկրական ծովը Կարմիր ծովի և Հնդկական օվկիանոսի հետ (իրականացրեց ֆրանսիացի դիվանագետ ու ձեռնարկատեր Ֆ. Լեսապը): Զրանցքի բաժնետոմսերի 44%-ը պատկանում էր Եգիպտոսին, 53%-ը՝ Ֆրանսիային, 3%-ը՝ այլոց: 1875թ. Անգլիան, օգտվելով Եգիպտոսի ֆինանսա-տնտեսական դժվարություններից, գնեց Սուեզի ջրանցքի բաժնետոմսերի եգիպտական մասը: 1888թ. Կ. Պոլսում կնքված պայմանագրով սահմանվեց ջրանցքով ազատ նավարկելու ռեժիմ: Սուեզի ջրանցքը մոտ 12 հազար կիլոմետրով կրճատեց դեպի Հնդկաստան տանող Անգլիայի ճանապարհը, որով էլ վերջինիս համար կտրուկ կարևորվեց Եգիպտոսի դերն ու նշանակությունը: Եգիպտոսը, բացի Սուեզի ջրանցքից, նաև բամբակի հումքի հարուստ մատակարար էր՝ միաժամանակ հանդիսանալով էլք դեպի Աֆրիկայի հյուսիս-արևելյան հատվածներ: Վերոգրյալներով հանդերձ Անգլիայի և Ռուսաստանի համար չափազանց կարևոր էին Կ. Պոլիսն ու նրա նեղուցները, որոնք Մև ծովը կապում էին Միջերկրական ծովի հետ և հանդիսանում էին Փոքր Ասիայի և Միջագետքի տիրապետման բանալիները: Մի խոսքով, Փոքր Ասիան (Արևմտահայաստանով հանդերձ), Միջագետքը, Պարսից ծոցը, Միջերկրական ծովը, Եգիպտոսը, Հնդկաստանը միմյանց շաղկապված վիճակում դիտվում էին Բրիտանական կայսրության շահերի այն թեժ ոլորտը, որին նա ոչ ոքի չէր ուզում մոտիկ թողնել ու չէր թողնում, բայց բրիտանական կառավարությունն առավել խանդաբորբ էր դառնում, երբ մերթընդմերթ դեպի այդ կողմերն էր թեքվում Ռուսաստանը՝ աշխարհաքաղաքական առումով իր ամենամեծ թշնամին: Հայաստանն ընդհանրապես (և Արևմտյան Հայաստանը մասնավորապես) Անգլիայի և Ռուսաստանի համար ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակություն է ձեռք բերել դեպի վերոհիշյալ տարածաշրջաններ տանող իր ճանապարհներով և դրանց նկատմամբ իր ունեցած աշխարհագրական դիրքով: Իռլանդացի ճանապարհորդ-աշխարհագրագետ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Հենրի Ֆինիս Բլուս Լինչը (1862-1913թթ.) գրել է. «Ռուսաստանի հանդես գալն Արևմտյան Հայաստանում ուղղակի սպառնալիք է Հնդկաստանին»⁵⁰⁵: «Անգլիայի շահերը, որի մեջ կարելի է դասել նաև անգլիական Հնդ-

⁵⁰⁵ Х. Ф. Б. Линч, " Армения: путешествие, очерки и этюды", т. II, Тифлис, стр. 255.

[illegible][illegible]

⁵⁰⁶ Նույնը, էջ 566:

⁵⁰⁷ Նույնը, 562-563:

⁵⁰⁸ Նույնը, 255:

⁵⁰⁹ Նույնը, 569:

⁵⁰⁹ *Unjār*, 569: ... древней истории Востока до персидских войн",

⁵¹⁰ Ф. Ленорман, "Руководс"

Киев, 1879г., т II, стр. 195. "Восток и державы", Москва, 1925г., стр. 12.

⁵¹¹ В. А. Гурко-Кряжин,

⁵¹² "Times", 1878, May 1.

միաժամանակ այն կենտրոնը, որտեղ խաչաձևվում են Անատոլիայի ստրատեգիական ու առևտրային ճանապարհները»⁵¹³: «Միայն նվաճելով այդ բերդը (Կարինը), թշնամին կարող է երազել անատոլիական նահանգների նվաճման ու Կ. Պոլսի վրա Փոքր Ասիայի վրայով արշավելու մասին: Միանգամայն իրավացիորեն Կարինը համարվում է Թուրքիայի արևելյան տիրույթների բանալին»⁵¹⁴, - ավելացրել է Գ. Գրոտեն:

Մի քանի գնահատականներ մեջբերենք անգլո-ռուսական աշխարհաքաղաքական առճակատումներում Կ. Պոլսի ու նրա նեղուցների ունեցած դերի և նշանակության մասին: Այսպես. Ֆ. Էնգելսը գրում էր. «Անգլիան չի կարող համաձայնվել, որ Ռուսաստանը նվաճի Դարդանելը և Բոսֆորը: Այդ բանը և՛ առևտրական, և՛ քաղաքական իմաստով ծանր, եթե ոչ մահացու, հարված կհասցնի բրիտանական հզորությանը»⁵¹⁵: 1877թ. ապրիլի 19-ին Վիկտորիա թագուհին ռուս-թուրքական պատերազմի մասին պրեմիեր-մինիստր Բիքոնսֆիլդին հիշեցրել էր. «Այդ Թուրքիայի պաշտպանության հարցը չէ, այլ բրիտանական կամ ռուսական գերիշխանության հարցն է աշխարհում»⁵¹⁶: Իսկ Բիքոնսֆիլդն ավելացրել է. «Նեղուցները պետք է պատկանեն սուլթանին կամ Անգլիային և ուրիշ ոչ ոքի»⁵¹⁷: Քերզոնը, որը եղել է Հնդկաստանի փոխարքա, Անգլիայի այդ խոշորագույն գաղութի դերը նշանավորում է հետևյալ կերպ. «Ես կարծում եմ, - ասել է նա, - որ չի գտնվի մի անգլիացի, որը ժխտի այն, թե Հնդկաստանն անհրաժեշտ է պաշտպանել ոչ միայն նրա վրա կատարված հարձակումից, այլև այդ հարձակման սպառնալիքից»⁵¹⁸: Սույն աշխատության մեջ Հայաստանի ռազմա-ստրատեգիական մեծ նշանակության մասին եզրակացություններին դեռ շատ կհանդիպենք: Այստեղ, բավարարվելով վերոգրյալներով, ավելացնենք, որ Հայաստանի ունեցած այդ ռազմա-ստրատեգիական նշանակությունը եղավ Հայկական հարցի լուծման ամենամեծ խոչընդոտը, այն, դրական իմաստով, ավելի շատ ու հաճախ պետք եկավ ուրիշներին: Եթե Արևմտյան Հայաստանն այդքան մեծ ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն ուներ անգլո-ռուսական աշխարհաքաղաքական առճակա-

տումներում, ապա որքան ավելի մեծ էր Օսմանյան կայսրության ռազմա-ստրատեգիական դերը, որն իր կազմում ուներ և՛ Արևմտյան Հայաստանը, և՛ Եգիպտոսն՝ իր Սուեզի ջրանցքով հանդերձ, և՛ Կիպրոս կղզին՝ Միջերկրական ծովի փարոսը, և՛ Միջագետքն ու Սիրիան՝ հողագնդի ամենաբերրի դաշտերով: Անգլիայի և Ռուսաստանի նման գիշատիչ կայսրանությունները արդյո՞ք ավելի վեր կդասեին հայ ժողովրդի կյանքն ու քաղաքական ճակատագիրը վերոհիշյալ տարածաշրջաններում իրենց ունեցած կամ հետապնդած գերագույն շահերից. միանշանակ՝ ոչ: Եվ այդպես էլ եղավ: Ռուսաստանի մասին մասնավորապես խոսելու ենք սույն պես էլ եղավ: Ռուսաստանի մասին մասին, թե Անգլիան ինչպիսի դաշխատության վերջում: Իսկ այժմ այն մասին, թե Անգլիան ինչպիսի դաշխատության վերջում չարաշահեց Հայկական հարցը XVIII դարի վերջերից մինչև XX դարի սկիզբները: 200 տարի Անգլիան Հայկական հարցին վերաբերվել է հետևյալ պլանով (սխեմայով)՝

1. Անգլիան թույլ չի տվել Ռուսաստանին՝ նվաճելու Արևմտյան Հայաստանը և այն ազատագրելու Օսմանյան Թուրքիայի ֆիզիկական բնաջնջումից, մտածելով, որ Արևմտյան Հայաստանը եթե անմիջապես իրեն՝ Անգլիային չի պատկանում, ապա թող պատկանի Օսմանյան Թուրքիային, բայց ոչ մի դեպքում՝ Ռուսաստանին: Վերջինս, Արևմտյան Հայաստանին տիրանալու դեպքում, աստիճանաբար կտիրանա Կ. Պոլսին, որը չի գտնվի մի անգլիացի, որը ժխտի այն, թե Հնդկաստանն անհրաժեշտ է պաշտպանել ոչ միայն նրա վրա կատարված հարձակումից, այլև այդ հարձակման սպառնալիքից»⁵¹⁸: Սույն աշխատության մեջ Հայաստանի ռազմա-ստրատեգիական մեծ նշանակության մասին եզրակացություններին դեռ շատ կհանդիպենք: Այստեղ, բավարարվելով վերոգրյալներով, ավելացնենք, որ Հայաստանի ունեցած այդ ռազմա-ստրատեգիական նշանակությունը եղավ Հայկական հարցի լուծման ամենամեծ խոչընդոտը, այն, դրական իմաստով, ավելի շատ ու հաճախ պետք եկավ ուրիշներին: Եթե Արևմտյան Հայաստանն այդքան մեծ ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն ուներ անգլո-ռուսական աշխարհաքաղաքական առճակա-

2. Անգլիայի համար Արևմտյան Հայաստանը պարտադրված էր մնալու և գտնվելու Օսմանյան Թուրքիայի կազմում, ընդ որում՝ Անգլիային ամենևին չէին հետաքրքրում արևմտահայության կյանքը, կարծիքը, սոցիալ-տնտեսական ու իրավաքաղաքական ծանրագույն վիճակը, անգամ թուրքերի ու քրդերի կողմից սխտեմատիկաբար ֆիզիկապես ոչնչացվելը:

3. Արևմտյան Հայաստանը թողնելով Օսմանյան Թուրքիայի կազմում, Անգլիան արևմտահայությանը, ըստ անհրաժեշտության, օգտագործում էր այդ կայսրության դեմ ընդվզելու, ապստամբելու, ազատություն, անկախություն պահանջելու և այլ գործողությունների մղելով, որոնք առակախություն պահանջելու և այլ գործողությունների մղելով, որոնք առաջացնում էին սուլթանի ու մուլեռանդ թրքության զայրույթը, որի արդյունքում թափվում էր հայերի արյունը, կատարվում էին կոտորածներ, բողոք-գանգատներ էին գնում Եվրոպա, որտեղ տեղ ու տնօրեն հանդիսացող Անգլիան նշված հանգամանքները օգտագործում էր սուլթանից իր օգտին այս կամ այն զիջումը կորզելու նպատակով, իսկ դրանից հետո խոստա-նում էր սուլթանին, որ հայերը կլռեցվեն Անգլիայի հեղինակավոր միջա-մտությամբ, ու հայերն էլ լռում, հնազանդվում էին՝ հավատալով, վստա-

⁵¹³ К. Маркс и Ф. Энгелс, Сочинения, т 11, стр. 637.

⁵¹⁴ Г. Гроде, "По Азиатской и Европейской Турции" (пер. с немецкого), Москва, 1904г., стр 108.

⁵¹⁵ К. Маркс и Ф. Энгелс, Сочинения, т.9, стр.11.

⁵¹⁶ W. F. Monypenny and G. E. Buckle, "The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield (1876-1881)", London, 1920, v. VI, p. 133.

⁵¹⁷ "Русская страна", 1914г., N159, стр. 6-13.

⁵¹⁸ М. Повлович, "Великие железнодорожные и морские пути будущего", СПб., 1913г., стр. 134.

տանին: Չլինեք պատմական այս մեծ իրադարձությունը, արևելահայկական հողի վրա 1918-20թթ. չէին լինի Հայաստանի Հանրապետությունը, 1920-1991թթ. Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը և 1991թ. սեպտեմբերի 21-ից սկսած՝ արդի Հայաստանի Հանրապետությունն ու 1991թ. սեպտեմբերի 2-ից սկսած՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը: Հայ անկախ հիշյալ պետականությունը Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրերի արդյունքն է: Մի պահ պատկերացնենք, թե Անգլիայի աջակցությամբ Պարսկաստանին հաջողվել էր վերոհիշյալ տարածքները բռնի պահել իր տիրապետության տակ, ապա այդ դեպքում չէին լինի նաև հայ անկախ պետականության վերոհիշյալ իրողությունները, մանավանդ այսօր չէին լինի ՀՀ-ն և ԼՂՀ-ն: Բարեբախտաբար, Անգլիայի չար դիտավորություններն Արևելյան Հայաստանում ի չիք դարձան: Վերադառնալով 1829թ. Թեհրանում ռուսական դեսպանության անձնակազմի ու դեսպան Գրիբոյեդովի սպանությանը, ավելացնենք, որ Երևանը գրավող գեներալ Պասկևիչն այդ մասին եզրակացրել էր. «...Անգլիացիներն անմասն չեն եղել Թեհրանում բռնկված խռովությանը... որովհետև նրանք անտարբեր չէին նայում Պարսկաստանում մեր մինիստրության գերազանցությանը և իրենց սեփական ազդեցության ոչնչացմանը»⁵²⁴: Այս իրադարձությունների մասին մոտ մեկ դար հետո հայ մեծ գրող, բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը գրել է. «...մի շարք ռուս-պարսկական պատերազմներից հետո վերջնականապես 1828թ. Ռուսաստանը տիրեց Հին Սյունիքը, Գուգարքը և Արարատյան երկիր ու միանգամայն ընդմիջտ վերջ տվեց կոտորածներով, գաղթականություններով ու առևանգումներով հայտնի Հայկական հարցին հայոց աշխարհի էս մասում, կամ ուրիշ խոսքով՝ պարսկահայկական հարցին»⁵²⁵: Մեծ մտածողը նաև իր բնորոշումն է տվել Հայկական հարցին՝ գրելով. «Հայկական հարցը վայրենի կոտորածների... ու գաղթականությունների հարց է. նա գերազանցորեն ֆիզիկական գոյության խնդիր է: Եվ նրա հաջողությունը միշտ կապված է եղել Ռուսաստանի հաջողության հետ: Ով վեր է կացել Ռուսաստանի հաջողության դեմ, վեր է կացել Հայկական հարցի հաջողության դեմ, և ով Ռուսաստանի դեմ պաշտպանել է Տաճկաստանին (Թուրքիային – Տ. Ս.), նա մեղսակից է տաճկական գազանություններին ու հայկական սարսափներին: Նա պատասխանատու է հայ ժողովրդի ծով արյան ու մարդկության պատմության առաջ»⁵²⁶: Այդ պետության կամ ուժի դասական օրինակն Անգլիան է:

⁵²⁴ AKAK, т. VII, стр. 674.

⁵²⁵ Հովհ. Թումանյան, Երկեր, հ.4, Երևան, 1951թ., էջ 230-231:

⁵²⁶ Նույնը, էջ 230-231:

1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում արևմտահայերի քաղաքական ճակատագրում դրական լուրջ փոփոխություններ կարող էին լինել, եթե Անգլիան և եվրոպական մյուս տերությունները Ռուսաստանին պատերազմով չսպառնային, եթե վերջինս, 1829թ. օգոստոսի 8 (20)-ին Ադրիանապոլիսը գրավելուց հետո, մտներ Կ. Պոլիս: Պարտված Օսմանյան կայսրությանը նվազագույն կորուստներով փրկող եվրոպական տերություններից գլխավորն Անգլիան էր: Անգլիայի ճնշման տակ, ի վնաս հայ ժողովրդի, Ռուսաստանն իր կողմից գրավված Էրզրումը, Արդահանը, Բայազետը, Ալաշկերտը, Կարսը և Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջանները, հարկադրված զիջեց Թուրքիային: Ադրիանապոլսի պայմանագրից հայ ժողովրդի օգուտը միայն այն եղավ, որ Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառները միացվեցին Ռուսաստանին, և այնտեղ Էրզրումի, Մուշի և այլ երկրամասերից տեղափոխվեցին մոտ 100000 հայեր (14047 ընտանիք) փրկվելով թուրքական բնաջնջումից ու փոխելով Անդրկովկասի ժողովրդագրական վիճակն ի նպաստ հայերի⁵²⁷:

1853-1856թթ. Ղրիմի պատերազմի սկզբնական մասում թուրքերը պարտվում էին ռուսներին և՛ անդրկովկասյան, և՛ դրիմյան ռազմաճակատներում, բայց Անգլիան, Ֆրանսիան ու Սարդինիան Թուրքիայի կողմում պատերազմի մեջ մտան ընդդեմ Ռուսաստանի՝ նրան մատնելով պարտության: 1856թ. Փարիզում կնքված պայմանագրով Անգլիան ու Ֆրանսիան Ռուսաստանին հարկադրեցին Արևմտյան Հայաստանի՝ իր գրաված հողերը (Կարսով հանդերձ) վերադարձնել Թուրքիային: Փարիզի պայմանագրում դրույթ մտցվեց եվրոպական տերությունների հսկողության ներքո Օսմանյան Թուրքիայում բնակվող քրիստոնյա փոքրամասնությունների (նաև հայերի) իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ (9-րդ հոդված), որը հարմար հիմք ու առիթ էր եվրոպական տերությունների, գլխավորապես Անգլիայի համար, միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին:

1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում ես մեկ անգամ հաղթեց Ռուսաստանը: Վերջինս Կովկասյան ռազմաճակատում գրավեց Էրզրումը (Կարինը), իսկ Եվրոպայում կանգնեց Կ. Պոլսի դարպասների առջև: 1877թ. վերջերին անգլիական մամուլն արդեն ահազանգում էր, թե Ռուսաստանը, գրաված լինելով Հայաստանը, փակում է Անգլիայի առևտրա-

⁵²⁷ ш. "Договоры России с Востоком...", стр. 71-80.
р. "Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа", ч.1, Москва, 1833г., стр. 61.
գ. Ա. Երիցեան, «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք 19-րդ դարում», հ. I, Թիֆլիս, 1894թ., էջ 441-442:

կան ճանապարհները, և Ռուսաստանի առջև բացվում են Միջագետքի և Կ. Պոլսի ու նեղուցների ուղիները⁵²⁸: Դեռ պատերազմի սկզբներին Անգլիայի պրեմիեր-մինիստր Բիթոնսֆիլդը (Դիզրայելի) ռուսներին պատերազմով էր սպառնում, եթե նրանք մտնեին Կ. Պոլիս⁵²⁹: Ռուսաստանը, որը պատրաստ չէր եվրոպական պատերազմի, այլևս չմտավ Կ Պոլիս և 1878թ. փետրվարի 19 (մարտի 3)-ին Կ. Պոլսից 12 կմ. հեռավորության վրա գտնվող Սան Ստեֆանո ծովափնյա ավանում (ներկայումս՝ Յեշիլ Բյուլ գյուղ) Թուրքիայի հետ ստորագրեց պատերազմի արդյունքներն ամփոփող պայմանագիր, որի 19-րդ հոդվածով Թուրքիան Ռուսաստանին զիջեց Արդահանը, Կարսը, Բայազետը և մինչև Սողանլու ընկած տարածքը, նաև Բաթումը⁵³⁰: Այդ պայմանագրի 16-րդ հոդվածով Ռուսաստանը Թուրքիային պարտավորեցրել էր Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում կատարել տեղական կարիքներից բխող բարենորոգումներ, ընդորոմ, Թուրքիան դրանք պարտավոր էր կատարել Արևմտյան Հայաստանում ռուսական զորքերի գտնվելու ընթացքում և այդ մասին իրազեկել Ռուսաստանին: Եթե Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի պահանջներն ի կատար ածվեին, ապա Արևմտյան Հայաստանը, ի վերջո, կա՛մ կդառնար Թուրքիայի կազմում ինքնավար պետական միավորում, կա՛մ էլ կմիացվեր Ռուսաստանին: Այս դեպքում, բնականաբար, տասնամյակներ հետո Օսմանյան Թուրքիան արևմտահայության ցեղասպանությունն իրագործելու հնարավորություն չէր ունենա: Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը ցնծությամբ ընդունեց հայ ժողովուրդը: Բայց այս ցնծությունը ոչ միայն կարճ տևեց, այլև, հատկապես Անգլիայի կողմից Բեռլինի 1878թ. հունիսի 1 (13)-ի պայմանագրում վերածվեց 61-րդ հոդվածի՝ դառնալով հետագայում Հայոց ցեղասպանության դրդապատճառ: Բեռլինի պայմանագրի մեջ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը 61-րդ հոդվածի վերածելու դժբախտությունը կայանում էր նրանում, որ՝ ա) վերոհիշյալ բարեփոխումները կատարվելու էին ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո անորոշ ժամանակներում ու հանգամանքներում, որոնք այլևս չիրականացան, բ) բարենորոգումների վերաբերյալ Թուրքիան իրազեկելու էր ոչ միայն Ռուսաստանին, այլև Բեռլինի պայմանագիրն ստորագրած մյուս տերություններին՝ Անգլիային, Ֆրանսիային, Իտալիային, Ավստրո-Հունգարիային ու Գերմանիային: Անգլիան դրանով հասավ նրան, որ բարենորոգումների նկատմամբ իրականացվող

⁵²⁸ Խորեն Գաբրիկյան, «Հայկական հարցը», Բեյրութ, 1962թ., էջ 170:

⁵²⁹ П.А. Шувалов, "О Берлинском конгрессе 1878г.", "Красный архив", 1933г., N4 (59), стр. 87.

⁵³⁰ "Сборник договоров России с другими государствами, 1856-1917", стр. 44-46.

վերահսկողության մենաշնորհը վերցվեց Ռուսաստանից և այդ դերակատարումը հանձնվեց եվրոպական ևս հինգ տերությունների, որոնց մեջ գլխավորն ինքն էր: Վերջինս իր այդ քայլերով չար խաղ խաղաց արևմտահայության ճակատագրի հետ՝ խափանելով և ձգձգելով բարենորոգումների կատարումը, 3-4 տասնամյակներ շարունակ առաջացրեց հայության զանգվածային կոտորածներ և, վերջին հաշվով, հանգեցրեց Օսմանյան Թուրքիայի կողմից 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության կատարմանը:

Բեռլինի պայմանագրի 60-րդ հոդվածով Ռուսաստանը հարկադրված Թուրքիային զիջեց Ալաշկերտի հովիտը և Բայազետ քաղաքը: Բեռլինի պայմանագիրը գրվեց ու գործեց Անգլիայի շահերին խստիվ համապատասխան՝ ա) Ռուսաստանը վտարվեց Արևմտյան Հայաստանից, և վերջինս շարունակեց մնալ Օսմանյան Թուրքիայի կազմում, բ) Օսմանյան Թուրքիայի առջև իր ունեցած հիշյալ ծառայությունների դիմաց Անգլիան, 1878թ. հունիսի 4-ին կնքված անգլո-թուրքական պայմանագրի ուժով, Թուրքիայից «նվեր» ստացավ Կիպրոս կղզին:

1878թ. մայիսին՝ Բեռլինի կոնգրեսի նախօրյակին, Սուլթերին հայտարարել էր, թե հայերի ինքնավարություն ունենալն անհնար է, և որ ինքնավար Հայաստանը մեկ ամիս էլ չի դիմանա և ձեռք կմեկնի Ռուսաստանին, ինչը չէր ցանկանա Անգլիան⁵³¹:

Թե ինչպիսի մեղք գործեց Անգլիան հայ ժողովրդի հանդեպ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վերածելով Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի, և թե ինչպիսի ծանր հետևանքների հասցրեց հայ ժողովրդին այդ 61-րդ չարաքաստիկ հոդվածը, մենք կարող ենք իմանալ հենց դիմապահ 61-րդ չարաքաստիկ հոդվածը, մենք կարող ենք իմանալ հենց Անգլիական պետական-քաղաքական ակնառու գործիչներից: Այսպես, Մակլոլմ Մակքոլը «Անգլիայի պատասխանատվությունը Հայաստանի առջև» իր հոդվածում գրում է, որ «Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը մնաց որպես մեռած տառ: Թուրքիան երբեք եվրոպական պետություններին չհաղորդեց պայմանագրի իր պարտականությունների ուղղությամբ կիրառելիք միջոցառումների մասին, որովհետև որևէ միջոցառում իր կողմից բնավ չէր ձեռնարկվել: Իսկ պետությունները հաշտվեցին Թուրքիայի միջազգային պարտավորության խախտման հետ»: Մակլոլմ Մակքոլը եզրակացնում է. «Այդ բարձրագույն աստիճանի ամոթալի փաստի բոլոր եզրակացնում է. «Այդ բարձրագույն աստիճանատու է Անգլիան»⁵³²: համար գլխավորապես և բոլորից շատ պատասխանատու է հայերի առաջ: Ջ. Բրայսը գրել է. «Անգլիական ժողովուրդը մեղավոր է հայերի առաջ: Եթե մենք չփոխեինք ռուս-թուրքական պայմանագրի 16-րդ հոդվածը Բեռ-

⁵³¹ ա) Խ. Գաբրիկյան, նշվ. աշխ., էջ 323:

բ) "Положение армян...", стр. 57.

⁵³² Լույսը, էջ 195:

լինի կոնգրեսի չարաքաստիկ 61-րդ հոդվածով, Ռուսաստանը վաղուց Հայաստանը միացրած կլիներ իր տիրույթներին՝ բազմատանջ հայ ժողովրդին ազատագրելով Թուրքիայի բարբարոսական տիրապետությունից»⁵³³։ Լլոյդ Ջորջը նշել է. «Անգլիական պատվիրակությունը (Բեռլինի կոնգրեսում- S.U.) Հայկական հարցն օգտագործեց սոսկ Ռուսաստանի դեմ պայքարելու և Թուրքիայում իր դիրքերը ամրապնդելու համար»⁵³⁴։ Լ. Ջորջը նաև խոստովանել է, որ Բեռլինի կոնգրեսում ընդունված որոշումները թեև հատկանշեցին Անգլիայի դիվանագիտական փայլուն հաղթանակը, բայց. «Հայաստանը որպես գոհ մատուցվեց մեր բարձրացրած հաղթական զոհասեղանին։ Ռուսները ստիպված էին հեռանալ, և դժբախտ հայերը նորից ճգնվեցին իրենց հին հարստահարիչների կրնկի տակ... Բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը ճակատագրական անխուսափելիությամբ հանգեցրեց 1895-1897 և 1909 թվականներին սոսկալի սպանդներին ու 1915թ. ամենազարհուրելի կոտորածներին»⁵³⁵։

Օսմանյան կայսրությունը, հենվելով Անգլիայի աջակցության վրա, Հայկական հարցը համարեց իր ներքին գործ, խուսափեց Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածի պահանջները կատարելուց ու սկսեց այդ հարցը լուծել հայերի բնաջնջմամբ։ Սկսվեց արդուլիամիոյան «զուլումի» արյունաբու ժամանակաշրջանը։ Աբդուլ-Համիդ II-ը հայտարարեց, որ «զերադասում է մեռնել, քան իրագործել այդ հոդվածը»⁵³⁶։ Հենց սկզբից նա 200000 թուրքերի եվրոպական տարածքներից վերաբնակեցրեց Արևմտյան Հայաստանում⁵³⁷։ Անգլիան նախապատրաստվում էր Եգիպտոսի նվաճմանը, և Թուրքիայի վրա այդ նպատակով ճնշում գործադրելու հույժ անհրաժեշտություն առաջացավ, որի համար ավելի հարմար գործոն, քան Հայկական հարցը հիշյալ 61-րդ հոդվածի բովանդակությամբ, հազիվ թե լիներ։ Ու հանկարծ Անգլիան սկսեց «բուռն կերպով հետաքրքրվել» Հայկական հարցով՝ դնելով հայ ժողովրդի բարեկամի ու պաշտպանի դիմակ։ Նա Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու «խիստ» պահանջ ներկայացրեց Թուրքիային։ Հայերին հովանավորելու պատրվակով, Անգլիան Աբդուլ Համիդ II-ին հասկացրեց, որ եթե նա Անգլիային խանգարի գրավել Եգիպտոսը, ապա Անգլիան նրան գահընկեց կանի և սուլթան

նական գահը կհանձնի նրա եղբայր Ռաշիդ-էֆենդիին⁵³⁸։ Անգլիական պառլամենտում լիբերալները հայտարարեցին, թե իրենց երկիրը չի պաշտպանի սուլթանին, մինչև նա չիրագործի բարենորոգումները⁵³⁹։ Այս հենքի վրա իշխանության եկավ Գլադստոնը։ Նա Հայկական հարցի պատրվակով ջանում էր սուլթանին հարկադրել ստեղծելու անգլոմետ կառավարություն, որը կհաշտվեր Եգիպտոսը Անգլիային զիջելու հետ։ Հայկական հարցի պատրվակով ճնշումն Օսմանյան ղեկավարության վրա այնքան ուժեղացավ, որ անգամ դրան անմիջապես խառնվեց Անգլիայի թագուհին. վերջինս 1880թ. մայիսի 8-ին իր գահաճառում հայտնեց, որ սուլթանը պետք է իրականացնի բարենորոգումներ և իր հպատակներին տա հավասար իրավունքներ⁵⁴⁰։ Գլադստոնը նույնիսկ գեներլ դիմելու սպառնալիքով փորձեց սուլթանին ահաբեկել։ 1880թ. հուլիսի 23-ին Գլադստոնը պառլամենտում հայտարարեց. «Եթե Թուրքիան չվճռի կատարել իր վրա վերցրած պարտավորությունները, նա ինքը հարկադրված կլինի որոշել, թե ինչպես կարող է փրկել իր տարածքների ամբողջականությունն ու անկախությունը»⁵⁴¹։ Անգլիայի գլխավորությամբ, Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած մյուս հինգ պետությունները նա միասին 1880թ. հունիսի 11-ին նոտա հղեցին սուլթանին, նրանից պահանջելով 61-րդ հոդվածի պահանջների կատարում։ Սա արդեն իրական ու հզոր ճնշում էր սուլթանի վրա, որը կատարվում էր Հայկական հարցի պատրվակով, բայց նրա նպատակը սուլթանից Եգիպտոսի կորզումն էր։ Եվ, ի վերջո, Հայկական հարցի վարպետորեն չարաշահմամբ, Անգլիան սուլթանին ստիպեց, որ վերջինս հաշտվի Եգիպտոսը Անգլիային անցնելու մտքի հետ։ Եվ 1882թ. օգոստոսին Անգլիան բռնազավթեց Եգիպտոսը, որով իր ձեռքում արդեն ունենալով Զիբրալթարն ու Սուեզը, դարձավ դեպի Հնդկաստան տանող ծովային ամենակարճ ու աշխույժ ուղու տերը։ Սուլթանը, հարկադրված, հաշտվեց Եգիպտոսի՝ Անգլիայի նվաճման հետ, որն պեսզի վերջինս վերստին չբորբոքի Հայկական հարցը։ Դրանից հետո Անգլիան մոռացավ Հայկական հարցն ու հայ ժողովրդի կրած դաժան տառապանքները արդուլիամիոյան վրեժխնդիր ճիրաններում, որի մասին Լինչը գրել է. «Եվրոպան և առանձնապես Անգլիան դժբախտ հայ ազգի նկատմամբ ստոր խաբեբայի դեր էին խաղում. նրանք իրենց հրապուրիչ հավաստիացումներով նրա մոտ առաջացնում էին ապարդյուն հույսեր,

⁵³³ "Кавказское слово", 1918г., N272.

⁵³⁴ Д. Ллойд Джордж, стр. 390, 540.

⁵³⁵ Նույնը, էջ 390:

⁵³⁶ Е.К. Саркисян, "Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв", Ереван, 1972г., стр. 98.

⁵³⁷ "Правительственный вестник", 1880г., N199.

⁵³⁸ «Մշակ», 1879թ., N186:

⁵³⁹ Նույնը, 1880թ., N 54:

⁵⁴⁰ Նույնը, N91:

⁵⁴¹ О. Бисмарк, "Мысли и воспоминания", М. 1940г., т. II, с. 245 (примечание 7).

որոնք սուլթանն ընդունում էր տազնապով և քրդական բեգերի կազմած հորդաներին բաց էր թողնում հայերի դեմ»⁵⁴²:

Անգլիան 1882-1895թթ. «մոռացել էր» Հայկական հարցն ու հայ ժողովրդի հանդեպ սուլթանի կազմակերպած զանգվածային կոտորածները Մասունում (1894թ.), Զեյթունում (1895թ.) և այլուր, որոնց զոհ գնաց 300000 հայ: Այս իրադարձությունները լայն արձագանք գտան Եվրոպայում և մի կերպ տեղից շարժեցին այն վեց պետություններին, որոնք 1878թ. ստորագրել էին Բեռլինի պայմանագիրը և նրա 61-րդ հոդվածի ուժով պարտավոր էին վերահսկել Թուրքիայում կատարման ենթակա Հայկական բարեփոխումները: Անկասկած, դրանցից ամենագլխավորն Անգլիան էր: Միայն համաշխարհային հանրության ճնշման տակ, 1895թ. մայիսի 11-ին, Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանը, ռուսական ու ֆրանսիական դեսպանների հետ միասին, սուլթանին ծրագիր ներկայացրին Հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ (տե՛ս սույն աշխատության 119-120 էջերը):

1895թ. հուլիսի 26-ին Անգլիայում (Չեստերում) տեղի ունեցած միտինգում Գլադստոնը ելույթ ունենալով Հայկական հարցի կապակցությամբ, ընդգծեց, որ Թուրքիան Հայկական բարեփոխումները չի կատարել ու չի կատարի Անգլիայի անտարբերության պայմաններում: Եվ որ սուլթանը հայերի զանգվածային կոտորածներով է Եվրոպային պատասխանելու, այդ նպատակով օգտագործելով քրդական ցեղերի կողոպտիչ հրոսակախմբերին, թուրքական ոստիկանությանը, բանակին ու թուրքական կառավարության հավաքագրած այլ տարրերին: Նշված միտինգում Գլադստոնը մատնանշեց. «... Ես ձեզ պետք է ասեմ, որ մենք իսկապես հասել ենք կրիտիկական վիճակի: Եվրոպական երեք մեծ կառավարությունները, որոնք Թուրքիայի բնակչությանը ութ կամ տասն անգամ գերազանցող 209 մլն. բնակչության են կառավարում, կառավարությունները, որոնց միջոցները քսան անգամ ավելի են թուրքական կայսրության միջոցներից և որոնց ազդեցությունն ու ուժը հիսուն անգամ գերազանցում է Թուրքիայի հզորությունը, - այդ հարցով իրենց վրա վերցրել են հայտնի պարտավորությունները. եթե նրանք սուլթանի և օսմանյան կառավարության հակազդեցությամբ նահանջեն, նրանք կխայտատակվեն ամբողջ աշխարհի աչքի առջև: Այս դեպքում պարտքի բոլոր դրդապատճառները համընկնում են ինքնահարգանքի բոլոր դրդապատճառներին: Այստեղ, դժբախտաբար, օգտագործվեց «բնաջնջում» ոչ լրիվ տեղին բառը: Վերջերս լայն տարածում է գտել այն համոզմունքը, որի արդարացիությունը ես չեմ վիճարկի, որ թուրքական կառավարությունը նպատակադրվել է Օսման-

յան կայսրությունում՝ հատկապես Հայաստանում, բնաջնջել քրիստոնյա բնակչությանը: Հուսով եմ, որ դա անարդար է, բայց ես միաժամանակ պետք է ասեմ, որ կան փաստարկներ, որոնք, ըստ երևույթին, հաստատում են այդ կարծիքը... Եթե մեր մեջ կա մարդասիրության գեթ թույլ զգացում, եթե մեզ համար թանկ է մեր արժանապատվությունը, ապա վերջին 12 կամ 18 ամիսների ընթացքում ձեռնարկած միջոցառումներից հետո, մենք պետք է միջամտենք: Մենք պետք է մեր պահանջները խիստ սահմանափակենք անվերապահ արդարությամբ և անհրաժեշտությամբ, բայց որոշենք, որ այդ արդարն ու անհրաժեշտը պետք է կատարվեն»⁵⁴³:

Վերոհիշյալ միտինգում որոշում ընդունվեց, որով Անգլիայի կառավարությունից ակնկալվում էր իրականացնել անդադրում վերահսկողությունն Հայկական բարենորոգումների անցկացման նկատմամբ, որպեսզի Արևմտյան Հայաստանում դրանց շնորհիվ հայերն ունենան կյանքի, պատվի, կրոնի և գույքի պահպանման իրական երաշխիքներ⁵⁴⁴: Անգլիայի կառավարությունը, սակայն, հետագա 20 տարիների ընթացքում մատը մատին չխփեց իր այդ պարտավորությունները կատարելու ուղղությամբ: Դրա փոխարեն, Անգլիան ձգտում էր Արևմտյան Հայաստանը հեռու պահել Ռուսաստանի ազդեցությունից, նրան կտրել իր արևելահայ եղբայր-ներից: Անգլիան 1896թ. սկզբներին Թուրքիայի արևելյան նահանգների անգլիական բոլոր հյուպատոսներին հետ կանչեց և նրանց փոխարինեց անդերբոլ, վերջիններիս առաջ խնդիր դնելով կասեցնել հայկական հունդերով, վերջիններիս առաջ խնդիր դնելով կասեցնել հայկական հունդերով, որպեսզի բացառվեն այդ տարածքներում ռուսների միջամտման առիթները⁵⁴⁵:

[illegible]

⁵⁴³ ш. "Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895г.", СПб., с. 20-28.
 р. "Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества" (документы и комментарии), ред. Ю. Г. Барсегов, том 1, Москва, 2002г., стр. 109-112 (док. N41).

Նույնը, էջ 112:

545 ա. Ռուսաստանի արտաքին բա
«Քաղաքիսիվ», 1903, գ. 1013, թ. 503:
Բ. Ս. Սոբոխ, նշվ. աշխ., էջ 56:

կաստան տանող ուղիները, իր գաղութային տիրույթներն էր ընդարձակում Աֆրիկայում, այստեղ ևս հանդիպեց Գերմանիայի և այլ մեծ պետությունների առճակատումներին: Անգլո-գերմանական հակամարտությունը գաղութների բաժանման համար ավարտվեց 1899թ. նոյեմբերի 14-ի համաձայնագրի ստորագրմամբ, ըստ որի, Անգլիան իր համաձայնությունը տվեց Գերմանիային կառուցելու Բադդադի երկաթուղին, իսկ Գերմանիան Անգլիային տվեց հարավ-աֆրիկյան Տրանսվալական և Բուրական հանրապետությունները նվաճելու հնարավորություն⁵⁴⁶: Զիջելով Բադդադի երկաթուղին Գերմանիային, Անգլիան, փաստորեն, նրան հանձնեց նաև Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայության ճակատագիրը՝ մեծապես նպաստելով Օսմանյան Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության կատարմանը:

1908թ. Օսմանյան Թուրքիայում իշխանության եկան երիտթուրքերը՝ Թալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի, Նազըմի, Բեհաեդդին Շաքիրի և այլ ոճրագործների գլխավորությամբ, որոնք երկրի ռազմա-քաղաքական ամբողջ ուղորտը դրեցին կայգերական Գերմանիայի վերահսկողության տակ: Այն Գերմանիայի, որը համաշխարհային տիրապետության համար պայքարում հանդիսանում էր Անգլիայի թիվ 1 խնայանն ու թշնամին, իսկ Ռուսաստանն արդեն ուրվագծված էր որպես «Եռյակ միության» անդամ՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ մեկտեղ: Օսմանյան Թուրքիան, իր հերթին, ուրվագծված էր որպես Գերմանիայի դաշնակից, այսինքն՝ Անգլիայի թշնամի գալիք պատերազմում: Անգլիայի աչքի առջև երիտթուրքերը 1909թ. գարնանը Ադանայում կազմակերպեցին հայերի մեծ կոտորած, որին զոհ գնաց 30000 մարդ⁵⁴⁷: Օսմանյան Թուրքիան 1911-1912թթ. պատերազմի մեջ մտավ Իտալիայի հետ, պարտվեց՝ կորցնելով Տրիպոլիտանիան: Թուրքիան 1912-1913թթ. պատերազմի մեջ մտավ նաև Բալկաններում, պարտվեց Բուլղարիային, Հունաստանին, Սերբիային ու Չեռնոգորիային՝ կորցնելով իր 412000-անոց բանակը և դուրս մղվելով Բալկաններից: Անգլիայի համար այս ամենը «չխանգարող բաներ» էին, բայց երբ գործը հասնում էր Հայկական հարցին Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի շրջանակներում, Անգլիան անմիջապես զինավորվում էր ընդդեմ Հայկական բարենորոգումների: 1912-1914թթ. Անգլիան ոչնչով չխանգարեց Գերմանիային և Թուրքիային, որոնք համատեղ ու համառորեն ձգտում ու ձախողում էին Հայկական բարենորոգումներն Արևմտյան Հայաստանում: 1913թ. Ռուսաստանը պատրաստվում էր մտնել Արևմտյան Հայաստան՝ այն Օսմանյան Թուրքիայից անջատելու հաստատակամությամբ: Եթե Ռուսաստանին դա հա-

ջողվեր, ապա Արևմտյան Հայաստանը կազատագրվեր թուրքական լծից, բայց դրան դեմ դուրս եկավ Գերմանիան Ռուսաստանին սպառնալով եվրոպական պատերազմով⁵⁴⁸։ Եվ հենց այդ պահին, եթե Անգլիան զորավիճկանգներ ձևավորվող իր դաշնակից Ռուսաստանին ու հակազդեր Գերմանիային, Ռուսաստանը, այնուամենայնիվ, Արևմտահայաստանը կազատագրեր թուրքական տիրապետությունից, իսկ Անգլիան կքավեր Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով փոխարինելու ու դրա պատճառով թուրքիայից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման խավիանման մեջ իր ունեցած ծանր մեղքը։ Դրա-յաստանի ազատագրման խավիանման մեջ իր ունեցած ծանր մեղքը։ Դրա-նով կբացառվեր նաև Օսմանյան թուրքիայի կողմից 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության կատարման հնարավորությունը։

[illegible]

⁵⁴⁶ "Germany in Africa", New York Times, May 28, 1890, p.4.

⁵⁴⁷ Հ. Պապիկյան, «Ադանայի եղեռնը», Կ Պոլիս, 1919թ., էջ 21:

⁵⁴⁸ П. Рорбак, *ibid.* уочу. Ё 11, 19, 34, 61-62:

վանդ ու տկար: Եվ ահա, 1914թ. դեկտեմբերի 22-ից մինչև 1915թ. հունվարի 18-ը, Մարիդամիշում ռուսները զլխովին ջախջախեցին էնվերի զլխավորած 90000-անոց թուրքական բանակը (էնվերը հազիվ փրկվեց գերի ընկնելուց ու, թողնելով այդ գործի մնացորդներին, փախավ Դարդանեղի ճակատ): Ռուսական բանակը տիրեց համարյա ամբողջ Արևմտյան Հայաստանին, որից սկսեցին սարսափել ոչ այնքան Թուրքիան ու Գերմանիան, որքան որ՝ Անգլիան, թեև հաղթանակող ռուսական բանակն իր դաշնակիցն էր... Բայց չէ՞ որ, ըստ անգլիացիների, ռուսները, խորանալով Փոքր Ասիայի խորքերը, կհասնեին Կ. Պոլիս... Դա կլինեք մահ Անգլիայի համար (ըստ Անգլիայի վերջին 200-ամյա տրամաբանության): Եվ այս հենքի վրա, Դարդանեղի ռազմաճակատում թուրք-գերմանական միացյալ ուժերի դեմ կովող անգլիական զորքերը (ֆրանսիացիների մասնակցության դերն այստեղ երկրորդական էր) հանկարծ, երբ թուրքերն ու գերմանացիները պատրաստվում էին անձնատուր լինել, դադարեցնում են մարտը՝ զավեշտորեն հաղթանակը զիջելով թշնամուն... միայն այն բանի համար, որ Դարդանեղի ճակատամարտում թուրք-գերմանական զորքին հաղթելու դեպքում, անգլիացիները պարտավոր էին Կ. Պոլիսն ու նեղուցները հանձնել իրենց դաշնակից Ռուսաստանին: Ուրեմն, I համաշխարհային պատերազմի այդ ճակատագրական մարտը Անգլիան դիտմամբ զիջում է թշնամուն՝ ղեկավարվելով իր 200-ամյա տրամաբանությամբ, ըստ որի՝ Կ. Պոլիսն ու իր նեղուցները պետք է պատկանեն կա՛մ Անգլիային, կա՛մ էլ Թուրքիային, ուրիշ ո՛չ որի, իսկ Ռուսաստանին՝ բնա՛վ, երբե՛ք: Դարդանեղի ծովային և ցամաքային ահեղ մարտերը ճակատագրական մեծ նշանակություն ունեցան թուրքերի կողմից Հայոց ցեղասպանության կատարման հարցում, որի պատճառով էլ անհրաժեշտ ենք համարում դրանց մասին խոսել առավել հանգամանալից: Եվ այսպես. Դարդանեղի նեղուցը (հին հունարեն՝ Հելլեսպոնտոս, թուրքերեն՝ Չանակկալե Բոդազ) գտնվում է Փոքր Ասիայի ու Եվրոպայի միջև, միացնում է Մարմարա և Եգեյան ծովերը: Երկարությունը 120.5 կմ է, լայնությունը՝ 1.3-18.5 կմ, խորությունը՝ 53-106 մ.: Նրա եվրոպական ափին են գտնվում Գելիբոլու (Գալլիպոլի), ասիական ափին՝ Չանակկալե նավահանգիստները: Դարդանեղում 1914թ. վերջին և 1915թ. առաջին քառորդում տեղի ունեցավ ծովային և ցամաքային մեծ ճակատամարտ՝ մի կողմից անգլո-ֆրանսիական և մյուս կողմից՝ գերմանա-թուրքական զորքերի միջև: Դարդանեղի ճակատամարտի նախաձեռնողը Անգլիայի ռազմածովային ուժերի նախարար Ու. Չերչիլն էր, որն ուզում էր գրավել Կ. Պոլիս տանող նեղուցները հունական ուժերի միջոցով: Այդ ծրագիրը կառավարությանը ներկայացվեց 1914թ. նոյեմբերի 25-ին: 1915թ. հունվարի 2-ին Ռուսաստանը Անգլիայից խնդրեց մշակել թուրքերի դեմ ծովային կամ ցամաքային գործողություն, ո-

րը նրանց կատիպեր իրենց զորքերի մի մասը էտ քաշել Կովկասից՝ թեթևացնելով ռուսական բանակի բեռը... 1915թ. հունվարի 13-ին Անգլիան որոշեց գրավել Դարդանեղը (դա Չերչիլի և Լոյդ Ջորջի համատեղ ծրագիրն էր) և ճանապարհ բացել դեպի Սև ծով, կապ հաստատել ռուսական ռազմածովային ուժերի հետ ու միասին նոր ռազմաճակատ բացել Բալկաններում՝ ընդդեմ Ավստրո-Հունգարիայի, արագ կերպով պարտության մատնել Թուրքիային՝ Գերմանիային զրկելով թուրքական աջակցությունից: Արդյունքում՝ Անգլիան ձգտում էր Կ. Պոլիսը գցել իր ձեռքը և թույլ չտալ, որ այն անցնի Ռուսաստանին. Անգլիան պայմանավորվածություն ուներ՝ հաղթանակի դեպքում, Կ. Պոլիսը զիջել Ռուսաստանին: Այս բարդ իրավիճակում, Անգլիան, այնուամենայնիվ, Կ. Պոլիսը ոչ մի կերպ չէր ուզում պատկերացնել Ռուսաստանի՝ իր ամենաահեղ ախոյանի ձեռքում, որն այդ դրությամբ թեկուզև հանդիսանում է իր դաշնակիցը: Ռուսաստանը, որը Կովկասում թուրքերին ջախջախիչ պարտության էր մատնել Մարիդամիշի ճակատամարտում (1914թ. դեկտեմբերի 22-ից 1915թ. հունվարի 18-ը) և սկսել էր տիրել ամբողջ Արևմտյան Հայաստանին, Դարդանեղի օպերացիայի սկսման մասին տեղեկացավ միայն 1915թ. հունվարի 19-ին: Ռուսաստանն անգլիացիներին առաջարկեց մասնակցել Դարդանեղի օպերացիային կամ էլ այն հետաձգել: Ռուսաստանը երկյուղ էր կրում, որ իր դաշնակիցները, գրավելով Կ. Պոլիսը, այն այլևս երբեք իր ձեռքը չեն հանձնի: Սակայն, այդուհանդերձ, Դարդանեղի օպերացիան սկսված էր առանց Ռուսաստանի: 1915թ. փետրվարի 19-ին, նոտաների փոխանակմամբ, համաձայնություն կայացվեց, որ Կ. Պոլիսը անգլո-ֆրանսիական զորքերի կողմից գրավելու դեպքում, այն Ռուսաստանին կզիջեն միայն պատերազմի վերջում, եթե Ռուսաստանը, իր հերթին, պատերազմից հետո Օսմանյան Թուրքիայից բաժին հանի իր դաշնակիցներին: Անգլիայի նախկին արտգործնախարար Էդ. Գրեյն այս մասին նշել է. «Անգլիական քաղաքականությունը միշտ էլ նպատակ է հետապնդել Ռուսաստանին թույլ չտալ մոտենալու Կ. Պոլսին և նեղուցներին. մենք դրա համար պայքարել ենք Ղրիմի պատերազմում... և դա էր մեր քաղաքականության հիմնական ուղղությունը Բիքոնսֆիլդի դեկավարությամբ... Ներկայումս Անգլիան մտադիր է զավթել Կ. Պոլիսը, այն հաշվով, որ երբ Անգլիան, Ֆրանսիան կարողանան, Ռուսաստանի օգնությամբ, շահել պատերազմը, խաղաղություն հաստատվելուց հետո Ռուսաստանը չստանա Կ. Պոլիսը»⁵⁴⁹:

Դարդանեղի օպերացիայում անգլո-ֆրանսիական զորքը կրում է անհավանական պարտություն. 1915թ. մարտի 18-ին, երբ գերմանա-թուրքա-

⁵⁴⁹ E. Grey, Twenty-Five Years, 1892-1916, vol. II, London, 1925, p. 180.

յին քաղաք, անհանգստանալ պետք չէ (քրիստոնյաների ջարդի հնարավոր կատարման համար - S.U.), հակառակ դեպքում, ոչինչ հնարավոր չէ երաշխավորել»⁵⁶¹: «Կապույտ գրքի» համահեղինակ, պատմաբան Առնոլդ Թոյնբին նա նշում է, որ հայերի կոտորածները տեղի չէին ունենա, եթե Անգլիայի կողմից չձախուղվեր Դարդանեյի օպերացիան⁵⁶²:

Եվ վերջապես, Ու. Չերչիլը, խոսելով Օսմանյան Թուրքիայում արևմտահայության բնաջնջման մասին, գրում է. «1915թ. թուրքական կառավարությունը Փոքր Ասիայում ապրող հայերի նկատմամբ սկսեց անցկացնել զանգվածային դաժան կոտորածի ու տեղահանության քաղաքականություն: 300 կամ 400 հազար տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ փախան ռուսական հողեր, մասամբ էլ՝ Պարսկաստան ու Միջագետք: Բայց Փոքր Ասիան այնքան հիմնավորապես էր մաքրել, որքան որ հնարավոր էր դա անել զանգվածային միջոցներով: Մոտավոր հաշվումներով այդ բռնություններին ենթարկվեցին 1.4 միլիոն հայեր, որոնց կեսից ավելին զոհվեց: Ոչ մի կասկած չկա, որ այդ հանցագործությունը մտածվել և իրականացվել էր քաղաքական դրդապատճառներով: Թուրքերը գտան հարմար պահ իրենց հողը քրիստոնյա ազգից մաքրելու համար, որը հակառակվում էր թուրքական բոլոր պլաններին, ձգտում էր ազգային այնպիսի նպատակների, որոնք կարող էին կենսագործվել միայն Թուրքիայի հաշվին՝ հանդիսանալով սեպ թուրքական ու կովկասյան մուսուլմանների միջև: Միանգամայն հնարավոր է, որ գալլիպոլյան թերակղզու բրիտանական հարձակումն առավել ուժեղացրեց թուրքական կառավարության մոլեգնությունը: Թուրքերը, երևում է, մտածել են, որ եթե նույնիսկ Կ. Պոլիսն անկում ապրի, և Թուրքիան պարտվի պատերազմում, բայց, համենայն դեպս, թուրքական տարածքը կմաքրվի, և թուրք ազգը մշտապես կապահովվի իր ապագայի համար կարևոր առավելություններով»⁵⁶³:

Ու. Չերչիլը տարիներ հետո, 1915թ. դրությամբ, Արևմտահայաստանի վիճակի մասին գրել է. «... Մենք պետք է համառոտակի առնչվենք հայկական ողբերգությանը, որն ուղեկցվում էր թուրքական վերահառնված հզորությամբ: Ռուսաստանում և Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունները, որոնց շուտով հետևեցին նոր ողբերգություններ, հայ ժողովրդի համար դարձան ճակատագրական: Համաշխարհային պատերազմը, որը

⁵⁶¹ ա. Ա. Օհանջանյան, «1915թ.: Անհերքելի վկայություններ, ավստրիական վա-
վերագրեր Հայոց ցեղասպանության մասին», Երևան, 1997թ., էջ 80:

⁵⁶² w. Toynbee A. J. and Bryce J., *The Murderous Tyranny of the Turks*, p. 9.

Բ. Տ. Սարուխանյան, նշվ.աշխ., էջ 132:

⁵⁶³ У. Черчилль, *Ўзг.* ш₂ | u., *Ўзг.* 277:

սկզբում հանգեցրեց հայ բնակչության սարսափելի կոտորածի, վերջ ի վերջո, մեր առջև արթնացրեց ամենալայն ու փայլուն այնպիսի հույսեր, որպիսիք որ միայն կարող էր փայփայել հայ ազգը։ Այնուհետև, հանկարծ այդ ազգը փոշիացավ. ամենայն հավանականությամբ՝ մեկընդմիջտ։ Հայ ազգի դարավոր դժբախտությունները գլխավորապես բացատրվում էին նրա հայրենիքի ֆիզիկական առանձնահատկություններով։ Հայկական բարձրավանդակի վրա, որը տարածվում է Փոքրասիական թերակղզու կենտրոնով, արևմտյան և արևելյան ուղղություններով տեղակայված են լեռնաշղթաները։ Այդ լեռնաշղթաների միջև ընկած դաշտավայրերը, ան-
հիշելի ժամանակներից ի վեր, եղել են ճանապարհներ Փոքր Ասիայից, Պարսկաստանից ու Միջին Ասիայից դեպի արևմուտք շարժվող բոլոր նվաճողների համար։ Հնում այդ ճանապարհներով գնում էին մարերը, նվաճողների համար։ Հնում այդ ճանապարհներով գնում էին մարերը, պարսիկները և հռոմեացիները, իսկ քրիստոնեական դարաշրջանի առա-
ջին հարյուրամյակներին՝ սասանյան պարսիկները և արևելահռոմեական կայսրերը։ Միջին դարերում դրանցով անցել են մոնղոլների և թուրքերի (սելջուկների և օսմանների) հորդաները, որոնք նվաճում, բաժանում, զի-
ջում և նորից նվաճում էին այն դժվարամատչելի շրջանները, որտեղ ա-
պերջանիկ ժողովուրդը կենաց ու անկախության անխոնջ պայքար էր
մղում։ Ռուսաստանի հզորացումից հետո, մրցակցող կայսրությունների
բնական սահմաններ հանդիսացող հայկական երկրամասերի համար
պայքարը մղվում էր Ռուսաստանի, Պարսկաստանի ու Օսմանյան կայս-
րության միջև։ Այն պահին, երբ սկսվեց համաշխարհային պատերազմը,
Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև բաժանված Հայաստանը, որը միշտ
տառապում էր մերթ Բոնություններից և մերթ էլ կոտորածից, չունէր ոչ մի
պաշտպանություն (բացի գաղտնի կազմակերպություններից), ո'չ մի
պաշտպանություն (բացի գաղտնի կազմակերպություններից։ Համաշխարհային պա-
տերազմը հայերին նոր դժբախտություններ բերեց։ Բալկանյան պատե-
րազմներից հետո պանթուրքիզմի կողմնակիցները հրաժարվեցին վե-
րազմներից հետո պանթուրքիզմի կողմնակիցները հրաժարվեցին վե-
րաձնունդ տալ պետությանը «օսմանյան» և «թրքացման» գաղափարնե-
րով։ Նրանք թուրքական կայսրության դժբախտությունները զգալի չափով
կապում էին Թուրքիայում ապրող ոչ թուրք ազգերի դիմակայության հետ։
Նրանք բացահայտ և ուղղակի հայտարարում էին, որ այդ ազգերը «արժա-
նի չեն ուշադրության, միայն խռընդոտներ են և կարող են գրողի ծոցն
անցնել»։ Պետության վերաձնունդը, որին ձգտում էին թուրք հայրենասեր-
ները, պետք է կատարվեր միայն թուրքերի շնորհիվ։ Դեպի այդ նպատա-
կը, եթե այն ընդհանրապես հասանելի էր, նրանք անցան երկար ու դժվար
ճանապարհ, մտածելով, որ թուրք ժողովուրդը որքան շուտ ձեռնամուխ
լինի դրա կենսագործմանը, այնքան՝ լավ։ Թուրքերն այդ ուղիով անցան

1912թվականից սկսած, երբ Եվրոպայան երկար ժամանակ նրանց նունիսկ չէր էլ կասկածում դրանում: Բայց հայերն ավելի լավ էին իրազեկված: Նրանք հասկանում էին, որ Կովկասի մուսուլմանական երկրամասերը թուրքական մեծ պետության մեջ մտցնելը թուրքական տիրապետությանը կենթարկեր հայկական ամբողջ բարձրավանդակը, ներառյալ ռուսական Հայաստանը և հարցականի տակ կոներ ամբողջ հայ ազգի ապագան: Համաշխարհային պատերազմը բոլոր այդ հարցերը կտրուկ դրեց: Թուրքական կառավարությունը, հետապնդելով իր սեփական նպատակները, ձգտում էր ստանալ հայերի օգնությունը, հատկապես այն հայերի, որոնք ապրում էին Ռուսաստանում: Հայկական առաջնորդների առջև հայտնվեց սարսափելի երկրնտրանք՝ դնելով և էին նրանք իրենց ազգի ամբողջ ուժերը Ռուսաստանի և Թուրքիայի տրամադրության տակ կամ էլ համաձայնվելով և էին նրանք, որ իրենց ժողովուրդը առաջվա նման մնա բաժանված, ու նրա որդիները մարտնչեն թշնամական բանակներում՝ միմյանց դեմ: Ի վերջո, նրանք եկան հետևության, որ պատերազմի դեպքում հայ ժողովուրդը, որն ապրում է Ռուսաստանում և Թուրքիայում, պետք է իր պարտքը կատարի երկու կառավարությունների նկատմամբ: Նրանք ավելի խելամիտ համարեցին գնալ եղբայրական մարտի, կռվելով տարբեր ճամբարներում, քան թե հարցականի տակ դնել իրենց ամբողջ գոյությունը, իրենց ճակատագիրը կապելով մեկ կողմի հաղթանակի հետ»⁵⁶⁴:

Անհերքելի փաստ է, որ երիտթուրքական կառավարությունը Հայոց ցեղասպանության կատարմանն անցավ 1915թ. մարտի 19-ից հետո, երբ հանդգնեց, որ շարունակվող մեծ պատերազմում Անտանտն իրեն ալես խանգարել չէր կարող, իսկ Գերմանիան՝ հանցակցելու էր իրեն: Անգլիան, Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ (Ֆրանսիայի մասնակցությամբ), 1915թ. մայիսի 24-ին Թուրքիայի կառավարությանը մի համատեղ բողոք ներկայացրեց՝ պահանջելով դադարեցնել հայկական կոտորածները: Այդ ձևական փաստաթղթին միանալու հարցում եւս Անգլիան վարանումով էր մոտենում: Ի վերջո, այդ բողոքը ոչ մի բանով չազդեց թուրքերի կողմից Հայոց ցեղասպանության վրա՝ այն դադարեցնելու կամ մեղմացնելու առումներով: Բայց, այնուամենայնիվ, մեզ հետաքրքրում է մի բան. այն, որ եթե I համաշխարհային պատերազմում հաղթանակած Անգլիան Հայկական հարցի լուծումը վերջնականապես պիտի հասցներ-հանգեցներ զրոյական կետի ու «Լոզանում պատմությունն իզուր էր փնտրելու «Հայաստան» բառը»⁵⁶⁵, ապա ինչու էր այն կազմակերպում Լոնդոնի, Սան Ռեմոյի, Փարիզի ու Սևրի

⁵⁶⁴ У.Черчилль, стр. 276-277.

⁵⁶⁵ Նույնը, էջ 279.

[illegible]

ստակալի սպանդներին ու 1915թ. ամենազախտելիս զոհվածներին:

Օսմանյան թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության գլխավոր փուլը Հայկական հարցի ձախողման մասին իր տեսակետներն է ներկայացրել Ռ. Չերչիլը՝ գրելով. «Համաշխարհային պատերազմից հետո հայ ժողովուրդը դարձավ ցրված, իսկ շատ օկրուցներում էլ՝ ամբողջովին ոչնչացված: Կոտորածները, ռազմական կորուստները, բռնի տեղահանությունները, լինելով ոչ այլ ինչ, քան սպանության հեշտ մեթոդներ, նրա թվաքաները,

⁵⁶⁶ Д. Ллойд Джордж, стр. 390.

567 Նույն տեղում:

նակը նվազեցրին ոչ պակաս, քան մեկ երրորդով: 2,4 միլիոնանոց բնակչությունից գոհվեց երեք քառորդ միլիոն տղամարդ, կին և երեխա: Թվում էր, թե հայ ժողովրդի այդ տառապանքները պետք է, որ վերջանային: Գլադստոնի խոսքերն ու պերճաճառերը նպաստեցին նրան, որ բրիտանական ժողովուրդը, նաև համարյա ամբողջ աշխարհի լիբերալ կարծիքը, իրազեկված էին այն դժբախտությունների ու խոշտանգումների մասին, որոնց ենթարկվել էին հայերն անցյալում: Հայերի հանդեպ եղած կարծիքները տարբեր էին. ոմանք նշում էին հայ ժողովրդի տառապանքները, ուրիշները՝ նրանց թերությունները: Բայց, բոլոր դեպքերում, այն անտարբերության հակառակ, որով արևմտյան դեմոկրատները սովորաբար վերաբերվում էին արևելյան և միջին-արևելյան ժողովուրդներին, Անգլիայում և Միացյալ Նահանգներում հայերն ու նրանց բոլոր դժբախտությունները հայտնի էին: Հայերի նկատմամբ հետաքրքրությունը բորբոքվում էր կրոնական, մարդասիրական և քաղաքական դրդապատճառներով: Հայերի նկատմամբ գործած դաժանությունները հարուցում էին այն հասարակ ու կարեկից տղամարդկանց ու կանանց արդարացի զայրույթը, որոնք այնքան շատ են անգլախոս ժողովուրդների մեջ: Արդ, թվում էր, թե եկել է պահը, երբ հայերին կտրվի արդարացի վերաբերմունք, և նրանք իրավունք կստանան խաղաղ ապրել իրենց հայրենիքում: Նրանց ճնշողներն ու բռնացողները մահացել էին պատերազմի և հեղափոխության արդյունքում: Մեծագույն ազգերը, որոնք դարձան հաղթողներ, հայերի բարեկամներն էին և պետք է հոգ տանեին հայկական գործի համար: Թվում էր անհավանական, որ դաշնակից հինգ մեծ տերությունները չեն կարողանա կենսագործել իրենց կամքը: Բայց ընթերցողը, ծանոթանալով այս գրքին, այս հաշվով ոչ մի պատրանք չունի: Այդ ժամանակ, երբ հաղթողները Փարիզյան համաժողովում ժամանակ գտան անցնելու Հայկական հարցի քննարկմանը, դաշնակիցների միասնությունն արդեն անհետացել էր, նրանց բանակներն այլևս գոյություն չունեին, և նրանց որոշումները սոսկ դատարկ խոսքեր էին: Ո՛չ մի տերություն չէր ցանկանում վերցնել Հայաստանի մանդատը. Բրիտանիան, Իտալիան, Ամերիկան, Ֆրանսիան նախում էին նրա վրա և միայն գլուխներն էին օրորում: 1920թ. մարտի 12-ին Գերագույն խորհուրդն այդ մանդատն առաջարկեց Ազգերի Լիգային: Բայց Լիգան, որը չունեւր ոչ միջոցներ, ոչ մարդիկ, խելամտորեն և վճռաբար մերժեց: Հույսը միայն Սերի պայմանագիրն էր: Տերությունները օգոստոսի 10-ին կոստանդնուպոլիսյան կառավարությանը ստիպեցին ճանաչել Հայաստանը որպես ազատ ու անկախ պետություն, որի սահմանները դեռևս չէին սահմանվել: 89-րդ հոդվածը նախատեսում էր, որ Թուրքիան պետք է «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահին հանձնի էրզ-

րումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև սահմանատման հարցը և համաձայնվի նրա ընդունած որոշման, հավասարապես նաև այլ ցանկացած պայմանների հետ, որոնք նա կարող է դնել դեպի ծով Հայաստանի ելքն ապահովելու համար»: Միայն 1920թ. դեկտեմբերին Վիլսոնը կատարեց այդ բարձր հանձնարարությունը: Նրա հաստատած սահմանը, ըստ էության, Հայաստանին էր փոխանցում թուրքական այն ամբողջ տարածքը, որն զբաղեցնում էին ռուսական ջոկատները մինչև հեղափոխությունից հետո իրենց փախեցրած փախը: Երիվանյան հանրապետության հետ այդ տարածքի միավորումից հետո, հայկական ազգային տարածքը պետք է կազմեր համարյա 50 հազար քառակուսի մղոն: Հայկական հավակնությունները բավարարվել էին այն չափով, որ նոր պետությունում մուսուլմաններն ավելի շատ էին, քան հայերն ու հույները: Այդ դեպքում, ի շահ արդարացիության, չափից շատ էին ձեռք գցել: Բայց Հայկական պետությունը գոյություն ուներ միայն էին ձեռք գցել: Բայց Հայկական պետությունը գոյություն ուներ միայն յում հարձակվեցին ֆրանսիացիների վրա, նրանց դուրս բռնեցին Մարաշի օկրուգից ու ջարդեցին համարյա 50000 հայերի: Մայիսին բոլշևիկյան ջոկատները զբաղեցրին ու վերջնականապես ստրկացրին Երիվանյան Հանրապետությունը: Մեպտեմբերին, բոլշևիկների և թուրքերի փոխադարձ համաձայնությամբ, Երիվանը տրվեց թուրք ազգայնամոլներին: Այս ակտը, ինչպես որ Կիլիկիայում, ուղեկցվեց հայերի սարսափելի ջարդով: Անտը, ինչպես որ Կիլիկիայում, ուղեկցվեց հայերի սարսափելի հովանազամ հոգս ցնդեց այն հույսը, թե Կիլիկիայում, ֆրանսիացիների հովանավորությամբ, կստեղծվի հայկական երկրամասի ոչ մեծ ինքնավարություն: Հոկտեմբերին, Անգորայի համաձայնագրի հիման վրա, Ֆրանսիան որոշեց տարհանել ամբողջ Կիլիկիան: Լոգանի համաժողովում, որտեղ Թուրքիայի ու մեծ տերությունների միջև հաստատվեց վերջնական խաղաղություն, պատմությունը գուր է որոնելու «Հայաստան» բառը»⁵⁶⁸:

Վերոգրյալների հիման վրա հանգում ենք հետևյալ եզրակացությունների՝

1. Մեծ Բրիտանիան XVIII-XX դարերում Միջերկրական ծովում, Փոքր Ասիայում, Միջագետքում, Միթիայում, Եգիպտոսում, Պարսկաստանում և Հնդկաստանում աշխարհաքաղաքական գերիշխող դիրք զբաղեցնելու, այդ դիրքն ամրապնդելու և անձեռնմխելի պահելու նկատառումներով, առհասարակ հակամարտությունների ու առճակատումների մեջ էր գտնվում այդ տարածաշրջաններում հաստատվել ձգտող Ռուսաստանի հետ:

⁵⁶⁸ У.Черчилль, стр. 278-279.

2. Հայաստանն ընդհանրապես (Արևմտյան Հայաստանը՝ մասնավորապես) իր աշխարհագրական դիրքով ռազմա-ստրատեգիական մեծ նշանակություն ունեւր վերոհիշյալ տարածաշրջաններ թափանցելու և այդ տարածաշրջանները տիրապետողի ձեռքում ամուր պահելու համար. մանավանդ Արևմտյան Հայաստանը, որը գտնվում էր Օսմանյան Թուրքիայի կազմում, դիտվում էր դեպի նշված տարածաշրջաններ տանող ուղիների խաչմերուկ և բանալի:

3. Ռուսաստանը ձգտում էր գրավել Արևմտյան Հայաստանը և նրա միջոցով դուրս գալ Փոքր Ասիա, Միջագետք ու Միջերկրական ծով, իսկ Անգլիան, որը, իր հերթին, միտում էր իր ձեռքն առնել Արևմտյան Հայաստանը, դրա անհնարինության դեպքում, ջանում էր այն պահել իր կիսագաղութ Օսմանյան Թուրքիայի կազմում՝ այդ կերպ Ռուսաստանին հեռու պահելով իր ազդեցության ոլորտում գտնվող հիշյալ տարածաշրջաններից:

4. Արևմտյան Հայաստանի (արևմտահայության) շահերը պահանջում էին՝ ազատագրվել Օսմանյան Թուրքիայի անտանելի տիրապետությունից (ֆիզիկական ոչնչացումից, կրոնափոխությունից, պատվի ու արժանապատվության ստորացումներից):

5. Արևմտահայությունը Թուրքիայի տիրապետությունից իր դուրս գալը միայն իր սեփական ուժերով իրականացնել չկարողանալով՝ դիմում էր եվրոպական մեծ տերությունների և, առաջին հերթին, Ռուսաստանի օգնությանը (մանավանդ, որ Ռուսաստանի կազմում էր գտնվում Արևելյան Հայաստանը):

6. Ռուսաստանը, հաշվի առնելով դեպի իրեն ձգտող արևմտահայության իդձերը, ամենամեծ հնարավորություններն ունեւր նվաճելու Արևմտյան Հայաստանն ու նրա միջոցով դուրս գալու Փոքր Ասիա, Մերձավոր Արևելք և Միջերկրական ծով, որպիսի նպատակի իրականացումը Բրիտանական կայսրությանը կդներ դիրքային վատթարագույն վիճակի մեջ:

7. Մեծ Բրիտանիան, զորավիգ կանգնելով Օսմանյան Թուրքիային ընդդեմ Ռուսաստանի, միշտ խափանում էր արևմտահայության ազգային-ազատագրական շարժումները, որի հետևանքով արևմտահայությունը կրկին ու կրկին հայտնվում էր Օսմանյան Թուրքիայի կրնկի տակ՝ ենթարկվելով զանգվածային դաժան կոտորածների, բռնի մահմեդականացման ու հարկադրված արտագաղթի. հայերի փոխարեն այլ վայրերից Արևմտյան Հայաստան էին բերվում թուրք, քուրդ և մահմեդական այլ վերաբնակիչներ՝ հայապատկան հողերի ժողովրդագրական վիճակը ենթարկելով փոփոխության՝ ի վնաս հայերի:

8. Մեծ Բրիտանիան մեկ կողմից արևմտահայության մեջ հակասուլթանական տրամադրություններ էր սերմանում, ընդվզումներ, ապստամբութ-

յուններ էր սադրում, մյուս կողմից՝ սուլթանին ծառայություններ էր մատուցում հայերի հուզումները լռեցնելու, սուլթանին հնազանդեցնելու հարցերում՝ այդ ամենն օգտագործելով սուլթանի վրա ճնշումներ գործադրելու, Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու և նրանից իրեն անհրաժեշտ զիջումներ կորզելու նպատակով: Անգլիայի վարած նման քաղաքականության հետևանքով, նշված երևույթների հաճախակի կրկնությունները միևնույն պետության մեջ թուրքերի ու հայերի համակեցությունը հանգեցրին վատթարագույն վիճակի՝ նպաստելով թուրքական կառավարության կողմից հայության զանգվածային ջարդերի, իսկ վերջում՝ Հայոց ցեղասպանության կատարմանը:

9. Մեծ Բրիտանիան 1878թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վերածելով 1878թ. Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի, արևմտահայությանը զրկեց Թուրքիայից, ի վերջո, ազատագրվելու հնարավորությունից, նրան վերամատնեց թուրքական ստրկության, ջարդերի, այլ բռնացումների: Բացի այդ, Մեծ Բրիտանիան, չարաշահելով սուլթանի բռնացումներին: Բացի այդ, Մեծ Բրիտանիան, չարաշահելով սուլթանի կողմից Հայկական բարենորոգումների իրականացման նկատմամբ իր ունեցած վերահսկողական դերակատարումը, սուլթանից միշտ կորզելով մեծանշանակ նորանոր զիջումներ՝ նպաստել է օսմանյան կառավարության շրջանակներում «Հայկական հարցից հայերի բնաջնջմամբ ազատվելու» մտայնության խորացմանը:

10. Մեծ Բրիտանիան, չարաշահելով Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով նախատեսված իր վերահսկողական պարտավորությունը սուլթանի կողմից Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու, ինչպես նաև հայերին՝ քրդերի ու չերքեզների հարձակումներից պաշտպանելուն ուղղված միջոցառումների նկատմամբ, դրանով իսկ մեծապես պանելուն ուղղված միջոցառումների նկատմամբ, դրանով իսկ մեծապես նպաստեց Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության այլ վայրերում հայերի զանգվածային կոտորածների, բռնի մահմեդականացումների, նրանց գույքի հափշտակման և իրենց հայրենիքից հարկադրական կառավարության, այսինքն՝ 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության պայմանների ու պատճառների առաջացմանը:

11. Մեծ Բրիտանիան, Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ XVIII դարից մինչև XX դարի սկիզբները վաղ ժամանակներից հայալործան քաղաքականություն, դրանով, իր հերթին, նպաստել էր Օսմանյան կայսրությունում այն պայմանների ու պատճառների առաջացմանը, որոնք հանգեցրել են թուրքական կառավարության կողմից Հայոց ցեղասպանության կատարմանը: Դրանով Մեծ Բրիտանիան, իր հերթին, մեծապես պատասխանատու է օսմանյան կառավարության կողմից մարդկայնության, քաղաքակրթության և հայ ժողովրդի

նկատմամբ գործված այդ ծանրագույն հանցագործությամբ վերջինիս հսկայական վնասներ պատճառելու համար:

12. Օսմանյան կայսրության կողմից 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանությանը Մեծ Բրիտանիայի կայսրապետական կառավարությունների մեղսակից լինելու հանգամանքը պատասխանատվություն չի առաջացնում Մեծ Բրիտանիայի ժողովրդի համար, որի բազում ազնիվ զավակներ դատապարտել են հայ ժողովրդի, մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված այդ ծանրագույն հանցագործության կազմակերպիչներին, կատարողներին, հանցակից-օժանդակողներին և մեղսակիցներին:

Մաս III

Ֆրանսիան և Հայոց ցեղասպանությունը

Ֆրանսիայում մարդը բնակվել է հնագույն ժամանակներից: Ք.ա. I հազարամյակի վերջին այնտեղ բնակվել են կելտերը (գալեր, այստեղից էլ երկրի Գալիա, Գաղիա անունը): Ք.ա. II դարի վերջին և I դարի կեսին Գալիան նվաճել են հռոմեացիները: IV դարում երկիրը քրիստոնեացվել է: III-IV դարերում Գալիան նվաճել են գերմանական ցեղերը՝ վեստգոթերը, բուրգունդները, ֆրանկները: VI դարում Ֆրանսիան մտել է Ֆրանկական բուրգունդների, ֆրանկների: VI դարում Ֆրանսիան մտել է Ֆրանկական պետության կազմի մեջ: 843թ., Կարոլինգների կայսրության բաժանմամբ, առանձնացավ Արևմտաֆրանկական թագավորությունը, որից սկսած էլ առանձնացավ Արևմտաֆրանկական թագավորությունը, որից սկսած էլ Ֆրանսիան գոյություն ունի որպես ինքնուրույն պետություն: XI-XIII դարերում ֆրանսիական ասպետները եռանդուն մասնակցություն ունեցան խաչակրաց արշավանքներին և առնչվեցին Կիլիկյան հայկական պետության հետ: Ֆիլիպ II Օգոստոսը (կառավարել է 1180-1223թթ.) XIII դարի սկզբին դարձավ Հյուսիսային Ֆրանսիայի թագավոր: Լյուդովիկոս IX-ի (կառավարել է 1226-1270թթ.) օրոք Փարիզն սկսեց դառնալ երկրի կենտրոն: 1337-1453թթ. անգլո-ֆրանսիական Հարյուրամյա պատերազմը, որն ընթանում էր Ֆրանսիայի տարածքում, ավարտվեց ֆրանսիացիների հաղթանակով: Լյուդովիկոս XI-ի օրոք (1461-1483թթ.) Ֆրանսիան դարձավ միասնական կենտրոնացված պետություն, իսկ Լյուդովիկոս XIV-ի օրոք (1643-1715թթ.) վերածվեց բացարձակ միապետության: Ֆրանսիան Արևմտյան Եվրոպայում տարածքներ ձեռք բերելու համար 1494-1559թթ. երկարատև պատերազմներ մղեց Հաբսբուրգների դեմ: 1618-1648թթ. Ֆրանսիան մասնակցեց Երեսնամյա պատերազմին: XVII դարում Ֆրանսիան գաղութացրեց Կանադան, Վեստինդիան և Հնդկաստանի մի մասը: XVII դարի 2-րդ կեսին Ֆրանսիան Արևմտյան Եվրոպայի ամենահզոր պետությունն էր: Լյուդովիկոս XV-ի օրոք (1715-1774թթ.) Ֆրանսիան թուլացավ՝ Հյուսիսային Ամերիկայի իր գաղութները և Հնդկաստանը զիջելով լացավ՝ Հյուսիսային Ամերիկայի իր գաղութները և Հնդկաստանը զիջելով Անգլիային: Ֆրանսիայում 1792թ. վերացվեց միապետությունը և հաստատվեց հանրապետություն: 1799թ. Նապոլեոն I Բոնապարտը երկրում տաստեց ռազմական դիկտատուրա՝ 1804թվականից դառնալով կայսր, հաստատեց ռազմական դիկտատուրա՝ 1804թվականից դառնալով կայսր, որը Ֆրանսիայի հողերը Եվրոպայում ընդլայնեց, բայց 1812թ. պարտվեց Ռուսաստանին: 1870-1871թթ. տեղի ունեցավ Ֆրանս-պրուսական պատերազմը, որն ավարտվեց Ֆրանսիայի պարտությամբ: 1871թ. տեղի ունեցավ Փարիզյան կոմունան, որը տապալվեց վերսալցիների օգնությամբ: XIX դարի վերջին ավարտվեց Ֆրանսիական գաղութային կայսրության

ստեղծումը, որը Բրիտանական կայսրությունից հետո երկրորդն էր իր հզորությամբ: Ֆրանսիան, Անգլիայի, Իտալիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Գերմանիայի հետ միասին, 1878թ. Սան Ստեֆանոյում կնքված ռուս-թուրքական պայմանագրի 16-րդ հոդվածը նույն թվականին Բեռլինում կնքված պայմանագրի 61-րդ հոդվածով փոխարինողներից մեկն էր, որն օժտված էր Օսմանյան Թուրքիայի կողմից Հայկական բարենորոգումների անցկացման նկատմամբ վերահսկողության իրականացման դերակատարմամբ: Ֆրանսիան 1891-1893թթ. դաշնակցային համաձայնագրեր կնքեց Ռուսաստանի, 1904թ.՝ Անգլիայի հետ, որով, 1907թ. կնքված անգլո-ռուսական նույնաբովանդակ համաձայնագրի հետ միասին, ձևավորեց Անտանտը՝ «Եռյակ միություն»-ը (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան): Ֆրանսիան 1914-1918թթ. I համաշխարհային պատերազմին մասնակցեց Անտանտի կազմում: Ահա այն պետություններից մեկի համառոտ պատմությունը, որը XVI դարից սկսած, սերտ առնչություններ ունեցավ Հայկական հարցի հետ: Իսկ Ֆրանսիայի հարաբերությունները հայերի հետ սկսվում են Կիլիկյան Հայաստանից: Արևմտաեվրոպական ավատատերերը 1096-1270թթ. Ֆրանսիայի ու ֆրանսիացիների մասնակցությամբ ութ արշավանքներ կատարեցին դեպի Երուսաղեմ «քրիստոնեական սրբավայրերը մահմեդականներից ազատագրելու» նշանաբանով, որոնք թալանչիական արշավանքներ էին: Խաչակիրները 1098թ. հիմնեցին Եդեսիայի կոմսությունը և Անտիոքի դքսությունը, 1099թ.՝ Երուսաղեմի թագավորությունը, 1109թ.՝ Տրիպոլիի կոմսությունը, 1192թ.՝ Կիպրոսի Լուսինյան թագավորությունը, որոնք աստիճանաբար վերացան մահմեդականների հարձակումների հետևանքով: Ամենավերջինը վերացավ Կիպրոսի թագավորությունը՝ 1489թ. միացվելով Վենետիկի հանրապետությանը: 1097թ. խաչակիրները մտան Կիլիկյան Հայաստան և նրա օգնությամբ գրավեցին Տարսուրը, Ադանան, Մամեստիան, 1098թ.՝ Եդեսիան, 1099թ.՝ Երուսաղեմը, որոնք գտնվում էին թուրք-սելջուկների տիրապետության տակ: Ֆրանսիական թագավորներից Խաչակրաց արշավանքներին մասնակցեցին Լյուդովիկոս VII-ը (Խաչակրաց II արշավանք - 1147-1149թթ.), Ֆիլիպ II Օգոստոսը (Խաչակրաց III արշավանք - 1189-1192թթ.): Ֆիլիպ II-ը անգլիական Ռիչարդ I Առյուծասիրտ թագավորի հետ գրավեց Կիպրոս կղզին, որտեղ հիմնվեց ֆրանսիական Լուսինյան տոհմի իշխանությունը և կանխվեց Եգիպտոսի սուլթանի ծրագրած հարձակումը Կիլիկյան Հայաստանի վրա: Հայոց Լևոն 2-րդ իշխանը նրանց հետ համագործակցեց և խաչակիրներին շատ հողեր տվեց, հիմք դրեց Կիլիկյան Հայաստանի լատինասիրությանը: Խաչակիրների հետ հայ վերնախավը հաստատեց խնամիական կապեր, և նույնիսկ բանը հասավ նրան, որ որոշ հայ ավա-

[illegible]

⁵⁶⁹ «Յովհաննու Դարդելի ժամանակագրության Հայոց», Պետերբուրգ, 1881թ., էջ 125-135: 1885 — էջ 542:

125-135:
⁵⁷⁰ Դ. Ալիշան, «Միսուն», Վենետիկ, 1885թ., էջ 542:
⁵⁷¹ Հ. Անապյան, «XVII դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում», Երևան, 1961թ., էջ 98:

XVII դարի արևմտահայ մեծահարուստ մի առևտրական՝ Բաղիշեցի խոջա Մուրատը, Լյուդովիկոս XIV թագավորին նույնիսկ գրել էր. «Հայերը, որոնք շատ սովաբարթիվ են Վանի, Բիթլիսի, Թոխարի, Սեբաստիայի, Կարինի, Կարսի և մերձակա շրջանների մեջ, միանալով հույների և մյուս քրիստոնյա հպատակների հետ, կկարողանան շփոթություններ առաջ բերել Անատոլիայի ներսում և դիմադրել, մինչև քրիստոնեական զորքերի հասնելը...»⁵⁷²:

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի եվրոպատենչ ձգտումների վրա սառը ջուր լցրեց 1698-1699թթ. Կարլովիցում տեղի ունեցած միջազգային համաժողովը, որտեղ «Սրբազան լիգայի» անդամ պետություններ Ավստրիան, Վենետիկը, Լեհաստանը, Ռուսաստանը հավաքվել էին՝ իրենցից տարբեր ճակատամարտերում պարտված Օսմանյան Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելու: Հայերն ականատես եղան իրենց համար լավ դաս հանդիսացող հետևյալ երևույթին. Հայկական հարցի լուծման խնդրանքով հայերի դիմած Վենետիկ, Ավստրիա, Լեհաստան, Ռուսաստան պետությունները համատեղ հաշտության պայմանագիր էին կնքում 1683թ., Վիեննայի մոտ, իրենցից գլխավոր ջախջախված Օսմանյան Թուրքիայի հետ, մինչդեռ իրենք եվրոպացիներից օգնություն էին խնդրում նախ և առաջ հենց Օսմանյան Թուրքիայի լծից ազատագրվելու նպատակով: Ի դեպ, 1683թ. սեպտեմբերի 12-ին տեղի ունեցած Վիեննայի ճակատամարտում, որն ավարտվել էր թուրքերի պարտությամբ, լեհական բանակի շարքերում կռվում էին 5000 հայեր⁵⁷³: Բացի այդ, եվրոպական այդ երկրների միջև ծագած լուրջ հակասությունները, հատկապես նրանց ընդդիմությունը Ռուսաստանի դիրքերի ուժեղացմանը Սև ծովում, հանգեցրին նրան, որ ընդհանուր պայմանագրի փոխարեն, դաշնակիցներն անջատ պայմանագրեր կնքեցին Օսմանյան Թուրքիայի հետ՝ վերջինիցս ամեն մեկն ստանալով իր բաժին հողատարածքները: Ռուսաստանն էլ ստացավ Ազովի ծովն իր շրջակայքով: Ֆրանսիան այս քաղաքական առևտրում չկար: Բայց մեկ դար հետո (1785թ.) վերջինս իր դիվանագետ կոմս Ֆերյեր-Մովրեֆին ուղարկեց Պարսկաստան, որպեսզի նա ձախողի Պարսկաստանի կողմից Արևելյան Հայաստանի անջատումն ու Ռուսաստանի հետ միավորումը: Ֆրանսիան այստեղ ավելի հեռու գնաց՝ փորձելով կազմակերպել իրանա-թուրքական ճակատ՝ ընդդեմ Ռուսաստանի

դեպի հարավ առաջխաղացման⁵⁷⁴: Իրանա-թուրքական այդ դաշինքը, անտարակույս, ոտնատակ էր անելու Հայաստանը: XIX դարի սկզբներին Ֆրանսիան (Անգլիայի հետ միասին) օժանդակում էր Պարսկաստանին ու Թուրքիային՝ ընդդեմ Ռուսաստանի անդրկովկասյան առաջխաղացումների, որով Ֆրանսիան մեծապես խանգարում էր թուրք-պարսկական ծանր լծից հայության ազատագրման գործին⁵⁷⁵: Նապոլեոն Բոնապարտը, Ֆրանսիայի քաղաքական ու տնտեսական ազդեցությունն ուժեղացնելու նպատակով, Թուրքիայում, Իրանում, Սերձավոր Արևելքում անցավ ակտիվ գործողությունների: 1802թ. Կ. Պոլիս եկավ Ֆրանսիայի դիվանագետ, տիվ գործողությունների: 1802թ. Կ. Պոլիս եկավ Ֆրանսիայի դիվանագետ, գնդապետ Սեբաստիանին, որի արդյունքում հունիսի 26-ին կնքվեց ֆրանս-թուրքական հաշտության պայմանագիր: Այնուհետև Նապոլեոնն սկսեց աշխատել Պարսկաստանի ուղղությամբ, որպեսզի վերջինս թույլ չտա Ռուսաստանի առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս: Նապոլեոնի գործակալ Ժորժերին 1806թ. հունիսին Թեհրանում կնքեց ֆրանս-իրանա-կան ռազմական պայմանագիր՝ ջանալով Պարսկաստանին ներգրավել մոտ ապագայում Ռուսաստանի դեմ ֆրանսիացիների մղելիք մեծ պատերազմի մեջ⁵⁷⁶: 1807թ. հուլիսի 8-ին Տիլզիտի ռուս-ֆրանսիական պայմանագրի կնքումն անգամ չխանգարեց, որպեսզի ֆրանսիացի դիվանագետ Գարդանը Պարսկաստանին չմղեր պատերազմի Ռուսաստանի դեմ: Ֆրանսիացի զինվորական ինժեներ Վերդեյը, իրեն ամրացված անձնակազմով, սկսեց Պարսկաստանի ձեռքում գտնվող Երևանի բերդի ամրացված ման ու նոր ամրոցներ կառուցելու աշխատանքները⁵⁷⁷: Չնայած դրան, 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմն ավարտվեց վերջինիս լծից Արևելյան Հայաստանի ազատագրմամբ, որն ամրագրվեց 1828թ. փետրվարի 10 (22)-ին Թուրքմենչայում Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի միջև կնքված հաշտության պայմանագրում⁵⁷⁸: Տապալվեցին անգլիական և ֆրանսիական պլանները Արևելյան Հայաստանը Պարսկաստանի կազմում պահելու վերաբերյալ: Հայկական հարցի առնչությամբ Ֆրանսիային հանդիպում ենք 1853-1856թթ. Ղրիմի պատերազմում, թեև այստեղ

⁵⁷⁴ ռ. А. Р. Иоаннисян, "Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия", Ереван, 1958г., стр. XLII-XIII.

р. А. Р. Иоаннисян, "Россия и армянское освободительное движение в 80-х гг. XVIII столетия", Ереван, 1947г., стр. 130-131.

⁵⁷⁵ ռ. А. Р. Иоаннисян, "Присоединение Закавказья...", стр. XLII-XLIII.

р. З. Т. Григорян, №3.

⁵⁷⁶ "История XIX века" (под редак. Лависа и Рамбо), т. II, 1937г., стр. 123-124.

⁵⁷⁷ АКАК, т. III, 1869г., стр. 254.

⁵⁷⁸ "Договоры России с Востоком...", стр. 221-222.

⁵⁷² Նույնը, էջ 160:

⁵⁷³ ռ. Wielka encyklopedia powszechna, serya II, t. V-VII, Warszawa, 1908, c. 400
р. Zimorowicz B., Historia miasta Lwowa, Krolestw Galicji i Lodomerii stolicy, Lwow, 1835, c. 304.

սկզբում միմյանց դեմ կռվում էին ռուսներն ու թուրքերը, իսկ 1854 թվականից սկսած, միմյանց դեմ կռվում էին մի կողմից՝ թուրքերը, անգլիացիները, ֆրանսիացիներն ու սարդինիացիները, և մյուս կողմից՝ ռուսները։ Այս պատերազմում պարտված Ռուսաստանը, Ղրիմն իրեն պահելու մղմամբ, 1856թ. Փարիզի պայմանագրով Կարսի ամրոցն իր շրջակայքով զիջեց Թուրքիային։ Բացի այդ, Փարիզի պայմանագրի 9-րդ հոդվածի համաձայն, եվրոպական տերությունները (այդ թվում՝ Ֆրանսիան) սկսեցին պաշտոնապես «զբաղվել» Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավունքներով։ Արդեն 1862թ. Զեյթունի հայերի ապստամբության ժամանակ Ֆրանսիան հանդես եկավ որպես միջնորդ ապստամբների ու սուլթանի միջև։ Ֆրանսիան լուրջ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Կիլիկիայի նկատմամբ։ Նապոլեոն III-ն ուզում էր Կիլիկիան դարձնել Ֆրանսիական տնտեսության համար հույժ անհրաժեշտ բամբակացան պլանտացիա։

1878թ. Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով նախատեսված Հայկական բարենորոգումների անցկացման նկատմամբ վերահսկողական դերակատարում ստանձնած տերություններից մեկն էլ Ֆրանսիան էր, որը Բեռլինի պայմանագիրն ընդհանրապես ստորագրեց միայն այն բանից հետո, երբ վեհաժողովում Մոլսբերին հայտարարեց, որ Անգլիան չի առարկի Ֆրանսիայի կողմից Թունիսի գրավմանը: Այս խոստուն հանգամանքով էլ պայմանավորված էր հետագայում Ֆրանսիայի դրսևորած կրավորական կեցվածքը Թուրքիայի կողմից Հայկական բարենորոգումների անցկացման նկատմամբ. Ֆրանսիան այս ոլորտում առաջնությունն ամբողջությամբ զիջել էր Անգլիային:

Ինչպես Անգլիային ու Ռուսաստանին, այնպես էլ Ֆրանսիային, Հայկական բարենորոգումների ասպարեզում հանդիպում ենք 1878թ. Բեռլինի պայմանագրից 17 տարի հետո, երբ 1894թ. տեղի ունեցավ Մասունի հեղուկամարտը, և դրան հաջորդեցին հայերի զանգվածային կոտորածների միջազգային լայն արձագանքները: 1895թ. հունվարին Մասուն ժամանեց հայկական ջարդերի պատճառներն ու պայմանները քննող հանձնաժողովը, որի կազմում, որպես դիտորդ, Ռուսաստանի ու Անգլիայի հետ մեկտեղ, հանդես էր գալիս նաև Ֆրանսիան: Հանձնաժողովը հրավիրեց մոտ 100 նիստ ու մերկացրեց թուրք բարբարոսներին: Համաշխարհային հասարակական կարծիքի ճնշման տակ, 1895թ. մայիսի 11-ին Կ. Պոլսի անգլիական, ռուսական և ֆրանսիական դեսպանները Հայկական նահանգներում բարենորոգումներ անցկացնելու ծրագիր ներկայացրին Օսմանյան կառավարությանը (տե՛ս սույն աշխատության 119-120 էջերը): Սակայն, նաև ֆրանսիական դիտորդի մասնակցությամբ, «մայիսյան բարենորո-

գումներին» շուրջ ծավալված աղմուկից հետո սուլթանը համոզվեց, որ եվ-
րոպական տերությունները, այդ թվում նաև Ֆրանսիան, մտադիր չեն հե-
տամուտ լինելու բարենորոգումներին, ուստի սուլթանն էլ ավելի սաստ-
կացրեց զանգվածային կոտորածները Արևմտյան Հայաստանում։ Մխալ-
ված չենք լինի, եթե ասենք, որ սուլթանը «բարենորոգում» ասելով, կարծես
թե հասկացել էր «ջարդ»։ Հայկական բարենորոգումներն այդպես էլ մնա-
ցին թղթի վրա։ I համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին սրվեցին
եվրոպական մեծ տերությունների (նաև Ֆրանսիայի) տնտեսական ու քա-
ղաքական շահերը Մերձավոր Արևելքում, Փոքր Ասիայում և այլուր։ Եթե
Անգլիան ձգտում էր իր գերիշխանությունն ապահովել Միջագետքում (Ի-
րաք, Պաղեստին, Հորդանան), Ռուսաստանը՝ Արևմտյան Հայաստանում,
Ավստրո-Հունգարիան ու Գերմանիան՝ ամբողջ Փոքր Ասիայում ու Մեր-
ձավոր Արևելքում, ապա Ֆրանսիան ձգտում էր ամրանալ Լիբանանում,
Սիրիայում ու Կիլիկիայում, որոնք ևս գտնվում էին Օսմանյան կայսրու-
թյան կազմում։ Ֆրանսիան I համաշխարհային պատերազմի մեջ մտավ
1914թ. օգոստոսի 3-ին, երբ նրան պատերազմ հայտարարեց Գերմանիան։
Ֆրանսիան կռվում էր Անտանտի (Ռուսաստան, Անգլիա, Ֆրանսիա) կազ-
մում։ 1914թ. հոկտեմբերից մինչև 1915թ. մարտի 18-ը տեղի ունեցած Դար-
մուսի 1914թ. հոկտեմբերից մինչև 1915թ. մարտի 18-ը տեղի ունեցած Դար-
մուսի 1914թ. հոկտեմբերից մինչև 1915թ. մարտի 18-ը տեղի ունեցած Դար-
մուսի 1914թ. հոկտեմբերից մինչև 1915թ. մարտի 18-ը տեղի ունեցած Դար-
մուսի 1914թ. հոկտեմբերից մինչև 1915թ. մարտի 18-ը տեղի ունեցած Դար-

⁵⁷⁹ Ա. Պեղերյան, նշվ. աշխ., էջ 73-74:

⁵⁸⁰ Երևան, էջ 78-79:

յան հայտնման կապակցությամբ պատասխանել էր. «Թուրքիայում երկրորդական բնույթի ռազմական գործողություններն ակնհայտորեն կախված կլինեն նեղուցների (Դարդանեղ, Բոսֆոր- S.U.) այժմ ընթացքի մեջ գտնվող առաջնահերթ գործողության արդյունքից... Կիլիկյան ծագում ունեցող հայերը կարող են օգտակար լինել ոչ միայն իբրև զինվորներ, այլև, մասնավորապես, արժեքավոր լինել իբրև տեղեկություններ մատակարարող հետախույզներ ու գործակալներ այն դեպքում, երբ նախատեսվի ավիդուրս գալ Կիլիկիայում»⁵⁸¹: Մակայն, ինչպես գիտենք, Դարդանեղի օպերացիան զավեշտականորեն ավարտվեց դաշնակիցների պարտությամբ, և ֆրանսիացիների կողմից Կիլիկիայի գրավումը հետաձգվեց անորոշ ժամանակով: Իսկ Դարդանեղի օպերացիայում տարած հաղթանակը թուրքերի համար ազատ ճանապարհ բացեց հայերի զանգվածային տեղահանության ու կոտորածի (ցեղասպանության) իրականացման համար:

Օսմանյան Թուրքիայում հայերի զանգվածային կոտորածների սարսափներն արդեն 1915թ. ապրիլի վերջին հայտնի դարձան աշխարհին, այդ թվում՝ Ֆրանսիային, Անգլիային և Ռուսաստանին («Եռյակ միություն»): Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը 1915թ. ապրիլի 22-ին դիմել էր Բոսալիայի թագավորին՝ նրանից «քրիստոնեական հավատի ու մարդկության անունից» խնդրելով «միջոցներ ձեռնարկել Թուրքիայում գտնվող իտալական դիվանագիտական ներկայացուցիչների ազդեցիկ միջամտության ճանապարհով» նշված կոտորածները դադարեցնելու ուղղությամբ⁵⁸²: Հայոց կաթողիկոսը Թուրքիայի դաշնակից Բոսալիայի, չեզոք երկիր ԱՄՆ-ի կառավարություններին էր դիմել նշված հարցով, քանի որ նրանք Կ. Պոլսում ունեին իրենց դեսպանությունները և իրական ազդեցություն կարող էին ունենալ հայերի կոտորածները դադարեցնելու հարցում: Կաթողիկոսը շուտով դիմեց նաև ռուսաց ցարին՝ հայության հանդեպ գործվող այդ ոճրագործությունների դադարեցման համար միջոցներ ձեռնարկելու խնդրանքով: Ռուսաստանի արտգործնախարար Սազանովը 1915թ. ապրիլի 26-ին Հռոմում և Վաշինգտոնում Ռուսաստանի դեսպաններին հանձնարարեց սատար կանգնել կաթողիկոսի խնդրանքին, ապա Փարիզում և Լոնդոնում գտնվող Ռուսաստանի դեսպաններին հանձնարարեց հուշել «ֆրանսիական, անգլիական, ռուսական կառավարություններին՝ հրապարակելու Դռանը հղված միացյալ հաղորդագրություն, որը հայերի հանդեպ գործադրվող բռնությունների համար անհատապես պատասխանատու կճանաչի օսմանյան նախարարների խորհր-

⁵⁸¹ Նույն տեղում:

⁵⁸² Նույնը, էջ 80:

[illegible]

⁵⁸³ Նույնը, էջ 81:

584 Նույնը, էջ 81-82:

585 Նույնը, էջ 90:

ծակալներին, որոնք ներգրավված կլինեն հայկական կոտորածներում»⁵⁸⁶։ Ֆրանսիայի արտգործնախարարի կողմից արված ձեռագիր ուղղումներով «Քրիստոնեության դեմ» բառակապակցությունը փոխարինվել է «մարդկության դեմ», իսկ «հայկական կոտորածներում» բառակապակցությունը՝ «համանման կոտորածներում» բառակապակցություններով⁵⁸⁷։ Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությունը 1915թ. մայիսի 19-ին իր համաձայնությունը տվեց Բ. Դոանը հղվելիք նշված հայտարարությանը⁵⁸⁸։ Ֆրանսիան ևս 1915թ. մայիսի 20-ին վերջնականապես համաձայնվեց նշված համատեղ հայտարարությամբ հանդես գալուն⁵⁸⁹։ Ի վերջո, 1915թ. մայիսի 24-ին Պետերբուրգում, Փարիզում և Լոնդոնում հրապարակվեց Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի ու Մեծ Բրիտանիայի համատեղ հայտարարությունը՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Գրեթե մեկ ամսից ի վեր Հայաստանի քուրդ և թուրք բնակչությունը հայերին կոտորելու հարցում գործում է օսմանյան իշխանությունների թողտվությամբ և հաճախ աջակցությամբ։ Այդպիսի կոտորածներ տեղի են ունեցել նոր տոմարով ապրիլի կեսերին Էրզրումում, Դերչունում, Ակնում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Ջեթունում և համայն Կիլիկիայում։ Վանի շրջակայքում գտնվող հարյուրի հասնող գյուղերի բնակիչներն ամբողջությամբ սպանվել են։ Բուն քաղաքում հայկական թաղամասը պաշարված է քրդերի կողմից։ Միաժամանակ Կ. Պոլսում օսմանյան կառավարությունը դաժանորեն է վարվում անպաշտպան հայ բնակչության հետ։ Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված Թուրքիայի այս նոր հանցագործություններին ի տես՝ դաշնակիցների կառավարությունները հրապարակայնորեն տեղյակ են պահում Բարձր Դոանը, որ իրենք նշված հանցագործությունների համար անհատապես պատասխանատու կճանաչեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրա այն գործակալներին, որոնք ներգրավված կլինեն համանման կոտորածներին»⁵⁹⁰։ 1915թ. մայիսի 24-ին Փարիզում հրապարակված նշված համատեղ հայտարարությունը, իր հերթին, Ֆրանսիայի արտգործնախարարի հանձնարարությամբ անհապաղ հանձնվել է օսմանյան կառավարության մեծ վեզիր Սաիդ Հալիմ փաշային⁵⁹¹ Փարիզում ԱՄՆ-ի դեսպան Վիլյամ Շարփի⁵⁹²

⁵⁸⁶ Նույնը, էջ 91:

⁵⁸⁷ Տե՛ս նույնի 91 էջի տողատակերը:

⁵⁸⁸ Նույնը, էջ 94:

⁵⁸⁹ Նույնը, էջ 95-96:

⁵⁹⁰ Նույնը, էջ 99:

⁵⁹¹ Տե՛ս նույնի 99 էջի տողատակի ծանոթությունը:

⁵⁹² Նույնը, էջ 101:

միջոցով: 1915թ. մայիսի 24-ին Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից ընդունած հիշյալ Հռչակագիրը (հայտարարությունը)՝ հղված Օսմանյան կայսրապետության երիտթուրքական կառավարությանը, Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման և նրա պատճառած վնասների հատուցման ասպարեզներում ունի միջազգային-իրավական հիմնարար վավերագրի նշանակություն հետևյալ հիմքերով՝

1. Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Անգլիան հավաստում են, որ 1915թ. հայկական կոտորածները օսմանյան թուրքիայում կրել են զանգվածային բնույթ:

2. Դրանք կատարել է օսմանյան կայսրության թուրք և քուրդ բնակչությունը՝ օսմանյան իշխանությունների թողսովությամբ և աջակցությամբ:

3. Օսմանյան Թուրքիայի կողմից կատարված հայության զանգվածա-
լին ոչնչացումը հանցագործություն է ուղղված մարդկության և քաղա-
քակրթության դեմ:

4. Երեք տերություններն այդ հանցագործության կատարման համար պատասխանատու են համարում օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրանց այն բոլոր գործակալներին, ովքեր իրականագրել-կատարել են այդ հանցագործությունները:

[illegible]

⁵⁹³ Վ. Տատրյան, նշվ. աշխ., էջ 40-42:

Անտանտի երեք տերությունների վերոհիշյալ Հռչակագիրը, որն ուղղված էր Օսմանյան Թուրքիայի երիտթուրքական կառավարությանը, վերջինիս վրա չազդեց. թուրքերը կատարեցին իրենց սև գործը՝ Հայոց ցեղասպանությունը:

Սայքս-Պիկոյի 1916թ. գաղտնի համաձայնագրով, Կիլիկիան մտցվել էր ֆրանսիական ազդեցության գոտու մեջ: Ֆրանսիական բանակի մեջ կազմվել էր 5000-անոց հայկական լեգեոն, որը 1918թ. սեպտեմբերի 19-ին Արարայի ճակատամարտում լուրջ դեր խաղաց թուրքերի դեմ տարած հաղթանակում: Այս լեգեոնը 1920թ. սեպտեմբերի 27-ին լուծարվեց՝ պատերազմի ավարտված լինելու պատճառով: Պատերազմի ավարտից հետո Հայկական հարցն իր մոայլ էջով՝ Հայոց ցեղասպանությամբ, քննարկման առարկա դարձավ Անտանտի համաժողովներում (Լոնդոն, Փարիզ, Սան-Ռեմո, տե՛ս մեր «Ցավալի պայմանագրեր» աշխատության «Սևրի հաշտության պայմանագիրը» գլխի 98-302 էջեր և «Լոզանի պայմանագիրը» գլխի 412-462 էջեր)⁵⁹⁴: Ֆրանսիան շուտով քաղաքական սեպարատ հարաբերությունների մեջ մտավ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ ու 1921թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքված ֆրանս-թուրքական պայմանագրով Կիլիկիան հանձնեց Թուրքիային ու, դրանից սկսած, երկու ամսվա ընթացքում, իր բոլոր գործերը հանեց այդ երկրամասից, որի արդյունքում ամբողջ Կիլիկիան հայաթափվեց: Այս մասին Քեմալն ասել է. «Այդ համաձայնագրի հատուկ նշանակությունն այն է, որ մեր վզին Սևրի պայմանագիրը փաթաթած Անտանտի խմբավորման կարևորագույն պոնը՝ Ֆրանսիան, ընդունեց նրա կիրառման փաստական և իրավական անհնարիությունը: Այդ համաձայնագրով հասանք մեր սիրելի հայրենիքի տարածքի մի մասի ազատագրմանը...»⁵⁹⁵: Ուշագրավ է, որ 1923թ. հուլիսի 24-ին Լոզանում կնքված խաղաղության պայմանագրի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, Թուրքիայի սահմանը Միջին հետ այն է, ինչը որոշված է 1921թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքված ֆրանս-թուրքական պայմանագրի 8-րդ հոդվածով, որով Հայկական Կիլիկիան ներառվում է քեմալական Թուրքիայի կազմի մեջ⁵⁹⁶:

Այսպիսով, ելնելով վերոգրյալներից, կարող ենք արձանագրել ներքոշարադրյալը

⁵⁹⁴ Տ. Սահակյան, «Ցավալի պայմանագրեր», էջ 98-302, 412-462:

⁵⁹⁵ ա. Քեմալ Աթաթուրք, «Ընտիր ճառեր ու ելույթներ» (ռուսերեն), Մոսկվա, 1966թ., էջ 227-228:

բ. Վ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 132:

⁵⁹⁶ Տ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 458:

1. Ֆրանսիական Հանրապետությունը 1878թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը նույն թվականի Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով փոխարինած տերություններից մեկն է:

2. Ֆրանսիական Հանրապետությունը, 1878թ. Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի համաձայն, Օսմանյան Թուրքիայի կողմից Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու, հայերին քրդերի ու չերքեզների հարձակումներից պաշտպանելու նկատմամբ վերահսկողության իրականացման պարտավորություն ստանձնած տերություններից մեկն է:

3. Ֆրանսիական Հանրապետությունը 1878թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը նույն թվականին կնքած Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով փոխարինած այն տերություններից մեկն է, որը դրանով Արևմտյան Հայաստանն իր հայ ազգաբնակչությամբ հանդերձ, գրկել է օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու և ֆիզիկական ոչնչացումից փրկվելու պատմական եզակի հնարավորությունից:

4. Ֆրանսիական Հանրապետությունը ևս Բեռլինի հիշյալ պայմանագրի 61-րդ հոդվածով սուլթանի կողմից Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման նկատմամբ իր ստանձնած վերահսկողական պարտավորությունն իրականում չի կատարել:

5. Ֆրանսիական Հանրապետությունը ևս, Հայկական հարցի նկատմամբ իր որդեգրած վերոհիշյալ քաղաքականությամբ, նպաստել է Արևմտյան Հայաստանի՝ Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ բռնի պահմանը և դրա հետևանքով, այնտեղ հայերի զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների ենթարկմանը, ինչպես նաև՝ 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության կատարման պայմանների ու պատճառների առաջացմանը:

6. Ֆրանսիական Հանրապետությունը ևս, իր հերթին, պատասխանատու է 1915-1923թթ. Օսմանյան Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության կատարմամբ հայ ժողովրդին պատճառված հսկայական վնասների համար:

7. Սակայն Ֆրանսիայի ժողովուրդը (որի ազնիվ ու առաջադեմ բազում զավակներ, ի խորոց սրտի, դատապարտել են Օսմանյան Թուրքիայի կողմից 1915-1923թթ. կատարված Հայոց ցեղասպանությունը՝ որպես մարդկայնության, քաղաքակրթության ու հայ ժողովրդի դեմ գործած ծանրագույն հանցագործություն), Հայոց ցեղասպանության կատարմանը մեղագույն չէ և դրա տեղի ունենալու համար պատասխանատվություն չի կրում:

8. Միաժամանակ պետք է ընդգծել, որ Ֆրանսիան 2001թ. հունվարի 29-ին ընդունել է «Օրենք Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին»:

Ռուսաստանը և Հայկական հարցը

Ռուսաստանի տարածքը բնակեցված է եղել դեռևս 700.000 տարի առաջ: III դարում Արևելա-Եվրոպական հարթավայր են ներխուժել գոթերը, IV դարում՝ հոները, VI դարում՝ ավարները: VII դարում Հյուսիսային Կովկասի արևելյան մասում եղել է Խազարական խաքանությունը, իսկ X դարում՝ Միջին Պովոլժիեի և Մերձկամայան ժողովուրդների Բուլղարա-Կամա-Վոլգյան պետական միավորումը: Ռուսների նախնիները՝ հին սլավոնները Արևելյան Եվրոպայում տարածվել են I հազարամյակում: Կիևյան Ռուսիան ռուս, ուկրաինացի և բելոռուս ժողովուրդների ընդհանուր պատմական հայրենիքն է: Այն 988թ. ընդունել է քրիստոնեություն: XII դարում, ռուսական պետության տրոհմամբ, առաջացել են Վլադիմիր-Սուզդալյան, Գալիցիա-Վոլինյան, Ռյազանի իշխանությունները և Նովգորոդի հանրապետությունը: XIII դարում Ռուսիայի վրա արշավել են մոնղոլ-թաթարները (արևելքից) և շվեդները, գերմանական ասպետները (արևմուտքից): Վերջիններս ջարդվեցին 1240թ. Նևայի ճակատամարտում, բայց մոնղոլ-թաթարները իշխեցին այնտեղ մինչև 1480 թվականը: Մոսկվան աստիճանաբար սկսեց դառնալ Ռուսիայի կենտրոնը և իրեն միավորեց ռուսական հողերը՝ Նովգորոդը, Տվերը, Պսկովը, Սմոլենսկը, Ռյազանը: XVI դարում Իվան Ահեղ ցարը վերացրեց Կազանի ու Աստրախանի թաթարական խանությունները և սկսեց շարժվել դեպի Ուրալ ու Սիբիր: Իվան Ահեղը, 1558-1583թթ. Լիվոնյան պատերազմով, փորձեց դուրս գալ Բալթիկ ծով, բայց դա նրան չհաջողվեց: 1604թ. Ռուսաստան ներխուժեցին լեհ ու շվեդ նվաճողները: Լեհերը գրավեցին Մոսկվան, բայց Կ. Մինինի և Դ. Պոժարսկու զլխավորած ժողովրդական աշխարհագորը 1612թ. ազատագրեց Մոսկվան: 1613թ. Ռուսիայում հաստատվեց Ռոմանովների արքայատոհմի իշխանությունը: 1654թ. Ուկրաինան վերամիավորվեց Ռուսաստանի հետ: Ռուս երկրագնացները հասան մինչև Խաղաղ օվկիանոսի ափերը՝ Ռուսիային միավորելով յակուտներին, բուրյաթներին, խակասներին, ալթայցիներին, արևմտասիբիրական թաթարներին: Պետրոս I-ը (1682-1725թթ.) երկիրը վերածեց բացարձակ միապետության: Նա ստեղծեց մշտական բանակ և ռազմածովային նավատորմ: 1703թ. Պետրոս I-ը՝ հաղթելով շվեդներին, հիմնեց Ռուսիայի նոր մայրաքաղաքը՝ Նևա գետի ափին՝ այն իր անունով կոչելով Պետերբուրգ: Ռուսաստանը 1721թ. հռչակվեց կայսրություն, իսկ Պետրոս I-ը՝ կայսր: Վերջինս 1700 թվականից երկրում մտցրեց նոր տոմար, իսկ 1724թ. հիմնեց Գիտությունների Ակադեմիա:

Հայկական հարցի հետ Ռուսաստանի ունեցած առնչություններին անդ-
րադարձել ենք սույն աշխատության 1-ին գլխում, իսկ ստորև հարկ ենք հա-
մարում մինչև վերջ բացել Հայկական հարցի լուծման ասպարեզում ռուսա-
կան կայսրության խաղացած և՛ դրական, և՛ բացասական դերապատկեր-
ները: Քանի որ քիչ վերևում խոսեցինք «Պետրոսյան Ռուսաստանի» պատ-
մության մասին, նշենք, որ հենց Պետրոս I-ի օրոք էլ վերջնականապես
ձևավորվել է հայ ազգային-ազատագրական շարժման ռուսական կողմնո-
րոշումը: Իսրայել Օրին, Հայկական հարցի լուծման հարցում Եվրոպայից
չստանալով ոչ մի օգնություն, 1701թ. եկավ Ռուսաստան և Պետրոս I-ի
մղած «Հյուսիսային պատերազմի» (1700-1721թթ.) ընթացքում փորձեց ռուս-
ների ուշադրությունը հրավիրել Հայաստանի վրա: 1699թ. Կարլովիցի հա-
մաժողովի արդյունքում կնքված ռուս-թուրքական պայմանագրով Պետրոս
I-ն արդեն Ռուսաստանին էր կցել Ազովը և նպատակադրված էր գրավել
հարավային տաք ջրերն ու երկրամասերը: Բայց նա, հաշվի առնելով թուր-
քերի դեմ պատերազմելու դժվարությունը, 1724թ. հուլիսի 12-ին Կ.Պոլսում
նրանց հետ պայմանագիր կնքեց, որով՝

1. Թուրքերը ճանաչեցին Ռուսաստանի տիրապետությունը Դերբենդից
մինչև Լեռնաշխարհի ընկած Կասպից ծովի առափնյա շրջանները:

2. Ռուսները, իրենց հերթին, ճանաչեցին թուրքերի իրավունքներն Իրանի անդրկովկասյան տիրույթների նկատմամբ (Երևան, Թիֆլիս, Գանձակ, Նախիջևան, Ղարաբաղ, Ղափան և այլն):

Այս պայմանագրի հիման վրա թուրքերը գրավեցին Շախլիզադանը, Օրդուբադը, Գողթնը, Երևանը: Մյունիքն ու Արցախը օրհասական կոիվների մեջ մտան օսմանյան բանակի հետ:

Պետրոս I-ը, հայազգի դիվանագետ Իվան Կարապետի միջոցով, 1724թ. Արցախի մելիքներին նամակով հայտնեց, որ ինքը հայերին իր հովանավորության տակ է առնում, բայց Ռուսաստանը դեռևս Կասպից ծովի ափերին կարողանալու խնդիր ունի, որից հետո միայն կկարողանա հայերին օգնել...⁵⁹⁷: 1725թ. Պետրոս I-ը վախճանվեց: Նրան հաջորդած ռուսական ղեկավարությունը պարզեց, որ Պետրոս I-ի կողմից գրավված պարսկական տիրույթները Աստրաբադն ու Մազանդարանը, թանկ են նստում արքունիքի բյուջեի վրա, ուստի 1729թ. կնքված պայմանագրով այդ տիրույթները վերադարձրեց Պարսկաստանին: Դրանով հոդս ցնդեց Կասպից ծովի ափերին Ռուսաստանի ամրանալու և ապա հայերին պարսկական տիրապետությունից ազատագրելու ծրագիրը: Ավելին, 1729թ. պարսկա-ռուսական

⁵⁹⁷ ш. "Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.", ч. II, Ереван, 1964г., док. 185 и 186.

Բ. Լեն, հ. 3, գիրք II, էջ 141-142:

համաձայնագրով, «ռուսամետ հայությունը» հանձնվեց պարսիկների արևելյան դաժան վրեժխնդրությանը⁵⁹⁸: Ռուսական արքունիքին ընդհանրապես չէր հետաքրքրում իր անփույթ քաղաքականության հետևանքով մահմեդականության մոլեռանդ վրեժխնդրությանը հայության մատնվելու հանգամանքը. հայությունը մահմեդական աշխարհում սկսեց ընդունվել որպես բնաջնջման արժանի տարր բացառապես այն պատճառով, որ նա «զլավուր» ռուսի գործիքն էր դարձել և ռուսին մտցնում էր Կովկաս:

Եկատերինա II կայսրուհին (1762-1796թթ.) հետևեց Պետրոս I-ի օրինակին, ձգտելով հաստատվել Սև ծովի ափերին և Անդրկովկասում: Այդ նպատակին հասնելու համար Ռուսաստանը բախվելու էր Օսմանյան Թուրքիայի ու Պարսկաստանի հետ, ազատագրելու էր հայերին, վրացիներին և նրանց տարածքները կցելու էր իրեն: Իշխան Պոտյոմկինի նախաձեռնությամբ Եկատերինա II-ը որդեգրեց պատմությանը հայտնի «հունական նախագիծը», որի համաձայն թուրքերը պետք է վոնդվեին Եվրոպայից, նրանց կալվածքներում պետք է ստեղծվեր մի այլ պետություն՝ ռուսական կայսերական ընտանիքի որևէ անդամի գլխավորությամբ: Երբ 1779թ. ծնվեց Եկատերինա II-ի թոռը, կայսրուհին նրան հռչակեց հունական գահաժառանգ, բյուզանդական վերջին կայսեր անունով Կոստանդին: Վերջինիս ծննդյան հանդեսին ընթերցվում էին հունական ոտանավորներ, իսկ այդ օրվա համար պատրաստված մեղայի վրա նկարված էին Կ.Պոլսի սուրբ Սոֆիայի տաճարը, Սև ծովը, մի հրդեհված մզկիթ, որի քանդվող մինարեթի վրա փայլում էր խաչը: Ձևավորված էր Ռուսաստանի հավատամքը՝ նվաճել Կ.Պոլիսը, Սև ծովը, Անդրկովկասը, իսկ թուրքերին դուրս շարտել Եվրոպայից: Ռուսական արքունիքում ազդեցիկ դեմքեր էին նաև հայեր Հովհաննես Եղիազարի (Աղազարի) Լազարյանը և Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը: Վերջիններս Եկատերինա II-ին ներկայացրեցին Հայաստանը Ռուսաստանի հովանավորությամբ անկախ պետություն դարձնելու ծրագրեր, որոնք արժանացան կայսրուհու հավանությանը: Ռուսաստանը 1796թ. մայիսի 10-ին գրավեց Դերբենդը, ապա ռուսական զորքերն սկսեցին շարժվել դեպի Շամախի: Արղությանը ռուսական զորքի առջև արտասանած իր հուզիչ ճառը եզրափակեց, ասելով. «...Թող բացվեն ձեզ համար երջանկության դռները, և թող ամենաբարձրյալն ավելի և ավելի ամրացնի ձեր զորավարի բազուկը, և ինչպես բացված են Դերբենդի դռները, այնպես էլ բացվեն ձեր առջև Հայաստանի դռները»:⁵⁹⁹ Հայությունը ոգևորության մեջ էր, սակայն... 1796թ. նոյեմբերի 6-ին վախճանվեց Եկա-

⁵⁹⁸ Նույնը, էջ 174:

⁵⁹⁹ Н. Дубровин, "История войн и владычества русских на Кавказе", т. III, СПб, 1886г., с. 145-147.

տերինա II-ը, որին փոխարինած Պավել I կայսրը (1796-1801թթ.) հրաման արձակեց՝ թողնել ամեն ինչ և իսկույն վերադառնալ Հյուսիսային Կովկաս՝ ռուսաց սահմանազուլխ։ Ռուսաց զորքը թողեց Անդրկովկասն ու վերադարձավ Հյուսիսային Կովկաս, իր հետ տանելով Դերբենդի և Մուշկուրի կողմերից 500 հայ ընտանիք։ Անդրկովկասի հայությունը դարձյալ մատնվեց բախտի քմահաճույքին։ Հանկարծակի, առանց պարտություն կրելու, ռուսական զորքը մեծ շտապողականությամբ, համարյա փախչելով, հեռացավ Անդրկովկասից՝ ամեննին հոգ չտանելով այնտեղ իր դաշնակից հայության ճակատագրի մասին։ Նույն Արդությանն այս անգամ մեծ հուսախաբությամբ Շահամիր Շահամիրյանին գրել էր. «Ուստի եւ յոյս եղեւ մեզ՝ թէ մերձ ընդ մերձ հուպ լիցին առ մեզ, սակայն առ տաքաբախտութեան մերոյ՝ օրհասի մահու ժամանեալ յիշեցելոյ մեծի Կայսրուհւոյն, խափանեցաւ գործն օգտամաքոյն աշխարհի. ըստ որում հարազատն նորին նորապսակ յաջորդն դարձն առնել ետ զօրացն՝ զամենայնի ընդ ձեռամբ արկեալսն եւս թողլով հնոց տիրողացն աներչաց»⁶⁰⁰։

[illegible]

դրվեց արևելահայկական մյուս հողերի պաշտպանության համար՝
1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմն ավարտվեց Ռուսաստանի
հաղթանակով, թեև անգլո-ֆրանսիական տերությունները մեծ ջանքեր
Թափեցին պատերազմը պարսիկների օգտին լուծելու նպատակով։ Ռուսա-
ստանի հաղթանակը բխստորոշ էր Հայաստանի համար։ Այն իր արտահա-
ստանի խոչընդոտները գտավ 1828թ. փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայ գյուղում կնքված
յոթությունը՝ դառնալով 1828թ. փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայ գյուղում կնքված
յոթությունը՝ դառնալով 1828թ. փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայ գյուղում կնքված
յոթությունը՝ դառնալով 1828թ. փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայ գյուղում կնքված

⁶⁰⁰ Լեո, Երկ. ժող., հ. III, գիրք II, էջ 402:

պայմանագրով: Թուրքմենչայի պայմանագրի 3-րդ հոդվածի համաձայն, Ռուսաստանին միացվեցին Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները: Նույն պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն, Պարսկաստանի Ատրպատականի մարզի այն բնակիչները, որոնք պատերազմի ժամանակ օգնել ու նպաստել են ռուսներին, ստանում են «բացարձակ ու կատարյալ ներում» ու, բացի այդ, նրանց (հայերին) 1828թ. փետրվարի 10-ից սկսած, միամյա ժամանակամիջոցում հնարավորություն էր տրվում իրենց ընտանիքներով հանդերձ, Պարսկաստանից անցնել Ռուսական կայսրության տարածքներ, ազատորեն, առանց ենթարկվելու հարկման ու մաքսի, դուրս գրելով, տանելով կամ վաճառելով իրենց շարժական գույքը: Թուրքմենչայի պայմանագրի 12-րդ հոդվածի համաձայն, նաև հայերը եռամյա ժամկետում կարող էին ազատ վաճառել կամ փոխանակել իրենց անշարժ գույքը⁶⁰¹:

Այսպիսով, 1801-1828թթ. պարսկական տիրապետությունից ազատագրվեց և Ռուսաստանին միացվեց Արևելյան Հայաստանը՝ Երևանը, Նախիջևանը, Արցախը, Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը, Ղազախը, Սյունիքը, Արևելյան Շիրակը (Շորագյալ) և այլ տարածքներ: Հայ ժողովրդի արևելյան հատվածն ազատագրվեց պարսկական դժնդակ տիրապետությունից, ֆիզիկական ոչնչացումից, մահմեդականացումից, ինչը պատմական առաջադիմական քայլ էր Հայկական հարցի յուժման ճանապարհին:

Իր կողմից գրավված Արևելյան Հայաստանը քրիստոնյա բնակչությամբ ավելացնելու խնդիր ծագեց ցարական կառավարությունում: Վերջինս նախատեսել էր հարցը լուծել Արաքսի գծի երկայնքով շուրջ 80 հազար կազակներ վերաբնակեցնելով, որոնք պետք է զանգվածաբար այս վայրեր տեղափոխվեին Ռուսաստանից: Պարզվեց, որ դա երկարատև ու ծախսատար գործընթաց է լինելու, որն իրականացնելու համար Ռուսաստանը միջոցներ չունեի: Մյուս կողմից, պատերազմի հաղթական գեներալ Պասկևիչը ռուսական արքունիքին հասկացրեց հետևյալը. «Մեր սահմանի ամայի հողերի բնակեցումը հնազանդ, աշխատասեր և հավատով մեզ նվիրված ժողովրդով կարող է մեծ օգուտ բերել»⁶⁰²: Թուրքմենչայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը մտցվել էր նշված հարցի քննարկումից հետո, մանավանդ, որ ռուսական արքունիքում կշիռ ունեցող հայեր Լազարևը, Ներսես Աշտարակեցին և ուրիշներ պնդում էին պարսկահայերին Արևելյան Հայաստան ներգաղթեցնելու խիստ անհրաժեշտությունը: 1828թ. փետրվարի 26-ին, գեներալ Պասկևիչի հատուկ հրահանգով, սկսվեց պարսկահայերի ներգաղթը Արևելյան Հայաստան: 1828թ. մարտի 21-ին ստեղծված Հայկա-

⁶⁰¹ "Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях", с. 29-35.

⁶⁰² ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, Ֆ. ՌԳԱ, գ. 978, թ. 22-26:

կան մարզի վարչությանն առընթեր հիմնվեց ներգաղթի հանձնաժողով՝ գնդապետ Լազար Լազարևի գլխավորությամբ (հանձնաժողովի անդամներն էին՝ գնդապետ Մովսես Արղությանը, մայորներ Իվանե Մելիքյանը, Իսահակ Ղամազյանը, Դավիթ և Ալեքսանդր Ղորղանյանները և ուրիշներ): Հայերի ներգաղթի կազմակերպմանը եռանդուն մասնակցություն ունեցավ Պարսկաստանում Ռուսաստանի արտակարգ և լիազոր դեսպան Ա. Ս. Գրիբոյե-
րովը: Նա էր իրականացնում Պարսկաստանում մնացած հայերի գույքի պահպանման ու վաճառքի գործը⁶⁰³: Ներգաղթի գործին մեծ նպաստ բերեց Ներսես Աշտարակեցին: 1828-1829թթ. Ատրպատականում ապրող 60-65 հազար հայերից Արևելյան Հայաստան ներգաղթեց 8249 ընտանիք՝ շուրջ 45.000 մարդ⁶⁰⁴, որոնք բնակեցվեցին Երևանում, Նախիջևանում, Օրդուբա-
դում, Սարդարապատի, Ապարանի, Սուրմալուի, Վայոց Ձորի, Սյունիքի, Արցախի տարածաշրջաններում և այլուր: Արևելյան Հայաստանի ազատա-
գրումը պարսկական տիրապետությունից և Պարսկաստանից Արևելյան Հայաստան 45.000 հայերի ներգաղթը մեծ նվաճում էր (և՛ է) Հայկական հարզդի յուժման ճանապարհին:

[illegible]

⁶⁰³ А. С. Грибоедов, "Полное собрание сочинений", т. III, Петербург, 1917г., с. 237.

⁶⁰⁴ АКАК, т. VII, с. 845-851.

մեկտեղ, նավատորմ մտցնել Սևծովյան նեղուցներ, եթե Ռուսաստանը մտներ Կ.Պոլիս: Ռուսաստանը հարկադրված էր բավարարվել եղածով և 1829թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսում հաշտության պայմանագիր կնքել Օսմանյան Թուրքիայի հետ⁶⁰⁵, որի 15-րդ հոդվածով Թուրքիան վերաճանաչեց մինչ այդ Ռուսաստանի հետ կնքված բոլոր պայմանագրերն ու համաձայնագրերը: Պայմանագրի 4-րդ հոդվածով Թուրքիան ճանաչեց Գյուլիստանի (1813թ.) և Թուրքմենչայի (1828թ.) պայմանագրերով հաստատված Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին: Նույն հոդվածի համաձայն, Ռուսաստանին անցան Մև ծովի արևելյան ափերը՝ Կուբանի գետաբերանից մինչև սբ Նիկողայի նավամատույցը, Անապա և Փոթի նավահանգիստները, Ախալցխայի փաշայության մի մասը՝ Ախալքալաք ու Ախալցխա բերդերով: Ռուսաստանն իր «տարածքային առևտուրը» կատարեց Արևմտյան Հայաստանի հաշվին, վերջինս վերադարձնելով Օսմանյան Թուրքիային: Գրոշի արժեք չունեցան ռուսների կողմից Էրզրումի, Կարսի, Արդահանի, Բայազետի, Ալաշկերտի և Արևմտյան Հայաստանի մյուս մասերի գրավումները, քանի որ Ադրիանապոլսի պայմանագրի 4-րդ հոդվածի 3-րդ պարբերության համաձայն. «Սրա հետևանքով ռուսական կայսերական արքունիքը Մեծ Դռանը տալիս և վերադարձնում է Ախալցխայի փաշայության մի մնացած մասը, Կարս քաղաքը՝ իր փաշայությամբ հանդերձ, Էրզրում քաղաքը՝ իր փաշայությամբ հանդերձ, ինչպես նաև այն բոլոր վայրերը, որոնք գրավված են ռուսական զորքերի կողմից»: Արևմտյան Հայաստանի հաշվին Ռուսական կայսրությանն անցած տարածքները հետագայում մտան ՌԽՖՍՀ-ի ու Վրաստանի կազմի մեջ (Ախալցխայի փաշայության մի մասը՝ Ախալցխայի և Ախալքալաքի բերդերով): Ավելին, Թուրքիային վերադարձված Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչությունը դատապարտվեց թուրքական դաժան վրեժխնդրության, հարյուր հազարավոր հայեր սպանվեցին ռուսներին աջակցած լինելու մեղադրանքով, որի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչությունը մեծ չափով նվազեց, ակնհայտ մեծամասնությունից վերածվելով հարաբերական մեծամասնության: Ռուսաստանն իր խնդիրների մի մասը լուծեց և՛ Արևմտյան Հայաստանի հողերի, և՛ արևմտահայ ազգաբնակչության տված հարյուր հազարավոր զոհերի հաշվին, միաժամանակ առաջացնելով Օսմանյան կայսրության թշնամանքը հայության նկատմամբ: Ռուսաստանը, 1829թ. Ադրիանապոլսի պայմանագրի 13-րդ հոդվածի ուժով, Արևմտյան Հայաստանից Արևելյան Հայաստան ու Անդրկովկաս գաղթեցրեց 14.047 հայ ընտանիք կամ մոտ 100.000 մարդ (նրանց մեջ կային նաև ոչ մեծ թվով հույներ ու

⁶⁰⁵ "Договоры России с Востоком, политические и торговые", с. 71-80.

եզդիներ)⁶⁰⁶: Այս գաղթը Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական վիճակի վրա բացասական ազդեցություն ունեցավ (նպաստեց այնտեղ մահմեդական բնակչության տոկոսային հարաբերության բարձրացմանը), բայց այն, միաժամանակ, դրական ազդեցություն ունեցավ Արևելյան Հայաստանի ու Անդրկովկասի հայության թվաքանակի ու նրա տոկոսային հարաբերության բարձրացման վրա: Ներգաղթած հայերը բնակեցվեցին Ախալցխայի, Ախալբաղաքի, Ծալկայի, Շիրակի, Փամբակի, Սևանի ավազանի հայկական հինավուրց հողերում:

Այսպիսով՝

1. Գյուլիստանի ու Թուրքմենչայի պայմանագրերով Արևելյան Հայաստանը միացվեց Ռուսաստանին, թոթափելով պարսկական լուծը, որի արդյունքում 45.000 պարսկահայ ներգաղթեց Արևելյան Հայաստան ու Անդրկովկաս, այստեղ կտրուկ ավելացնելով հայության տեսակարար կշիռը (կարելի է ասել՝ Արևելյան Հայաստանը վերահայացվեց): Ռուսական գործունի արդյունքում առաջացած այս իրողությունը մեծագույն առաջադիմական նշանակություն ունեցավ Հայկական հարցի լուծման համար:

2. Ադրիանապոլսի պայմանագրով Ռուսաստանն իր գրաված Արևմտյան Հայաստանը վերադարձրեց Օսմանյան Թուրքիային, վերջինիցս կորզելով սևծովյան ափամերձ հողեր, ինչպես նաև Ախալցխան ու Ախալքալաքը, որոնք հետագայում միացվեցին Ռուսաստանին ու Վրաստանին: Դրանով Ռուսաստանը, ի հաշիվ Արևմտյան Հայաստանի, Թուրքիայից հողեր ստացավ իր ու Վրաստանի համար: Եվ դա ամենը չէ. արևմտահայությունը դատապարտվեց թուրքական դաժան վրեժխնդրության, կրելով հարյուր հազարավոր զոհեր ու Արևմտյան Հայաստանում ակնհայտ (պարզ) մեծահազարավոր զոհեր ու Արևմտյան Հայաստանում ակնհայտ (պարզ) մեծամասնություն, նրա տոկոսամասնությունից դարձավ հարաբերական մեծամասնություն, նրա տոկոսամասնությունից դարձավ հարաբերական մեծամասնություն նվազեց:

3. Ռուսները մեծապես նպաստեցին հայության հանդեպ օսմանյան կառավարության և, ընդհանրապես, թուրքերի կողմից թշնամանքի խորացմանը:

4. Աղբիանապոլսի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով սահմանված խառնուրդի մասին Արևելյան Հայաստանի մոտ 100.000 հայերի տեղափոխումը լատինական ալֆաբետով նշանակվող «Հայաստան» բառով համեմատ հայենապատեց Արևմտյան Հայաստանում մահմեդականների համեմատ հայերի տեսակարար կշռի նվազեցմանը: 100.000 հայերի Արևելյան Հայաստանի տեղափոխումն այստեղ բարձրացրեց հայության թվաքանակը, որը Արևելյան Հայաստանի համար ունեցավ դրական նշանակություն: Բայց ինչպե՞ս հայերի տեղափոխումը 1828-1829թթ. պատերազմը թուրք-հայկական պատերազմի հետևանք է մոռանալ, որ Ռուսաստանը 1828-1829թթ.

⁶⁰⁶ Ա. Երիցյան, նշվ. աշխ., էջ 441-442:

քի դեմ վարում էր ոչ թե հանուն Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման ու նրան անկախություն շնորհելու, այլ՝ միայն ու միայն հանուն իր կայսրապետական-ծավալամպաշտական ու Արևմտյան Հայաստանի գաղութացման նպատակների իրականացման:

5. Աղբիանապուխի պայմանագրով Արևմտյան Հայաստանի հողերը ռուսների ու վրացիների համար կորգած հողերի դիմաց թուրքերին վերադարձնելու Ռուսաստանի քայլը դարձավ նախադեպ, որն, ինչպես կտեսնենք այնուհետև, Ռուսաստանը հաճախ էր կրկնելու մեծ վնասներ պատճառելով Հայկական հարցի լուծմանը:

Այժմ հարկ ենք համարում մի քանի խոսք ասել ռուսական արքունիքին բնորոշ մի այնպիսի կեցվածքի մասին, որպիսին է՝ Թուրքիայի հետ նրա հանկարծակի ու կտրուկ կերպով բարեկամանալը, նրան կործանումից փրկելը, թեև երեկ նրա թշնամին էր և ինքն էլ լավ գիտեր, որ վաղն էլ, մյուս օրն էլ իր թշնամին է մնալու։ Այսպես. 1832թ. Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Եգիպտոսի փոխարքա Մուհամեդ Ալին ու նրա որդի Իբրահիմ Փաշան, ունենալով հզոր բանակ, ապստամբեցին սուլթանի դեմ և իրենց տիրապետության տակ առան Կիլիկիան ու Սիրիան, շտապելով գրավել նաև Կ.Պոլիսը և վերջ տալ օսմանյան պետությանը։ Դրություները փրկելու համար, սուլթան Մահմուդ II-ն օգնություն խնդրեց Ռուսաստանից՝ իր հին ու ռիսերիմ թշնամուց, և Ռուսաստանը 10.000-անոց բանակով մտավ Բոսֆորի նեղուց՝ պաշտպանելու սուլթանի գահը, որին ինքը մինչ այդ մահացու հարվածներ էր հասցնում ռուս-թուրքական պատերազմներում։ Եվրոպական քաղաքական կյանքում երևան է գալիս մի նոր երևույթ՝ ռուս-թուրքական բարեկամություն։ Ռուսները փրկում են սուլթանի գահը և նրա հետ 1833թ. հուլիսի 8-ին Ունքյար-Իսքելեսում կնքում դաշնագիր՝ 8 տարի ժամանակով, համաձայն որի՝ Թուրքիան պարտավորվում էր փակել Դարդանելի նեղուցը բոլոր օտարերկրյա նավերի առաջ։ Ռուսաստանը նշված պայմանագիրը կնքել էր ընդամենը 8 տարի ժամկետով և քաջ գիտեր, որ եվրոպական տերությունները շուտով կհամոզեն կամ կստիպեն Թուրքիային հրաժարվելու այդ պայմանագրից. այդպես էլ եղավ. Թուրքիան՝ Ռուսաստանի օգնությամբ, փրկվեց կործանումից, ապա արագ լքեց նրան, վերստին մտավ Անգլիայի «թևի տակ» ու շարունակեց իր հույժ թշնամական քաղաքականությունը Ռուսաստանի նկատմամբ։ Հենց այստեղ էլ նշենք, որ Ռուսաստանն այսրոպեական օգուտներ քաղելու դիմաց, իր դարավոր թշնամի Թուրքիային նույնպիսի ծառայություն մատուցեց 1920-1921թթ. Լենին-Աթաթուրք «բարեկամության» ժամանակ, որից հետո Թուրքիան նույն կերպ լքեց Ռուսաստանը և համալրեց նրա թշնամիների ճամբարը։ Նշված երկու դեպքերում էլ մեծա-

[illegible]

⁶⁰⁷ С. Бушев, "Крымская война 1853-1856 гг.", с. 51.

Ղրիմը կորցնելու վտանգի առջև: Ուշագրավ է, որ Կովկասյան ճակատի թուրքական հրամանատարությունը դրվել էր անգլիական սպա Ուիլյամսի վրա, որին օսմանյան կառավարությունը շնորհել էր փաշայի կոչում: Բայց դա էլ չօգնեց թուրքերին. ռուսական բանակը, հայերի եռանդուն աջակցությամբ, 1855թ. նոյեմբերի 16 (28)-ին գրավեց Կարս բերդաքաղաքը, որն արագացրեց պատերազմի ավարտը: Պատերազմի արդյունքն ամփոփվեց 1856թ. մարտի 30-ին Փարիզում կնքված հաշտության պայմանագրում⁶⁰⁸, որի 3-րդ և 30-րդ հոդվածներն արտացոլում էին արևմտահայկական հողերի հաշվին՝ ռուսների կատարած քաղաքական առևտուրը թուրքերի հետ: Այսպես. պայմանագրի 3-րդ հոդվածի համաձայն. «Նորին մեծություն ամենայն ռուսաց կայսրը պարտավորվում է նորին մեծություն սուլթանին վերադարձնել Կարս քաղաքը՝ նրա միջնաբերդով հանդերձ, ինչպես նաև օսմանյան տիրապետության այն մասերը, որոնք գրավված են ռուսական զորքերի կողմից»: Ռուսները Կարսն ու Արևմտյան Հայաստանում իրենց գրաված մյուս հողերը Օսմանյան Թուրքիային, «խաղ ու պարի նման», զիջեցին՝ Սևաստոպոլն ու Ղրիմի մյուս տարածքները ետ ստանալու դիմաց: Պայմանագրի 30-րդ հոդվածի համաձայն, այդ տարածքների փոխանակումից հետո. «Նորին մեծություն ռուսաց կայսրը և նորին մեծություն սուլթանը ամբողջությամբ պահպանում են իրենց տիրույթները Ասիայում այն կազմով, որպիսին նրանք օրինաբար ունեին մինչև խզումը»: Ռուսաստանն այս անգամ էլ

1. Հայերի եռանդուն աջակցությամբ իր կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանի որոշ տարածքներ ու Կարս բերդաքաղաքը, մանրադրամի նման, փոխանակեց Սևաստոպոլիս և Ղրիմի այլ տարածքների հետ:

2. Ռուսաստանի հայավնաս այդ քաղաքականության հետևանքով հայկական հիշյալ տարածքների հայությունը, որպես ռուսների աջակից, մատնվեց թուրքական դաժան վրեժխնդրության ու կոտորածների, որոնց արդյունքում նշված հայկական բնօրրանային հողերում մահմեդականների համեմատ հայերի տեսակարար կշիռն էլ ավելի նվազեց:

3. Հրիմի պատերազմի արդյունքում հայերը ոչ մի օգուտ չունեցան, բայց նա մեկ անգամ ենթարկվեցին թուրքերի դաժան վրեժխնդրությանն ու կոտորածների՝ «գյավուր» ռուսներին աջակցած լինելու հանգամանքով: Ռուսաստանի նման քաղաքականության հետևանքով թուրք-հայկական թշնամանքն էլ ավելի խորացավ՝ ի վնաս հայերի:

Նաև ավելացնենք, որ Փարիզի հիշյալ պայմանագրի 9-րդ հոդվածի համաձայն, եվրոպական տերությունները պաշտոնապես իրավունք ստացան «հովանավորելու» Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնություններին, որոնց մեջ հայերն իրենց թվաքանակով առաջինն էին: Այս նույնություններին, որոնց մեջ հայերն իրենց թվաքանակով առաջինն էին: Այս կապակցությամբ թուրքահայ հրապարակախոս Ստեփան Ոսկանը նույնիսկ մի «հուշագիր» ներկայացրեց ֆրանսիական կառավարությանը, որում խոսվում էր Օսմանյան կայսրությունում հայերի իրավունքների և խոսվում էր Օսմանյան կայսրությունում հայերի իրավունքների և խոսվում էր Օսմանյան կայսրության ամբողջական տարածաշրջանում ամենաստվարաքանակ քրիստոնյաներ լիսիական անգամանքը, ռուսների հետ մեկտեղ, վաղուց «ըմբռնել» էին նաև անգլիացիները, ֆրանսիացիները և եվրոպական այլ տերություններ: Վերջիններիս աչքից չէր վրիպում նաև այն, որ հայերը օբյեկտիվորեն դարձել էին դեպի Փոքր Ասիա ու Միջերկրական ծով դուրս գալու ռուսական նպատակներին ծառայող գործոն:

կան նպատակներին ծառայող գործոն։
Մինչ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերին անցնելը, հակիրճ անդրադառնանք 1870-1890-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանի և Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումներին ու ժողովրդագրական վիճակին։ Սկսենք Արևելյան Հայաստանից. 1867թ. դեկտեմբերի 9-ին, ցարական օրենքով, Անդրկովկասը բաժանվեց 5 նահանգների՝ Երևանի, Քութայիսի, Թիֆլիսի, Ելիզավետպոլի և Բաքվի։ Թիֆլիսի և Բաքվի նահանգներն ունեին վեցական, իսկ մյուս նահանգները՝ հինգական գավառներ։ Մեկ գավառն ուներ 6.500 քառակուսի վերստից ոչ ավելի տարածք ու 10.000 տնտեսությունից (ընտանիքից) կամ 80.000-ից ոչ ավելի բնակչություն⁶¹⁰։ Երևանի նահանգը սկզբում բաղկացած էր Երևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի և Օրդուբադի գավառներից։ 1874թ. Երևանի նահանգն ուներ 27.830կմ² տարածք, որը բաժանված էր 7 գավառների՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի, Շարուր-Ղարալազյազի և Սուրմալուի։ 1897թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Երևանի նահանգն ուներ 830 հազար բնակիչ, որի 56%-ը կազմում էին հայերը։ Նահանգի վարչական կառուցվածքը պահպանվել է ընդհուպ մինչև 1918թվականը։ Երևանի նահանգի ստեղծումը դրական նշանա-

⁶⁰⁹ Կ. Լեո, «Հայոց հարցի վաւերագրերը», էջ 42 և 43:
Կ. Լեո, «Հայոց հարցի վաւերագրերը», 1859թ., № 17, էջ 134:

610 "Отчет по главному управлению наместника кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем, 6 декабря 1862- 6 декабря 1872гг.", Тифлис, 1873г., с. 49-50.

⁶⁰⁸ “Сборник договоров России с другими государствами, 1856-1917гг.”, Կյումիսեակի,
“СДРДГ”, М. 1952г., с. 44-46.

կություն ունեցավ հայերի ազգային համախմբման, տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի զարգացման համար:

Արևելյան Հայաստանի տարածքներից Ջավախքը, Թոեղքը (Ծալկա), Բորչալուն (Դմանիս, Բոլնիս, Մառնեուլ), Լոռին մտցվեցին Թիֆլիսի, իսկ Սյունիքն ու Արցախը՝ Ելիզավետպոլի նահանգների մեջ: Ռուսաստանի բարերար ազդեցության պայմաններում, 1897թ. դրությամբ, այս կայսրության սահմաններում հայերի թիվը հասավ 1.173.096 մարդու, որից 441 հազարն ապրում էր Երևանի, 292.188-ը՝ Ելիզավետպոլի, 196189-ը՝ Թիֆլիսի, 52.233-ը՝ Բաքվի, 24.043-ը՝ Քութայիսիի նահանգներում (ներառյալ Բաթումի մարզը), 73.406-ը՝ Կարսի մարզում⁶¹¹:

1860-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը մտնում էր Էրզրումի (Կարինի), իսկ որոշ շրջաններ՝ Դիարբեքիի ու Սըվազի նահանգների մեջ: Էրզրումի նահանգի մեջ էին մտնում 7 գավառներ՝ Էրզրումի (Կարինի), Չլդրի, Կարսի, Բայազետի, Վանի, Մուշի և Երզնկայի⁶¹²: Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տվյալներով, 1876թ. Օսմանյան կայսրությունում հաշվվում էր մոտ 3 միլիոն հայ, որից 400.000-ը բնակվում էր Կ.Պոլսում և Բալկաններում, 600.000-ը՝ Փոքր Ասիայում և Կիլիկիայում, 670.000-ը՝ Փոքր Հայքում և Կեսարիայի շրջանում, իսկ 1.330.000-ը՝ Մեծ Հայքում: Նշված 3 միլիոն հայերի 2/3-ը (2 միլիոն) ապրում էր Մեծ ու Փոքր Հայքերում⁶¹³:

Այսպիսով, երբ սկսվեց 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, աշխարհում կար մոտ 4,2 միլիոն հայ, որից 1,2 միլիոնը՝ ռուսական, իսկ 3 միլիոնը՝ Օսմանյան կայսրությունում: Արևմտյան Հայաստանում հայերի թիվը 2 միլիոն էր: Նրանք այդտեղ կազմում էին պարզ, իսկ տեղ-տեղ, նույնիսկ որակյալ մեծամասնություն:

Մույն աշխատության նախորդ մասերում նշել ենք, թե անգլիական, ֆրանսիական, գերմանական, ռուսական և այլ ակնառու պետական, քաղաքական գործիչներ, գիտնականներ որքան մեծ կարևորություն են տվել Փոքր Ասիայի, Միջագետքի, Միջերկրական ծովի ու դեպի Հնդկաստան

⁶¹¹ “Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.”, под. ред. Н. А. Тройницкого; “Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г.”, т. 2, СПб, 1905 г., с. 15-16.

⁶¹² ա. Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվ (այսուհետև՝ ՌԱԲԱ),
 ֆ. «Գլխավոր արխիվ», 1874թ., գ. 1086, թ. 22-23:

р. А. Убичин, "Современное состояние Османской империи", СПб, 1877г., с. 34, 83.

⁶¹³ «Բարենորոգումներ Հայաստանում», էջ 30:

[illegible]

հետևանքով Բալկաններում կորցրած իր ազդեցության և, ընդհանրապես, իր միջազգային հեղինակության բարձրացման նպատակ: Պատերազմը սկսվեց Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում միաժամանակ: Ռուսական բանակների հիմնական ուժերը կենտրոնացված էին Բալկանյան ռազմաճակատում՝ 185.000 մարդ թուրքական 160.000-ի դեմ: Բալկանյան ռազմաճակատը ղեկավարում էր կայսեր եղբայր Նիկոլայ Նիկոլանիչ Ռոմանովը, իսկ Կովկասյանը՝ կայսեր մյուս եղբայր Միխայիլ Նիկոլանիչ Ռոմանովը: Կովկասյան բանակի առջև խնդիր էր դրված՝ իր վրա բևեռել թուրքերի, որքան հնարավոր է մեծաթիվ ուժեր Բալկանյան կենտրոնական ռազմաճակատում Կ.Պոլսի վրա շարժվող ռուսական բանակների հաղթարշավն ապահովելու համար: Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական բանակը բաժանվեց երկու մասի՝ ա) Քոբուլեթյան զորաբանակի, որի հրամանատարն էր հայազգի գեներալ-ադյուտանտ Մ. Տ. Լոռիս-Մելիքովը, որի 60.000-անոց զորքը Սև ծովի ափերին կովելով թուրքական 70.000-անոց բանակի դեմ՝ պիտի գրավեր Բաթումը, բ) Ալեքսանդրապոլ-Կարսյան զորաբանակի՝ (30.000 զինվոր) հայազգի գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասովի հրամանատարությամբ: Ռուսական զորքերը Կովկասյան ճակատում, հայերի մեծածավալ օգնությամբ, գրավեցին Կադզվանը, Բայազետը, Արդահանը, Կարսը (հայազգի գեներալ Հովհաննես Լազարևի հրամանատարությամբ) և ընդհուպ մոտեցան Էրզրումին: Թուրքական հրամանատարությունն, առանց կովի, փետրվարի 20-ին Էրզրումը հանձնեց ռուսական զորքին: Բալկանյան ռազմաճակատում ռուսները գրավելով Ադրիանապոլիսը՝ դուրս եկան Կ.Պոլսի մատույցներ: Պարտված Թուրքիայի խնդրանքով, կնքվեց զինադադար, իսկ 1878թ. Փետրվարի 19 (մարտի 3)-ին կնքվեց Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը: Այս ռուս-թուրքական պատերազմում ոչ միայն արևելահայությունը, այլև արևմտահայությունը շատ մեծ օգնություն ցույց տվեց ռուսական բանակին և էապես նպաստեց նրա հաղթանակին Կովկասյան ռազմաճակատում: Արևմտյան Հայաստանի սահմանն անցնելու հենց առաջին պահերից ռուսական բանակը հանդիպում էր ջերմ ու խանդավառ ընդունելության՝ «աղ ու հացով», «խաչով-խաչվառով», սննդամթերքով, ձիերով, գրաստներով, բեռնատար սայլերով: Պատերազմի մասնակից, ռուս գեներալ Ս. Քիշմիշը գրում է. «Նրանք (հայ հովիվները), արևելյան սովորության համաձայն, բերել էին մի քանի ոչխարներ ռուսական զենքի հաջողության համար՝ նախատեսված զոհաբերությունը կատարելու: Գեներալ-ադյուտանտ Լոռիս Մելիքովը շնորհակալություն հայտնելով և պարգևատրելով հովիվներին, հրամայում է ոչխարները հանձնել սակրավորներին... հայ բնակչության բարեկամական մթնոլորտն այնքան մեծ է լի-

նում, որ զինվորները կարծում են, թե իրենք ոչ թե թշնամու հողում են գտնվում, այլ՝ իրենց սեփական տանը»⁶¹⁴: Ռուս մեկ այլ՝ գեներալ Դուխովսկին, Կարսի գրավմանը հայերի ցույց տված օգնության մասին գրել է. «Հայերը ներկա պատերազմը դիտում են ոչ այլ կերպ, քան իրենց դրությունը արմատապես բարելավելու նպատակով մղվող պատերազմ։ Նրանք ոչ միայն գործով են ապացուցում իրենց ամբողջական նվիրվածությունը ռուսական կայսրությանը, այլև հանդես են բերում պատրաստակամությոն իրենց կյանքը զոհելու նրա բանակի կարիքների և նրա զենքի հաջողության համար»⁶¹⁵: Հայերը ռուսական բանակին օգնեցին աննդամթերքով ու բեռնատար պարագաներով. միայն Էջմիածնի գավառի հայ ազգաբնակչությունն իր միջոցներով թխել ու Երևանյան ջոկատին էր հանձնել 3851 փութ լավաշ հաց։ Նույն Էջմիածնեցիները 1877-1878թթ. ռուսական բանակին էին տվել 44.444 սայլ, 1637 ձի և 6946 ուղտ⁶¹⁶։ Չկար հայկական որևէ բնակավայր, որտեղ ռուսական զորքը ընդունելության ու օգնության չարժանանար։ Այդ հսկայական աջակցության մեջ հայ կամավորականներն ու կանոնավոր զինվորները, ծակցության մեջ հայ կամավորականներն ու կանոնավոր զինվորները, սպաները տասնյակ հազարների էին հասնում։ Գովկասյան ռազմաճակատում մասնակցել են հայ յոթ գեներալներ ու 500-ից ավելի սպաներ⁶¹⁷։ 1878թ. հունվարի 31-ին Պոլսի հայոց պատրիարքի ներկայացուցիչ Գևորգ վարդապետ Ռուսճուգյանին Բալկանյան ռազմաճակատի ռուսական զորքերի հրամանատար (ցարեղբայր) Միխայիլ Նիկոլանիչը ասել էր. «Շատ գոհ եմ հայ հասարակութենէն, սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրած են եւ կընեն մեր զօրաց, իւրեանց տուները բանալով նոցա առջեւ եւ ամեն պարագայի մէջ դիւրութիւններ ընծայելով նոցա։ Ես կը սիրեմ հայերը եւ կը յարգեմ»⁶¹⁸։ Մեկ այլ առիթով ցարեղբայրը Ռուսճուգյանին հայերը եւ կը յարգեմ»⁶¹⁸։ Մեկ այլ առիթով ցարեղբայրը Ռուսճուգյանին հուսադրել էր. «Ո՛չ ես, և ո՛չ եղբայրս՝ Կայսրը, չենք մոռնար զձեզ (հայերին -S. U.)»⁶¹⁹:

⁶¹⁴ Խ. Տ. Կիշմիշեւ, «Վոյնա Վ Կուրէճկոյ Արմենիոյ 1877-1878 ԿԿ.», ՏԻԵ, 1884 Կ., Տ. 12.
Բ. Ա. Ն. Ներսիսյան, «Հայերի մասնակցությունը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական
պատերազմին», Երևան, 1958 թ., էջ 47:

615 ա. Ա. Լ. Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 92:

Р. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 48816, с. 21-25.

616 "Сборник материалов русско-турецкой войны 1877-1878 гг., выпуск 1, СПб, 1903 г., с. 2.

1903г., с. 2.
617 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 213/34, л. 109-114.
618

⁶¹⁸ Լեզ. «Հայրա հայրսի վաւերագրերը», էջ 51:

619 Նույնը, էջ 54:

Ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական կողմին հայերի ցուցաբերած աջակցությունը հսկայական էր: Անգամ, երբ 1877թ. նոյեմբերին հրատարակվել էր սուլթանի հրամանը՝ 17-45 տարեկան բոլոր քրիստոնյաներին զենքի կոչելու մասին, Կ.Պոլսի Հայոց Ազգային Ժողովը մերժեց այն: Կ.Պոլսում անգլիական դեսպանը համոզում էր հայերին ընդունել զինվորագրությունը և կովել Ռուսաստանի դեմ, բայց հայերը մերժեցին նաև դա: Սակայն հայերը միաժամանակ սարսափով էին նայում իրենց ապագային այն դեպքում, եթե գալիք հաշտության պայմանագրում նկատի չառնվեր նրանց իդձը՝ ազատագրումը թուրքական դաժան տիրապետությունից: Ինչպես գրում էր այդ պատերազմի մասնակից, գեներալ Դուխովսկին, եթե հայերը կրկին մնացին թուրքական լծի տակ, ապա. «...Նրանց մնում է գաղթել Ռուսաստանի տարածք (այդ հասկանալի է, կարող է վերաբերել շատ փոքր մասին միայն) կամ ընդունել մահմեդականություն: Ըստ որում, նոր պատերազմի դեպքում, մենք դժվար թե հանդիպենք ամենանվազագույն չափով այն համակրանքին և համագործակցությանը, որ նրանք մեզ ցույց են տվել ներկա պատերազմում»⁶²⁰:

Ռուս գեներալի խոսքերն, իրենց ամբողջ խորությամբ, հասու էին ռուսական արքունիքի ուղեղին. երբ Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանը ցարեղբայր Նիկոլայ Միխայլևիչի միջոցով Ալեքսանդր II կայսերը ներկայացրեց հայերին ինքնավարությամբ օժտելու խնդրանքը և, որպես օրինակ, մատնանշվեց Բուլղարիան: Դրան Նիկոլայ Միխայլևիչը պատասխանեց. «Այո, ռուսական բանակը մինչև Կարին է առաջացել ու գրավել. Հայաստանի այդ մասն այժմ ազատություն է վայելում, բայց հայ ժողովուրդն ազգովին կամ Հայաստանի մեծ մասը պիտի չկարողանա գտնել առայժմ այն ազատությունը, որ ունեցել են բուլղարները, որովհետև հայերն անպատրաստ գտնվեցին և Հայաստանի մեջ դառել են մեռյալ տարերք. ես երեք տարի եմ վեր հայերի դատի պաշտպանն ու փաստաբանն էի եղել, թողնենք զավառացի հայերի աղքատությունն ու անտարբերությունը, մանավանդ, ցիրուցան եղած պանդխտության վիճակը. մինչև իսկ Կ. Պոլսի հայերի ողջախոհ ու գործուն մասը՝ սկսած Նուբար փաշայից, արգելք են եղել իմ բարենպասակ գործերին. բայց մի վիատվեք, հուսադրում եմ Ձեզ, քանի որ Թուրքիայի հպատակ եք: Ապագայի հույսով այս վայրկյանից սկսեք պատրաստ լինել, պատրաստ դաստիարակությամբ, ուսմամբ ու քաղաքագիտությամբ, պատրաստ նյութապես և բարոյապես, պատրաստ ներքին կազմակերպվածությամբ, պատրաստ եղեք այն օրվա համար, որում քաղաքականությունը ձեզ առաջնորդելու է դեպի ազատություն, և ես միշտ

պատրաստ եմ ձեզ օգնելու. ձեր պատրիարքը թող ժամավաճառությամբ չզբաղվի, թող սկսի գործել, ժամն է»⁶²¹:

1878թ. փետրվարի 19 (մարտի 3)-ին ստորագրվեց ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքներն ամփոփող Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը, որից առաջ Անգլիան հիստերիա բարձրացրեց, թե Ռուսաստանը Հայաստանն իրեն է միացնելու ու փակելու Անգլիայի առևտրական ճանապարհները և դուրս է գալու դեպի Միջերկրայք ու Կ.Պոլիս⁶²²։ Անգլիան Ռուսաստանին սպառնաց նոր պատերազմով՝ 300.000 հնդիկ ու կանադացիներից բաղկացած բանակով⁶²³։ Չնայած դրանց, Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով՝

1. Բուլղարիան (հոդված 6) և Բոսնիա-Հերցեգովինան (հոդված 14) դադնում էին Թուրքիային հարկատու ինքնավար իշխանություններ:

2. Անկախ էին հռչակվում Սերբիան (հողված 3), Չեռնոգորիան (հողված 2) և Ռումինիան (հողված 5):

3. Բուժոր և Դարդանել նեղուցները դառնում էին բաց չեզոք պնդումներ, որոնք համարվում էին հասկանալի և անհրաժեշտ հարցերի էությունը (հոդված 24):

4. Թուրքիան Ռուսաստանին էր զիջում Բեսարաբիան, միաժամանակ

5. Թուրքիան Ռուսաստանին էր զիջում Արևմտյան Հայաստանից կտրվող 35650 կմ² տարածություն՝ Կարսի, Արդահանի, Բայազետի և մինչև Սողանլու (Մեծբաց լեռներ) ընկած հողերը, նաև Բաթումը (հողաված 19):

6. «Նկատի առնելով այն, որ ռուսական գործերի դուրսբերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղա- կարգավորումն է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղա- կան կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգումներ, և զերծ կան կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգումներ» (հոդված 16):

7. «Ռուսական զորքերի դուրսբերումը Ասիական թուրքիայից կկատարվի 6 ամսվա ընթացքում՝ հաշված վերջնական հաշտություն կնքելու օրից... Վավերացումը փոխանակելուց անմիջապես հետո միջոցներ ձեռք կառնվեն զորքերը դուրս բերելու համար» (25-րդ հոդվածի 3-4 պարբերություններ):

⁶²¹ Լեօ, «Հայոց հարցի վաւերագրերը», էջ 48-49 (տեքստը արևմտահայերենից արևելահայերենի վերածեց -S. U.): Փետր. 1962թ. էջ 170:

622 Խորեն Գաբրիկեան, «Հայկական հարցը», Պէրուր, 1962թ., էջ 170:
Խորեն Գաբրիկեան, «Հայկական հարցը», 1878թ.» ("Красный архив", 1933г. № 4

623 П. А. Шувалов, "О Берлинском конгрессе 1878г. (Красный архив, 1933, № 4 (59), с 87).

8. «Բարձր Դուռը պարտավորվում է, որ չի հալածի և թույլ չի տա հալածել այն թուրքահայատականներին, որոնք պատերազմի ժամանակ կապեր են ունեցել ռուսական բանակի հետ: Եթե պատահի, որ որոշ անձինք, իրենց ընտանիքներով հանդերձ, ցանկանան հեռանալ ռուս զորքերի հետևից, օսմանյան իշխանություններն այդ բանին չեն ընդդիմանա» (հոդված 27)⁶²⁴:

Երբ խորությամբ վերլուծում ենք Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի բովանդակությունը, տեսնում ենք, որ այն, Հայկական հարցի լուծման տեսանկյունից, պարունակում էր անհրաժեշտ ու դրական հանգամանքներ, որոնք հետևյալն են՝

1. Պայմանագրի 19-րդ հոդվածով Արևմտյան Հայաստանի մի զգալի մասը՝ Կարսի, Արդահանի, Բայազետի և մինչև Սողանլու ընկած հողերի (Մեծբաց լեռներ) 35650 կմ² տարածքը անջատվում էր Օսմանյան Թուրքիայից ու միացվում Ռուսաստանին (փաստացի, միավորվում էր Արևելյան Հայաստանին), ինչը կարելի է անվանել Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասի ազատագրում թուրքական լծից:

2. 16-րդ հոդվածի, 25-րդ հոդվածի 3-4 պարբերությունների համաձայն, պայմանագրի ուժի մեջ մտնելուց վեց ամսվա ընթացքում պետք է ռուսական զորքը դուրս գար Արևմտահայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվող տարածքներից, որի ընթացքում Թուրքիան անհապաղ պետք է այնտեղ կատարեր բարենորոգումներ, բարելավումներ ու այդ մասին հայտներ Ռուսաստանին: Վերջինիս զորքը միայն դրանից հետո դուրս կգար Արևմտյան Հայաստանի՝ Թուրքիային թողնվող մասից: Այս հանգամանքները հայկական բարենորոգումներն ու բարելավումները դարձնում էին հնարավոր և իրական: Բացի այդ, միայն Ռուսաստանն էր վերակացու կարգվում նշված բարենորոգումների իրականացման վրա, իսկ Թուրքիան, ռուսական ճնշման ուժի ներքո, ոչ մի ճար չէր ունենալու խուսափելու բարենորոգումներից:

3. Պայմանագրի 27-րդ հոդվածի ուժով Թուրքիային վերադարձվող Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ռուսներին օժանդակած հայերի ապահովությունն ու անձեռնմխելիությունը ևս, Ռուսաստանի վերահսկողության պայմաններում, կարող էին լինել իրական և հնարավոր: Եվ, մասնավորապես, աբդուլհամիդյան ռեժիմը հետագայում այլևս չէր կարողանա կազմակերպել հայերի զանգվածային ու հաճախակի կրկնվող ջարդեր, որոնց զոհ գնաց ավելի քան 300.000 մարդ:

4. Պայմանագրի 16-րդ հոդվածով սահմանված հայերի անվտանգության ապահովումը քրդերի ու չերքեզների (Կովկասից այստեղ վերաբնա-

կեցված բարբարոս ու մոլեռանդ մահմեդական խաժամուժի) ոտնձգություններից նույնպես կլինեի իրական ու միանգամայն իրագործելի: Սա չափազանց կարևոր էր, քանի որ օսմանյան կառավարության ձեռքին հաշիվալից ու հայաջինջ գործիքներ դարձած քրդերն ու չերքեզները թուրքերից ոչ պակաս վնասներ էին պատճառում հայերին:

Անգլիան ու սուլթանը շուտով սկսեցին Ռուսաստանին անցած Կարսի, Արդահանի, Բայազետի, Սողանլուի և Բաթումի տարածքները ետ կորզելու խարդախ խաղ խաղալ. նրանք հայերին դրդեցին ուզել ինքնավարություն Արևմտյան Հայաստանի ամբողջ տարածքում, ներառյալ Ռուսաստանին զիջված նշված հողերում: Հայերի՝ այդ միամիտ պահանջի արդյունքում, Ռուսաստանին զիջված նշված հողերը ետ էին վերադարձվելու Թուրքիային, որից հետո Արևմտյան Հայաստանը, սուլթանի ու Անգլիայի հնարամտությամբ, ոչ միայն չէր ստանալու ինքնավարություն, չէր տեսնելու ո՛չ մի բարենորոգում, այլև ամբողջությամբ ճզմվելու էր թուրք-անգլիական կրնկի տակ⁶²⁵: Անգլո-սուլթանական նշված խարդախ քայլը թեև ազդեցություն չունեցավ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ և 19-րդ հոդվածների վրա, բայց այն նշված հոդվածների բովանդակությունը Բեռլինի կոնգրեսում և պայմանագրում ենթարկեց այնպիսի չարափոխությունների, որոնք մեծ վնասներ պատճառեցին Հայկական հարցի լուծմանը, յուրևերի, որոնք մեծ վնասներ պատճառեցին ջարդերի ու, ի վերջո, հանգեցրին 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության կատարմանը:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի ստորագրումից հետո՝ 1878թ. մայիսի 18 (30)-ին, Լոնդոնում կնքվեց «Համաձայնագիր Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը փոփոխելու մասին»⁶²⁶, որով Ռուսաստանը, Հայկական հարցին ի վնաս, լուրջ զիջումներ կատարեց անգլո-թուրքական ալյանսին: Այսպես.

1. Ըստ պայմանագրի 7-րդ կետի, «Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի մեջ Հայաստանի վերաբերյալ պարունակվող խոստումները պետք է տրվեն ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Անգլիայի անունից»: Դրանով Անգլիան ստանձնում էր Օսմանյան Թուրքիայի հայկական նահանգներում բարենորոգումներ և անցկացման նկատմամբ վերահսկողություն համաիրականացնողի դերը:

2. Համաձայնագրի 10-րդ կետի համաձայն, Ալաշկերտի հովիտն ու Բայազետ քաղաքը վերադարձվում են Թուրքիային (այն Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 19-րդ հոդվածով Թուրքիան զիջել էր Ռուսաստանին):

⁶²⁵ Ռ. Փ. Հովհաննիսյան, «Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարսիի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությունը», Երևան, 1965թ., էջ 125:

⁶²⁶ «СДРДГ», с. 176-180.

3. Համաձայնագրի 11-րդ կետի II պարբերության համաձայն, Ռուսաստանը պարտավորվում էր չընդլայնել իր տարածքները Ասիական Թուրքիայի հաշվին (բացի նրան անցած Կարսից, Արդահանից ու Բաթումից): Դա նշանակում էր, որ Ռուսաստանն այլևս չէր հավակնելու Արևմտյան Հայաստանի նվաճմանը: Անգլիան 1878թ. հունիսի 4-ին Թուրքիայի հետ կնքեց պայմանագիր, որի 1-ին հոդվածի համաձայն. «Եթե Ռուսաստանը, իր ձեռքում պահելով Բաթումը, Արդահանը, Կարսը կամ նրանցից մեկն ու մեկը, այսուհետև երբևիցե փորձ անի տիրելու Ասիայում նորին կայսերական մեծությունն սուլթանի ունեցած այն երկրներից որևէ մի մասին, որը խաղաղության դաշնագրով պիտի որոշվի, այն ժամանակ Անգլիան պարտավորվում է միանալ նորին կայսերական մեծությունն սուլթանի հետ՝ զենքի ուժով այդ երկրները պաշտպանելու համար»⁶²⁷:

⁶²⁷ Լեօ, «Հայկական հարցի վաւերագրերը», էջ 103-105:

⁶²⁸ Մ. Գ. Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 313:

⁶²⁹ Մարուխան, « Հայկական խնդիրը եւ ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում», Թիֆլիս, 1912թ., էջ 478:

⁶³⁰ Խ. Գաբրիկեան, նշվ. աշխ., էջ 323:

[illegible]

⁶³¹ "СДРДГ", с. 181-206.

սին: Լորդ Սոլսբերին կարդում է խմբագրումը, որը կայացվել է Մեծ Բրիտանիայի և Թուրքիայի լիազորների համաձայնությամբ»⁶³²:

Բեռլինի պայմանագրի կնքումից հետո, Հայկական հարցում նախա-
ձեռնությունները Ռուսաստանից խլեց ու իր ձեռքն առավ Անգլիան, որն
էլ, ինչպես նշել ենք բազմիցս, այն չարաշահեց ու զոհաբերեց իր շահերին,
երբ պետք եղավ՝ բացեց Հայկական հարցը, երբ պետք չեղավ՝ այն մատնեց
լռության: Բայց, որպեսզի Հայկական հարցի ասպարեզում չկորցնի իր
«մարտնչող» կերպարը, Անգլիան, ձևի համար, 1880թ. սեպտեմբերի 7-ին
նախաձեռնեց «Բ. Դոանն ուղղված տերությունների դեսպանների հավա-
քական ծանուցագիրը»⁶³³, որում ձևական դիտողություններ էին արվում
Հայկական բարեփոխումների ասպարեզում սուլթանի վարած քաղաքա-
կանության վերաբերյալ: Վեց տերությունների դեսպաններից մեկն էլ
Ռուսաստանի դեսպան Նովիկովն էր: Ռուսաստանն արդեն մոռացել էր
Հայկական հարցն էլ, Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածն էլ: 1881թ.
ապրիլին ցարը հրովարտակով ձեռնամուխ եղավ իր կայսրության այլազ-
գիների նկատմամբ ճնշումների, հալածանքների սաստկացմանը և նրանց
իրավունքների սահմանափակմանը: Դա վերաբերում էր նաև հայերին.
փակվում էին հայկական պարբերականներն ու դպրոցները, կարևոր
պաշտոններից ազատվում էին հայազգի անձինք: Ցարական կառավա-
րությունը ոչ միայն մոռացավ, որ ինքը Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդ-
վածով ստանձնած համապարտավորություններ ուներ Հայկական հարցի
առջև, այլև, քամահրելով այն, թշնամական դիրք բռնեց արևմտահայերի
ազատագրման նկատմամբ: «Մշակ» թերթի հոչակավոր խմբագիր Գրիգոր
Արծրունին այդ կապակցությամբ դժգոհություն էր հայտնում, նշելով, թե
նախկինում ցարական գրաքննիչը հորդորում էր խիստ հոդվածներ
տպագրել Արևմտյան Հայաստանի վիճակի մասին, իսկ այժմ այդ մասին
րնդհանրապես արգելում է գրել⁶³⁴:

Ռուսաստանը 1880-1895թթ. (15 տարի) Հայկական հարցով չգբաղվեց։ Հայկական հարցն այդ ընթացքում ընդունեց հեղափոխական կերպարանք, երբ 1880-ական թվականներին պայքարի ասպարեզ ելան «Հնչակյան» և «Դաշնակցություն» կուսակցությունները։ Սուլթան Աբդուլ Համիդը (1876-1908թթ.), ի պատասխան հայության ազգային-ազատագրական պայքարի, Պոլսի հայոց պատրիարք Խորեն Ազգյանին հայտնեց Օսմանյան Թուրքիայի՝ Հայկական հարցի հանդեպ բռնած անզիջում քաղաքա-

⁶³² Լեօ, «Հայոց հարցի վաւերագրերը», էջ 109 (նշված հատվածը արևմտահայերէնից արևելահայերէնի վերածեց – Տ. Ս.):

⁶³³ Նույնը, էջ 173-187:

⁶³⁴ «Գործ», № 3, մաս Բ, 1917թ., էջ 98:

[illegible]

Եվ ահա, Անգլիայի նախաձեռնությամբ, 1895թ, մարտ-ապրիլին Կ.Պոլսում Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի դեսպանները օսմանյան կառավարությանը ներկայացրեցին «Հիշատակագիր Հայաստանի բարեփոխման համար»-ը:

⁶³⁵ Նույնը, էջ 193:

⁶³⁶ "Положение армян...", с. 169.

⁶³⁷ "Рабочая правда", 27 июля 1913г.

638 А. В. Амфитеатров, 124. ш21., 12 39.

397

նը խորամանկաբար այնպիսի քայլեր էր անում, որ հայկական նահանգներում բարենորոգումներն իրականում դատապարտվում էին ձախողման: Եվ Ռուսաստանն այստեղ վճռականությունն դրսևորեց ու նախաձեռնեց Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների մի ծրագիր, որին հավանություն տվեցին Անգլիան, Ֆրանսիան և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը⁶⁴⁹: Ծրագրի կոնկրետ կազմողը Կ.Պոլսում ռուսական դեսպանության առաջին թարգման Մանդելշտամն էր: Ռուսական ծրագրով էրգրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Խարբերդի, Սըվազի վեց վիլայեթներից ստեղծվում էր մեկ նահանգ՝ նահանգապետի գլխավորությամբ: Վերջինս ուներ 6 խորհրդական (3 մահմեդական, 3 քրիստոնյա): Նահանգն ուներ ներկայացուցչական մարմին՝ նահանգային ժողովը: Արևմտահայերի գլխին չարիք դարձած «համիդիե» հեծելազորը արձակվում էր (12-րդ գլխի 2-րդ կետ): Քոչվոր քրդերը զրկվում էին ընտրական իրավունքից (գլուխ 14): Նահանգում հրատարակվող օրենքները լինելու էին թուրքերեն, հայերեն և քրդերեն լեզուներով, վեճերը դատարանում տեղի էին ունենալու» կողմերի ցանկությամբ, նրանց լեզուներով: Դատարանի վճիռն արձակվելու էր թուրքերեն, բայց թարգմանվելու էր կողմերի լեզուներով (գլուխ 15): Նահանգի յուրաքանչյուր ազգություն ունենալու էր իր կրթական հաստատությունները՝ իր մայրենի լեզվով (գլուխ 16): Հայերը հետ էին ստանալու իրենցից խլված հողերը, գույքը (գլուխ 17): Նահանգի տարածքում արգելվելու էր մահմեդական գաղթականների (մուհաջիրների) բնակեցումը (գլուխ 19): Նահանգից դուրս, մասնավորապես Կիլիկիայում ապրող հայերի դրությունը բարելավելու համար, մշակվելու էին առանձին կանոններ, համաձայն ռուսական հիշյալ ծրագրի էության (գլուխ 20): Սուլթանի և մեծ պետությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ ստեղծվելու էր մի հանձնաժողով՝ նահանգի օրենքներն ու ենթաօրենսդրական ակտերը մշակելու համար (գլուխ 21):

Նշված նոր իրադարձությունների պայմաններում Ռուսաստանի քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ կտրուկ փոխվեց՝ հոգուտ արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարի հաղթանակի: Կադետների առաջնորդ Միլյուկովը, օրինակ, Հայկական հարցի վերաբերյալ ասաց. «Ես խոսում եմ Թուրքահայաստանի մասին: Այդ վայրերը մեզ անհրաժեշտ են տնտեսական տեսակետից, որպես վաճառահանման շուկա և ռազմաստրատեգիական առումով... ինչո՞ւ Ռուսաստանը, որ Ֆրանսիայի հետ միասին ստորագրել էր Լիբանանին ինքնավա-

⁶⁴⁹ Կ. Լեւոնյան, «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 209-219:
Բ. Լեւոնյան, «Հայոց հարցի վաւերագրերը», էջ 314-329:

ըություն տալու մասին համաձայնագիրը, չպահանջեց պետություններից, որպեսզի նման արձանագրություն ստորագրեն Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածն իրագործելու մասին»⁶⁵⁰:

Հայկական բարեփոխումների ռուսական ծրագիրը կյանքի չկոչվեց ոչ միայն սուլթանի, այլև Գերմանիայի դիմադրության պատճառով: Անգլիան ու Ֆրանսիան ևս շատ ոգևորված չէին այդ ծրագրով, քանի որ այն Ռուսաստանի ներկայացրածն էր ու հետապնդելու էր վերջինիս շահերը: Ի վերջո, 1914թ. հունվարի 26 (փետրվարի 8)-ին կնքվեց «Ռուս-թուրքական համաձայնագիր հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ»⁶⁵¹, որտեղ փոխզիջումային տարբերակով Արևմտյան Հայաստանը բաժանվում էր երկու սեկտորի՝ ա. Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սըվազի վիլայեթներով, բ. Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի վիլայեթներով: Յուրաքանչյուր սեկտոր ուներ իր գործադիր-կարգադրիչ գլխավոր պաշտոնյան՝ վերատեսուչը: Համարվում էր, որ հայկական ավագակահեծելագործները փոխվում էին պահեստի հեծելագործի, զենք կրելու իրավունք ունենալով միայն զորաժողովի և զինավարժության ժամանակ: Սեկտորն ուներ ներկայացուցչական մարմին՝ ընդհանուր խորհուրդը, որն ընտրվում էր համեմատական սկզբունքով: Սեկտորի գործադիր-կարգադրիչ մարմինները բաղկացած էին լիակատար մահմեդական ու քրիստոնյա հավասարաթիվ անդամներից և այլն:

Ռուս-թուրքական հիշյալ համաձայնագրի կյանքի կոչման դեպքում, Արևմտյան Հայաստանում կհաստատվեր ռուսական հովանավորություն, որը, Հայկական հարցի լուծման տեսանկյունից, կունենար որոշ առաջադիմական նշանակություն, բայց վրա հասած Առաջին համաշխարհային պատերազմը խափանեց այդ համաձայնագրի կենսագործումը:

1914թ. օգոստոսի 1-ին սկսվեց I համաշխարհային պատերազմը՝
1914թ. սեպտեմբերի 16-ին ցար Նիկոլայ II-ը հայությանը հղեց հետևյալ
հայտարարությունը. «Հայն՛ք, իմ ձայնից, վսեմ պողոթնումով ուրքի են ելել
Մեծ Ռուսիայի ժողովուրդները՝ Արևմուտքից Արևելք։ Հայն՛ք, հինգ դարեր
հարասունած բռնակալական լծից հետո, որի օրոք ձեր հարագասները
գոհվել են այդպիսի մեծ թվով և այնժամ, երբ շատ ուրիշները շարունա-
կում են ենթարկվել ամենագազրելի բռնությունների, ձեզ համար վերջա-
պես հնչել է ազատության ժամը։ Ռուս ժողովուրդը, ոչ առանց հպար-
տության է հիշում իր հայորդի նշանավոր գավակներին, ինչպիսիք են Լա-
տուլայանները, Մելիքովները և ուրիշներ, որոնք իրենց սլավոն եղբայրների
գարյանները, Մելիքովները և ուրիշներ, որոնք իրենց սլավոն եղբայրների
կողքին մարտնչել են հանուն հայրենիքի վեհության։ Ձեր դարավոր հա-

⁶⁵⁰ "Речь", 14 декабря 1912г.

«Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 102-103: 399

վատարմությունն ինձ համար գրավական է առ այն, որ այս հանդիսավոր օրերին դուք կկատարեք ձեր պարտականությունը՝ տոգորված մեր զենքի և մեր արդար գործի վերջնական հաջողության հանդեպ ունեցած անսասան հավատով: Հայե՛ք, ձեր եղբայրների հետ միասին, համախմբված ցարերի գավազանի ներքո, դուք վերջապես կճաշակեք ազատության և արդարության բարիքները»⁶⁵²:

Ողջ հայությունը, տոգորված Արևմտյան Հայաստանը թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու սրբազան իդձով, սկսեց աջակցել Ռուսաստանին: «Հասել է այն պահը, երբ մենք պետք է ռուսական հաղթական բանակի շարքերում մարտնչենք ոխերիմ թշնամու դեմ,- ասվում էր հայերի կոչերից մեկում,- մեր արյունաքամ եղած եղբայրները անհամբեր սպասում են մեզ: Գնանք այնտեղ, որտեղ մեզ կանչում է մեր հայրենիքը, դա մեր սրբազան պարտքն է»⁶⁵³:

«Մշակ» թերթը գրում էր. «... Հայերը կարող են և պետք է արտահայտեն իրենց ցանկությունը, որ ազատվող թուրքաց Հայաստանին տրվի վարչական կազմակերպություն՝ ինքնավարության հիման վրա, Ռուսաստանի հովանավորության ներքո»⁶⁵⁴: Հայտնի գրող, հրապարակախոս Արշակ Չոպանյանն իր «Ազատարար պատերազմ» հոդվածում գրել էր. «Ընենք, ինչ որ կրնանք, որպեսզի մենք ալ վաղը, աշխարհիս վերեւ ծագելիք արդարութեան արեւի տակ, ազատամարտիկ ազգերուն շարքին մեջ, ազատութեան արժանի ազգերուն քովը բարձրաճակատ կարենանք երեւալ»⁶⁵⁵:

1914թ. դրությամբ Ռուսաստանում բնակվող 2մլն 54 հազար հայերը ռուսական բանակին տվեցին 250.000 զինվոր, որը կազմում էր արևելահայերի 13%-ը: Բացի այդ, կազմակերպվեցին 4 կամավորական ջոկատներ՝ Անդրանիկ Օզանյանի, Քեռու (Արշակ Գավաճյանի), Խանասորցի Վարդանի (Մեհրաբյանի) և Համազասպի (Սրվանձտյան) հրամանատարությամբ: Ավելի ուշ ստեղծվեցին ևս երեք կամավորական ջոկատներ, որոնց հրամանատարներն էին Գրիգոր Ավշարյանը, Հայկ Բժշկյանցը (Գալը), Հովսեփ Արդուրյանը և ուրիշներ: Հայ կամավորականների թիվն անցնում էր 6.000-ից: Այստեղ չենք կարող չմատնանշել մի տխուր ու անբարեխիղճ քաղաքականություն, որ հայ զինվորների ու կամավորների նկատմամբ վարում էր ցարական կառավարությունը. անգլիական պետա-քաղաքական մեծ գործիչ Ու. Չերչիլը հավաստում էր, որ. «Երբ Թուրքիան հարձակվում էր ռուսական Հայաստանի վրա, ցարական կառավարութ-

⁶⁵² Արթուր Պելերյան (Ֆր. աղբյուրներ), նշվ. աշխ., էջ 67-68:

⁶⁵³ ԿՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13/2, գ. 3162, թ. 12.

⁶⁵⁴ «Մշակ», 1914թ., № 245:

⁶⁵⁵ «Մշակ», 1914թ., № 234:

յունը, վախենալով, որ հայերի կողմից Կովկասի հաջող պաշտպանությունը կարող է բորբոքել հայ ժողովրդի ազգայնական ձգտումը, 150.000 հայ զինվոր ուղարկեց լեհական ու գոլիցյան ռազմաճակատ և տեղափոխեց Կովկաս ռուս զինվորներ՝ հայ բնակչությանը պաշտպանելու համար: Այդ 150.000 հայ զինվորներից եվրոպական ճակատամարտից հետո միայն քչերը մնացին կենդանի և կարողացան վերադառնալ Կովկաս մինչև պատերազմի վերջ: Դա դաժան միջոցառում էր հայ ժողովրդի հանդեպ, բայց հետագայում նրան սպասվում էին ավելի մեծ դժբախտություններ»⁶⁵⁶:

Մի քիչ առաջ անցնելով նշենք, որ եթե հիշյալ 150.000 հայ զինվորները մնային կովկասյան ռազմաճակատում, ապա 1917թ-ին նրանք այդ ռազմաճակատը չէին լքի, ինչպես դա արեցին ռուս զինվորները բոլշևիկների կոչով: Նաև որքան էլ ռուսական զորամասերում բարձր էին գնահատում հայ կամավորների սխրանքները, ցարական կառավարությունը կովկասյան ռազմաճակատի հայ կամավորներին անվստահությամբ էր վերաբերվում, երկյուղելով, որ նրանք կդառնան հայ ազգային բանակի ղարբերվում, երկյուղելով, որ նրանք կդառնան հայ ազգային բանակի հիմք: 1915թ. վերջին ցարական կառավարությունը հայ կամավորներին ցրեց ռուսական զորաբաժիններում գործող հրաձգային գումարտակներում:

[illegible]

⁶⁵⁶ У. Черчилль, "Мировой кризис", с. 277.

տանում անգլիական դեսպան Բյուքենենին հաղորդում է, որ ասիական Թուրքիայի բաժանման դեպքում. «1. Ռուսաստանը ստանում է Էրզումը, Բիթլիսը և Վանը՝ աննշան քանակությամբ հայկական բնակչությամբ, որովհետև «Ա» գոտին բացառապես նեստորական ու քրդական է, «Գ» գոտին բնակեցված է բացառապես լազերով: 2. Ֆրանսիան ստանում է Հայաստանը, որպես Հայաստան (խոսքը Փոքր Հայքի մասին է-Տ. Ս.)»⁶⁶²: Ռուսաստանի արտգործնախարար Սազանովի կողմից ռուսաց կայսր Նիկոլայ II-ին հղված «Ամենահպատակ գրություն»-ում ասիական Թուրքիայի հնարավոր բաժանման դեպքում Ռուսաստանին անցնելիք «բաժնի» մասին նշվում էր. «Հետագայում թուրքական սուլթանի հետ Անատոլիայում սահմանատվելու համար Ռուսաստանի տրամադրության տակ է դրվում այն ամբողջ տարածությունը, որն ընկած է Սև ծովի և այն գծի միջև, որը սկսվում է Ուրմիա լճից և Վանից, Բիթլիսից, Մուշից ու Խարբերդից դեպի հարավ՝ Տավրոսի և Անտիտավրոս լեռնաշղթաների վրայով գնում է դեպի Անամուր: Ֆրանսիայի տիրապետությանն է անցնում Սիրիայի և Կիլիկիայի ափամերձ նեղ շերտը, որը գնում է մոտավորապես Ակկայից մինչև Անամուր... Մենք պետք է, համենայն դեպս, պնդեինք այն բանի վրա, որ Ուրմիական գավառը և Բիթլիսի անցուղիները մտցվեն մեր գոտու մեջ, Ֆրանսիային տալով որոշ վարձահատուցումներ Փոքր Հայքում՝ Սըվազ-Խարբերդ-Կեսարիա եռանկյունում...»⁶⁶³: Ուշագրավ է, որ բնագրի վրա կա Նիկոլայ II-ի 1916թ. մարտի 1-ի նշագրումը «Съ» («Согласен»- «համաձայն եմ»)»⁶⁶⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, հայ ժողովրդի երեք «բարերարները»՝ Ֆրանսիան, Անգլիան և Ռուսաստանը, թուրք-գերմանական ուժի ձեռքով ամբողջությամբ հայաթափված Արևմտյան Հայաստանը սկսեցին բաժանել միմյանց միջև, չսպասելով անգամ պատերազմի ավարտին: Այս հանգամանքն ավելորդ անգամ հավաստում է, որ Ֆրանսիային, Անգլիային և Ռուսաստանին հավասարապես ընդունելի էր (տարբեր նկատառումներով) Արևմտահայաստանի դատարկումը հայերից. ռուսներն այնտեղ կլցնեին կազակներին, իսկ մյուսները կգոհանային Հայոց հողում Եվրոպայից գաղթող մահմեդականների բնակեցմամբ: Այդպիսին էր կայսրապետական ուղեղի վերամբարձ ու հակամարդկային տրամաբանությունը: Արևմտահայկական հողերի շուրջ նշված կայսրապետությունների քաղաքական վաշխառությունը շարունակվեց ևս մոտ մեկ տարի⁶⁶⁵: Անգլիայում Ռուսաստանի դեսպանի կողմից իր երկրի արտգործնախարարին 1916թ.

⁶⁶² Նույնը, էջ 158-159:

⁶⁶³ Նույնը, էջ 160-161:

⁶⁶⁴ Նույնը, էջ 161:

⁶⁶⁵ Նույնը, էջ 185-186, 187-188, 200, 207-209, 211-212:

մայիսի 17 (30)-ին հղված հեռագրի բնագրի վրա Նիկոլայ II-ը մակագրել էր. «Համաձայն եմ... Եթե մեր բանակին հաջողվի հասնել մինչև Սինոպ, ապա այնտեղով էլ պետք է անցնի մեր սահմանագիծը»⁶⁶⁶: Իսկ իրենց կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակի մասին Ռուսաստանի արտգործնախարարը Կովկասի փոխարքային ասում էր. «Ինչ վերաբերում է հայերին լայն ինքնավարություն տալուն, ապա չպետք է մոռանալ, որ Մեծ Հայքում, որն այսօր նվաճված է Ռուսաստանի կողմից, հայերը երբեք չեն կազմել մեծամասնություն, իսկ նրանց նկատմամբ պատերազմի ժամանակ թուրքերի գործադրած պատժիչ միջոցառումներից հետո, որոնք «բուն հայերի վկայությամբ եղել են ահալոր չափերի», այդ հարաբերակցությունն էլ ավելի է փոխվել ի վնաս հայերի, որոնք այժմ հազիվ թե կազմելիս լինեն բնակչության մեկ քառորդ մասը: Այս պայմաններում հայկական ինքնավարությունը իրականում կհասցնի փոքրամասնության կողմից մեծամասնության անարդար ստրկացմանը... այս ձևով հնարավոր կլինե՞ր հայերին, որոշ սահմաններում, վերապահել դպրոցական և եկեղեցական անկախություն (մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք), ինչպես նաև քաղաքային ու գյուղական ինքնավարություն, ընտրությունների ժամանակ բնակչության հարաբերակցության տոկոսի պահպանմամբ հանդերձ»⁶⁶⁷:

Անհերքելի է, որ 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանությունը կատարվել է դեպի Փոքր Ասիա, Միջագետք, Միջերկրայք ու Կ. Պոլիս Ռուսաստանի արաջխաղացումը խափանելու նպատակով: Այսինքն, Արևմտահայությունը բնաջնջվել էր «ռուսների առաջապահ օղակ» հանդիսանալու պատճառով: Եվ Ռուսաստանը, փոխանակ ընկալելու արևմտահայության բնաջնջման մեջ իր պատճառահետևանքային կապն ու մեղավորությունը, Հայոց ցեղասպանությունը (գլխավոր բնաջնջումը) որակել ընդամենը որպես «թուրքերի գործադրած պատժիչ միջոցառումներին»⁶⁶⁸ ու անգամ չէր էլ պետք «թուրքերի գործադրած պատժիչ միջոցառումներին» ուն համար էին «արնշում, թե հայերն այդ «պատժիչ միջոցառումներին» հղած պատասխան նամաժանացել»: Կովկասի փոխարքան Սազանովին հղած պատասխան նամակում ամբողջությամբ հավանություն էր տալիս Ռուսաստանին անցնող Արևմտյան Հայաստանում հայերի փոքրամասնության պայմաններում տեղական մշակութային ինքնավարություն տալով բավարարվելու մտքին⁶⁶⁹: Արևմտահայության քաղաքական ճակատագրի վերաբերյալ

⁶⁶⁶ Նույնը, էջ 200:

⁶⁶⁷ Նույնը, էջ 207-209:

⁶⁶⁸ Նույնը, էջ 209:

⁶⁶⁹ Նույնը, էջ 211-212:

(ցարական Ռուսաստանի ունեցած իրական վերաբերմունքի մասին) 1918-1920թթ. Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Միմոն Վրացյանն ամենադիպուկ կերպով նշել է. «Թուրքահայկական խնդիրը լուծվում էր թուրքերի ձեռքով: Թուրքահայաստանն առանց հայերի՝ այս համապատասխանում էր և ռուսների հաշիվներին: Մինչ թուրքերը կլանված էին հայկական տեղահանություններով ու ջարդերով, այստեղ ռուս զորավարները կադրիլ էին խաղում թուրքական ռազմաբեմում: Մեկ քայլ առաջ, երկու քայլ հետ՝ ռուս բանակն անվերջ առաջխաղացում և նահանջ էր անում, որոնց ընթացքում ի սպառ քար ու քանդ եղան և իթթիհատական դահիճներից ազատ մնացած Ալաշկերտն ու Վասպուրականը: Դիտավորություն կա՞ր այդ նահանջների մեջ, թե՞ նրանք իսկապես ռազմագիտական անհրաժեշտություն էին՝ միևնույնը չէ՞ր հայ ժողովրդի համար: Նա գաղթում, տնաքանդ էր լինում և ամեն գաղթի հետ կորցնում էր և՛ իր տնտեսական ու բարոյական կորովը, և՛ մարդկային հավաքական կերպարանքը»⁶⁷⁰: Ս. Վրացյանը, միանգամայն իրավացիորեն, արևմտահայության նկատմամբ ռուսական կայսրապետության դրսևորած նշված անփութ և վերին աստիճանի անպատասխանատու վերաբերմունքով էր պայմանավորում նաև այն, որ . «Թուրքահայկական նահանգների պարպումից հետո, հետզհետե փոխվեց և ռուսների վերաբերմունքը դեպի հայերը: 1916թ. այլևս «Հայկական ինքնավարության» մասին խոսք չէր լսվում. կամավորական խմբերը լուծվեցին: Կովկասում իշխում էր մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչը՝ հակահայ քաղաքականության ներշնչողներից մեկը: Մտածում էր գրավված վայրերը հանձնելու ռուս զաղթականներին: Ծրագրվում էր Ալաշկերտի ու Եփրատյան կազակություն հաստատել: Թուրքահայ զաղթականների վերադարձը արգելվեց իրենց տեղերը... Այսպիսով, իրագործվում էր գալիցիներին ու լոբանով-ռոստովսկիների երազը՝ Հայաստան առանց հայերի»⁶⁷¹:

1917թ. փետրվարի 28-ին տեղի ունեցած ռուսական հեղափոխությունն այդ երկրում վերջակետ դրեց ցարական ինքնակալությանը: Մարտի 2-ին ստեղծվեց Ժամանակավոր կառավարություն, որը Հայկական հարցի հանդեպ որդեգրեց բացառիկ հոգեցավ և դրական վերաբերմունք: Ժամանակավոր կառավարությունը վարչապետ Լվովի, արտգործնախարար Միլյուկովի, գործերի կառավարիչ Նաբոկովի ստորագրություններով, 1917թ. ապրիլի 27-ին հրապարակեց «Ժամանակավոր կառավարության կարգադրությունը Թուրքահայաստանի մասին»⁶⁷², որով մինչև խաղա-

ղության դաշնագրով Թուրքահայաստանի վիճակի վերջնական որոշումը՝ կարգադրեց. «Հոդված 1. Թուրքահայաստանի հողը՝ Ռուսաստանի զորքերի գրաված քաղաքացիական կառավարության տեսակետից՝ վերցվում է իր գրաված քաղաքացիական կառավարության իշխանությունների, այլև Կովոչ միայն Կովկասյան կառավարության իշխանությունների տնօրինություն-կասյան ռազմաճակատի զինվորական իշխանությունների տնօրինություն-կասյան և անմիջապես ենթարկվում է Ժամանակավոր կառավարությանը»: Նից և անմիջապես ենթարկվում է Ժամանակավոր կառավարությանը՝ 2-րդ և 3-րդ հոդվածներ-Թուրքահայաստանը, ըստ այդ «կարգադրության» 2-րդ և 3-րդ հոդվածների, կառավարում էր Ժամանակավոր կառավարության նշանակած կոմի-սարը՝ իրեն առընթեր քաղաքացիական մասի օգնականի զեկուցումների սարը՝ իրեն առընթեր քաղաքացիական մասով օգնական՝ Շ. Ջավարյանը վերյանովը, իսկ նրա քաղաքացիական մասով օգնական՝ Շ. Ջավարյանը (վերջինս Կերենսկու մտերիմն էր): Ժամանակավոր կառավարության հո-գատար ձեռքերով Վան, Մուշ, Բասեն և այլ տարածքներ վերադարձան 142.425 հայ զաղթականներ ու սկսեցին վերակառուցել ցեղասպանություն-նից հետո ավերված իրենց հայրենիքը: Կառավարությունը նրանց նյու-թական հսկայական օգնություն ցույց տվեց⁶⁷³: Միայն հազար ափսոս, որ Ժամանակավոր կառավարության գոյությունը կարճ տևեց՝ 8 ամիս. 1917թ. հոկտեմբերի 25-ին (նոր տոմարով նոյեմբերի 7) Ռուսաստանում տեղի ունեցած բոլշևիկյան հեղաշրջումը, բացասական իմաստով, փոխեց իրադարձությունների ընթացքը: Բոլշևիկների խորքային էության և հատ-կապես 1917թ. հոկտեմբերին նրանց կողմից հեղաշրջում կատարելու էջերի բացահայտումը դուրս է սույն աշխատության խնդրո առար-մուք կայի շրջանակներից: Այն, որ բոլշևիկները Ռուսաստանում վերացրեցին կալի շրջանակներից: Այն, որ բոլշևիկները ֆորմացիան և հիմնեցին սոցիալիս-տական հասարակա-տնտեսական ֆորմացիան, առանձին հաշտության տական հասարակական հարաբերություններ, առանձին հաշտության պայմանագրեր կնքեցին Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների հետ, այն, որ բոլշևիկ ղեկավարների մեջ մեծ թիվ էին կազմում միջազգային սխոնիզ-մի դրածոները և այլն, - այս հարցերը նույնպես դուրս են սույն աշխա-տության խնդրո առարկայի ոլորտից: Մենք հարցին մոտենում ենք այն տեսանկյունից, որ բոլշևիկյան կառավարությունը Ռուսաստանի հերթա-կան կառավարություններից մեկն էր, որի որդեգրած քաղաքականությու-նը Հայկական հարցի հանդեպ կրել է կործանարար բնույթ: Եվ ռուսական պետությունն ամբողջական պատասխանատվություն է կրում բոլշևիկյան կառավարության վարած հայակործան քաղաքականության համար: Բոլ-շևիկյան կառավարության առաջին գործն էր 1917թ. հոկտեմբերի 25-ին

⁶⁷⁰ Միմոն Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 13:

⁶⁷¹ Նույնը, էջ 14-15:

⁶⁷² Նույնը, էջ 26-27:

⁶⁷³ Նույնը, էջ 27-29:

(նոյեմբերի 7) «հաշտության մասին դեկրետի»⁶⁷⁴ ընդունումն՝ իր բազմաթիվ ճշան դրույթներով հանդերձ: Բայց այլ բան է, երբ այդ դեկրետում առաջարկվում է արդարացի ու դեմոկրատական հաշտություն, որով՝ «կառավարությունն այդպիսի հաշտություն է համարում անհապաղ հաշտությունն առանց անեքսիաների (այսինքն՝ առանց ուրիշ ժողովուրդների հողերի հափշտակման, առանց ուրիշ ժողովուրդների բռնի միացման և առանց կոնտրիբուցիաների)», բայց ինքը 1918թ. մարտի 3-ին գերմանական բլոկի հետ կնքում է Հայկական հարցին վերաբերող անեքսիոնիստական պայմանագիր: Նշված դեկրետում «անեքսիա կամ ուրիշների հողերի հափշտակում ասելով, կառավարությունը հասկանում է... փոքր ու թույլ ժողովրդի յուրաքանչյուր միացում մեծ կամ ուժեղ պետության՝ առանց այդ ժողովրդի ճշտորոշ, պարզ և կամովին հայտնված համաձայնության կամ ցանկության, անկախ նրանից, թե երբ է այդ բռնի միացումը կատարվել, անկախ նաև նրանից, թե ինչ չափով զարգացած կամ հետամնաց է բռնի միացվող կամ տվյալ պետության սահմաններում բռնի պահվող ազգը: Վերջապես, անկախ նրանից՝ արդյոք Եվրոպայում, թե՛ հեռավոր անդրովկիանոսյան երկրներում է ապրում այդ ազգությունը»: Բայց ինքը բոլշևիկյան կառավարությունը, 1918թ. մարտի 3-ին գերմանական բլոկի հետ կնքում է այդ սկզբունքներին հակասող հաշտության պայմանագիր: Ավելին, բոլշևիկյան կառավարությունը, իր իսկ հռչակած սկզբունքներին հակառակ գնալով, 1921թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում կնքում է ռուս-թուրքական մի պայմանագիր, որով, առանց ՀԽՍՀ-ի ու հայ ժողովրդի կամքը, կարծիքը հարցնելու, նրա պատմական-բնօրրանային հողերը վաշխառուաբար վաճառում է Թուրքիային: Հիշյալ «դեկրետ»-ում նաև ամրագրված է. «Եթե որևէ ազգություն բռնությամբ է պահվում տվյալ պետության սահմանների մեջ, եթե նրան, հակառակ նրա արտահայտած ցանկության... իրավունք չի տրվում ազատ քվեարկությամբ, միացնող կամ առհասարակ ավելի ուժեղ ազգերի գորքերն այդ երկրից ամբողջովին հանելով, առանց որևէ հարկադրանքի որոշելու այդ ազգի պետական գոյության ձևերի հարցը, ապա նրա միացումը հանդիսանում է անեքսիա, այսինքն՝ զավթում և բռնություն»: Բոլշևիկյան կառավարությունը, հակառակ իր իսկ հռչակած հիշյալ սկզբունքի, 1918թ. մարտի 3-ին՝ Բրեստում, 1921թ. մարտի 16-ին՝ Մոսկվայում և 1921թ. հոկտեմբերի 13-ին՝ Կարսում, կնքել է անեքսիոնական պայմանագրեր, որոնցով ծանր հարվածներ է հասցրել Հայկական հարցի լուծման գործին:

Իսկ այժմ քիչ հանգամանակից խոսենք Հայկական հարցի հանդեպ բոլ-
շևիկների որդեգրած կործանարար քաղաքականության մի քանի կոնկրետ
ու նուրբ ելևէջների մասին: 1917թ. հոկտեմբերի 25 (նոյեմբերի 7)-ին բոլ-
շևիկյան կառավարությունն ընդունեց «Դեկրետ հողի մասին», որով վերաց-
վում էր հողի մասնավոր սեփականությունը: Կալվածատիրական ամբողջ
հողը բռնագրավվում էր և առանց ետգնման, տրվում գյուղացիներին, որոնց
զգալի մասը, զինվորի զգեստ հագած, կովում էր պատերազմում: Իսկ երբ
1917թ. դեկտեմբերի 5-ին կնքվեց «Զինադադարի պայմանագիր պատերազ-
մի Կովկասյան-թուրքական ճակատում գործող ռուսական և թուրքական
բանակների միջև»⁶⁷⁵, - պարզ դարձավ, որ բոլշևիկները գտել էին ռուսական
բանակը նաև Կովկասյան ռազմաճակատում կազմալուծելու ելքը... Եվ
դարերով հող երագած մուծիկը, որը զինվորի կարգավիճակով իր ուսերին
էր տանում պատերազմի հաղթությունները, դասալիք եղավ, թողեց ռազ-
մաճակատն ու շտապեց դեպի ռուսական անձիք տափաստանները... Թե չէ
կուշանար հողաբաժանումից: Միմյուս Կրացյանն այդ մասին գրում է. «Լե-
նինի կողմից Անդրկովկասի կոմիսար նշանակված Շահումյանը և իր ըն-
կերներն աստիճանաբար ճակատից հետ էին քաշում զորամասերը: Այս
հողի վրա մերկացավ ճակատը, դեպի թիկունք խուժեց հռչակավոր 59-րդ
դիվիզիան... Նրա ուշքն ու միտքը Ռուսաստանն էր, ուր հող էր բաժան-
վում: Ուստի..., մաս-մաս, հազարներով ու տասնյակ հազարներով լքում
էին դիրքերը, թողնելով բազմամիլիոն հարստություններ, ռազմամթերքի ու
պարենի անհաշիվ պաշարներ, մթերքով լիքը պահեստներ և հրացանը
զրկած՝ նետվում վագոնները, շտապում դեպի տուն՝ ճանապարհին, մորե-
խի պես, ավերելով ու խժոռելով ամեն բան»⁶⁷⁶: Այսպիսով, բոլշևիկյան կա-
ռավարությունը Կովկասյան-թուրքական ամբողջ ռազմաճակատը դա-
տարկեց ռուսական զորքից, ցրելով այն: Եվ այդ ռազմաճակատն այդքան
դատարկ տեսնող թուրքական բանակների առջև մեն-մենակ մնաց հայ ժո-
ղովուրդն իր սակավաթիվ զորքով ու կամավորականներով: 1917թ. դեկ-
տեմբերի 31-ին Ռուսաստանի Ժողկոմխորհի կողմից ընդունված «Թուրքա-
ստանի մասին դեկրետով»⁶⁷⁷ (առաջին կետով) Արևմտյան Հայաստա-
նից ռուսական զորքի դուրսբերումը և այդ բազմաչարչար երկիրը թուրք

Ջարդարաբներին թողնելը ստացավ իրականացման գործիքային համակարգում
Բոլշևիկյան կառավարությունը Ռուսաստանը հաղթող (կարելի է ա-
սել՝ հաղթած) պետություններից դարձրեց պարտվող պետություն, որը 1918թ.
մարտի 3-ին կնքեց «հաշտության պայմանագիր մի կողմից՝ Ռուսաստա-

ДВП СССР, т. 1, с. 53-56.

676 Ս. Վրաժյան, նշվ. աշխ., էջ 57:

677 «ՀՍՍՌԻ ԵՍՏՆԱԿԱՆ», էջ 156-157.

նի և մյուս կողմից՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի միջև»⁶⁷⁸, որի 4-րդ հոդվածի II և III պարբերությունների համաձայն. «Ռուսաստանը կանի այն ամենը, ինչ որ իրենից կախված է, որպեսզի ապահովի իր զորքերի դուրսերումը Արևելյան Անատոլիայի (Արևմտյան Հայաստանի - Տ. Ս.) նահանգներից և վերջինիս կանոնավոր վերադարձը Թուրքիային: Ռուսական զորքերը պետք է անհապաղ դուրս բերվեն նաև Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերից»:

Որն է մեկը երբեք հարց ուղղել է Ռուսաստանի պետությանը, թե այն քանի՞ անգամ է գրավել Արևմտյան Հայաստանը, Կարսն ու Արդահանը և քանի՞ անգամ է այդ տարածքները վերադարձրել Թուրքիային: Եվ այդ բազմիցս կրկնվող ռուսական խաղերի հետևանքով որքա՞ն հայ է զոհվել, ընտանիք տնաքանդվել, ենթարկվել բռնության, հայ ժողովրդի ստեղծած որքա՞ն հարստություն է փոշիացվել, դպրոց, եկեղեցի քանդվել: Միայն բերենք մեկ մեծանշանակ ապացույց. 1914թ. դրությամբ Արևմտյան Հայաստանում՝ Կարսում, Արդահանում կար մոտ 1.5 միլիոն հայ, իսկ հենց այդ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի կնքման դրությամբ (03-III.1918թ.)՝ այնտեղ հայեր այլևս չկային: Սա է Արևմտյան Հայաստանն ու արևմտահայերին ռուսների կողմից «ազատագրելու» լավագույն ցուցանիշը:

Ռուսաց պետությունը ոչ մի կապ չունի 1918թ. մայիսին թուրք զավթիչների դեմ Սարդարապատում, Ապարանում և Վանաձորում հայ զինվորի և աշխարհագործի տարած հաղթանակների, ինչպես նաև 1918թ. մայիսի 28-ին անկախ Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման հետ. այդ դրությամբ Ռուսաստանը պարզապես լքել էր Հայաստանն ու հայ ժողովրդին: Ռուսներին, երբ պետք է, պոչները կքաշեն-կհեռանան Հայաստանից՝ հայ ժողովրդին թողնելով թուրքական անհավասար ուժի առջև. հետևանքները ռուսներին չեն հետաքրքրում: Իսկ երբ ռուսների շահերը պահանջեցին, նրանք, հայությանը շողոքորթելով, Արևմտյան Հայաստանը ազատագրելու դատարկ խոստումներով, նորից կժամանեն Հայաստան և, այս անգամ էլ պարզ չէ, թե նրանց գալ-գնալուց հետո՝ թուրքերը Հայաստանից էլ ինչ կթողնեն: Բայց այս անգամ ռուսները Հայաստան եկան ոչ թե մենակ, այլ վերջինիս վրա հարձակվեցին քեմալականացված Թուրքիայի հետ համատեղ, միայն թե ռուսները արևելքից, թուրքերը արևմուտքից: Դա եղավ այսպես. «Սակայն բոլշևիկյան հանրապետությունը ձեռնարկեց գործնական նախաձեռնություն, ինչպես իր գոյության պահպանման, այնպես էլ այն բանի համար, որպեսզի Անտանտի տերությունների դաժան ճիրաններից փրկելով, մեզ բարեկամության ձեռք մեկ-

⁶⁷⁸ ДВП СССР, т. 1, с. 119-124.

ներ և դաշինք կնքեր մեր ազգի հետ, որը կարող է դառնալ նրա ամենատու-
ժեղ և ամենաբարյացակամ զինակիցը համաշխարհային նշանակություն
ունեցող բովանդակ հեղափոխության իրականացման գործում», - գրել է
Քեմալ Աթաթուրքը:⁶⁷⁹ Ռուս-թուրքական «եղբայրական» զորքերը 1920թ.
օգոստոսի 1-ին մտան Նախիջևան և մի կուշտ համբուրվեցին, իսկ օգոս-
տոսի 14-ին Մոսկվայում Լենինը ջերմորեն ընդունեց թուրքական պատ-
վիրակությանը, որի ընթացքում նա «թույլ տվեց բացել» Ռուսաստանի
հետ թուրքիային կապող Շահրախտի ճանապարհը, որն անցնում էր Հա-
յաստանի Հանրապետության տարածքով: Լենինը դրանով ազդարարեց
ՀՀ-ի վրա թուրք-ռուսական զորքերի համատեղ հարձակման սկիզբը: Այս
«թույլտվության» հիման վրա Քեմալ Աթաթուրքն, իր գորավար Քյազիմ
Կարաբեքիրի հետ միասին, 1920թ. սեպտեմբերի 19-ին սկսեց արշավանքը
Հայաստանի վրա⁶⁸⁰: Ռուսաստանն այս անգամ էլ այս կերպ եկավ Հայաս-
տան, թքած ունենալով 1917թ. հոկտեմբերի 25-ին (նոյեմբերի 7) իր հռչա-
կած «Հաշտության մասին դեկրետի» բոլոր սկզբունքների վրա: Թուրքա-
կան բանակի հրամանատար Կարաբեքիրն այդ մասին գրել է. «Որոշել էի
կան բանակի հրամանատար Կարաբեքիրն այդ մասին գրել է. «Որոշել էի
աշնանն արշավել Հայաստան: Այս որոշման առնչությամբ կարմիր բանա-
կի հրամանատարության հետ ըմբռնման եկա: Նրանք էլ ինձ իրենց ռազ-
մական գործողությունների մասին բացատրություն տվեցին: Դրա հիման
վրա Անկարա գրեցի. «Կարմիրները արևելքից, մենք էլ արևմուտքից, բո-
լորս միասին դեպի Հայաստան արշավելով, մինչև Կարսի դռները պիտի
գնանք: Ուստի բան ունե՞ք ասելու», որին Անկարան օգոստոսի 20-ին պա-
տասխանեց. «Մեր տեսակետն էլ նույնն է, թե Կարմիր բանակի հարձակ-
ման անցնելուց հետո, երբ քաջությանը վստահենք, դրանից հետո էլ մենք
մինչև Արաքս ենք առաջանալու»⁶⁸¹: Կարաբեքիրը ՀՀ նախկին վարչապետ
Խատիսյանին արդեն Ալեքսանդրապոլում ասել էր. «Դուք պետք է գիտե-
նաք, պ. Խատիսյան, որ մենք նախապես համաձայնվել ենք Մոսկվայի
հետ՝ ստանալու Կարսի նահանգը, ավելին մեզ չէն տա»⁶⁸²:

Ռուս-թուրքական համատեղ ագրեսիայի ուսումնասիրող Հայկաբեկյանը գտնվում է Ռուսաստանում։

Ռուս-թուրքական համատեղ ագրեսիայի ուսումնասիրող Հայկաբեկյանը գտնվում է Ռուսաստանում։

679 "Слово и выступление", М., 1966г., с. 101-103.

680 Кемаль Ататюрк, "Избранные речи и выступления", М.: Али-Бек Сахаров, 1991, 122 с., 62-64, 68-74.

Բ. Ս. Վրազդյան, նշվ. աշխ., էջ 492:

681 Բ. Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 42:
«Ուսման համար» թիվ 6 օգոստոսի 1966թ.:

682 «Զարթոնք», Բեյրութ, 6 օգոստոսի 1900թ.:

մից, ընկերներ Դրոն և Տերտերյանը՝ ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության՝ կնքեցին համաձայնություն հետևյալի մասին.

1. Հայաստանը հայտարարվում է անկախ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն:

2. Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը, կազմվում է ժամանակավոր ռազմահեղափոխական կոմիտե, որին կանցնի բովանդակ իշխանությունը Հայաստանում:

3. Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարությունն ընդունում է, որ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության հողերի մեջ անվիճելի կերպով մտնում են՝ Երևանի նահանգն իր բոլոր գավառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որը զինվորական տեսակետից կապահովի երկաթուղու տիրապետությունը, Ջաջուր կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակ նահանգի Զանգեզուր գավառը և Ղազախ գավառի մի մասը՝ օգոստոսի 10-ի համաձայնության սահմաններում, և Թիֆլիս նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև 1920 թվականի սեպտեմբերի 28-ը:

4. Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկվում պատասխանատվության այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչև Հայաստանի խորհրդային իշխանության հայտարարումը:

5. Դաշնակցության և ուրիշ սոցիալիստական կուսակցությունների անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկվեն որևէ կուսակցության պատկանելու և Կոմունիստական Կուսակցության դեմ մղված կոիվներին մասնակցելու ու Խորհրդային Հայաստանի հայտարարությունից առաջ կատարված գործերի համար:

6. Ռազմահեղափոխական կոմիտեի մեջ մտնում են հինգ անդամներ, Կոմունիստական կուսակցության կողմից նշանակված և երկու անդամ՝ ձախ դաշնակցականների խմբակից՝ համաձայնելով Կոմունիստական Կուսակցության հետ:

7. Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարությունը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապես կենտրոնացնելու Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդ. Հանրապետության պաշտպանության համար անհրաժեշտ զինվորական ուժեր:

8. Սույն համաձայնագիրն ստորագրվելուց հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը քաշվում է իշխանությունից: Իշխանությունը ժամանակավոր կերպով, մինչև Հեղափոխական Կոմիտեի գալը, անցնում է զորահրամանատարությանը, որի գլուխն է կանգնում Դրոն: ՌԽՖՍՀ-ի կողմից Հայաստանի զորահրամանատարության կից կոմիսար է նշանակվում ընկ. Սիլինը:

Պատրաստված է երկու օրինակ:

ՌԽՖՍՀ լիազոր-ներկայացուցիչ՝ Լեզրան:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության լիազորությամբ՝ Դրո և Տերտերյան»⁶⁸³:

1920թ. դեկտեմբերի 4-ին բոլշևիկյան 11-րդ բանակը մտավ Երևան և նույն օրից սկսած, Հայաստանում իշխանությունը փոխանցվեց հայիեղկոմին՝ հայ բոլշևիկներին:

Ռուսների օգնությամբ Թուրքիան Ալեքսանդրապոլում 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը Հայաստանի Հանրապետության պատվիրապետությանը պարտադրեց կնքել հետևյալ պայմանագիրը. «Լիազորված անկողնյանը պարտադրեց կնքել հետևյալ պայմանագիրը. «Լիազորված անկողնյանը, Հայաստանից՝ Խաթիսյան, Գյուլխանդանյան եւ Կորգինյան, Թուրքիայից՝ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշա, Համիդ բեյ եւ Սուլեյման Բեջադի բեյ: Թուրքիայի միջոցով պարտավորված է:

1. Պատերազմը Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ ավարտված է:

2. Հայաստանի եւ Թուրքիայի սահմանն սկսվում է այժմուլից, ույտուլ՝ Լա-
րա-տուն թափվում է Արաքսի մեջ մինչեւ Տիգրիսի հյուսիս-արեւմտյան մա-
սը, Մեծ Կեմոյից դեպի արեւմուտք, Կիզիլտայից դեպի արեւմուտք մինչեւ Մ.
Աղբաբան, այնուհետեւ Շարուր-Նախիջեւանի եւ Շահթախտի շրջաններով,
որոնք գտնվում են Կակիդաղ... Կամասու լեռ... Դուրդ-Դուլաղ գյուղ, Սաաս
լեռ... Սարայբուլաղ... Արարատ կայարան գծից հարավ մինչեւ Արաքս գետի
մոտ, որտեղ թափվում է Արաքսի մեջ:

այն տեղը, որտեղ Ղարա-սու գետը թափվում է Արաքսի մեջ՝
Նախիջեւանի, Շարուրի եւ Շահթախտի շրջաններում, որտեղ հետա-
գայում հանրաքվեի միջոցով կհաստատվի հատուկ ադմինիստրացիա,
Հայաստանը պարտավորվում է չմիջամտել այդ ադմինիստրացիայի կար-
գին, անկախ այն բանից, թե ադմինիստրացիան որ կողմը կթեքվի: Այդ
շրջանները ժամանակավորապես գտնվելու են Թուրքիայի պաշտպա-
նության տակ:

[illegible]

4. Անկեղծորեն ձգտելով վերացնել Անտանտի իմպերիալիստական կառավարությունների հետագա մեքենայությունները, որոնք կարող են խախտել երկրի անդրբյուրությունը, Հայաստանի կառավարությունը համաձայ-

683 ա. Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 534-535:
բ. Լ. Խուրշուդյան, նշվ. աշխ., էջ 304-305:
413

նագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջապես վերաբերում են իրենց»։ Դրանով Ռուսաստանը հանձն առավ հայկական բնօրրանային վերոհիշյալ հոդերի Թուրքիային զիջումը որևէ պայմանագրով պարտադրել ՀԽՍՀ-ին՝ հողային բռնագավթմանը փորձելով տալ միջազգային իրավական առումով «օրինականության որոշակի կերպարանք»։

1921թ. մարտի 24-ին Լոնդոնում քեմալական Թուրքիայի արտգործնախարար Բեքիր Սամին հայկական պատվիրակությանը ռուս-թուրքական այդ հարաբերությունների մասին ասել էր. «...Մեր այսօրվա համաձայնությունը Սովետների հետ մի ժամանակավոր տակտիկական երևույթ է, որ ապագա չունի...»⁶⁸⁷։ Լոնդոնում Ռուսաստանի առևտրային ներկայացուցիչ Կրասինն էլ հայկական պատվիրակությանը 1921թ. ապրիլի 7-ին ասել էր. «Մի խաբվեք մեր և թուրքերի ժամանակավոր բարեկամությամբ. դա անցողական է...»⁶⁸⁸։ Ասվածներից կարելի է գալ հետևության, որ Ռուսաստանը Արևմտյան Հայաստանը, Կարսի մարզը, Սուրմալուի գավառը իր այսրոպեական շահերի համար զիջեց Թուրքիային, իսկ Նախիջևանի երկրամասը Ադրբեջանին։ Եվ թե ինչ պատահեց, որ Ռուսաստանը, այնուամենայնիվ, չվերացրեց Հայկական ԽՍՀ-ն, դրա ճշգրիտ պատասխանը տվել են Լոնդոնում Ռուսաստանի առևտրային ներկայացուցիչ Կրասինը և Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջը։ Կրասինը 1921թ. ապրիլի 7-ին Լոնդոնում հայկական պատվիրակությանն ասել էր նաև. «...Եթե Թուրքիան սահմանակից դառնա Ադրբեջանին, նա շարունակ գրգռումներ պիտի առաջ բերի մեր դեմ։ Ահա թե ինչու Հայաստանի (ՀԽՍՀ-ի-Տ. Ս.) անկախությունը մեզ հարկավոր է...»⁶⁸⁹։ Միանգամայն նույն կերպ էին մտածում Հայաստանի մասին Լոնդոնում տեղի ունեցած Անտանտի գերագույն ժողովի մասնակիցները, որոնցից Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լ. Ջորջը հետագայում այս մասին գրեց. «Նախ և առաջ հնարավոր էր պանմուսուլմանական և պանթուրքական լայն շարժում, ու դրա համար Լոնդոնի համաժողովը, ընդհանուր շահերից ելնելով, համարեց ցանկալի սեպ խփել Թուրքիայի մուսուլմանների և արևելյան երկրների միջև. այդպիսի սեպ կլինեք քրիստոնեական համայնքը, նոր Հայկական պետության ձևում»⁶⁹⁰։ Նշվածներից երևում էր, որ Ռուսաստանն ու եվրոպական մեծ պետությունները Հայկական ԽՍՀ-ի գոյությունը պայմանավորած են եղել Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Արևելյան թուրքալեզու այլ ժողովուրդների միջև «սեպ խփելու» նպատակով։ Ռուսաստանը, «նվիրվածությամբ» կատարելով Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի 15-րդ

⁶⁸⁷ Ալեքսիս Ահարոնեան, նշվ. աշխ., էջ 119։

⁶⁸⁸ Նույնը, էջ 219-222։

⁶⁸⁹ Նույն տեղում։

⁶⁹⁰ Ллойд Джордж, "Правда о мирных договорах", с. 427.

հոդվածով ստանձնած իր պարտավորությունը, 1921թ. հոկտեմբերի 13-ին իրականացրեց «Հայկական ԽՍՀ-ի, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի ու Վրացական ԽՍՀ-ի միջև մի կողմից, և Թուրքիայի միջև՝ մյուս կողմից, ՌԽՖՍՀ-ի մասնակցությամբ, բարեկամության պայմանագրի» կնքումը Կարս քաղաքում⁶⁹¹։ Կարսի պայմանագրի 1-ին և 2-րդ հոդվածներով՝ մասնակիցները մասնավորապես չէին ճանաչում Սևրի պայմանագիրը և Վիլսոնի կողմից 1920թ. նոյեմբերի 22-ին կայացված «Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև սահմանատման, դեպի ծով Հայաստանի ելքի և հայկական սահմաններին հարակից թուրքական տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ որոշում»-ը։ Պայմանագրի 4-րդ հոդվածի և 1-ին ու 2-րդ հավելվածների համաձայն, նախկին Հայաստանի Հանրապետությանը պատկանած Կարսի մարզը, Սուրմալուի գավառը և Վիլսոնի հիշյալ որոշմամբ դե-յուրե Հայաստանի Հանրապետությանն անցած Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի նահանգներից անջատված ընդհանուր 90.000 կմ² տարածքները հանձնվեցին Թուրքիային։ Կարսի պայմանագրի 5-րդ հոդվածի և 3-րդ հավելվածի համաձայն. «Թուրքիայի կառավարությունը և Սովետական Հայաստանի ու Ադրբեջանի կառավարությունները համաձայն են, որ սույն պայմանագրի 3-րդ հոդվածում նշված Նախիջևանի մարզը կազմի ինքնավար տարածք՝ Ադրբեջանի հովանավորության ներքո»։ Ռուսաստանը, կարծես չբավարարվելով հայկական բնօրրանային հողերը Թուրքիային ու Ադրբեջանին հանձնելով, 1921թ. հուլիսի 5-ին հայկական բնօրրանային երկրամաս Արցախն էլ (12.000 կմ²) բռնակցեց Ադրբեջանին։ Ապա հերթը հասավ Ջավախքին ու Թոեղքին (ներկայիս Ծալկայի շրջանին), որոնք Ռուսաստանը 1921թ. հուլիսի 7-ին կցեց Վրացական ԽՍՀ-ին⁶⁹²։ 1921թ. փետրվարին ՀԽՍՀ-ում հաղթեց հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը, իշխանությունը ժամանակավորապես անցավ ժողովրդին։ Բոլշևիկները մի կերպ վերատիրացան իշխանությանը, և որպեսզի բոլշևիկյան վարչակարգը դուրս-ինչ ընդունելի դարձվեր այն մերժող հայ ժողովրդի համար, 1921թ. վականի հուլիսի 7-ին բոլշևիկյան կառավարությունը, մեծ դժվարությամբ, ՀԽՍՀ-ին միավորեց Լոռու մարզը, Բայջ Հյուսիսային Լոռին կամ Բորչալուն հանձնեց ՎԽՍՀ-ին⁶⁹³։ Ռուսաստանն ամեն գնով ոտքի կանգնեցրեց ու գորացրեց Թուրքիան Հայոց ցեղասպանությունը կատարած պետությանը, և, ընդհակառակը, ամեն գնով հարվա-

⁶⁹¹ ДВПС СССР, т. 4, с. 420-429.

⁶⁹² «Ջավախքը 21-րդ դարի մարտահրավերներին ընդառաջ (խորհրդածողովի նյութերի ժողովածու)», Երևան, 2006թ., էջ 46-53 (Տիգրան Սահակյան, «Ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը որպես Ջավախքում Հայկական ինքնավար կազմավորման ստեղծման հիմք»)։

⁶⁹³ Տ. Սահակյան, «Ջավախի պայմանագրեր», էջ 411։

7. Ռուսաստանը, չգնահատելով իր նկատմամբ հայության ցուցաբերած պատմական բացառիկ նվիրվածությունը, օգտակարությունը, մատուցած մեծ ծառայությունները, ինչպես նաև Ռուսաստանի պատճառով հայության ունեցած մարդկային, նյութական ու տարածքային վիթխարի կորուստները, Հայկական հարցի և ամբողջ հայ ժողովրդի հանդեպ դրսևորելով բացառիկ թշնամական ու ապերախտ վերաբերմունք,- Բրեստ-Լիտովսկի (03.III.1918թ.), Մոսկվայի (16.III.1921թ.), Կարսի (13.X.1921թ.) պայմանագրերով Թուրքիային է զիջել Արևմտյան Հայաստանը, Կարսի մարզը, Սուրմալուի գավառը (աստվածաշնչյան Արարատ լեռով հանդերձ), իսկ Ադրբեջանին՝ Նախիջևանի երկրամասը: Ռուսաստանը, չբավարարվելով դրանցով, 1921թ. հուլիսի 5-ին Ադրբեջանին է բռնակցել նաև Արցախը, իսկ 1921թ. հուլիսի 7-ին՝ Ջավախքն ու Թոեղքը (Ծալկա) հանձնել է Վրաստանին:

8. Ռուսաստանի Դաշնությունը 1995թ. ապրիլի 14-ին հայտարարել է «1915-1923թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին», որը հույժ անբավարար է այն հսկայական վնասների հատուցման համար, որոնք կրել է հայ ժողովուրդը Ռուսաստանի նկատմամբ պատմականորեն իր ցուցաբերած բացառիկ նվիրվածության, օգտակարության ու մեծագույն ծառայությունների պատճառով: Ռուսաստանը շատ անելիքներ ունի քավելու համար իր այն մեծ մեղքերը, որոնք նա ունեցել է և ունի հայ ժողովրդի առաջ: Ռուսաստանի ժողովուրդները որևէ պատասխանատվություն չեն կրում Թուրքիայի կողմից և այլ պետությունների մեղսակցությամբ կատարված Հայոց ցեղասպանության համար:

Մաս V Քրդերը և Հայոց ցեղասպանությունը

Քրդերը (ինքնանվանումը՝ քուրդ, կուրմանջ) ծագում են Իրանի Պարսպ (Ֆարս) նահանգի հյուսիսային շրջաններից⁶⁹⁵: Քրդերենը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի հնդիրանական ճյուղի իրանական լեզուների հյուսիս-արևմտյան խմբին⁶⁹⁶: Արաբական խալիֆայության կազմավորումից հետո քրդական ցեղերը թափանցել են Հյուսիսային Միջագետք և ընդունել մահմեդականություն, իսկ սելջուկյան թուրքերի տիրապետության շրջանում (XI-XII դդ.) աստիճանաբար եկել են նաև Հայաստանի հարավային նահանգներ Հայոց Միջագետք, Աղձնիք, Կորճայք:

1022թ. Վասպուրականի թագավոր Մենքերիմ Արծրունին Բյուզանդիա-1022թ. Վասպուրականի թագավոր Մենքերիմ Արծրունին Բյուզանդիայի Վասիլ Բ կայսեր հետ կայացրած համաձայնության հիման վրա «...որոշել է իր հայրենի երկիրը տալ հույների Վասիլ արքային ու փոխարենն ստանալ Սեբաստիան... Եվ Մենքերիմը տվեց Վասպուրական երկիրը՝ 72 թեմերով և 400 գյուղ: Այդ բոլորը նա գրավոր հանձնեց Վասիլին... Մենքերիմը և 400 գյուղ: Այդ բոլորը նա գրավոր հանձնեց Վասիլին... Մենքերիմը թագավորներից և իշխաններից դատարկվեց»⁶⁹⁷: Վասպուրականից Սեբաստիա արտագաղթեց մոտ 30000 հայ⁶⁹⁸: Նշված արտագաղթով Վասպուրական նահանգի հայ ազգաբնակչությունն էապես նվազեց: Լեոն արտագաղթի երևույթի մասին գրել է. «Այդ երևույթը հայ ազգաբնակչության նվազումն էր և օտար տարրերի ուժեղացումը, մի հոսանք, որ արդեն հանվազումն էր և օտար տարրերի ուժեղացումը՝ Արաքսի վրա, մարյա թե միանգամայն օտարացրել էր Դվինն ու Գողթնը՝ Արաքսի վրա, Խլաթը, Մանազկերտը և ուրիշ տեղեր՝ Վանա ծովակի արևմտյան շրջանում: Եվ այսպիսով ավելի ու ավելի ամրապնդվում էր հիմքը պատմական այն բազմադեմ դրության, որ մինչդեռ մի կողմից հայ ժողովուրդը գաղթականությունների միջոցով դուրս էր մղվում իր հայրենիքից, մյուս կողմից՝ նրա երկիրը քայլ առ քայլ գրավում էին օտար, եկվոր տարրեր, որոնք և գրկում էին տեղում մնացած հայությանը մեծամասնության ու նույնիսկ ազ-

⁶⁹⁵ D.N. Mackenzie, The Origins of Kurdish, "Transactions of the Philological Society", London, 1961.

⁶⁹⁶ ш. И. И. Цукерман, "Очерки курдской грамматики", Москва, 1962г..

р. Ч. Х. Бакаев, "Язык курдов СССР", М., 1973г..

⁶⁹⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, նշվ. աշխ., էջ 32-33:

⁶⁹⁸ Gustave Schlumberger, "Un Empereur Buzantin au Dixième Siècle Nicephore Focas", t. II, Paris, 1890, p. 505.

գագրական միապառլամենտություն կազմելու կարողություննից»⁶⁹⁹։ Մինչ նոսրանում էր Վասպուրականի և Հայաստանի այլ վայրերի ազգաբնակչությունը, հարավային սահմանների լեռնաստաններից դեպի Հայաստանի հայերից նոսրացված վայրեր էին թափանցում քրդերը, որոնք վարում էին խաշնարած ու թափառական կենցաղ։ Քրդերը երբեք ո՛չ մի տեղ որևէ պետականություն չեն ունեցել։ Քրդերը (այդ թվում Հայաստանի հարավարևելյան մասերի հաստատվածները) ենթարկվում էին պարսկական իշխանություններին, մինչև որ նրանց վրա լուրջ ուշադրություն դարձրեց օսմանյան սուլթան Մելիմ Ահեդը։ Վերջինս վճռեց՝ քրդերին, որպես ռազմական լուրջ ուժի, վերցնել Օսմանյան Թուրքիայի իրավասության տակ։ Խաղաղ ճանապարհով քուրդ ցեղապետերը հպատակվեցին սուլթանին և սկսեցին օգտագործվել վերջինիս կողմից ընդդեմ Պարսկաստանի։ Քրդերի օգնությամբ սուլթանը 1516թ. Միջագետքում գրավեց Մոսուլը⁷⁰⁰ և, ինչպես Մոսուլը, այնպես էլ դեռ նոր քրդերով բնակեցված Հայաստանի հարավարևելյան որոշ մասեր, միացվեցին Օսմանյան կայսրությանը։ Թուրք օսմաններն իրենց ենթակա ու հավատակից քրդերին հայկական այդ հողերում շատ իրավունքներ ու արտոնություններ տվեցին հայ գյուղացիությանը ճորտացնելու ոլորտում։ Այսպես է սկսվում քրդական իրականությունը Հայաստանի հարավ-արևելքում՝ Իրանի սահմաններին։ Այստեղ հայ ժողովուրդը սկսեց ճզմվել թուրք-քրդական երկակի լծի կեղեքման բեռնի տակ։ Քրդերն օսմանյան պետության ձեռքում, այսպիսով, 1520-ական թվականներից սկսեցին դառնալ մի առաջապահ ռազմած Իրանի դեմ։ Եվ որովհետև Հայաստանն էր օսմանյան և պարսկական սահմանագծի երկայնքում առկա երկիրը, ուստի սուլթաններն այդ տարածքներն սկսեցին բնակեցնել քրդերով՝ օսմանյան սահմանները պարսիկներից պաշտպանող առաջապահներով։ Այսպիսով, քրդական նորեկ ցեղերն սկսեցին հաստատվել հայկական բնօրրանային հողերում մինչև Արարատ լեռը և ավելի հեռու՝ դեպի հյուսիս ու արևմուտք, դեպի Էրզրում։ Հայ ժողովրդի սրտում օսմանյան սուլթանը տեղավորում էր իր առաջապահ կամակատար տարրերին՝ քրդերին։ Սա աղետ էր Հայաստանի համար. քրդերին, որպես զինուժ, սուլթաններն սկսեցին օգտագործել նաև հայերի դեմ։ Վերջինս մնաց մեն-մենակ օսմանյան պետության (թուրքերի) և Հայաստանում ու Իրանի սահմանագծում նրա առաջապահ ուժի՝ քրդերի դեմ։ Դրությունն էլ ավելի էր վատանում այն պատճառով, որ և՛ թուրքերը, և՛ քրդերը մոլեռանդ հավատակիցներ էին։ XVI-XVIII դարերում Արևմտյան և Հարավային Հայաստանում

⁶⁹⁹ Լեո, «Երկերի ժողովածու», հ. II, գիրք Ա, էջ 635:
⁷⁰⁰ Նույնը, էջ 175:

⁷⁰⁰ Նույնը, էջ 175:

քրդական ցեղերը ընդարձակ տարածքներ էին զբաղեցնում։ Վանի գոտում հաստատվել էին Նեմիրյան, Մահմետլի, Դումբուլի, Փագուկի, Ռուզակի, Հաքարի, Բիլիլանի, Բիլբասի, Կավալիսի, Քիսանի, Շիկակի և այլ անուններով քրդական ցեղեր։ Թեն նրանք գտնվում էին զարգացման ցեղային-նախնական մակարդակի վրա, բայց օսմանյան պետության նվիրյալները լինելու հանգամանքով, իշխում էին քաղաքակրթության բարձր դիրքերում գտնվող արևմտահայերի վրա։ Քրդերը, ենթակա լինելով իրենց ցեղերի առաջնորդներին, օսմանյան սուլթանի ձեռքում պատերազմների ժամանակ վերածվում էին օսմանյան հեծյալ գումարտակների, որոնց սուլթանը մղում էր իր ուզած ուղղությամբ։ Ընդարձակ արոտավայրերի առկայությունն Արևմտյան Հայաստանում, իր հերթին, մեծապես նպաստում էր այնտեղ քոչվոր, խաշնարած քրդերի հաստատմանը։ XVIII դարի վերջում և XIX դարի սկզբում Արևմտյան Հայաստանում քրդերն ավերածություններ էին գործում իրենց միջցեղային կոիվներով, անխնա կողոպտում էին միմյանց։ Քրդում իրենց միջցեղային կոիվներով, անխնա կողոպտում էին միմյանց։ Քրդական վայրագություններից ամենամեծ տուժողը, սակայն, հայկական դասերն էր, որը թալանվում էր, կոտորվում քրդերի կողմից։ Նապոլեոն Բոնապարտի հատուկ հանձնարարությամբ, դեպի Պարսկաստան ուղևորվող նապարտի հատուկ հանձնարարությամբ, դեպի Պարսկաստան ուղևորվող Ֆրանսիայի ճանապարհորդ Ամիդե Ժոբերը հաղորդում է, որ 1805թ. դրությամբ Բայազետի տարածաշրջանում քուրդ բեկերի ավազակախմբերն ամենուր հայերի թալանչությամբ էին զբաղվում⁷⁰։ Նապոլեոնի դեսպան, գեներալ հայերի թալանչությամբ էին զբաղվում⁷⁰։ Նապոլեոնի դեսպան, գեներալ հայերի թալանչությամբ էին զբաղվում 1807թ. ականատես է լինում սովորապես Գարդանն Ալաշկերտի հովտում 1807թ. ականատես է լինում սովորական դարձած մի տեսարանի. հայկական Յոնջալու գյուղը և նրա հարակից գյուղերը կողոպտված ու քանդված էին քրդերի ձեռքով։ Ճանապարհներին ամեն տեղ հանդիպում էին ծխացող ավերակներ։ Հայ կանայք, իրենց երեխաների ձեռքից բռնած, փախչում էին ազատվելու համար։ Եվրոպացի դիվանագետներին նրանք պատմել էին, թե քրդերը կոտորել են իրենց ամուսիններին և որդիներին⁷²։ Մանագլերտի շրջանում 1760-ական թվականներին և որդիներին⁷²։ Մանագլերտի շրջանում 1760-ական թվականներին և որդիներին 360-ից ավելի գյուղեր, մեծ մասամբ՝ հաշվառված 1760-ական թվականներին միջցեղային կոիվների ու ալան-թալան-100 գյուղեր, 260 գյուղերը դատարկվել, ավերվել, քանդվել, իսկ բնակիչները կոտորվել էին⁷³։ Բաղիշ քաղաքում առաջ եղել էր 25000 տուն, մեծ մասամբ հայեր, 60-70 տարվա քրդական ավերածություններից հետո այնտեղ մնացել էր 5000 տուն, որից 1500-ն էր հայկական, քրդերն արդեն կազմում էին մեծա-

⁷⁰¹ P. Am. Jaubert, "Voyage en Arménie et en Perse", Paris, 1821.

⁷⁰¹ P. Am. Jaubert, "Voyage en Arménie et en Perse", t. I, Paris, 1819, p. 94.

⁷⁰³ Հ. Ղ. վարդապետ Ինձիճեան, «Աշխարհագրորթին չորից մասաց աշխարհի», Ի («Հասարակական»), Վենետիկ, 1806, էջ 112:

Հ. Ղ. վարդապետ Ինճիճեան, «Աշխարհապահ»-ի Ի. II («Հասարակական»), Վենետիկ, 1806, էջ 112:

տրներ կողոպտել, գորատր կողմին գործիք լինել և օսմանեան բանակաց կարգադրութիւնը խանգարել զատ ուրիշ գործ չտեսան... Շէյխ Ճէլալէդտիւնը...Սա օսմանեան բանակի թիւը ստուարացնելու պատրուակաւ հաւաքած իւր աւագակաբարոյ աւագակախմբովը Վանայ շատ մը գիւղերը ասպատակելէ և աւերելէ յետոյ, փոխանակ թշնամոյն հետ պատերազմելու, Պայագլիտի օսմանեան բանակէն բաժնվելով կը յարձակի Պայագլիտի վրա, ուր ամէն տեղ հետն ունենալով տեղացի աւագակ քրդեր և նոյնիսկ բնիկ երեսեաց ընկերակցութեամբ հայոց տուները կը կողոպտէ ու կը քանդէ, հարսերն ու աղջիկները կը առնանգէ, հարիւրաւոր Հայեր սրախողխող կը ջարդէ, և որ զարմանալին է, այս ամէն ոճիր ի գործ դնելէ յետոյ Պայագլիտի օսմանեան բանակին առջևէն անպատիժ կը մեկնի...»⁷¹⁷:

Վերոհիշյալ «Ծրագրի» ԽԱ և ԽԲ կետերի պահանջներն էին. «Զինաթափ ընել քուրդ, չերքես և այն ամեն անձեր, որք ամեն տեղ անհրաման և աներաշխատր զենք կը կրեն ազատ համարձակ և գրաւել՝ ըստ օրինաց քաղաքակիրթ ազգաց բոլոր արքունի զենքերը, ապա թէ ոչ զենք տալ և Հայոց և ներել որ իրենք ալ կրեն ի պաշտպանութիւն կենաց, ինչքից և պատուոյ: Յրել քրդերու աշայինները և հատուածներու բաժանելով բնակեցնել մէն մի հատուած զատ զատ և յարմարաւոր տեղեր և իրենց աշխատութեան արդեամբք ապրուստ ունենալու պարտաւորել»⁷¹⁸:

1880թ. սեպտեմբերի 7-ին «Եվրոպական վեց մեծ տերութեանց դեսպանաց Բ. Դոան մատուցած հաւաքական ծանուցագրի» մեջ Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան բողոքում էին, որ սուլթանատի 1880թ. հուլիսի 5-ի ծանուցագիրը «...ոչ մի լուրջ առաջարկ կը պարունակէ չէրքէսներու և քրդերու ծայրայեղութեանց վախճան տալու դիտմամբ... Միայն արտաքոյ կարգի խստութեան միջոցներով կարելի է վերջ տալ այնպիսի բռնութեանց, որ 61-րդ յօդվածին մէջ նշանակուած նահանգաց մի շատ մասերուն մէջ մշտնջենաւոր վտանգ մը առաջ կը բերեն Հայերու ընչից, պատուոյն և կենաց դէմ»⁷¹⁹։ Նշված վեց պետությունների ծանուցագիրը եզրափակվում է այն եզրակացությամբ, որ պետք է «...արդիւնաւորագոյն տնօրինութեանց ձեռնարկել ոստիկանութիւնը կազմելու և չէրքէզաց ու քրդաց երեսէն տառապեալ ժողովուրդները պաշտպանելու համար...Ամենակարեւոր է՝ առանց ժամանակի կորստեան՝ իրականացնել այն բարենորոգումներն, որ յատ-

⁷¹⁷ Եռյնը, էջ 144-146:

⁷¹⁸ Նույնը, էջ 161:

⁷¹⁹ Երանյան, էջ 175:

կացեալ են Հայոց կեանքն ու ինչքը ապահովելու, ձեռնարկել անմիջապէս քրդաց ասպատակութիւնները դադարեցնելու միջոցներուն...»⁷²⁰:

Հայ և քուրդ հեռատես երևելիներ Մկրտիչ Նրբյանը, Հայկ Մելիք-Դադյանը, Փիլիկ Քեչյանը, Հակոբ Տեր-Ղևոնդյանը, շեյխ Օբեյդուլլան և ուրիշներ, 1880-ական թվականներին միջոցներ ձեռնարկեցին հայ-քրդական բարեկամական հարաբերություններ ստեղծելու և սուլթանի ձեռքում կանգնելու նպատակով։ Այսպես, շեյխ Օբեյդուլլան 1880թ. «Ազատ Քուրդիստան» լողուն տակով։ Այնպես, շեյխ Օբեյդուլլան 1880թ. «Ազատ Քուրդիստան» լողուն տակով ապստամբություն բարձրացրեց։ Սուլթանն ուզեց այդ շարժումն ուղղել հայերի դեմ։ 1880թ. հուլիսին Շամդինանում հրավիրված շեյխերի համագործում մի խումբ քրդական շեյխեր առաջարկեցին բնաջնջել հայերին, բայց ապստամբության առաջնորդ շեյխ Օբեյդուլլան նրանց բացատրեց, որ եթե սուլթանը քաջալերում է քրդերին, ապա դա արվում է հայերի ու մյուս քրիստոնյաների դեմ նրանց օգտագործելու նպատակով, և եթե հայերն այլևս չլինեն, այն ժամանակ քրդերը թուրքական կառավարության աչքում կկորցնեն իրենց նշանակությունը։ Եվ շեյխ Օբեյդուլլայի շնորհիվ շեյխերի համագումարը մերժում է հայերի և մյուս քրիստոնյաների հիվ շեյխերի համագումարը մերժում է հայերի և մյուս քրիստոնյաների հիվ շեյխերի համագումարը մերժում է հայերի և մյուս քրիստոնյաների հիվ

Չված օ-հրամանով Օբեյդուլլան ասքորվեր ու ճանապարհին սպանվեց։ Նշված օ-հրամանով Օբեյդուլլան ասքորվեր ու ճանապարհին սպանվեց։ Նշված օ-հրամանով Օբեյդուլլան ասքորվեր ու ճանապարհին սպանվեց։ Նշված օ-

⁷²⁰ Նույնը, էջ 185 և 187:

721 Սուլյան, էջ 185 և 187:
 ա. Ա. Թոխմախյան, «Մասիս լեռների հարավային ստորոտներ», մաս 1, Թիֆ-
 լիս, 1882թ., էջ 51:
 լիս, 1882թ., էջ 51: «Обейдуллы в Персию в 1880г.» ("Сбор-

Ф. К. П. Камсаракан, "Вторжение шейха Обейдуллы в Персию в 1880г." ("Сборник...", вып. IX, СПб., 1884г., с. 35).

ник материалов по Азии" (1901), вып. IX, СПб., 1901 г., с. 18.

⁷²² Ч. Карцов, "Заметки о ку
«U₂ш₄», 1882 г., № 216:

մահմեդականները պետք է պատժվեն հայերի սպանության համար, - ինձ ասաց մի քուրդ ելուզակ, որն, ի դեպ, «համիդիե»-ի սպա էր, - դա անհնար է», - գրում է Էմիլ Դիլոնը⁷²⁶: Վերջինս բերում է մեկ այլ օրինակ, գրելով. «1892թ. Անտոն անունով մի քուրդ՝ Քերեսաշի ուրդին (ճալալ ցեղից), իր ընկերների հետ հայտնվեց մեր (հայի) տանը և վերցրեց 5 ֆունտ՝ ոսկով, որը պահել էի սերմացու գնելու համար: Նրա դեմ գանգատ գրեցի, բայց իշխանությունը արհամարհանքով մերժեց: Իմանալով, որ փորձել եմ իրեն պատասխանատվության կանչել, Անտոնը մի գիշեր հայտնվեց 12 մարդկանցով, բարձրացավ կտուրը և կրակեց երդիկից: Գնդակը դիպավ հարսիս՝ Եզեկոյին, որը տեղնուտեղը մահացավ: Սպանվեցին նաև նրա երկու տղաներն ու իմ երկու տարեկան Միսաքը: Հետո քրդերը մտան տուն ու տարան կահկարասին, հագուստեղենը, 4 եգ և 4 կով: Շտապեցի Ղարաքիլիսա գյուղ և բողոքեցի Ռահիմ փաշային: Լսելով ինձ, նա ասաց. «Քուրդ համիդիեները սուլթանի ծառաներն են: Այդպես վարվելը նրանց իրավունքն է: Դուք՝ հայերդ, խաբեբաներ եք»: Մեզ ձերբակալեցին և բաց թողեցին միայն այն ժամանակ, երբ վճարեցինք 2 ֆունտ՝ ոսկով:

Հաջորդ ձևաձևը մեր գյուղ եկան 200 զինվորներ հենց իր՝ Ռահիմ փաշայի առաջնորդությամբ: Նա մեզ անմիջապես հայտարարեց, թե քրդերի գործողություններից զանգատվելը անօրինական է: Հետո իր զինվորներով տեղավորվեց մեզ մոտ և պահանջեց, որ բացի ձվից, հավուճվից և յուղից, օրական տանք նաև 8 ոչխար, 10 չափ գարի: Մեր գյուղի բնակիչները 40 օր շարունակ այդ մթերքը բերում էին անհատույց՝ որպես վարձ ստանալով հայիոյանքներ ու հարվածներ. Ռահիմ փաշան զայրանալով իր տանտիրոջ՝ Փերի վրա, այն բանի համար, որ նա փնթփնթում էր, կարգադրեց շիկացնել պղնձե ամանը և դնել Փերի գլխին: Հետո լրիվ մերկացրեց և սկսեց ունելիով մսի կտորներ պոկել նրա դողացող ձեռքերից:

Ավագակները նոր էին հեռացել գյուղից, երբ նրանց տեղը գրավեց Աի-
նե փաշան՝ իր 60 հեծյալներով: Տեսնելով, որ այլևս ոչխար չի մնացել,
նրանք մորթում և ուտում էին մեր կովերն ու եզները, և 6 օր շարունակ
շատ տառապանքներ պատճառելուց հետո միայն գնացին: Ում կարող
էինք բողոքել, երբ մեր առաջ օրինական իշխանություններն իրենք էին
նույնպիսի բաներ անում: Մնում էր միայն հեռանալ երկրից, ինչն էլ մենք
արեցինք»⁷²⁷:

Է. Դիլունն անձամբ է զրուցել համիդեական քուրդ սպա Մոստիգոյի հետ. նրա զրույցը լույս է սփռում քուրդ հեծելազնյի կողմից հայության

⁷²⁶ Եռայնը, էջ 15:

⁷²⁷ Երուսաղիմ, էջ 21-22:

հանդեպ բազմապիսի ոճիրներ գործելու վրա: Ահա մի հատված այդ գրույցից. « Ընդհանրապես համիդիեի քուրդ սպաների և մասնավորապես Մոստիգո սպայի մասին պատմություններից մեկն այն աստիճան անհավատալի թվաց ինձ, որ որոշեցի ստուգել իսկությունը: Իմանալով, որ սատանայի այդ եղբայրը ձերբակալվել և որպես վտանգավոր հանցագործ պահվում է Էրզրումի բանտում, որտեղ նրան, ամենայն հավանականությամբ, կախաղան էր սպասվում, մտադրվեցի, հնարավորության դեպքում, տեսակցել և ճշմարտությունն իմանալ անձամբ իրենից: Առաջին փորձն անհաջողությամբ ավարտվեց: Անուղղելի հանցագործը գտնվում էր հատուկ իսկողության ներքո, և եթե ի կատար ածեի իմ նախնական մտա-հղացումը՝ նրան այցելեի հագուստս փոխած, կենդանի չէի մնա: Երեք շաբաթվա փորձերից հետո, վերջապես հաջողվեց, քսակի օգնությամբ, համոզել բանտապետին: Այնուհետև բանակցությունների մեջ մտա հենց ելուզակի հետ, և ջանքերիս շնորհիվ Մոստիգոն թույլտվություն ստացավ զիջերը գաղտնի դուրս գալ բանտից ու հինգ ժամ անցկացնել իմ սենյա-
կում: Երբ հենց այդ պահին է մերադառնալ իր գնդանը:

Երբ եկավ նշանակված օրը, բանտապետը պայմանը կատարելուց հրաժարվեց՝ պատճառաբանելով, որ Մոստիգոյի ճակատագիրն արդեն վճռված է, և նա փախուստի կդիմի հենց որ դուրս գա բանտի սահմաններից: Հետագա մի քանի բանակցություններից հետո, սակայն, համաձայնվեցի նրա փոխարեն երկու պատանդ թողնել, այդ թվում՝ մեկ քրոյի, որին ելուզակը չէր վտանգի նույնիսկ հանուն կյանքի: Վերջապես, գիշերով նա ինձ մոտ եկավ տանիքների վրայով, ոստիկաններից աննկատ, որոնք մշտապես եսկում էին ընկալարանս:

Մոստիգոն ամբողջ գիշերն անցկացրեց ինձ մոտ, և ես նրան ներկայացրի երկու պատվարժան եվրոպացիների. բացի այդ, որպեսզի իմ հարցազրույցը ոչ մի կասկած չառաջացներ, առավոտյան լուսանկարվեցի հետո:

Այդ բրդի պատասխանները ճշմարտացիորեն բացահայտում են ՀԱ-
յաստանում թուրքական վարչակարգի ողջ քաղաքականությունը: Նպա-
տակահարմար չգտնելով զրույցը ներկայացնել ամբողջությամբ, մեկ-ե-
կու հսկիեճ մեղեդուրումներ կանեմ.

Նախագահը հանձնարեց հարգելի զորքերի և զինվորականների համար, որ անձամբ պատմեք ձեր զավթման լի
Հարց. Մոստիգո, կցանկանայի, որ անձամբ պատմեք ձեր զավթման լի
արարքների մասին, և գրի առնեի եվրոպացիներին հաղորդելու համար:
Պատասխան. Այո՛, այո՛: Դրանց մասին հաղորդեք 12 տերություններին
(այսինքն՝ լատինացի աշխարհին):

Հասկանալի է, Մոստիգոն չէր կարող մտածել բարոյական հետևանք-
ների մասին կամ վախենալ դատական պատժից: Եվ, այդուհանդերձ, հա-

տուցման փաստը ակնհայտ էր՝ Մոստիզոն դատապարտված էր մահվան: Ցանկանալով պարզել այդ հանգամանքը, շարունակեցի.

- Ինձ համար շատ ցավալի է ձեզ տեսնել բանտում: Դուք վաղո՞ւց եք կալանքի տակ:

Պատասխան. Ինձ համար էլ է շատ ցավալի: Հինգ ամիս է, բայց այդ ժամանակը հավերժություն է թվում:

Հարց. Կարծում եմ, դրանում հայերն են մեղավոր...

Պատասխան. Այո:

Հարց. Ինձ պատմել են, որ դուք կոտորել եք հսկայական թվով հայերի, խլում-տանում էիք կանանց, հրկիզում գյուղերը և, ընդհանրապես, դաժանորեն էիք նրանց հախից գալիս:

Պատասխան. Դա բացարձակապես չի առնչվում իմ բանտարկությանը (արհամարհանքով): Ես չեի պատժվի հայերին թալանելու համար: Մենք բոլորս ենք այդպես անում: Ես հազվադեպ էի սպանում նրանց, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ դիմադրում էին: Բայց հայերը մատնեցին, և ես բռնվեցի: Ահա թե ինչը նկատի ունեմ: Եթե ինձ կախեն, ապա դա կլինի թուրքական պահակապետի վրա հարձակվելու և թալանելու, ինչպես նաև այն թուրք գնդապետի կնոջը բռնաբարելու համար, որը (գնդապետը) այժմ էրզրումում է: Բայց ոչ ամենևին հայերի համար: Նրանք ի՞նչ են, որ նրանց պատճառով տուժեի:

Պատմելով իր մի քանի արկածների մասին, որոնց ժամանակ բռնաբարել էր քրիստոնյա կանանց, սպանել հայ շինականների, կողոպտել պահակակետն ու փախել բանտից, նա ասաց.

- Դրանից հետո մենք գործեր արեցինք, այնպիսի գործեր, որոնք կգարմացնեին 12 տերություններին: Մենք հարձակվում էին գյուղերի վրա, սպանում նրանց, ուլքեր կարող էին մեզ սպանել, թալանում էինք տները, հափշտակում փողերը, վերմակները, ոչխարներին ու կանանց, հարձակվում էինք ճամփորդների վրա... Խիզախ ու մեծ էին մեր գործերը, մարդիկ շատ էին խոսում դրանց մասին:

Լսելով «մեծ գործերի» մասին նրա պատմածը, որոնցից մի քանիսը 50 մարդու կյանք էր արժեցել, հարցրի.

- Ձեզ երբևէ հայերը դիմադրություն ցույց տալի՞ս էին, երբ խլում-տանում էիք նրանց անասուններն ու կանանց:

Պատասխան. Ոչ հաճախ: Նրանք չէին կարող, որովհետև զենք չունեն և լավ գիտեն, որ եթե սպանեին մերոնցից մի քանիսին, ապա կգային ուրիշ քրդեր և վրեժ կլուծեին, այնպես որ, հայերը ոչինչ չէին շահի: Իսկ երբ մենք ենք նրանց սպանում, ոչ ոք դրանից չի վրդովվում: Թուրքերը հայերին ա-տում են, իսկ մենք՝ ոչ: Մեզ հարկավոր են միայն փողոն ու ավարը. իսկ

քրդերից ոմանք ուզում են զավթել նաև նրանց հողերը։ Մինչդեռ թուրքերը ծարավի են նրանց արյան։ Սրանից մի քանի ամիս առաջ ես հարձակվեցի Կարա Քլիրիու հայկական գյուղի վրա և քեցի, տարա բոլոր ոչխարները։ Մի հատ անգամ չթողեցի։ Բնակիչները հուսահատությունից սկսեցին հետապնդել մեզ և մի քանի անգամ կրակեցին, բայց վնաս չպատճառեցին։ Ոչխարները քեցինք էրզրում՝ վաճառելու։ Բայց ճանապարհին ընդհարվեցինք հայերի հետ Շեմ գյուղի մոտ։ Գյուղացիները գիտեին, որ մենք տավեցինք հայերի հետ Շեմ գյուղի մոտ։ Գյուղացիները գիտեին, որ մենք տավեցինք հայերի հետ Շեմ գյուղի մոտ։ Գյուղացիները գիտեին, որ մենք տավեցինք հայերի հետ Շեմ գյուղի մոտ։

Հայերը շատ քիչ էին, և հարձակվեցին մեզ վրա։ Երբ ես իրենց հավատակիցների անասունը, և հարձակվեցին մեզ վրա։ Մենք ընդամենը հինգ հոգի էինք, իսկ նրանք շատ էին. ամբողջ գյուղն էր դուրս թափվել մեր դեմ։ Իմ մարդկանցից երկու ռայաներ սպանվեցին։ Հայերին հաջողվեց ետ խլել 40 ոչխար, մնացածը վաճառեցինք էրզրումում։

Հայերը շատ քիչ էին, և հարձակվեցին մեզ վրա։ Երբ ես իրենց հավատակիցների անասունը, և հարձակվեցին մեզ վրա։ Մենք ընդամենը հինգ հոգի էինք, իսկ նրանք շատ էին. ամբողջ գյուղն էր դուրս թափվել մեր դեմ։ Իմ մարդկանցից երկու ռայաներ սպանվեցին։ Հայերին հաջողվեց ետ խլել 40 ոչխար, մնացածը վաճառեցինք էրզրումում։

Հարց. Դուք ընդհանրապես չա՞տ եք հայ սպանել:

Պատասխան, Այո, բայց մեզ ավարն է պետք և ոչ թե նրանց կյանքը, ուրիշ ոչ մի օգուտ չունենք: Բայց ստիպված ենք լինում դիմել գնդակին, որ զսպենք նրանց, երբ դիմադրում են:

Հարց. Դուք հաճախ եիք օգտագործում ձեր լսանշանալիքը:

Պատասխան. Ոչ, մեծ մասամբ օգտվում էինք դրացիներից: Դեռ վեր գոյությունը պահպանենք: Աշխան այնքան հաց ու փող ենք հայթայթում, որքան մեզ հարկավոր է ձմռանը: Անասուններ շատ ունենք, բայց թում, որքան մեզ հարկավոր է ձմռանը: Անասուններ շատ ունենք, բայց թում, որքան մեզ հարկավոր է ձմռանը: Անասուններ շատ ունենք, բայց թում, որքան մեզ հարկավոր է ձմռանը: Անասուններ շատ ունենք, բայց թում, որքան մեզ հարկավոր է ձմռանը:

Հասց. Իսկ եթե հրաժարվո՞ւմ եմ...

Հարց. Իսկ եթե հրաժարվո՞ւմ եմ...
Պատասխան. Այդ դեպքում հրկիզում ենք նրանց խոտը, հացն ու տնե-
րը և քշում տանում նրանց ոչխարները. դրա համար էլ նրանք չեն հրա-
ժարվում: Գարնանը մեր անասունները հետ ենք վերցնում. ընդ որում՝
չեն, իրուկա՞ն, որքա՞ն ստացել են:

հայերը մեզ պետք է վերադարձնեն նույնքան, որքան մեռացել են։
Հարց. Ի՞նչ եք անում, երբ ոչխարների քանակը հիվանդության պատ-
ճառով նվազում է։

Պատասխան. Դա հայերի խնդիրն է: Նրանք պալեստինացի... և գլխավորապես...
դարձնել այն, ինչ տվել ենք, նույն քանակությամբ. նրանք դա լավ գիտեն:
Մենք չենք կարող կորուստներ կրել: Իսկ նրանք ինչո՞ւ չպետք է պահպա-
նենք իրենց տարածքները: Երբեք բռնողն էլ նրանցն են եղել...

նեն այդ ոչխարները, դրանք զրեթե բոլորն էլ սկսեցին զննել և հայտնաբերեցին, որ դրանք բոլորն էլ Լուսինյանների են:

- Դուք, Մուստիֆո, կարո՞ղ եք էլի որևէ բան հաղորդել ձեր խիզախ ա-

առնելի մասին, որպեսզի տեղեկացնեն 12 մե

- Մի անգամ գայլին ասացին՝ պատմիր բզկտածդ ոչխարի մասին: Իսկ նա պատասխանեց՝ հազարավոր ոչխարներ եմ կերել, դուք նրանցից որի՞ն նկատի ունեք: Նույնը կարելի է ասել իմ գործերի մասին: Եթե ես խոսեի, իսկ դուք երկու օր շարունակ գրեիք, միևնույն է, դեռ շատ բան կմնար չասված:

Այս ավագակը քուրդ է...»⁷²⁸:

Արևմտյան Հայաստանում հայերի վիճակն այնքան ծանրացավ, որ 1895թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին «Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Անգլիայի դեսպանների հիշատակագիրը Հայաստանի բարեփոխումների վերաբերյալ» հայտնի փաստաթղթում ներմուծվեցին 9-րդ (հոդված 24) և 10-րդ (հոդված 25) գլուխները, համապատասխանաբար, «Վերահսկողություն քրդերի վրա» և «Համիդիեի հեծելագործ» խորագրերով: Ահա դրանք. «Թափառական քրդերին կառավարելու համար յուրաքանչյուր վիլայեթում վալին իր ձեռքի տակ պետք է ունենա մեկ աշիրեթ-մեմուսուրի (մեկ պաշտոնյա), որի գործը պետք է լինի հսկել քուրդ ցեղերի վրա. այդ պաշտոնյան պետք է իրավունք ունենա ձեռքակալել ավագակներին և ուրիշ չարագործներին ու պահանջել, որ նրանց ենթարկեն սովորական դատարաններին: Նա պետք է իր ձեռքի տակ ունենա մի բավարար պահակախումբ և կարող է, հարկավոր դեպքում, պահանջել տեղական ոստիկանության աջակցությունը: Նրա իշխանության տակ դրված պաշտոնյաների մի որոշ թիվ պետք է ուղեկցի ամեն մի ցեղին՝ նրանց տարեկան քոչի ժամանակ:

Նրանք պետք է գործադրեն ոստիկանական իրավասություն, բանտարկեն բոլոր չարագործներին և հանձնեն նրանց սովորական դատարաններին: Թափառական ցեղերի արոտատեղերի և բանակատեղերի սահմանները պետք է ճշտությամբ որոշված լինեն: Այդ քոչերը պետք է պատճառադառնան զրկանք հասցնելու այն գավառների բնակիչներին, որտեղով անցնում են թափառական ցեղերը և կամ ժամանակավորապես գրավում: Եթե նրանք որևէ չարագործություն անեն գյուղացիների սեփականության դեմ կամ որևէ զրկանք հասցնեն գյուղացիներին, այդ օրից սկսած, կարգելվի նրանց որևէ տեղափոխություն կամ քոչ:

Այն կանոնները, որոնք գոյություն ունեն գենք կրելու վերաբերմամբ, խստիվ պետք է գործադրվեն բոլոր քուրդ ցեղերի մեջ, լինեն նրանք հաս-տատարնակ, թե թափառական: Ջանքեր պետք է արվեն պատվաստել նաստակյաց կյանքի սկզբունքները թափառական ազգաբնակչության, ըն-տելացնել նրանց երկրագործության և այդ նպատակով որոշ հոդեր պետք

Է հատկացնել նրանց այնպիսի տեղերում, որ նրանց հաստատվելը չի կարող որևէ վնաս հասցնել նստակյաց ազգաբնակչության բարեկեցության և խաղաղության: Ընտրողական և քաղաքացիական իրավունքները չպետք է պատկանեն այն անձանց, որոնք ոչ-նստակյաց ազգաբնակչության մասն են կազմում, կամ որոնք հաստատված չեն մշտական և մնայուն կերպով մի որևէ նահիայի հողի վրա:

Այն դեպքերում, երբ հարկավոր համարվի գործ դնել «համիդիներ» հեծելագործի գնդերը, այժմ գոյություն ունեցող օրենքներով սահմանված զինավարժության պերիոդներից դուրս, այդ գնդերը կարող են գործածվել և բանակել միայն կանոնավոր զորքի գնդերի հետ միասին, որը մի երրորդ մասից ավելի չպետք է լինի:

Սովորական ժամանակներում, երբ «համիդիե» հեծելազունը ծառայության մեջ չէ, չպետք է կրի ո՛չ նշանազգեստ, և ո՛չ էլ զենք։ Այդ պարագայում նրանք կարող են ենթարկվել սովորական դատարաններին, ինչպես արդեն այդ արձանագրված է համիդիեի կանոնադրության մեջ, հաճայն ընդդիմության այժմյան կանոնադրության (օսմանյան զինվորական դատաստանագիրք, հոդ. 4)»⁷²⁹։

«Համիդիե» քրդական հեծելազորային զնդերի ու նրանց տեղական քուրդ ավագակ-գործակալների կողմից արևմտահայության հանդեպ ռճրա- գործությունները հաճախակիացան 1912-1914 և 1915թթ.: Այդ են վկայում ռուսական և եվրոպական մի շարք դիվանագիտական փաստաթղթեր: Այսպես. Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանն իր երկրի արտգործնախարա- րին 1912թ. օգոստոսի 26-ին գրում էր. «... Քրդերն ուժեղացրել են հայերի կողոպուտներն ու սպանությունները...»⁷³⁰: Նույն դեսպանը 1912թ. նոյեմ- բերի 16-ին գրում էր. «Մեր հյուպատոսները միահամուռ կերպով վկայում են քրդերի անընդհատ կողոպուտների և հափշտակությունների մասին, հայերի սպանության և հայ կանանց բռնի կերպով մահմեդականացման մասին, իսկ անկարգությունների հերոսները համարյա թե երբեք պա- տախանատվության չեն ենթարկվում»⁷³¹: Ռուսական դեսպանն իր երկրի արտգործնախարարին նույնալիսի բովանդակությամբ հաղորդումներ էր հղում նաև դրանից հետո⁷³²: Հայկական բարենորոգումների ռուսական (մանդելշտամյան) ծրագրի 12-րդ կետում հույժ կարիք առաջացավ ամ- րագրել. «Քրդական թեթև հեծելազորը (նախկին համիդիեն) արձակվելու

⁷²⁹ Կ. «ՀՄԴ և ՍԱԲՓ», էջ 143-144:

ա. «ՀՄԴ և ՍԱԲՓ», էջ 143-144:
բ. «Հայաստանի հանրապետության կառավարության կողմից», էջ 225-227:

730 F. Լեօ, «Հայոց հարցի վերաբերյալ»
«ՀՄԴ և ՍԱԲՓ», էջ 149:

731 Եւ այն, էջ 152:

⁷³² Նույնը, էջ 154, 159, 160, 170:

է»⁷³³, որին սուլթանն ընդդիմացավ, բայց Ռուսաստանը պնդեց իրենը⁷³⁴։ Ի վերջո, 1914թ. հունվարի 26-ի (փետրվարի 8)-ի «Հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագրի» մեջ արձանագրվեց, որ. «Համիդիեական գորագնդերը փոխվում են պահեստի հեծելագործի։ Նրանց զենքերը կպահվեն պահեստարանում և կտրվեն իրենց միմիայն գորածողովի և զինավարժությունների ժամանակ»⁷³⁵։ Բայց I համաշխարհային պատերազմի ժամանակ քրդական «համիդիե» հեծելազորները ստվարացած իրենց թվաքանակով, գործեցին Օսմանյան Թուրքիայում և մեծապես մասնակցեցին Հայոց ցեղասպանության կատարմանը։ Նույնիսկ 1914թ. հունվարի 26-ին ռուսական դեսպանն իր երկրի արտգործնախարարին շարունակում էր տեղյակ պահել, որ. «Մինչև այսօր Հայաստանի դժբախտ քրիստոնյա բնակչությունը շարունակում է տառապել թուրքական պաշտոնյաների կամայականություններից և բռնություններից, նաև այն քրդերի անկարգություններից, որոնք անպատիժ կերպով վտանգի են ենթարկում խաղաղ բնակչության կյանքը, պատիվը և գույքը»⁷³⁶։ «Համիդիե» քրդական հեծելագորային զորքերը, սակայն, ավելի ստվարացած ու սպառազինված գործեցին I համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, մասնակցելով Հայոց ցեղասպանության կատարմանը։ Ֆրանսիական աղբյուրների համաձայն (1914թ. սեպտեմբերի 19-ի դրությամբ). «Մոտ ապագայում համիդիեների երկու հեծելագորային զորքեր կմեկնեն, որոնցից մեկը կենտրոնացված է այստեղ, մյուսը՝ Արճեշում և Աբդաղաի հովտում։ Այս ուժերի ընդհանուր թվաքանակը կազմում է 8-10 հազար մարդ։ Մյուս կողմից, ընթացքի մեջ է երկու քրդական հրոսակախմբերի կազմակերպումը, որոնք կուղարկվեն դեպի ռուսական սահմանը։ Ինձ հավաստում են, որ Էրզրումում կազմակերպվել են երեք այլ հրոսակախմբեր»⁷³⁷։ 1914թ. դեկտեմբերի 30-ի դրությամբ, ըստ ֆրանսիական աղբյուրի, «արձանագրվել են քրդական անկանոն զորքերի շարժումներ դեպի Ուրմիա լճի շրջան»⁷³⁸։ 1915թ. ապրիլի 12 (25)-ին Ռուսաստանի արտգործնախարարը Փարիզում և Լոնդոնում իր երկրի դեսպաններին ահազանգով հեռագրեց հետևյալը. «Ասիական Թուրքիայում տիրող քաոսի և թուրքերի ու քրդերի կողմից հայերի կոտորածի մասին։ Բարեհաճեցեք Ֆրանսիական (անգլիական) կառավարությանն առաջարկել՝ մեզ և Անգ-

⁷³³ Նույնը, էջ 216։

⁷³⁴ Նույնը, էջ 323։

⁷³⁵ Նույնը, էջ 341։

⁷³⁶ Նույնը, էջ 343։

⁷³⁷ Ա. Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 68։

⁷³⁸ Նույնը, էջ 71։

լիայի (Ֆրանսիայի) հետ միասին հրապարակել Բ. Դոանն ուղղված դիմում, որի մեջ հայերի կոտորածի համար անձնական պատասխանատվությունը դրված լինի թուրքական մինիստրների խորհրդի բոլոր անդամների, ինչպես նաև այն բոլոր քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնատար անձանց վրա, որոնք առնչություն են ունեցել այդ իրադարձություններին»⁷³⁹։ Ըստ այս փաստաթղթերի, հայերի կոտորածը կատարվում էր թուրքերի ու քրդերի կողմից, որի համար պատասխանատու էին ճաշկանջում թուրքական կառավարության բոլոր անդամները, ինչպես նաև բոլոր քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնատար անձինք, որոնք առնչություն ունեին հայերի կոտորածների հետ։

Ռուսաստանի արտգործնախարար Սազանովը 1915թ. մայիսի 2 (15)-ին Լոնդոնում իր երկրի դեսպանին հղած N 2247 հեռագրում նշում էր. «Տարակույս չկա, որ Վանում հայերի ապստամբությունը հարուցված է կոտորածով, և ոչ ընդհակառակը, որովհետև հայերի համար իմաստ չունեցող մեր գորքերի տեղ հասնելը սկսել շարժում քրդերի և թուրքերի գերակշիռ ուժերի դեմ»⁷⁴⁰։

Ֆրանսիայի արտգործնախարարը Լոնդոնում իր երկրի դեսպանին 1915թ. ապրիլի 27-ին հայտնել էր. «Քանի որ Թուրքիայում հայերով բնակեցված տարածաշրջանները կրկին ալեկոծվել են մեծ հուզումներով, և կեցված տարածաշրջանները կրկին ալեկոծվել են եղել հայկական բնակչության կոտորածին, պ. Սազանովը հույս է հայտնում, որ ֆրանսիական, անգլիական և ռուսական կառավարությունները կարող են հրապարակել համանման մի հաղորդագրություն, որը նրանց կողմից կհիշեցվի Բարձր Դոանը և հայեհաղորդագրություն, որը նրանց կողմից կհիշեցվի Բարձր Դոանը և հայերի համար գործադրվող բռնությունների համար անհատապես պատասխանատու կճանաչի օսմանյան նախարարների խորհրդի բոլոր անդամներին, ինչպես նաև այս գործողություններին մասնակից դարձած քաղաքացիական ու զինվորական պաշտոնյաներին»⁷⁴¹։

Փարիզի ռուսական դեսպանությունը 1915թ. մայիսի 5-ին Ֆրանսիայի արտգործնախարարությանը հայտնում էր. «Համաձայն Խոյում գտնվող Ռուսաստանի հյուպատոսի տրամադրած տեղեկությունների, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներից Դիլման են ժամանում հայ գաղթականներ, որոնք փրկվում են՝ խուսափելով թուրքական վայրագություններից։ Թուրքիա-

⁷³⁹ ա. ՄՕՅԻ, серия III, т. 7, с. 252.

բ. «ՀՄԴ և ՍՍՔՓ», էջ 369։

գ. Ա. Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 81։

⁷⁴⁰ ա. ՄՕՅԻ, серия III, т. 7, с. 460-461.

բ. «ՀՄԴ և ՍՍՔՓ», էջ 374-375։

⁷⁴¹ Ա. Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 81-82։

յում բնակվող քրդերի ու հայերի միջև առճակատումներն ավելի սուր բնույթ են ստանում: Գյուլիստանում և Բաշ-Կալեում գրեթե ողջ քրիստոնյա արական բնակչությունը կոտորվել է... Կայսերական կառավարությունն անհրաժեշտ է համարում Դոանն ուղղված կոլեկտիվ հաղորդագրության անհապաղ հրապարակումը, որը հուշել է պ. Սազանովը, և որը հայերի հանդեպ կիրառված բռնությունների պատասխանատվությունն անհատապես կբարդի օսմանյան նախարարների խորհրդի բոլոր անդամների, ինչպես նաև քաղաքացիական ու զինվորական այն պաշտոնյաների վրա, որոնք մասնակից են այդ արարքներին»⁷⁴²:

1915թ. մայիսի 8-ին Փարիզում ռուսական դեսպանությունը Ֆրանսիայի արտգործնախարարությանը հայտնում է, որ. «... Ապրիլի 15-ից ի վեր Վանի բոլոր հայերը շրջափակված են քրդական հորդաներով պաշարված քաղաքի հայկական թաղամասում: Այս շրջանում կանոնավոր գործեր չկան...»⁷⁴³: Ռուսաստանի դեսպանությունը 1915թ. մայիսի 11-ին նույն հասցեատիրոջը ներկայացնում է հռչակագրային հետևյալ տեքստը. «Գրեթե մեկ ամսից ի վեր, Հայաստանի քուրդ ու թուրք բնակչությունը, հայերին կոտորելու հարցում գործում է օսմանյան իշխանությունների թողտվությամբ և հաճախ աջակցությամբ: Այդպիսի կոտորածներ տեղի են ունեցել նոր տոմարով ապրիլի կեսերին Էրզրումում, Դերչունում, Ակնում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Զեյթունում և համայն Կիլիկիայում: Վանի շրջակայքում գտնվող հարյուրի հասնող գյուղերի բնակիչներն ամբողջությամբ սպանվել են: Բուն քաղաքում հայկական թաղամասը պաշարված է քրդերի կողմից: Միաժամանակ Կոստանդնուպոլսում օսմանյան կառավարությունը դաժանորեն է վարվում անպաշտպան հայ բնակչության հետ: Քրիստոնեության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված թուրքիայի այս նոր հանցագործություններին ի տես՝ դաշնակիցների կառավարությունը հրապարակայնորեն տեղյակ է պահում Բարձր Դոանը, որ իրենք նշված հանցագործությունների համար անհատապես պատասխանատու կճանաչեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրա այն գործակալներին, որոնք ներգրավված կլինեն հայկական կոտորածներում»⁷⁴⁴: Այս փաստաթղթում մեղավոր են ճանաչվում նաև օսմանյան կառավարության «այն գործակալները, որոնք ներգրավված կլինեն հայկական կոտորածներում»: «Գործակալներ» հասկացությունն ավելի ընդգրկուն է, քան «զինվորական ու քաղաքացիական պաշտոնյաներ» հասկացությունը. «գործակալներ» հասկացության մեջ մտնում

են ո՛չ միայն քաղաքացիական ու զինվորական պաշտոնյաները, այլև մյուս բոլոր տարրերը, ովքեր այս կամ այն կերպ առնչվել են հայերի կոտորածների հետ:

1915թ. մայիսի 19-ին Փարիզում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանության կողմից Ֆրանսիայի արտգործնախարարությանը հաղորդվել է հետևյալը. «Գրեթե վերջին ամսվա ընթացքում, օսմանյան իշխանությունների թողտվությամբ և հաճախ նրանց աջակցությամբ, Հայաստանի քուրդ ու թուրք բնակչությունը զբաղված էր հայերին կոտորելով: Այդպիսի կոտորածներ տեղի են ունեցել նոր տոմարով ապրիլի կեսերին Էրզրումում, Դերչունում, Էգուինում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Զեյթունում և համայն Կիլիկիայում: Վանի շրջակայքում գտնվող հարյուրի հասնող գյուղերի բնակիչներն ամբողջությամբ սպանվել են: Բուն քաղաքում հայկական թաղամասը պաշարված է քրդերի կողմից... Քրիստոնեության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված թուրքիայի այս նոր հանցագործություններին ի տես՝ դաշնակիցների կառավարությունները հրապարակայնորեն տեղյակ են պահում Բարձր Դոանը, որ իրենք նշված հանցագործությունների համար անհատապես պատասխանատու կճանաչեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրա այն գործակալներին, որոնք ներգրավված կլինեն հայկական կոտորածներում»⁷⁴⁵:

Եվ վերջապես, 1915թ. մայիսի 24-ին Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Անգլիայի կողմից օսմանյան կառավարությանը հղված հայտնի «Հռչակագրում» ամրագրված է. «Գրեթե մեկ ամսից ի վեր Հայաստանի քուրդ և թուրք բնակչությունը հայերին կոտորելու հարցում գործում է օսմանյան իշխանությունների թողտվությամբ և հաճախ աջակցությամբ: Այդպիսի կոտորածներ տեղի են ունեցել նոր տոմարով ապրիլի կեսերին Էրզրումում, Դերչունում, Ակնում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Զեյթունում և համայն Կիլիկիայում: Վանի շրջակայքում գտնվող հարյուրի հասնող գյուղերի բնակիչներն ամբողջությամբ սպանվել են: Բուն քաղաքում հայկական թաղամասը պաշարված է քրդերի կողմից: Միաժամանակ Կոստանդնուպոլսում օսմանյան կառավարությունը դաժանորեն է վարվում անպաշտպան հայ բնակչության հետ: Մարդկության ու քաղաքակրթության դեմ ուղղված թուրքիայի այս նոր հանցագործություններին ի տես՝ դաշնակից կառավարությունները հրապարակայնորեն տեղյակ են պահում Բարձր Դոանը, որ իրենք նշված հանցագործությունների համար անհատապես պատասխանատու կճանաչեն օսմանյան կառավարության

⁷⁴² Նույնը, էջ 85:

⁷⁴³ Նույնը, էջ 90:

⁷⁴⁴ Նույնը, էջ 91:

⁷⁴⁵ Նույնը, էջ 94:

բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրա այն գործակալներին, որոնք ներգրավված կլինեն համանման կոտորածներում»⁷⁴⁶:

Այս «Հռչակագիրն» այն միջազգային-իրավական վավերագիրն է, որով Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը համատեղ մատնանշում են 1915թ. Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության այլ տարածքներում Հայոց ցեղասպանության կատարման պատասխանատուներին և մեղավորների շրջանակները: Ըստ այս «Հռչակագրի»՝

1. Հայերի կոտորածները կատարել է «Հայաստանի քուրդ և թուրք բնակչությունը», այսինքն՝ քրդերն ու թուրքերը (առանց դասային, խավային, գույքային, կրթական, սոցիալական տարբերությունների) ներգրավված են եղել այդ ոճրագործությունների կատարման մեջ:

2. «Հայաստանի քուրդ և թուրք բնակչությունը հայերին կոտորելու հարցում գործում է օսմանյան իշխանությունների թողտվությամբ և հաճախ աջակցությամբ», այսինքն՝ քրդերը և թուրքերը հայերի կատաղածները կատարել են օսմանյան կառավարության կազմակերպմամբ, հանձնարարությամբ, թողտվությամբ ու հավանությամբ:

3. Նման կոտորածներ եղել են ամբողջ Արևմտյան Հայաստանով մեկ (ներառյալ Կիլիկիան): Եվ, տվյալ դեպքում, Վանի շրջակայքի 100-ից ավելի հայ գյուղերի ամբողջ բնակչությունը կոտորվել է քրդերի ու թուրքերի կողմից: Ավելին, տվյալ պահին Վանի «հայկական թաղամասը պաշարված է քրդերի կողմից»:

4. Հայերի կոտորածներն ուղղված են մարդկության և քաղաքակրթության դեմ, և դրանց կատարողը Թուրքիան է, որի կառավարության բոլոր անդամները (կառավարությունն ամբողջությամբ) պատասխանատու են նշված հանցագործությունների կատարման համար:

5. Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված հայերի կոտորածների կատարման համար պատասխանատու են նաև օսմանյան կառավարության այն գործակալները, որոնք ներգրավվել են այդ հանցագործությունների կատարման մեջ, այսինքն՝ նաև քրդերի այն տարրերը, որոնք այս կամ այն չափով մասնակցել են հայերի կոտորածներին: Պետք է նկատի ունենալ, որ «քրդերը» եղել են Օսմանյան կայսրության հպատակներ, որոնց մի մասը ծառայել է այդ երկրի բանակում, համիդիեական տիպի հեծելազորային ջոկատներում, երկրորդ մասը մտել է օսմանյան իշխանությունների կողմից չարգելված ավագակային այս կամ այն խմբավորումների մեջ, իսկ երրորդ և այլ մասերն էլ կազմել են այդ հանրության ստորադաս զանգվածները: Հիշյալ «Հռչակագրում» քրդերից անհատապես պատասխանատու են

համարվում նրանք, ովքեր մասնակցել են հայերի կոտորածներին: Իսկ այն բոլոր քրդերը, որոնք հայերի կոտորածներին մասնակցել են ծառայության բերումով և ի պաշտոնե, նրանց կատարած ոճրագործությունների համար պետականորեն և քաղաքականապես պատասխանատվություն է կրում Օսմանյան Թուրքական կայսրապետությունը:

[illegible]

Այն, որ քրդերի տարբեր շերտեր հայերի կոտորածներին, կողոպուտներին, պատվազրկմանը մասնակցում էին օսմանյան կառավարության կար-

⁷⁴⁷ "Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового общества (документы и комментарий, под. ред. проф. Ю. Г. Барсегова), Москва, 2002г., с. 109 (документ № 41).

446

447

րավորություն: Այդ ավագակը հավաքեց սարերում բնակվող իր բոլոր ցեղակիցներին և «հրավիրեց»՝ հայերի հետ վարվելու իրենց ուզածի պես: Օր ու գիշեր նրանք տանում էին գեղեցիկ աղջիկների, ովքեր երբեմն վերադառնում էին ողորմելի վիճակում ու պատմում իրենց ապրած սարսափների մասին: Բոլոր նրանք, ովքեր ծեր էին կամ տկար ու չէին կարող քայլել քարավանի հետ, պարզապես սպանվում էին: Թուրքական գյուղերում տեղի խուժանին թույլատրված էր հարձակվել հայ աղջիկների վրա: Երբ նոսրացած խումբը հասավ Եփրատի ափ, ջրում տեսավ երկու հարյուր տղամարդու լողացող դիեր: Նրանց այնպես էին կողոպտել, որ մարմինների վրա ցնցոտիներից բացի, ոչինչ չկար: Վրա հասած քրդերը տարան նույնիսկ այդ ցնցոտիները»⁷⁵⁰:

Հայերի կոտորածներին ու կողոպուտներին քրդերի մասնակցության վերաբերյալ տեղեկություններ են հայտնում գերմանական աղբյուրները: 1915թ. հունիսի 4-ին Էրզրումի ռեգենտ Շոյբեր-Ռիտերից Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանություն հղած գաղտնի հաղորդագրության մեջ նշված է. «...Էրզրումի դաշտավայրի բոլոր հայ բնակիչները մայիսի 1-ին (հին տոմարով), առանց հիմնական պատճառների, անսպասելի և բռնի, թողնելով իրենց ունեցվածքն ու տները և առանց սննդի աքսորվել են Թերջան ու երևի թե հետո ավելի հեռու՝ երկրի խորքը: Դրան հաջորդեց քրդերից հայկական գյուղերի ջարդը»⁷⁵¹: 1915թ. հունիսի 29-ին Էրզինջանի Կարմիր Խաչի գերմանական լազարեթի բժշկի զեկուցագրում նշված է, որ այդ վայրից դեպի Միջագետք աքսորվող 20000 հայ կանանց, երեխաներին ու ծերերին նաև քրդերն են կոտորել ու կողոպտել. «Դեռևս տեղահանման սկզբում մի թուրք բժիշկ մեզ ասաց, որ քրդերը հաստատ բաց չեն թողնի թալանի առիթը»: Նրանց ճանապարհին կոտորել են, և գերմանական աղբյուրը հաղորդում է, որ. «Կառավարությունն ստիպված է խոստովանել, որ ջարդ է իրականացվել, բայց նա մեղքը գցում է քրդերի վրա... Եթե կոտորածից գերծ է մնացել տարագիրների քարավանի մի մասը, ապա համաճարակը, տապը և քրդերը կհոգան, որպեսզի շատ քչերը կենդանի մնան»⁷⁵²:

«Քարընտ հիսթորի մագազին» ամսագիրը (1917թ. փետրվար) «Հայերի ճամբարների սարսափները» վերնագրի տակ հրապարակել է «Մի ականատեսի պատմությունը»: Այստեղ նկարագրված է Եփրատի հովտում, Հյուսիսային Արաբիայում և Սիրիայում թուրքական բանտային ճամբարների անմարդկային պայմանները: Միայն Մեսկինում հողին էին հանձնվել 60000 հայեր, որ մեռել էին քաղցից ու տաքափոխիկ հիվանդություն-

⁷⁵⁰ Նույնը, էջ 239-240:

⁷⁵¹ Վովթգանգ Գուստ, նշվ. աշխ, էջ 67:
⁷⁵² Նախնիք, էջ 87-88:

⁷⁵² Նույնը, էջ 87-89:

ներից: Այստեղ պատմվում է այն մասին, թե ինչպես մի թուրք պաշտոնյա քաղաքի բանտում հանդիպում է քուրդ ավազակապետ Մուրսա Բեկին: Այն հարցին, թե ինչու է նա բանտում, Մուրսա Բեկը պատասխանում է. «Ես 70 հազար հայ եմ սպանել, բայց ինձ ձերբակալել են այն բանի համար, որ ես հարվածել եմ ժանդարմին»⁷⁵³:

Վերն ասվածներին պետք է ավելացնել նաև այն, որ ո՛չ բոլոր քրդերն են մասնակցել Հայոց ցեղասպանության կատարմանը: Քուրդ ժողովրդի զիտակից, խելամիտ ու մի զգալի մասը կարեկից է եղել հայ ժողովրդին և մեղսակից չէ Հայոց ցեղասպանության կատարմանը:

Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել հետևյալը՝

Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել հետևյալը:
1. Օսմանյան Թուրքիան, օգտվելով բուրդ ժողովրդի՝ իր հպատակն ու
կրոնակիցը լինելու հանգամանքներից, նրա զգալի մասին (հատկապես ա-
ռաջնորդներին, էմիրներին, շեյխերին, բեյերին, աղաներին, բեկերին, ցեղա-
պետներին՝ իրենց ենթակա անձնակազմով, քրդական զինված հեծելա-
գործներին, այլաբնույթ գորաջուկատներին ու գորագնդերին, ավագակապե-
տներին ու նրանց խմբերին և այլ տարրերի) հարկադրաբար կամ էլ նրա հո-
ժար կամքով ներքաշել կամ ներգրավել է Արևմտյան Հայաստանի հայ ազ-
գաբնակչությանը ճնշելու, նրա գույքն ու ունեցվածքը հափշտակելու, պա-
տիվն ու արժանապատվությունը նսեմացնելու, կոտորելու, բռնի մահմեղա-
կանացնելու և նման այլ հանցավոր արարքներ անընդհատ ու զանգվածա-
կապ կատարելու, ինչպես նաև 1915 թվականին Օսմանյան Թուրքիայի կող-
մից կազմակերպված և իրականացված Հայոց ցեղասպանությանը հանցակ-
ցելու մեջ՝ որպես համակատարող և օժանդակող:

[illegible]

⁷⁵³ Ջ. Կիրակոսյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

Ամփոփում

Մույն աշխատությունում հայկական, հունական, հռոմեական, բյուզանդական, թուրքական, ֆրանսիական, ռուսական, անգլիական, գերմանական և այլ աղբյուրների ու արխիվային նյութերի հիման վրա քննության են առնված Հայկական հարցի պատմությունը սկզբից մինչև Լոզանի 1923 թվականի հուլիսի 24-ի համաժողովի ավարտը, Հայոց ցեղասպանության կատարման պատմական, քաղաքական պայմաններն ու պատճառները (նախադրյալները), հանցակիցների և այլ մեղսակիցների կոնկրետ շրջանակները, վերջիններիս պատասխանատվության բնույթն ու աստիճանը:

Աշխատությունը բաղկացած է նախաբանից, երկու գլուխներից, հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն ամփոփագրերից, հավելվածից և հատուկ անունների ցանկից:

Աշխատության I գլուխը նվիրված է Հայկական հարցի պատմությանը (սկզբից մինչև Լոզանի 1923թ. հուլիսի 24-ի համաժողովի ավարտը):

Աշխատությունում հատուկ ուշադրություն է դարձվել Հայկական հարցի ամբողջական պատմության շարադրման, նրա հետ Օսմանյան Թուրքիայի (ներառյալ նրա հպատակ քրդերի), ինչպես նաև Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ռուսաստանի ունեցած պատմական առնչությունների վրա Հիմնավորված է, որ Հայոց ցեղասպանությունը հետևանք է աշխարհաքաղաքական անհաշտ այն առճակատումների, որոնք ծավալվել էին հատկապես XIX դարում և XX դարասկզբում՝ մի կողմից եվրոպական մեծ տերություններ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, և մյուս կողմից Ռուսաստանի միջև, հանուն Մերձավոր ու Միջին Արևելքում նրանց գերիշխանության հաստատման: Եվրոպական հիշյալ տերությունները, Մերձավոր ու Միջին Արևելքում գերիշխանության հասնելու համար, միմյանց փորձոտիք էին թափում, բայց, դրա հետ մեկտեղ, նրանք անմիջապես միավորվում էին Ռուսաստանի դեմ, երբ վերջինս փորձում էր նվաճել Կ.Պոլիսն ու Արևմտյան Հայաստանը՝ Մերձավոր և Միջին Արևելք ելումուտ անելու համար ռազմաստրատեգիական մեծ նշանակություն ունեցող այդ տարածքները: Եվրոպական տերություններն ու Ռուսաստանը քաջ գիտեին Արևմտյան Հայաստանի ունեցած ռազմաստրատեգիական խոշոր նշանակությունը հատկապես Միջագետքում և Միջերկրայքում հիմնավորվելու նկատառումով: Ճանապարհորդ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Հենրի Լինչն այդ մասին գրել է. «Դժվար է գերազնահատել այդ երկրի՝ Թուրքական Հայաստանի նշանակությունն Առաջավոր Ասիայի համար. հանգուցային կետ, որտեղից ճանապարհները տարածվում են Արևմուտք, Հարավ և

Արևելք: Այդ ճանապարհները մի կողմից դուրս են գալիս Միջերկրական ծովի ափերը, իսկ մյուս կողմից՝ Պարսից ծոց... Տիգրանակերտում հիմնավորված պետությունը կարող է իրեն հաշվել տանը և Պարսից ծոցում, ունենալով իր կողմը վիթխարի պոտենցիալ հարստությամբ երկիր: Դրա համար էլ լավ կլինի, եթե մենք որքան կարելի է շուտ գիտակցենք, որ Առաջավոր Ասիայում անգլիական քաղաքականության հիմնական հոգսը պետք է լինի Միջերկրական ծովի և Զեքիայի սահմանի լեռները, նրա (Հնդկաստանի-S.U.) ամբողջականության անվտոմիս պահպանումը» (տե՛ս սույն աշխատության էջ 329): Երգրումը ևս ռազմաստրատեգիական մեծ նշանակություն ուներ, քանի որ այն Արևմտյան Հայաստանի բանալին էր և կարևոր դիրք էր գրառում Անդրկովկասից դեպի Կենտրոնական Անատոլիա գնացող գլխավոր ճանապարհի վրա: Ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի բնութագրումով՝ Երգրումի գծի վրա: Ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի բնութագրումով՝ Երգրումի գծի վրա: Գարինի) բերող միակ կետն է ամբողջ Ասիական Թուրքիայում, որը միաժամանակ պաշտպանում է և՛ Անատոլիան, և՛ Միջերկրական, և՛ Կարգավորում ստրատեգիական շարժումը դեպի Միջագետք: Եվ որ ընդհուպ մինչև Բոսֆորը այդպիսի մի ուրիշ կետ չկա: Իսկ Ու. Չերչիլը նկատել է. «Հայ ազգի դարարը դժբախտությունները բացատրվում են նրա հայրենիքի ֆիզիկական (աշխարհագրական-S.U.) առանձնահատկություններով... Ռուսաստանի հզորացումից հետո, Հայկական մարզերի, որպես մրցակցող կայսրությունների միջև բնական սահմանների համար, պայքարը ծավալվեց Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև» (սույնը, էջ 351):

[illegible]

Խաչատուր Գաղատացի կաթողիկոսը Լյուդովիկոս XIV թագավորին կոչ էր արել իր ձեռքը վերցնել օսմանյան լծի տակ հեծող բոլոր քրիստոնյաների ազատագրման գործը «և հատկապես մեր ազգին, որպեսզի կարողանանք երջանկություն ունենալ ճշմարիտ հավատի հոգու անդորրության մեջ փակելու մեր աչքերը» (նույնը, էջ 361): Արևմտահայ մեծահարուստ, բաղիշեցի Մուրադը նույն Լյուդովիկոս XIV-ին գրել էր. «Հայերը, որոնք ստվարաթիվ են Վանի, Բիթլիսի, Թոխատի, Սեբաստիայի, Կարինի, Կարսի և մերձակա շրջանների մեջ, միանալով հույների և մյուս քրիստոնյա հպատակների հետ, կկարողանան շփոթություն առաջ բերել Անատոլիայի ներսում և դիմադրել մինչև քրիստոնեական (եվրոպական-S.U.) գորքերի հասնելը...» (նույնը, էջ 362): Չստանալով Եվրոպայից ոչ մի օգնություն, հայ ազգային-ազատագրական շարժման մյուս գործիչները Իսրայել Օրուց սկսած, նույնպիսի առաքելությամբ բախել էին նաև Ռուսաց պետության դռները: Եվրոպական տերություններն ու Ռուսաստանը, իրենց հերթին, Հայաստանը և հայերին դիտում էին որպես հարմար միջոց Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ամրանալու համար: Ընդ որում, Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ազատագրումը պարսկա-թուրքական տիրապետությունից և, մանավանդ, Հայկական անկախ պետության ստեղծումը, դուրս էին Եվրոպայի ու Ռուսաստանի ծրագրերից, թեև նրանք Հայկական հարցի հետ ունեցած իրենց առնչություններում հակառակն էին պնդում. ապացույցները՝ 1856թ. Փարիզի պայմանագրի 9-րդ, 1878թ. Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերի, համապատասխանաբար՝ 16-րդ և 61-րդ, 1920թ. Սևրի պայմանագրի 88-91-րդ հոդվածներն են:

Եվրոպական հիշյալ տերություններն ու Ռուսաստանը մոտ 200 տարի շարունակ իրենց պատերազմները մղելով նաև Հայաստանում, կազմալուծեցին վերջինիս սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային կյանքը, հայ ժողովրդին մատնեցին հաճախակի կրկնվող զանգվածային կոտորածների, արտագաղթի, բռնի մահմեդականացման և սաստիկ բորբոքեցին հայ-թուրքական թշնամական կրքերը՝ օսմանյան սուլթանների աչքում հայ ժողովրդին դարձնելով «եվրոպական տերությունների ու Ռուսաստանի լրտես»: Բայց սա չէր ամենասարսափելին, այլ այն, որ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, ինչպես առանձին-առանձին, այնպես էլ համատեղ հանդես գալով Ռուսաստանի դեմ, վերջինիս հանդեպ համակված լինելով ահռելի թշնամանքով, իրենց մաղձն էին թափում հայ ժողովրդի վրա, նրան որակելով որպես Ռուսաստանի «առաջապահ ջոկատ»: Հարցի նման հակահայկական դրվածքը Օսմանյան Թուրքիային, Անգլիային, Ֆրանսիային ու Գերմանիային դարձրեց համախոհ՝ Հայաստանը հայերից դատարկելու մտահղացումներում. նրանք տարբեր շահերով, տարբեր կերպ կանգնեցին Արևմտյան Հայաստանը հա-

յաթափելու անհրաժեշտության առջև: Արևմտահայաստանը հայաթափելու թուրքական դոկտրինայի հեղինակը (1884-1912թթ. օսմանյան մեծ վեզիր) Բյաֆիլ փաշան էր, իսկ եվրոպական մոտեցման ընդհանուր կրողը՝ XX դարի վերջի գերմանացի հայտնի քաղաքագետ Պաուլ Ռորբախը: Քյամիլ փաշան գրել էր. «Հայ ազգը վերացնելու, անհետ և անձեռ ընելու ենք: Եվ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիլ մեզ. ամեն գործիք պատրաստ ունինք՝ քուրդ, չերքեզ, կուսակալ, դատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես, ամենայն ինչ, կրոնական պատերազմ մը կը հրապարակենք և դյուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ, որ ոչ գենք ունի, ոչ զինվորություն և ոչ պաշտպան, երբ, ընդհակառակը, մենք գենք էլ ունինք, զինվորություն էլ, աշխարհիս ա-մենամեծ տերություններն մեկը և ամենն հարուստը (Անգլիա-S.U.) մեր զինակիցն է և մեր Ասիական աշխարհքին երաշխավոր: Եվ եթե այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի և քրիստոնյա Եվրոպա կրոնակից մը փնտրե ու չի գտնե տաճկական Ասիո մեջ, կը թողու զմեզ հանգիստ և այն ատեն կը զբաղինք ներքին գործերով և բարեկարգությամբ» (նույնը, էջ 118): Ռորբախը գրել էր. «Հայաստանը, ըստ իր աշխարհագրական դիրքի և ցամաքային բարձրութ-յան, համարվում է այն դիրքի բանալին, որն ընձեռում է գերիշխանություն և անատոլիական թերակղզու, և՛ միջագետքյան դաշտավայրի վրա: Հայաստանի անցնելը ռուսների ձեռքը կնշանակե ոչ այլ ինչ, քան Թուրքիայի վեր-ջը որպես ինքնուրույն պետության: Իսկ մենք ներկայումս այնքան ենք շա-հագրգռված նրանում, որպեսզի թուրքական պետությունը կարողանար պահպանել իր ինքնուրույնությունը, որ գերմանական կառավարությունը ստիպված էր Ռուսաստանին հայտարարել կենթարկի եվրոպական խաղա-թուրքական սահմանի հատումը վտանգի կենթարկի եվրոպական խաղա-թուրքական...» (նույնը, էջ 235): Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն ու ընդ-հանուր ռելիեֆն այնքան յուրահատուկ են, որ Թուրքիան և՛ քաղաքական, և՛ հազմական առումով կսպառի իր կենսունակությունը, հենց որ կորցնի Հա-յաստանը, հատկապես, եթե կորցնի այն հոգուտ Ռուսաստանի...» (նույնը, էջ 236): Ռորբախն առաջարկել էր. «Հայաստանը մաքրել հայերից: Նրանք է պետք է սփռվեն Միջագետքում և այլ վայրերում, իսկ նրանց տեղը պետք է զբաղեն թուրքերը, որպեսզի հայերն ազատվեն ռուսական որևէ ազդեցութ-յունից և որպեսզի Միջագետքում հայտնվեն գյուղացիներ, որոնք այնտեղ այս պահին չկան» (նույնը, էջ 236):

Իսկ ի՞նչ էր մտածում Ռուսաստանը Հայկական հարցի մասին. նախ և առաջ ռուսական դիվանագիտությունը սուլթանի հայաջինջ քաղաքակա-նության դեմ բարձրացող հայ ազգային-ազատագրական շարժումը որա-կեց որպես «միջազգային հեղափոխության մի մաս, որը պետք է ճնշել և հենց սկզբում» (նույնը, էջեր 119-120 և 395): Ցարիզմը ձգտում էր Արևմտ-

յան Հայաստանը գրավել, բայց վտանգ էր զգում, որ հայկական շարժումները կտարածվեին Անդրկովկասի ռուսական տիրակալության շրջաններում: Ռուս լրագրող, գիտնական, դիվանագետ Ամֆիտեատրովը Ռուսաց պետության այդ սահմանափակ մտածողությունը քննադատելով, գրել է. «Ցարիզմը, սակայն, չէր հասկանում, որ կոտորելով հայերին, Աբդուլ Համիդը ոչնչացնում էր ռուսական ուժերը, ռուսական համակրանքը» (նույնը, էջ 395): Բայց, այնուամենայնիվ, Ռուսաստանի վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ դիպուկ կերպով արտահայտել է 1895-1896թթ. Ռուսաստանի արտգործնախարար Ալեքսեյ Լոբանով-Ռոստովսկին, հայտարարելով. «Մենք ուզում ենք Հայաստանը, առանց հայերի» (նույնը, էջեր 119 և 395):

1880թ. հուլիսին Վանի նահանգի Հեքյարի գավառի Շամդինյան գյուղում հրավիրված քուրդ շեյխերի համաժողովում շեյխ Օբեյդուլլան քուրդ առաջնորդներին բացատրեց, որ իրենց կողմից հայերին կոտորելը սխալ քաղաքականություն է. «Եթե Անատոլիայում այլևս հայեր չլինեն, այն ժամանակ քրդերը թուրքական կառավարության աչքում կկորցնեն իրենց նշանակությունը», -ասել էր նա (նույնը, էջ 431): Բայց քուրդ ժողովրդի այդ առողջ ձայնը հետագայում չլսեցին նրա որոշ առաջնորդներ ու տարրեր, օսմանյան կառավարության ձեռքին դառնալով գործիք հայկական կոտորածներում և 1915թ. Հայոց ցեղասպանության իրականացմանը մասնակցեցին որպես համակատարողներ:

Աշխատությունում ապացուցված է, որ ինչպես Օսմանյան Թուրքիան, այնպես էլ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և, նույնիսկ՝ Ռուսաստանը շահագործված են եղել Արևմտյան Հայաստանը հայերից դատարկվելու մեջ: Եվ այս մղձավանջային իրավիճակում էլ հնարավոր էր դարձել Օսմանյան Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության կատարումը: Ու որ մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված այդ զարհուրելի ոճրագործությանը, որպես համակատարող, մասնակցել էր նաև օսմանահպատակ քրդերի զգալի մասը (հատկապես՝ նրա առաջնորդները, էմիրները, բեյերը, աղաները, բեկերը, ցեղապետներն իրենց ենթակա անձնակազմերով, քրդական զինված հեծելազորները, այլ զորաջոկատներ ու զորագնդեր, ավազակապետներ ու նրանց խմբեր և այլ տարրեր), իսկ Գերմանիան հանցակցել էր Հայոց ցեղասպանության կատարմանը՝ օժանդակողի դերակատարմամբ: Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը Հայոց ցեղասպանության այն մեղսակիցներն են, որոնք XIX դարում և XX դարակզբում Արևմտյան Հայաստանի ու նրա բազմահազարամյա տիրոջ հայության նկատմամբ իրենց վարած կործանարար քաղաքականությամբ մեծապես նպաստել են 1915 թվականին Օսմանյան կայսրության կողմից

Հայոց ցեղասպանության կազմակերպման ու կատարման պայմանների և պատճառների (նախադրյալների) առաջացմանը: Հենց Անգլիայի նախկին վարչապետ Լյոդ Ջորջն էր խոստովանել. «Հայաստանը որպես զոհ մատուցվեց մեր բարձրացրած հաղթական զոհասեղանին: Ռուսները ստիպված էին հեռանալ, և դժբախտ հայերը նորից ճզմվեցին իրենց հարստավարիչների կրնկի տակ: Բրիտանական կառավարության քաղաքականությանը, ճակատագրական անխուսափելիությամբ, հանգեցրեց 1895-1897 և 1909 թվականների սոսկալի սպանդներին ու 1915 թվականի ամենազարհուրելի կոտորածին» (նույնը, էջ 338):

«Ես գերմանացիներին համարում եմ լիովին պատասխանատու հայերի կոտորածի համար: Բեռլինից ասված մի քանի խոսքը կարող էր վերջ դնել կոտորածին 24 ժամվա ընթացքում», - ասել է անգլիական պառլամենտի անդամ Օ'Քոնորը 1919թ. Լոնդոնում տեղի ունեցած հանրահավաքում (Armenia and the Settlement. Report of Public to express Sympathy with the Armenian Cause, Held at the Central Hall, Westminster on Thursday, June, 19th, 1919, London, p. 23): Գերմանացի լրագրող Շայումերը գտնում էր, որ «Գերմանական կառավարությունը հավասարապես պատասխանատու է կատարված հայկական ջարդերի համար» (նույնը, էջ 300):

Գերմանացի ականավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ Կարլ Լիբկնեխտը բողոքի բռն ջատումով ասել էր. «Թուրքական կառավարությունը կազմակերպեց հայկական զարհուրելի կոտորածները, ամբողջ աշխարհին այդ գիտե և ամբողջ աշխարհին այդ ոճրագործության համար հանձնարվում է համարում նաև Գերմանիային, չէ՞ որ Կ. Պոլսում թուրքական կառավարությանը դեկավարում են գերմանական սպաները» (նույնը, էջ 299):

Աշխատությունում հիմնավորված է նաև Հայոց ցեղասպանության կազմակերպչի ու կատարողի, մյուս հանցակիցների ու մեղսակիցների ունեցած պատասխանատվությունը մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված հիշյալ ծանրագույն հանցագործությամբ հայ ժողովրդին պատճառող ված բազմաբնույթ և հսկայական վնասների հատուցման ասպարեզում: Եվ որ ամենաարդար հատուցումն սկսվում է Արևմտյան Հայաստանի և բռնադավթված հայկական բնօրրանային մյուս հողերի՝ հայ ժողովրդին վերադարձնելու գործընթացով:

Սույն աշխատության II գլուխը բաղկացած է 5 մասերից՝

1. «Գերմանիան որպես Հայոց ցեղասպանության կատարման մեղսակից»;
2. «Անգլիան և Հայոց ցեղասպանությունը»;
3. «Ֆրանսիան և Հայոց ցեղասպանությունը»;
4. «Ռուսաստանը և Հայկական հարցը»:

այդ դիրքն ամրապնդելու և անձեռնմխելի պահելու նկատառումներով, անհաշտ հակամարտությունների ու առճակատումների մեջ էր գտնվում այդ տարածաշրջաններում հաստատվել ձգտող Ռուսաստանի հետ:

2. Հայաստանն ընդհանրապես (Արևմտյան Հայաստանը՝ մասնավորապես) իր աշխարհագրական դիրքով ռազմա-ստրատեգիական մեծ նշանակություն ունեւ վերոհիշյալ տարածաշրջաններ թափանցելու և այդ տարածաշրջանները տիրապետողի ձեռքում ամուր պահելու համար. մանավանդ Արևմտյան Հայաստանը, որը գտնվում էր Օսմանյան Թուրքիայի կազմում, դիտվում էր դեպի նշված տարածաշրջաններ տանող ուղիների խաչմերուկ և բանալի:

3. Ռուսաստանը ձգտում էր գրավել Արևմտյան Հայաստանը և նրա միջոցով դուրս գալ Փոքր Ասիա, Միջագետք ու Միջերկրական ծով, իսկ Անգլիան, որը, իր հերթին, ձգտում էր իր ձեռքն առնել Արևմտյան Հայաստանը, դրա անհնարինության դեպքում, ջանում էր այն պահել իր կիսագաղութը հանդիսացող Թուրքիայի կազմում՝ այդ կերպ Ռուսաստանին հեռու պահելով իր ազդեցության ոլորտում գտնվող հիշյալ տարածաշրջաններից:

4. Արևմտյան Հայաստանի (արևմտահայության) շահերը պահանջում էին՝ ազատագրվել Օսմանյան Թուրքիայի անտանտլի տիրապետությունից (ֆիզիկական ոչնչացումից, կրոնափոխությունից, պատվի ու արժանապատվության ստորացումներից):

5. Արևմտահայությունը Թուրքիայի տիրապետությունից իր դուրս գալը միայն իր սեփական ուժերով իրականացնել չկարողանալով՝ դիմում էր եվրոպական մեծ տերությունների և, առաջին հերթին, Ռուսաստանի օգնությանը:

6. Ռուսաստանը, հաշվի առնելով դեպի իրեն ձգտող արևմտահայության իդեերը, ամենամեծ հնարավորություններն ուներ նվաճելու Արևմտյան Հայաստանն ու նրա միջոցով դուրս գալու Փոքր Ասիա, Մերձավոր Արևելք և Միջերկրական ծով, ինչը Բրիտանական կայսրությանը կդներ դիրքային վատթարագույն վիճակի մեջ:

7. Մեծ Բրիտանիան, զորավիգ կանգնելով Թուրքիային ընդդեմ Ռուսաստանի, միշտ խափանում էր արևմտահայության ազգային-ազատագրական շարժումները, որի հետևանքով արևմտահայությունը կրկին ու կրկին հայտնվում էր Օսմանյան Թուրքիայի կրնկի տակ՝ ենթարկվելով զանգվածային դաժան կոտորածների, բռնի մահմեդականացման ու հարկադրական արտագաղթի. հայերի փոխարեն այլ վայրերից Արևմտյան Հայաստան էին բերվում թուրք, քուրդ և մահմեդական այլ վերաբնակիչներ՝ հայապատկան հողերի ժողովրդագրական վիճակը ենթարկելով փոփոխության՝ ի վնաս հայերի:

8. Մեծ Բրիտանիան մեկ կողմից արևմտահայության մեջ հակաաուլթանական տրամադրություններ էր սերմանում, ընդվզումներ, ապստամբություններ էր սաղորում, մյուս կողմից՝ սուլթանին ծառայություններ էր մատուցում հայերի հուզումները լռեցնելու, սուլթանին հնազանդեցնելու հարցերում՝ այդ ամենն օգտագործելով սուլթանի վրա ճնշումներ գործադրելու, Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու և նրանից իրեն անհրաժեշտ զիջումներ կորզելու նպատակով: Անգլիայի վարած նման քաղաքականության հետևանքով ինչպիսիք էրևույթների հաճախակի կրկնությունները միևնույն պետության մեջ նշված երևույթների հաճախակի կրկնությունները հանգեցրին վատթարագույն վիճաթուրքերի ու հայերի համակեցությունը հանգեցրին վատթարագույն վիճակի՝ նպաստելով թուրքական կառավարության կողմից հայության զանգվածային զանգվածային զանգվածային կատարմանը:

9. Մեծ Բրիտանիան 1878թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վերաձելով 1878թ. Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի, արևմտահուլայնը գրկեց Թուրքիայից ազատագրվելու հնարավորությունից, նրան վերամատնեց թուրքական ստրկության, ջարդերի, այլ բռնությունների: Բացի այդ, Մեծ Բրիտանիան, չարաշահելով սուլթանի կողմից Հայկական բարենորոգումների իրականացման նկատմամբ իր ունեցած վերահսկողական դերակատարումը, սուլթանից միշտ կորզելով մեծանշանակ նորանոր զիջումներ՝ նպաստել է օսմանյան կառավարության շրջանակներում «Հայկական հարցից հայերի բնաջնջմամբ ազատվելու» մտայնության խորացմանը:

[illegible]

11. Մեծ Բրիտանիան, Օսմանյան կայսրության վաճառված գույքով հարկավոր
լան Հայաստանի նկատմամբ XVIII դարից մինչև XX դարի սկիզբները վա-
րելով հայակործան քաղաքականություն, դրանով, իր հերթին, նպաստել է
Օսմանյան կայսրությունում այն պայմանների ու պատճառների առա-
ջացմանը, որոնք հանգեցրել են թուրքական կառավարության կողմից
1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության կատարմանը: Դրանով Մեծ Բրի-
տանիան, իր հերթին, մեծապես պատասխանատու է օսմանյան կառավա-

րության կողմից մարդկայնության, քաղաքակրթության և հայ ժողովրդի նկատմամբ գործված այդ ծանրագույն հանցագործությամբ վերջինիս հսկայական վնասներ պատճառելու համար:

12. Օսմանյան կայսրության կողմից 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության կատարմանը Մեծ Բրիտանիայի կայսրապետական կառավարությունների մեղսակից լինելու հանգամանքը պատասխանատվություն չի առաջացնում Մեծ Բրիտանիայի ժողովրդի համար, որի բազում ազնիվ զավակներ դատապարտել են հայ ժողովրդի, մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված այդ ծանրագույն հանցագործության կազմակերպիչներին, կատարողներին, հանցակից-օժանդակողներին և մեղսակիցներին:

Աշխատության II գլխի III մասում հավաստված է ներքոշարադրյալը.

1. Ֆրանսիական Հանրապետությունը 1878թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը նույն թվականի Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով փոխարինած տերություններից մեկն է:

2. Ֆրանսիական Հանրապետությունը, 1878թ. Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի համաձայն, Օսմանյան Թուրքիայի կողմից Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու, հայերին քրդերի ու չերքեզների հարձակումներից պաշտպանելու նկատմամբ վերահսկողության իրականացման պարտավորություն ստանձնած տերություններից մեկն է:

3. Ֆրանսիական Հանրապետությունը 1878թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը նույն թվականին կնքված Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով փոխարինած այն տերություններից մեկն է, որը դրանով արևմտահայությանը զրկել է օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու և ֆիզիկական ոչնչացումից փրկվելու պատմական եզակի հնարավորությունից:

4. Ֆրանսիական Հանրապետությունը ևս Բեռլինի հիշյալ պայմանագրի 61-րդ հոդվածով սուլթանի կողմից Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման նկատմամբ իր ստանձնած վերահսկողական պարտավորությունը չի կատարել:

5. Ֆրանսիական Հանրապետությունը ևս Հայկական հարցի նկատմամբ իր որդեգրած վերոհիշյալ քաղաքականությամբ նպաստել է Արևմտյան Հայաստանի Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ բռնի պահմանը և դրա հետևանքով այնտեղ հայերի զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների ենթարկմանը, ինչպես նաև՝ 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության կատարման պայմանների ու պատճառների (նախադրյալների) առաջացմանը:

6. Ֆրանսիական Հանրապետությունը ևս, իր հերթին, պատասխանատու է 1915-1923թթ. Օսմանյան Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության կատարմամբ հայ ժողովրդին պատճառված հսկայական վնասների համար:

7. Սակայն Ֆրանսիայի ժողովուրդը (որի ազնիվ ու առաջադեմ բազում զավակներ, ի խորոց սրտի, դատապարտել են Օսմանյան Թուրքիայի կողմից 1915-1923թթ. կատարված Հայոց ցեղասպանությունը որպես մարդկայնության, քաղաքակրթության ու հայ ժողովրդի դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն) Հայոց ցեղասպանության կատարմանը մեղսակից չէ և դրա տեղի ունեցած լինելու համար պատասխանատվություն չի կրում:

8. Միաժամանակ պետք է ընդգծել, որ Ֆրանսիան 2001թ. հունվարի 29-ին ընդունել է «Օրենք Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին»:

Աշխատության II գլխի IV մասում հիմնավորված է ներքոշարադրյալը.

1. XIX դարասկզբում պարսկական տիրապետությունից Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը և Ռուսաստանի հետ նրա միավորումը ունեցել է առաջադիմական նշանակություն, որով հայ ժողովուրդը

ա) ազատվել է ֆիզիկական բնաջնջումից,

բ) ձեռք է բերել սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային զարգացման հնարավորություններ,

գ) Պարսկաստանից Արևելյան Հայաստան ներգաղթած 45.000 հայերն այստեղի ընդհանուր ժողովրդագրական վիճակի մեջ փոփոխություն են առաջացրել՝ հոգուտ հայ ազգաբնակչության,

դ) Ռուսաստանին միավորված արևելահայկական հողերի մի մասում 1918թ. մայիսի 28-ին վերականգնվել է հայ անկախ պետականությունը, որի պատվարի վրա հետագայում առաջացել են Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը և Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը, իսկ 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը և 1991թ. սեպտեմբերի 21-ին՝ արդի Հայաստանի Հանրապետությունը:

2. Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ մտնող Արևմտյան Հայաստանն՝ իր հայ քրիստոնյա ազգաբնակչությամբ հանդերձ՝ դեպի Փոքր Ասիա, Կ. Պոլիս, Միջերկրայք դուրս գալու և այլ տարածաշրջաններում հաստատվելու միտում ունեցող Ռուսաստանի համար ունեցել է ռազմաստրատեգիական կարևոր նշանակություն:

3. Օսմանյան Թուրքիայի դաժան լծի տակ հեծող արևմտահայությունը, որը, իր հերթին, քրիստոնյա Ռուսաստանի օգնությամբ ձգտել է ազատորդ, իր հերթին, քրիստոնյա Ռուսաստանից, ձեռք բերել անկախություն տագրվել թուրքական տիրապետությունից, ձեռք բերել անկախություն

կամ էլ միավորվել Ռուսաստանին (վերջինիս կազմում գտնվող արևելահայությանը). մի հանգամանք, որից մեծապես օգտվել և որը միշտ չարաշահել է Ռուսաստանը:

4. Փոքր Ասիայում, Կ. Պոլսում և Միջերկրայքում հաստատվելու նպատակով XIX դարում և XX դարասկզբում Օսմանյան Թուրքիայի ու նրա դաշնակից եվրոպական տերությունների հետ Ռուսաստանի վարած պատերազմների դաշտ է եղել նաև Արևմտյան Հայաստանը, որի հայ ազգաբնակչությունը հսկայական օգնություն է ցույց տվել Ռուսաստանին՝ մեծապես նպաստելով նրա հաղթանակներին. մի հանգամանք, որի պատճառով Ռուսաստանի հակառակորդները հայ ազգաբնակչությանը դիտել են իրենց թշնամի ուժ (գործոն) և ամեն գնով ձգտել են այդ ուժը (գործոնը) դուրս մղել իր հայրենիքից՝ Արևմտյան Հայաստանից, դրա իրականացման համար ընդունելի համարելով անգամ ֆաշիստական ու հակամարդկային դոկտրինաներ, ծրագրեր, պլաններ, միջոցներ, մեթոդներ, եղանակներ, հնարքներ:

5. Ռուս-թուրքական նշված պատերազմների արդյունքում՝ Ռուսաստանը հաճախ է գրավել Արևմտյան Հայաստանը կամ նրա մի մասը, բայց իր կնքած հաշտության պայմանագրերում այն հայոց այդ բնօրրանային հողերը միշտ ետ է վերադարձրել Թուրքիային, դրանց դիմաց Թուրքիայից կորզելով տարածքային ու այլ զիջումներ Բալկաններում, Ղրիմում կամ այլուր: Արևմտահայության հանդեպ Ռուսաստանի վարած նման վաշխառուական քաղաքականության հետևանքով Թուրքիային վերադարձված տարածքների հայ բնակչությունը սուլթանի կողմից միշտ ենթարկվել է վրեժխնդիր ջարդերի, ստորացումների, բռնությունների, արտագաղթի, որոնցով խոչընդոտվել և խափանվել են արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական, մշակութային զարգացումը, բնականոն աճն ու վերարտադրությունը, նվազել են հայ ազգաբնակչության ներուժը, թվաքանակը, տոկոսային հարաբերակցության ցուցանիշները թուրքերի, քրդերի և մահմեդական մյուս բնակչության համեմատ:

6. Ռուսաստանը արևմտահայության ազատագրման պատրվակով անընդհատ հարձակվելով Թուրքիայի վրա և միջամտելով նրա ներքին գործերին, արևմտահայությանն ու թուրքերին վերածել է անհաշտ թշնամիների, մեծապես նպաստել Թուրքիայի կողմից 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության կատարման պատճառների ու պայմանների առաջացմանը: Այլև Ռուսաստանն այն գլխավոր պատճառն է, որը (այսինքն՝ այդ պատճառը) Թուրքիային ու նրա դաշնակիցներին հանգեցրել է Արևմտահայաստանը հայերից դատարկելու գաղափարին և գործողություններին: Այլ կերպ ասած՝ Հայոց ցեղասպանությունը կատարվել է դեպի Փոքր

Ասիա, Կ. Պոլիս ու Միջերկրայք Ռուսաստանի դուրս գալն ու հաստատվելը մեկընդմիջտ խափանելու և բացառելու համար:

7. Ռուսաստանը, չգնահատելով իր նկատմամբ հայության ցուցաբերած պատմական բացառիկ նվիրվածությունը, օգտակարությունը, իրեն մատուցած մեծ ծառայությունները, ինչպես նաև Ռուսաստանի պատճառով հայության ունեցած մարդկային, նյութական ու տարածքային վիթխարի կորուստները, Հայկական հարցի և ամբողջ հայ ժողովրդի հանդեպ ի կորուստները, Հայկական հարցի և ամբողջ հայ ժողովրդի հանդեպ ղրսևորելով բացառիկ թշնամական ու ապերախտ վերաբերմունք,- Բրեստ-Լիտովսկի (03.III.1918թ.), Մոսկվայի (16.III.1921թ.), Կարսի (13.X.1921թ.) պայմանագրերով Թուրքիային է զիջել Արևմտյան Հայաստանը, Կարսի մարզը, Սուրմալուի գավառը, իսկ Ադրբեջանին՝ Նախիջևանի երկրամասը։ Ռուսաստանը, չբավարարվելով դրանցով, 1921թ. հուլիսի 5-ին Ադրբեջանին է բռնակցել նաև Արցախը, իսկ 1921թ. հուլիսի 7-ին Ջավախքն ու Թեղքը (Օալկա) հանձնել է Վրաստանին։

8. Ռուսաստանի Դաշնությունը 1995թ. ապրիլի 14-ին ռազմարարվել է «1915-1923թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին», որը հույժ անբավարար է այն հսկայական վնասների հատուցման համար, որոնք կրել է հայ ժողովուրդը Ռուսաստանի նկատմամբ պատերազմի տարիներին իր ցուցաբերած բացառիկ նվիրվածության, օգտակարության և անհրաժեշտության շատ անելիքներ ունի պատճառով։ Ռուսաստանը (որպես պետություն) շատ անելիքներ ունի քաջաբերտ համար իր այն մեծ մեղքերը, որոնք նա ունեցել է և ունի հայ ժողովրդի առաջ։ Սակայն Ռուսաստանի ժողովուրդները որևէ պատասխանատվություն չեն կրում Թուրքիայի կողմից և այլոց մեղսակցությամբ կատարված Հայոց ցեղասպանության համար։ Աշխատության II գլխի V մասում կատարված են հետևյալ եզրակացությունները.

1. Օսմանյան Թուրքիան, օգտվելով բուրլի ժողովրդից՝ իր հազարավոր ա-
կրոնակիցը լինելու հանգամանքներից, նրա զգալի մասին (հատկապես՝ ա-
ռաջնորդներին, էմիրներին, շեյխերին, բեյերին, աղաներին, բեկերին, ցեղա-
պետներին՝ իրենց ենթակա անձնակազմով, քրդական զինված հեծելազորե-
րին, այլաբնույթ գորաջոկատներին ու գորախմբերին, ավազակապետներին
ու նրանց խմբերին և այլ տարրերի) հարկադրաբար կամ էլ նրա հոժար կամ-
քով, ներքաշել կամ ներգրավել է Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակ-
չությանը ճնշելու, նրա գույքն ու ունեցվածքը հափշտակելու, պատիվն ու
արժանապատվությունը նսեմացնելու, կոտորելու, բռնի մահամեղականացնե-
լու և նման այլ հանցավոր արարքներ անընդհատ ու զանգվածաբար կատա-
րելու, ինչպես նաև 1915 թվականին Օսմանյան Թուրքիայի կողմից կազմա-

կերպված և իրականացված Հայոց ցեղասպանությանը հանցակցելու մեջ՝ որպես համակատարող և օժանդակող:

2. Քուրդ ժողովրդի զգալի մասը (հատկապես՝ առաջնորդները, էմիրները, շեյխերը, բեյերը, աղաները, բեկերը, ցեղապետներն իրենց ենթակա անձնակազմով, քրդական զինված հեծելազնուները, այլ զորաջոկատներ ու զորախմբեր, ավագակապետներ ու նրանց ենթականեր և այլ տարրեր), որը 1915թ., որպես համակատարող և օժանդակող, հանցակցել է Օսմանյան թուրքական պետության կողմից Հայոց ցեղասպանության կատարմանը, մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված այդ ծանրագույն հանցագործությամբ, Օսմանյան թուրքական պետության ունեցած պատասխանատվության շրջանակներում, որպես հանցակից, պատասխանատու է հայ ժողովրդին պատճառված բազմաթիվ վնասների համար:

Եվ, վերջապես, սույն աշխատությունն ունի հետևյալ խորհուրդը. աշխարհի շատ պետություններ, հասարակական-քաղաքական ու կրոնական կազմակերպություններ, քաղաքներ և այլ համայնքներ ճանաչել ու դատապարտել են Թուրքիայի կողմից կատարված Հայոց ցեղասպանությունը, այն դիտելով մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն: Մարդկությանն այդպիսի մեծ չարիքներից զերծ պահելու և մեղավորների նկատմամբ պատժի անխուսափելիության սկզբունքի իրականացման տեսլականով անհրաժեշտ է (Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման գործընթացին զուգահեռ) ձեռնամուխ լինել նաև Թուրքիայի կողմից և այլ պետությունների մեղսակցությանը կատարված Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդին պատճառված հսկայական ու բազմաթիվ վնասների աստիճանաբար հատուցմանը:

Տիգրան Ղևոնդի Սահակյան

Резюме

Армянский вопрос – это круг задач и проблем по восстановлению политической независимости Армении на ее исконных территориях и по сплочению армян под власть суверенной Армении.

В настоящей работе «Грешные в Геноциде армян» изучены и проанализированы как история Армянского вопроса, так и его связи с Османской империей, Англией, Францией, Россией и Германией. Автором уточнен круг соучастников (организаторов, исполнителей, соисполнителей, пособников) и других повинных в Геноциде армян 1915-1923 гг., а также определены характер и степень их ответственности.

Настоящая работа состоит из предисловия, 2-х глав, обобщений на армянском, русском, английском языках, приложения и указателя собственных имен.

I глава труда посвящена истории Армянского вопроса с древнейших времен до заключительного акта Лозаннской конференции от 24-го июля 1923 года.

Родиной армянского народа является Армянское Нагорье. Площадь Армянского Нагорья – около 400 тыс. кв.км. Оно является одним из древнейших центров мировой цивилизации. Армянский язык принадлежит к группе индоевропейских языков, среди которых является одним из древнеписьменных. История ранней государственности Армении начинается с XXVIII века д.н.э. (имя этого государства – Аратта).

Однако ядром армянской государственности является Хайаса, которая в XVI-XIII веках д.н.э. находилась в северо-восточной части Малой Азии. Государство Хайаса является эпонимом армянского народа – «Хай» («армянин»). В борьбе с экспансией Ассирии (с XIII-го века д.н.э.) армяне объединились в едином государстве Наири, на основе которого в IX веке д.н.э. возникло Урартское государство (Армянское Араратское Государство). В IX-VIII вв. д.н.э. Урарту стало одним из сверхдержав Древнего Мира, царем которого – Аргишти I-м в 782 году д.н.э. был построен город-крепость Эребуни (нынешняя столица Ереван). А столицей Урарту являлся город Ван (Тушпа, Тоспа). Отсутствие единства, внутренние противоречия, а также натиск скифов и мидий в начале VI века д.н.э. привели к падению Урартского государства. В последней четверти VI века д.н.э. Армения была подчинена Ахе-

менидам (в 521-331 гг.). Постоянный контингент армянских войск в Ервандитской Армении состоял из 40000-й пехоты и 8000-й конницы.

После разгрома Ахеменидов в битве при Гавгамелах (331 г. д.н.э.) Ервандитская Армения приобрела политическую независимость. На базе этой армянской государственности Арташес I (правил 189-160 гг. д.н.э.) объявил себя царем Великой Армении и основал династию Арташесидов (189 г. д.н.э. – 1 год д.н.э.).

Арташесу I-му удалось объединить основные армянские земли и расширить свое государство, основав новую столицу – Арташат (по-гречески Артаксата). Однако наибольшего могущества Великая Армения достигла при его внуке – Тигране II (правил 95-56 гг. д.н.э.), окончательно объединившем основные армянские земли в единое государство, включая Цопк (кроме Малой Армении, ранее присоединенной к Понтийскому царству). В то время Великая Армения также расширилась за счет присоединения других земель (Селевкидская Сирия, Коммагена, равнинная Киликия, Месопотамия, Финикия, Картли, Кавказская Албания и другие). Царство Селевкидов полностью перешло к Тиграну Великому.

Столица Сирии Антиохия стала южной столицей Великой Армении. В связи с расширением пределов государства, столица Арташат, оказавшаяся в северо-восточной части владений Тиграна Великого, уже не могла служить главным политическим центром. Свою новую столицу – Тигранакерт Тигран Великий построил в центре государства (уже империи), на берегу притока р.Тигр, на скрещении торговых путей. Однако отсутствие экономического и этнического единства и усиление сепаратизма правителей окраинных провинций ослабили Великую Армению. В войне с Римом она потерпела поражение, потеряла почти все ранее завоеванные ею земли – Сирию, Финикию, Восточную Киликию и другие, но по Арташатскому армяно-римскому договору от 66 года д.н.э. Великая Армения сохранила свои исконные территории в пределах около 313000 кв.км. Тигран Великий признал зависимость Великой Армении от Рима. Великая Армения продолжала быть ареной ожесточенной борьбы между Римом и Парфянским царством.

При Артавазде II (правил в 56-34 гг. д.н.э.) Великая Армения в союзе с Парфянским Царством боролась против Рима и освободилась от римского воздействия. Династия Арташесидов ушла с исторической сцены в 1-м году д.н.э. Борьба между Римом и Парфией временно прекратилась после заключения Рандейского соглашения (от 62 года н.э.), в силу которого в Великой Армении утвердилась династия армянских Аршакидов. В продолжавшейся

борьбе между Римом и Парфией Великая Армения стала играть роль буферного государства. Во второй половине III века Великая Армения попала в зависимость от сасанидского Ирана. В 301-м году официальной государственной религией Великой Армении было объявлено христианство, в стране была основана Армянская Апостольская Святая Церковь – духовная родина армянского народа.

При царе Аршаке II (правил в 345-367 гг.) борьба за независимость вновь стала носить ожесточенный характер. После вероломного захвата в плен Аршака II Ирану удалось временно захватить Великую Армению, однако пришедший к власти Пап (правил в 368-374 гг.) с помощью византийцев разгромил иранские войска. В 371 г. Иран признал власть Папа над Великой Арменией и вывел свои войска из страны. Царь Пап довел численность армянской конницы до 90 тыс. всадников. Византийский император Валент, не довольный консолидацией Великой Армении, организовал убийство Папа и назначил на армянский престол его двоюродного брата – Варздата (правил в 374-380 гг.), который, вопреки воле императора, продолжал политику своего предшественника. Рим (Византия) и Иран использовали растущее среди нахараров недовольство центральной властью и в 387 г. разделили между собой Великую Армению. Это и есть самая мрачная страница в истории Армянского вопроса.

В Западной Армении, отошедшей к Риму, армянская государственная власть была упразднена римлянами в 391 году, после чего ею управляли римские (византийские) военачальники.

В Восточной Армении (составляла около ¼ территории бывшей Великой Армении), находившейся в зависимости от Ирана, армянская государственная власть была упразднена в 428 году, и ею стал управлять иранский наместник (марзпан). Но и при нем Армения все еще сохраняла внутреннее самоуправление. В это сложное время (в 405-406 гг.) была создана армянская письменность, на базе которой стала быстро и щедро развиваться армянская христианская высокая цивилизация. Вскоре Иран потребовал от армян отречения от христианства и принятия религии, господствующей в Иране – зороастризма. Все это стало основой антииранского восстания в 451 г., организатором которого был полководец Вардан Мамиконян. Решающая битва произошла 26 мая 451 г. в долине Аварайр. В этой битве обе стороны понесли большие потери, был убит Вардан Мамиконян. Армянские войска отступили вглубь страны, расселились по неприступным горам и ущельям. Народ перешел к партизанской войне. Только путем многочис-

ленных уступок армянской знати Ирану удалось усмирить страну. Однако антииранская борьба вновь обострилась в 80-х годах V века. Вождем нового восстания против Ирана стал Ваган Мамиконян. После нескольких лет кровопролитной борьбы Иран, по соглашению в Нварсаке от 484г., вынужден был признать самоуправление Армении.

Антииранские настроения вновь усилились в 550-х годах, а в 571 году вспыхнуло восстание, во главе которого стал Вардан Мамиконян Кармир (Красный). В битве от 572 года иранские войска были разгромлены армянскими повстанцами. После этого часть марзпанской Армении перешла на сторону Византии. Иранский царь Хормизд IV, стремясь расположить к себе знать подвластной ему части Армении, назначил правителем страны (ишханом) армянина Давида Сааруни (правил 586-601гг.).

В 30-х годах VIII века Армения оказалась под властью Арабского халифата. Учитывая то обстоятельство, что Византия не принимала решительных мер против арабских нашествий, на защиту Армении встала армянская конница во главе с полководцем Теодоросом Рштуни. Однако силы были не равными, и потому Теодорос Рштуни начал мирные переговоры с арабами, приведшие к заключению армяно-арабского соглашения от 652 года, согласно которому Армения, признав верховную власть Арабского халифата, на 3 года была освобождена от выплаты дани, имела право держать конницу в 15 тыс. человек; халифат обязался не вторгаться в Армению, не вмешиваться в ее внутренние дела и защищать ее от византийской агрессии; Теодорос Рштуни был назначен правителем Армении и других регионов Закавказья. В дальнейшем, однако, армяне не смирились с игом Халифата. Борьба армянского народа против арабского господства носила ожесточенный и упорный характер. Восстания 703-708-х, 748-750-х, 774-775-х, 850-855-х годов ослабили арабскую власть в Армении. За это время управление Арменией постепенно было сосредоточено в руках династии армянских Багратидов, под руководством которых в 885 году произошло окончательное свержение власти Арабского халифата в Армении, и последняя стала самостоятельным государством. Армянское Багратидское (Анийское) царство (существовало в 885-1045-х годах) — это крупное событие в истории Армянского вопроса. Оно объединило большую часть Армении, в частности восточные области.

Первым Багратидам (Ашот I, Смбат I, Ашот II Железный) подчинялись также некоторые районы Южной Армении. Наряду с Армянским Багратидским Государством вокруг него были образованы и другие армянские мелкие царства: Васпураканское (908г.), Карсское (936г.), Сюникское (970г.)

и Ташир-Дзорагетское (978г.), находящихся в вассальных отношениях с Багратидами. Такое положение дел мешало Армении противостоять агрессивной политике Византии. В течение первой половины XI века Византия оккупировала все армянские земли. Несмотря на героическое сопротивление пировала все армянские земли. Несмотря на героическое сопротивление населения, во главе которого стоял полководец Ваграм Пахлавун, столица Армении Ани в 1045 году была взята и разграблена византийцами. И Армянское Багратидское Государство пало.

После крупного поражения Византии от сельджуков (в 1071г. в Маназкертской битве) почти вся Армения оказалась во владении последних. Остатки армянской знати во главе с Захаридами возглавили освободительное движение против сельджуков.

В течение половины XII и в начале XIII веков союзные армяно-грузинские войска под командованием Захаридов освободили большую часть Армении и под покровительством грузинского государства основали самостоятельное княжество. Между Северной Арменией и Грузией сложились исключительно тесные союзнические отношения.

В 1236-1243 гг. Армения была завоевана монголами, в результате чего армянская государственность была ликвидирована. Армения была включена в состав государства Хулагуидов. На территории равнинной Киликии, как известно, в 1080 году было основано независимое армянское государство под руководством династии Рубенидов. Рубениды вели борьбу против византийцев, арабов, сельджуков, крестоносцев. При Левоне II (правил в 1187-1219гг.) Киликийская Армения овладела побережьем Средиземного моря от Александретты до Селевкии. Византийский император Алексей III и германский император Генрих VI выслали Левону II царскую корону. Киликийское армянское государство достигло наивысшего расцвета при Левоне II, Хетуме I (правил в 1226-1270гг.) и Левоне III (правил в 1271-1289гг.). Его границы доходили до Ефрата на востоке и Тавра на западе. Хетум I в 1254г. достиг выгодного для армян соглашения с монголами, предотвратив их вторжение в пределы царства.

Киликийская Армения поддерживала политические, экономические и культурные связи с Европой. Однако надежды выстоять с помощью западноевропейских держав и римской папы не оправдались. В 1375г. египетские мамлюки захватили страну и взяли в плен царя Левона VI. Киликийское армянское государство прекратило свое существование. Вместе с тем надо отметить, что Киликийское армянское государство и Захаридское княжество в Северной Армении, а также другие армянские национальные образования

того времени сыграли большую роль в сохранении и развитии генофонда армянского народа и его духовно-культурной жизни.

В истории Армянского вопроса стало большим событием возвращение в 1441г. престола главы Армянской Апостольской Церкви – Католикоса Всех Армян в Эчмиадзин. По инициативе армянских католиков в 1547-м, 1562-м и 1677-м годах были направлены в Европу армянские делегации с просьбой о помощи армянам в их борьбе за освобождение Армении от турецкого и иранского ига, но эти надежды не оправдались. Жестокий политический, социальный и национально-религиозный гнет вызвал массовое движение армянского народа за освобождение. Уже в конце XVII века основной внешнеполитической опорой армянского народа стала Россия. Эти связи особенно расширились при Петре I. В их укреплении большую роль сыграл видный деятель национально-освободительного движения армянского народа Исраел Ори. В 1701г. он прибыл в Россию и представил Петру I план освобождения Армении и восстановления армянской государственности.

Внимание к Армении было обусловлено географическим положением России, ее политическими и стратегическими интересами на Среднем и Ближнем Востоке. Но ожидавшаяся военная помощь Петра I не была получена. Этому помешал ряд обстоятельств международного характера и, в первую очередь, вторжение турецких войск в Закавказье в 1723г. по побуждению европейских государств. Избегая войны с Турцией, в июне 1724г. Россия заключила с ней договор, по которому за Россией сохранялась значительная часть территорий, отвоеванных у Ирана. Восставшие по воодушевлению России армяне вынуждены были одни продолжить свою борьбу в Карабахе и Сюнике под руководством Давид-Бека и полководца Мхитара. В 1761г. другой видный деятель армянского национально-освободительного движения Иосиф Эмин – продолжатель политической линии Исраела Ори, вел переговоры с русским правительством о восстановлении государственности Армении. Эмин стремился включить в освободительную борьбу также и западных армян, находившихся под игом Турции. В этот период с призывами к национально-освободительной борьбе выступили также деятели армянских колоний в Индии Ш.Шаамирян, М.Баграмян и другие. Они выдвинули проект создания армянской республики под покровительством России. Ими был разработан также план армяно-русского союзнического договора. Оба проекта удостоились одобрения армянскими деятелями, проживающими в России – И.Аргутяном и И.Лазаряном. В 80-х годах XVIII века Россия дважды приступила к осуществлению своих планов походов в Закав-

казье, но оба раза была вынуждена отложить. Безрезультатно закончился также персидский поход, предпринятый Екатериной II в 1796г.

Начало XIX века ознаменовалось изменениями политического курса России в отношении Закавказья. В 1801г. к России были присоединены Восточная Грузия и районы Северной Армении – Памбак, Шамшадин, Борчалу, Казах и Лори. В 1805-1813гг. к России перешли Карабах, Зангезур и Восточный Ширак. В результате русско-иранской войны 1826-1828 годов по Туркменчайскому договору от 1828г. в состав Российской империи вступили Туркменчайскому договору от 1828г. в состав Российской империи вступили и остальные части Восточной Армении – Эриванское и Нахичеванское ханства. В ходе русско-турецкой войны 1828-1829гг. Россия заняла часть Западной Армении – Карс, Ардаган, Баязет, Эрзурум и т.д. Однако по Адрианопольскому договору от 1829г. все эти территории были возвращены Турции, за исключением Ахалцихского пашалыка. Западная Армения снова оказалась под игом Османской империи.

В 1828г. около 45000 армян из Ирана, а в 1829г. около 90000 армян из Турции переселились в Восточную Армению. Таким образом, присоединение Восточной Армении к России имело прогрессивное значение, т.к. восточные армяне освободились от физического уничтожения, национально-религиозного угнетения и приобрели возможность развития своих национально-культурных традиций.

В 1853-1856гг. вспыхнула Крымская война между Россией - с одной, и Турцией, Францией, Англией, Сардинией – с другой стороны. В Крымской войне союзники Турции Англия, Франция и Сардиния одолели Россию. Англия упрочила свое влияние в Месопотамии, Франция – в Сирии. На кавказском (армянском) фронте турецкая армия проиграла и в ноябре 1855г. сдала Карс, далее возвращенный туркам (по статье III Парижского трактата от 18/30 марта 1856г.) в обмен на завоеванный союзниками Севастополь. Европейские державы в очередной раз преградили путь России к проливам, к южным морям и на Балканы. Но вместе с тем Англия, Франция и Россия настаивали на проведении султаном незамедлительных реформ для христианских подданных, что и было отражено в статье 9 Парижского трактата – предоставление христианским народам права на внутреннее самоуправление.

На 1876г. в Османской империи проживало 18,5 млн. мусульман и 9,5 млн. христиан. По данным Константинопольского армянского патриархата, в Османской империи в 1876г. проживало более 3-х млн. армян. В Малой Азии и Киликии – 600 тыс., Западной Армении – 1 млн. 330 тыс., Константинополе и Балканах – 400 тыс. Малой Армении и Кесари – 670 тыс.,

В 1877-1878гг. произошла русско-турецкая большая война. Турция потерпела поражение. 19 февраля (3 марта) 1878г. в Сан-Стефано был подписан прелиминарный мирный договор, согласно которому Сербия, Черногория, Румыния были провозглашены независимыми. Автономию получили Болгария, Босния и Герцеговина. Этот договор ознаменовался как освободительный акт балканских народов. По статье XIX Сан-Стефанского прелиминарного мирного договора Турция уступила России исконные армянские земли Ардаган, Карс, Баязид и территория до Саганлуга, а также Батум. А в статье XVI указанного договора было закреплено: «Ввиду того, что очищение русскими войсками занимаемых ими в Армении местностей, которые должны быть возвращены Турции, могло бы подать там повод к столкновению и усложнениям, могущим вредно отразиться на добрых отношениях обоих государств, - Блистательная Порта обязуется осуществить, без замедления, улучшения и реформы, вызываемые местными потребностями в областях, населенных армянами, и оградить безопасность последних от курдов и черкесов.»

Таким образом, Армянский вопрос, как вопрос международной дипломатии, возник после упомянутой русско-турецкой войны. Однако Армянский вопрос применялся в международной дипломатии как вопрос, относящийся к Западной Армении (западным армянам), находящейся под игом Османской Турции. И хотя ни Турция, ни европейские великие державы и ни Россия не имели желания дать армянскому народу автономию или независимость, тем не менее, по статье XVI Сан-Стефанского договора Армянский вопрос (по части западной Армении) впервые стал предметом международного рассмотрения, а Турция публично признала существование Армении и армянской нации в азиатской части Османской империи.

Победа России в русско-турецкой войне и Сан-Стефанский договор вызвали большой переполох в Англии, Франции, Австро-Венгрии, Германии и Италии. Они потребовали пересмотра Сан-Стефанского договора, что и было сделано Берлинским трактатом от 1/13 июля 1878г. Европейские государства решили лишить Россию плодов ее победы и вынудили ее представить на рассмотрение весь договор, в том числе и его статьи XIX и XVI. Россия была вынуждена отказаться от некоторых положений Сан-Стефано в пользу Турции. По Берлинскому трактату (ст. LX) долина Алашкерта и город Баязет, уступленные России статьей XIX Сан-Стефанского договора, Россия вернула Турции. Статья XVI Сан-Стефанского трактата была заменена статьей LXI, которая уже не содержала никаких действительных гарантий утверждения

порядка в армянских вилайетах касательно возможных погромов армян. Статья LXI Берлинского трактата гласила. «Блистательная Порта обязуется осуществить, без дальнейшего замедления, улучшения и реформы, вызываемые местными потребностями в областях, населенных армянами, и обеспечить их безопасность от черкесов и курдов. Она будет периодически сообщать о мерах, принятых ею для этой цели, державам, которые будут наблюдать за их применением».

По статье LXI сан-стефанская формулировка об улучшениях и реформах в занимаемых русскими в Армении местностях, которые должны были возвращены Турции, была заменена формулировкой об улучшениях и реформах в областях Османской империи, населенных армянами. Гарантировались эти реформы Англией, Францией, Германией, Австро-Венгрией, Италией и Россией совместно. Англия старалась оторвать западное армянство от России, что явилось результатом англо-русского противостояния в Восточном вопросе.

Берлинский трактат оставил Западную Армению под игом Турции. История показала, что это решение стало роковым для западных армян, оно, в конечном счете, привело к их физическому уничтожению. LXI статья Берлинского трактата, которую армянский народ получил от европейских великих держав, вследствие обострения противоречий между ними, привел к тяжким бедствиям армянского народа. После Берлинского трактата положение западных армян ухудшилось. В 1890-х годах в Османской империи было истреблено 300 тыс. армян. Многие армяне были депортированы из своей родины либо подвергнуты к вероотступничеству. Видный государственный деятель Англии Ллойд-Джордж о результатах Берлинского трактата пишет: «Это постановление прославлялось нами, как величайший триумф Англии, принесший «почетный мир». Армения была принесена в жертву на воздвигнутый нами триумфальный алтарь... Политика британского правительства с роковой неизбежностью привела к ужасающим бойням 1895-1897 и 1909 годов и к страшной резне 1915 года» (Д.Ллойд-Джордж, 1897 и 1909 годов и к страшной резне 1915 года» (Д.Ллойд-Джордж, 1957г., т. II, с. 390). Европейские державы и Россия оставили реформы в Западной Армении без внимания.

В конце XIX столетия Германия стала сильной соперницей Англии, Франции и России за мировое господство. Она также стремилась обогнать в Османской империи и в бассейне Средиземного моря. Для этой цели Германия в 1903г. от султана приобрела концессию на строительство Багдадской железной дороги. В 1908г. в Турции произошел государственный

переворот и к власти пришли младотурки. При правлении этих фашистских правителей стали складываться турецко-германские военно-политические тесные связи. В начале XX столетия и, особенно, в канун I-й Мировой войны, все военно-политическое дело Турции оказалось под контролем Германии. Турецко-германские отношения приобрели тесный союзнический характер. Германия стала опорой Турции против России и всегда мешала осуществлению армянских реформ. Так, Россия в июне 1913г. представила на рассмотрение проект армянских реформ, согласно которому из шести армянских вилайетов (Эрзрум, Ван, Битлис, Диарбекир, Сваз, Харберт) должны были составить одну губернию. Для претворения в жизнь русского проекта в шести армянских вилайетах необходимо было согласие великих держав. Турецкое правительство, по воодушевлению Германии, представило свой проект, который практически сорвал претворение в жизнь реформ в армянских вилайетах. О том, по какой причине Германия препятствовала осуществлению армянских реформ по русскому проекту, отвечает известный немецкий политик П. Рорбах, который пишет. «Армения по своему географическому положению и устройству поверхности является ключом к позиции, дающей господство и над анатолийским полуостровом, и над месопотамской долиной. Переход Армении в русские руки — означало бы не что иное, как конец существования Турции в качестве самостоятельного государства. А мы в настоящее время настолько заинтересованы в том, чтобы турецкое государство сумело удержать свою самостоятельность. Географическое положение и общий физический рельеф Армении настолько своеобразны, что Турция в политическом и в военном отношении должна утратить свою жизнеспособность, как только она потеряет Армению, особенно, если она потеряет ее в пользу России» (П.Рорбах, «Война и Германская политика», М., 1915г., с. 11 и 62). Рорбах даже предлагал выселить всех армян из Западной Армении в Месопотамию и на их месте поселить турок («Ambassador Morgenthau's Story», New York, 1918, p. 366).

После долгих переговоров 26 января 1914г. в Константинополе был подписан русско-турецкий договор о реформах в Западной Армении, по которому последняя разделилась на два сектора. В первый сектор входили Эрзрум, Трапезунд и Сваз, а во второй — Ван, Битлис и Диарбекир. Верховных правителей секторов из европейцев должны были предложить великие державы. Верховным правителем первого сектора был назначен голландец Вестененк (бывший губернатор Конго), а правителем второго сектора — норвежский полковник Гофф. Правители только что приступили к своим обя-

занностям, когда 1-го августа Германия объявила войну России и началась Первая Мировая Война, вследствие чего договор не был выполнен, а западное армянство встало перед роковой опасностью — геноцидом.

2-го августа 1914г. Оттоманское младотуркское правительство заключило тайный военный союз с Германией, по которому турецкая армия фактически была передана под распоряжение Германии и, в случае участия Турции в войне на стороне Германии, последняя обязывалась способствовать Турции присоединить к себе Кавказ, Северный Иран и Прикаспийский регион, при этом уничтожив всех тех элементов, которые стоят между ними. Это, в первую очередь, касалось Армении и армянского народа.

Армяне были осведомлены об этих турецко-германских намерениях. Они понимали, что включение мусульманских областей Кавказа в состав Оттоманской империи получит все армянское плоскогорье, включая и Восточную Армению. А это поставит на карту все будущее армянского народа. Турецкое правительство старалось обеспечить помощь всех армян, особенно армян, живших в России. Перед армянскими лидерами встала страшная альтернатива: должны ли они предоставить все силы своей нации в распоряжение Турции? В конце концов, они пришли к выводу, что в случае вой- поряжение Турции? В конце концов, они пришли к выводу, что в случае войны армяне, проживающие в Турции и России, должны выполнить свой долг по отношению к обоим правительствам. Армяне считали более разумным пойти на это, сражаясь в различных лагерях, чем поставить на карту все свое существование, связывать свою судьбу с победой одной стороны.

29-го октября 1914г. Турция вступила в войну на стороне германской коалиции против стран Антанты — Англии, Франции и России. На закавказском (главным образом армянском) фронте в январе 1915г. турецкая армия под командованием Энвера потерпела крупное поражение (Сары- камышская операция). Турки обвиняли армян, живших в Западной Армении, в том, что они действовали как шпионы и агенты России, и в том, что они падали на турецкие линии связи. Все это вызвало мщение, вполне соответствовавшее с турецкой политикой. А после загадочного поражения англо-французских войск в Дарданельской операции от 18 марта 1915г., еще больше усилилась антиармянская ярость младотурецкого правительства, которое и с ведома Германии с апреля 1915г. начало проводить по отношению армян, проживающих в Западной Армении и других районах Малой Азии, политику беспощадной массовой резни и высылки. В последствии этого чудовищного преступления против человечества и цивилизации, погибло свыше 1,5 млн. армян и около 1 млн. были изгнаны в Россию, Персию и Месопотамию. Нет

никакого сомнения, что это преступление было задумано и выполнено по политическим мотивам. Турецкому правительству представлялся удобный случай, чтобы во время Мировой войны опустошить Западную Армению и Киликию от армян, оказавшимся клином между турецкими, кавказскими, персидскими и прикаспийскими мусульманами.

Это был Геноцид армянского народа, в следствие чего Турция присвоила Западную Армению и населенные армянами территории площадью 280000 кв.км. Территория Киликии составляет около 40000 кв.км. Геноцидом армян в Турции в 1915-1923гг. армянскому народу были причинены грандиозные материальные, духовно-культурные убытки. По данным «Меморандума» Армянской национальной делегации, представленной в 1919г. Конгрессу мира в Париже, сумма убытков составляла 19 млрд. 130 млн. 932 тыс. франков (согласно ценам, действовавшим во Франции в 1919г.). А по современным оценкам (учитывая проценты, недополученные выгоды и т.д.) эта сумма составляет свыше 100 млрд. долларов США (в золоте).

Прибытие на Кавказ великого князя Николая Николаевича в начале 1915г., взятие им Эрзума в феврале 1916г. и завоевание юго-восточной части Западной Армении – уже было поздно, т.к. в течение 1915г. вся Западная Армения была опустошена от армян. Несмотря на это, в начале 1916г., с прибытием в Петроград французского и английского дипломатов-специалистов Пико и Сайкса, было дано начало выработке общего соглашения о разделе Азиатской Турции, к которому предлагалось присоединиться России. Итоги всех англо-французско-русских обсуждений в окончательной форме подведены в записке министра иностранных дел России Сазонова от 13/16 апреля 1916г., согласно которой Эрзерумский, Трапезондский, Ванский, Битлисский вилайеты и территория до определяемого пункта на побережье Черного моря к западу от Трапезонда, передавались России. Однако государственный переворот от 25/X (7/XI) 1917г. и выход России из воюющих держав в корне нарушили схему будущего устройства Турции. Выход России из числа воюющих держав избавлял ее бывших союзников (Англию и Францию) от угрозы ее распространения с Малой Азии.

31-го декабря 1917г. Советом народных комиссаров был принят декрет «О Турецкой Армении», который требовал полного освобождения и самоопределения западных армян, однако... их в Западной Армении уже не было вследствие страшного геноцида. И посему этот декрет был лишь формальным документом.

По «Декрету о мире» и «Декрету о земле» от 26-го октября (8 ноября) 1917г. Россия вышла из войны и раздала землю крестьянам. 5(18)-го декабря 1917г. в Эрзинджане состоялось перемирие между русскими и турецкими армиями, в силу которого большевицкая Россия вывела свою армию за пределы Западной Армении. В следствие этого вероломного шага России вся тяжесть войны на закавказском (армянском) фронте легла на армян.

18-го декабря в Эрзинджане заключилось перемирие между русскими и турецкими армиями, силой которых уже большевицкая Россия вывела свою армию за пределы Западной Армении, оставив последнюю Оттоманской империи. 31-го (в некоторых документах 29-го) декабря 1917г. Ленинская Россия, по статье 1 принятого им «Декрета о Туркоармении», в качестве гарантии права на самоопределение армян в Западной Армении, объявила выведение оттуда русской армии, в то время как это тоже послужило основой для не осуществления права на самоопределение армян.

3-го марта 1918г., большевицкое правительство подписало «Мирный договор между Россией с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией с другой стороны», которым большевицкая Россия официально вышла из состава Антанты и Первой мировой войны. По указанному договору большевики уступили Германии Польшу, Литву, Латвию, Эстонию, часть Белоруссии. Русские войска были выведены из Аландских островов. В силу части 2 статьи 4 договора, Россия вышла из Западной Армении, уступив её Оттоманской империи области Ардагана, Карса и же статьи, Россия уступила Оттоманской империи области Ардагана, Карса и Батума, которые были освобождены от турков ещё в 1877-1878гг. вследствие Русско-турецкой войны. Население этих областей, при согласии соседних государств и особенно Турции, получало право на утверждение нового порядка. 3-го марта 1918г. в Брест-Литовске также был заключен «Русско-турецкий дополнительный договор, прилагающийся к мирному договору, заключенному между Россией с одной стороны и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией с другой стороны», которым были воплощены основные положения, предусмотренные частями 2-3 статьи 4 «основного договора» о передачи Западной Армении, областей Ардагана, Карса и Батума Турции.

Указанный договор был ратифицирован РСФСР 15-го, а Германией - 26-го марта 1918г. Однако вскоре «Четвертной союз» потерпел поражение на войне, и в 1918г. Антантой поочередно подверглись капитуляции Болгария (29-го сентября), Оттоманская империя (30-го октября), Австро-Венгрия (3-го ноября) и Германия (11-го ноября), вследствие чего упомянутые договоры, за-

ключённые в Брест-Литовске, потеряли свою силу: РСФСР объявила их недействительными 13-го ноября 1918г. Несмотря на это, Западная Армения, области Ардагана, Карса и Батума остались под фактическим военным распоряжением Оттоманской империи.

Первая глава работы также посвящена заключению «Договора о мире и дружбе между Императорским Оттоманским правительством и Республикой Армения», которое произошло 4-го июня 1918г. в Батуме.

Оттоманская империя, будучи воодушевлённой Брест-Литовским договором и уже сформировавшимся немецко-большевицким сотрудничеством, решив Армянский Вопрос в Западной Армении посредством осуществления геноцида в отношении армян, начала двигаться по направлению Кавказа, Волги, Средней Азии и Казахстана с целью создания сотуранской империи, но на её пути, словно преграда, стояла Восточная Армения. В мае 1918г. один из лидеров младотурков Бехаэддин Шакир непринуждённо сказал об этом армянскому делегату в Батуме Хатисяну А.: «Армяне стоят на пути осуществления наших панисламских и пантюркистских священных идеалов, и мы неизбежно сталкиваемся с ними... мы вынуждены на нашем пути бедственно уничтожить всё то, что является препятствием осуществлению наших национальных священных идеалов...». С другой стороны Ленин, завоевавший власть в России, весь потенциал той же страны вложил в победу пантюркизма, предоставив Турции фантастическую роль с искусной инсценировкой в «революционном движении восточных народов». Тем самым Ленин скрывал от глаз широкой общественности свою тесную связь с пантюркизмом. В 1918 году стало очевидным неизбежность становления Армении жертвой турецко-большевицким союзническим махинациям.

После осуществления большевицкого заговора в России, закавказский орган Временного Правительства России - Особый Закавказский Комитет переорганизовался в Закавказский Комиссариат, что отвергло господство РСФСР над Закавказьем. На фоне этого, 15-го ноября 1917г. было создано правительство Закавказья, а 10-го февраля 1918г. - высший орган власти Закавказья Сейм. Последний не признал Брест-Литовские договоры и потребовал автономию Западной Армении в составе Оттоманской империи. 17-го февраля 1918г. Сейм по председательству Чхенкели (при участии также дашнаков Каджазнуни и Хатисяна А.) создаёт дипломатическую делегацию Закавказского правительства, которая ведёт переговоры с представителями Оттоманской империи в Трапизоне. Турецко-закавказские переговоры в Трапизоне прошли с 14-го марта по 6-е апреля 1918г., в результате чего не был

заключен мир из-за принуждения со стороны турков правительства Закавказья признать Брест-Литовские договоры и получения отказа. От этого турецко-закавказские отношения стали строго военными. Турецкие войска перешли на атаку по всему фронту Закавказья, оборона которого, после отхода русской армии, досталась армянской армии и ополчению (кроме махачинского участка Батума). 15-го апреля 1918г. турки захватили Батум, а 25-го апреля - Карс. 22-го апреля Сейм объявил Закавказье независимым, признал Брест-Литовские договоры уступив Карс, Ардаган, Батум Оттоманской империи, а вопрос Туркоармении рассмотрел как внутреннее дело этой империи. 11-го мая 1918г. дипломатическая делегация Закавказья приехала в Батум для ведения турецко-закавказских переговоров. Закавказская делегация не была единой; азербайджанцы стремились днём раньше увидеть турецкие войска в Баку, грузины старались поставить себя под покровительство Германии и только армяне оставались тет-а-тет с Оттоманским войском. Когда Чхенкели сообщил туркам о принятии положений Брест-Литовского договора со стороны Закавказского правительства, это не удовлетворило турков, и они потребовали от Закавказья новые территориальные уступки, главным образом за счёт армянских исконных земель Джавахка, Ширака, Эчмиадзина, Сурма-лу, Алексадраполя, Джульфи и т.д. Турки, параллельно с переговорами в Батуме, на турецко-закавказском фронте усиливали военные действия, в результате чего 15-го мая 1918г. они захватили Алексадраполь. В те дни находящийся в Батуме один из лидеров младотурков Джемал сказал армянскому дипломату Хатисяну А.: «Армяне были и остаются нашими врагами и не оставят в покое губернии нашей Анатолии. Лучше основательно искоренить их также на Кавказе, как и было в Турции. А на Кавказе маленькая Армения станет причиной, и будет стремиться расширить свои границы и стать вечной опасностью для Турции». Во время переговоров в Батуме турки также потребовали создание маленьких государств в краю при ликвидации Сейма Закавказья, чтобы они смогли с лёгкостью обязать свою волю каждому из них. Турецкая армия одновременно вторглась на Араратскую долину для прекращения существования восточных армян, однако здесь армянская армия, во время происшедших с 21 по 28 мая 1918г. в Сардарапате, Баш-Апаране и Ка-ракилисе тяжёлых боёв, подвергла поражению турецкие превосходящие силы, и предотвратила их вторжение в восточное Закавказье. Точно в те же дни, 26-го мая при самоликвидации Сейма Закавказья Грузия, 27-го Азербайджан и 28-го Армения объявили себя независимыми государствами. И 4-го июня 1918г. Республика Армения, имеющая 6-дневную биографию, заключила в

Батуме с Оттоманским имперским правительством договор мира, которым последний, ввиду обстоятельств, первым признал Республику Армения. В силу статьи 12 договора, РА признала Брест-Литовский договор от 3-марта 1918г. Согласно статье 2 договора Батума Оттоманской империи перешли также уезд Сурмалу Ереванской губернии, большая часть уездов Александраполя и Эчмиадзина, часть Шарур-Даралагяза. Республике Армения было отведена территория в 9000 кв.км с 321.000 населением, из которого 230.000 - армяне, 80.000 - турки и курды, 5000 - езиды, 6000 - другие национальности. По этому договору РА имела право иметь армию только в 1500 человек. Согласно 3-ей статье, РА была обязана сообщить о заключённом с Республикой Азербайджан соглашении относительно решения границ между ними Оттоманскому правительству, на основании которого оно устанавливало контроль над армяно-азербайджанскими пограничными спорами. Согласно статье 11 договора, Республику Армения заставляли, чтобы из города Баку были выведены армянские вооружённые силы с целью не оказания сопротивления турецким войскам. По договору Батума шестидневная малышка Республика Армения находилась в вассальной зависимости от Оттоманской империи. В силу статьи 14 договор подлежал ратификации в Константинополе в течение одного месяца со дня передачи ратифицированных экземпляров. Однако этого не произошло. Договор не вступил в силу по причине заключения договора перемирия от 30-го октября 1918г. в Мудросе между державами Антанты и Оттоманской империей; этим Оттоманская империя была капитулирована и обязана вывести свои войска из Закавказья, в том числе из областей Карса, Ардаана и Батума.

Оттоманская империя, во избежание ответственности перед мировым сообществом, за участие в войне на стороне «Четвертного союза» и истребления армянского народа, в рамках своего внутригосударственного законодательства, с 27-го апреля 1919г. по 13-е января 1920г. по вердиктам военного суда привлёк к уголовной ответственности главарей младотурков и руководителей их местных подчинённых структур. И что этим судебным процессом предпринималась попытка убедить всемирную общественность, что в совершении вышеуказанных преступлений виновны младотурецкие центральные и местные руководители, а не Оттоманское государство и весь турецкий народ. Несмотря на это, деяния, действия и их последствия, описанные и протоколированные в представленных судебному процессу обвинительных заключениях и вынесенных вердиктах, точно и полностью соответствуют составу преступления осуществлённого против человечества тяж-

кого преступления - геноцида, предусмотренного конвенцией ООН от 9-го декабря 1948г. Вердикты Оттоманского военного суда от 8-го апреля, 2-го, 22-го, 24-го мая, 5-го июля 1919г., 8-го и 13-го января 1920г. были представлены участникам Парижского мирного конгресса.

В этой главе доказывается, что Оттоманская империя прямо перед носом Антанты, организовала в Анатолии турецкое национальное движение, возглавляемое Мустафой Кемалем, который противостоял решениям Антанты. Кемаль, при помощи младотурецких деятелей и масонов, вступил в тесную связь с Лениным, и, получив содействие большевической России, ликвидировал усилия по претворению в жизнь положений Севрского договора относительно Армянского Вопроса. В это время Кемаль сформировал и довёл до окончательного вида в Эрзруме (23.07.1919г.) и Свазе (04.09.1919г.) не только турецкое национальное движение, но и его кредо - «Турецкий национальный обет», который не признавал разделения какой-либо территории в пользу армян и греков. Кемальские и бывшие младотурецкие силы смогли принять 28-го января 1920г. в Оттоманском парламенте «Национальный обет» в капитулированной Антантой Константинополе в качестве национальной программы развития турок. Кемаль, будучи воодушевлённым всем этим, 23-го апреля 1920г. в Анкаре созвал Национальное Великое Собрание Турции, которое заменило парламенту Оттоманской империи, и он же стал его председателем. Вся исполнительная и законодательная власть страны перешла на образ действия «Национального обета», который был направлен против Антанты и Армянского Вопроса. Первый внешний политический шаг Национального Великого Собрания Турции (далее НВСТ) стала ковкой-заказкой турецко-большевического союза в Москве с Лениным. Кемальское непризнанное правительство, созданное внутри Оттоманской формально существующей империи, не только выступило против заключения Севрского договора, но и назвало подписавшее его Оттоманское имперское правительство предателем, более того, запланировало заключить договор турецко-русской дружбы и сотрудничества уже 24-го августа 1920г. (через 14 дней после заключения Севрского договора), но правительством РСФСР подписание этого договора было отложено до 16-го марта 1921г. Воодушевляющей силой огромного содействия, полученного от Ленина, Кемаль намеревался нанести Удар Республике Армения до заключения Севрского договора даже 9-го июня 1920г. и снять Армянский Вопрос из повестки дня Севрской конференции, но, опять таки по почину Ленина это было отложено на несколько месяцев. Но, тем не менее, в результате совместного акта агрессии, осуществлённого

турецко-большевицкими войсками 1-го августа 1920г., последними была подвергнута оккупации Нахиджеванская область, воссоединённая с РА 3-го мая 1919г. И всё это происходило на виду держав Антанты. Великобритания, Франция и США всё ещё находились в Анатолии, каждая из них по отдельности пыталась привлечь Кемаля на свою сторону. Даже на съезде Сюза участвовали их агенты. Здесь американский журналист Браун предложил Кемалю признание мандата США для всей Турции, в результате чего последний освободился бы от капитуляции. Но Кемаль, унюхавший запах большевицкой поддержки, отказал американцам в этом предложении.

В работе говорится о представлении Армянского Вопроса на Парижском мирном конгрессе в период после затишья Мудроса 30-го октября 1918г. по 10-е августа 1920г. заключения Севрского договора, а также о расширении территории РА в счёт исконных армянских земель. В этот период РА, особенно в силу затишья Мудроса, справилась со многими последствиями положений Брест-Литовского и Батумского договоров, противоречащих национальным интересам армян. РА довела территорию в 9000 кв.км до 53.380 кв.км, из которых:

1. уезд Еревана - 3140 кв/км
2. уезд Александраполя - 3300 кв/км
3. уезд Эчмиадзина - 3750 кв/км
4. уезд Иджевана - 4000 кв/км
5. уезд Нового Баязета - 4790 кв/км
6. уезд Даралагяза - 2000 кв/км
7. уезд Зангезура - 6000 кв/км
8. уезд Сурмалу - 3650 кв/км
9. Карсская область:
 - а) уезд Карса - 5800 кв/км
 - б) уезд Кахзвана - 4450 кв/км
 - в) уезд Ардагана - 4000 кв/км
 - г) уезд Олти - 3000 кв/км
10. Нахиджеванская область - 5500 кв/км

Благодаря огромным усилиям РА, Карабах с территорией в 10.000 кв/км, 28-го июня 1919г., после Версальского договора, вышел из под юрисдикции Азербайджана, а с 17-го января 1919г. Лори была освобождена от грузинской оккупации и стала нейтральной зоной с территорией в 5000 кв/км. Выявлены также акты от 28-го апреля и 3-го мая 1919г., согласно которым по британо-

армянскому соглашению области Каре и Нахиджевань воссоединились с Республикой Армения.

В этой главе оценивается совместно предпринятая деятельность в Европе дипломатической делегации РА (председатель А.Агаронян) и Армянской Национальной делегации (председатель Погос Нубар). И что державы Антанты заранее уже были предрасположены к вовлечению Западной Армении и Киликии в составе независимого государства Армения, создаваемой из территорий Оттоманской империи. Сторонником не вовлечения Киликии в состав Армении была Франция, которая сама претендовала на это. В конце концов, державы Антанты пришли к заключению, что государство Армения нужно создать в вилайетах Западной Армении - Эрзруме, Ване, Битлисе и Трапизоне, но после включения таких положений в договор, необходимо обязать Оттоманскую империю выйти из этих территорий и уступить их Армении, для чего вооружённые силы Антанты, по заключению главного военного эксперта, французского маршала Фоша, к сожалению, не были достаточно точны. Конгресс Верховного Совета Антанты, имевший место с 18 по 26 апреля 1920г., обстоятельно изучив Армянский Вопрос, решил:

а) обратиться к президенту США Вильсону с просьбой принять мандат Армении.

б) В случае непринятия США мандата Армении, просить президента Вильсона о его участии в качестве посредника в вопросе армяно-турецкого границеразделения.

Хотя Конгресс США 1-го июня 1920г. отказал в принятии мандата Армении в соотношении голосов 43 за и 34 против, тем не менее, президент Вильсон любезно принял просьбу Верховного Совета Антанты о принятии посреднического решения относительно установления армяно-турецких границ.

Здесь представляется запоздалое заключение Севрского договора от 10-го августа 1920г. с точки зрения решения Армянского Вопроса, считая, что в случае его заключения годом раньше, слабая Оттоманская империя не смогла бы провалить осуществление проармянских положений договора. И что это надо считать за результат безразличного отношения Антанты к Армянскому Вопросу. 10-го августа 1920г. в Севре Британская империя, Франция, Италия, Япония, Республика Армения, Бельгия, Греция, Геджас, Польша, Португалия, Румыния, Сербско-Хорватско-Словенское государство, Чехословакия, с одной стороны, и Оттоманская империя, с другой стороны, заключили мирный договор.

Во II части договора, главнейшая статья - 27-ая, где указаны границы Турции. Пункт под названием «Границы Турции на востоке и северо-восто-

ке», где из границ Турции вне считаются области Карса, Ардагана, Сурмалу, Батума, а в вилайетах Трапизона, Эрзрума, Вана и Битлиса границы Турции должны проходить по той линии, которая по посредническому решению президента США Вильсона определится на основании статьи 89 (чуть выше мы уже упомянули, что с просьбой такого решения 26-го апреля 1920г. к Вильсону обратился Верховный Совет Антанты).

В третьей части договора особую важность представляет 6 раздел со своими статьями, которые относятся к основанию независимого государства Армении на территориях вилайетов Трапизона, Эрзрума, Вана и Битлиса, её статусу, порядку её разделения границ с государствами Турции и Закавказья. По статье 88 Турция и союзные державы признают Армению как свободное и независимое государство. Здесь речь идёт не о независимой Республике Армения, созданной 28-го мая 1918г. на одной части бывшей Российской империи, а о создании государства Армения на территориях Османской империи. Согласно статье 89 договора, Турция, Армения и другие договаривающиеся государства соглашаются оставлять право проведения границ между Турцией и Арменией в вилайетах Трапизона, Эрзрума, Вана и Битлиса посредническому решению президента США, и принять как его решение, так и все те мероприятия, которые он может предложить Армении относительно выхода к морю и разоружения всех Османских территорий, смежных упомянутой граничащей линии. Сказанное удостоверяет, что посредническое решение, принимаемое президентом США на базе статьи 89, для всех подписавших договор государств становилось обязательным и подлежало исполнению независимо от обстоятельства вступления или невступления Севрского договора в силу. Статья 90 договора предусматривала, что в случае, если при определении соответствующей граничащей линии вся территория вилайетов Трапизона, Эрзрума, Вана и Битлиса или её часть будет передана Армении, то Турция 10-го августа 1920г. уже объявляла, что со дня принятия посреднического решения президента США она отказывается от всех своих прав и правовых оснований по отношению к переданным Армении территориям. В силу статьи 91, если хоть одна часть территории указанных вилайетов передаётся Армении, то после принятия посреднического решения президента США, в течение трёх месяцев, пограничная комиссия на местах проведёт граничащую линию между Арменией и Турцией. Согласно статье 92 договора, разделение границы между Арменией и другими государствами Закавказья оставалось их усмотрению. Но если после принятия президентом США упомянутого посреднического решения между Арменией и другими го-

сударствами Закавказья не достигалось согласия по вопросу границеразделения, то в этом случае разделение осуществилось бы Главными Союзными Державами - Великобританией, Францией, Италией и Японией. По статье 93 Договора, независимое государство Армения, создаваемая из территорий Османской империи, обязывалась уважать те права национальных меньшинств, которые были бы установлены Главными Союзными Державами. Примечательно то, что принятие президентом США вышеупомянутого посреднического решения не обусловлено вступлением-невступлением в силу Севрского договора, также не указывается, что невступление в силу этого договора может повлечь за собой недействительность посреднического решения президента США. Кстати, основой для приглашения посредника с просьбой разделения армяно-турецкой границы являлись не статьи 89-90 договора, а принятое об этом Верховным Советом Антанты известное решение от 26-го апреля 1920г.

В первой главе труда также рассмотрено посредническое решение «О разграничении между Турцией и Арменией, выходе Армении к морю и демилитаризации турецких территорий, смежных с армянскими границами», принятое президентом США Вудро Томас Вильсоном 22-го ноября 1920г., истинная суть указанной посреднической миссии, содержащие в решении юридические последствия. Доказывается, что в основу указанного решения заложен не Севрский договор, а нота Верховного Совета Антанты, направленной президенту США 26-го апреля 1920г., согласно которой последнему подаётся просьба выступить посредником в вопросе установления армяно-турецких границ. В указанной ноте Державы Антанты отмечали: «... Турция и другие высшие договаривающиеся стороны согласны обратиться к посредничеству президента США о границеразделении между Турцией и Арменией в вилайетах Эрзрума, Трапизона, Вана, Битлиса и принять в связи с этим его решение, равно как и какое-либо условие, которое он предложит относительно выхода независимого государства Армении к морю. До вынесения посреднического решения, границы Турции и Армении на севере и востоке, такие как между Арменией и Грузией, Арменией и Азербайджаном, будут установлены Верховным Советом Антанты одновременно с границей между Турцией и Арменией, даже не имея об этом согласие трёх кавказских государств».

Один экземпляр указанного заявления Верховного Совета Антанты был передан делегации Османской империи в Париже 11-го мая 1920г., которому Османское правительство дало своё согласие с обстоятельством не выражения какого-либо протеста против этого. Спустя 6 дней после этого -

17-го мая 1920г., президент Вильсон дал своё официальное согласие на участие в качестве посредника в вопросе армяно-турецкого границеразделения. Это было за 83 дня до заключения Севрского договора. С целью осуществления этой миссии, в середине июля 1920г. в гос.секретариате США был создан «Комитет по установлению границ между Турцией и Арменией» во главе Висконсина и Вессермана. Этот комитет выполнил огромную работу и 28-го сентября 1920г. гос.секретариату США представил 80-страничный рапорт. 18-го октября 1920г. общий секретариат конгресса мира в Париже передал через посла США президенту Вильсону один официальный экземпляр Севрского договора. После этого, 12-го ноября 1920г., указанный комитет составил свой последний рапорт, а 22-го ноября президент Вильсон принял это посредническое решение, целостный текст которого цитирован в работе. Решение было передано Верховному Совету Антанты 6-го декабря 1920г. Принятое Вильсоном посредническое решение вступило в юридическую силу со дня его принятия - 22-го ноября 1920г. Это решение полностью соответствовало принятой в Гааге 18-го октября 1907г. «Конвенции о мирном разрешении международных конфликтов» (вступило в силу 26-го января 1910г.), которую подписали и заверили многие государства, в том числе и Оттоманская империя, Великобритания, Франция, Италия, Япония, Россия, США, Германия и другие. В этой конвенции особенно важны часть 2-ая статьи 37, часть 1-ая статьи 84 и 56-ая статья. Согласно части 2 статьи 37, обращение в третейский суд порождало обязательство добросовестного подчинения посредническому решению. Согласно статье 56, если третейским судьёй избирается король или глава государства, порядок посреднического процесса определяет он сам. А согласно части 1 статьи 84, посредническое решение обязательно для оспаривающих, в нашем случае всех подписавших Севрский договор сторон.

Первая глава настоящего труда также относится к армяно-российскому договору, заключённому в Ереване 2-го декабря 1920г. и к армяно-турецкому договору, заключённому в Александрополе на рассвете со 2-го по 3-е декабря и к предпосылкам, обуславливающих их содержание. Здесь обосновывается, что в основу этих вредоносных договоров заложен турецко-большевицкий союз во главе Ленина и Ататурка, которым свою поддержку оказали младотурецкие лидеры Энвер, Джемал, Назм и архипастырь масонского хора «Великий мастер Махмед Талеат». Связи Ленина с младотурецкими масонами и кемаловцами были начаты до Первой мировой войны, но они утеснились во время войны, когда «Четвертной союз» начал терпеть поражение и для

выхода из сложившейся ситуации через политическую силу, возглавляющуюся Лениным, решил осуществить в России «социалистическую революцию» с целью выведения последней из войны и состава Антанты. Их связным звеном был Парвус Александр Лазаревич, он же Исраиль Гельфанд. По словам последнего же, для осуществления этого плана он получил от Немецкого правительства 20 миллионов марок золотом, а Ленину предоставил 50 миллионов марок золотом. В этих тёмных играх Ленина соучаствовали Ганецкий, Урицкий, Бухарин, Радек и другие. В 1918г. Парвуса заменил известный журналист Карл Радек, который, от имени Ленина, из Германии в «исламскую безопасную среду Москвы» пригласил Талеати, Энвера, Джемала, Назма с целью осуществления пантюркистской деятельности. Радек тем временем передал Талеати политическую установку ленинской Москвы относительно Армянского Вопроса: «Мы никогда не защищали армян против вас, сительно Армянского Вопроса: «Мы никогда не защищали армян против вас, - говорил он, - хотя такие разговоры распространяются ими (армянами - Т.С.). Вопросы, которые нужно решить между вами и армянами, вы можете урегулировать вашими силами. Мы (Москва - Т.С.) не предпримем никакого вмешательства!» По вызову Ленина в Москву прибыли как делегация Национального Великого Собрания Турции (НВСТ) во главе Бакир Сами, так и Энвер, Джемал и другие. Энвер и Джемал «поступили на службу» к Ленину. Ленин отправил Джемала в Туркменистан, Афганистан и Индию с целью порождения «революционного движения». А Энвер, уже 26-го августа 1920г. из Москвы Атотурку Кемалю писал: «Я пришёл с целью создать в исламской обстановке организации и работать во благо спасения страны! Встретился с главами советской власти и в них же нашёл единомышленников...».

С целью служения пантюркистским целям в Москве и Стамбуле были завербованы несколько грузинских большевиков: Сталин, Орджоникидзе, Элиава и другие, которым было доверено правление «революционными процессами» на Кавказе. Некоторые армянские благоразумные большевики, как «неблагонадёжные», были ликвидированы, например Ст. Шаумян. В замен в некоторых местах мелкие и средние роли были предоставлены армянским большевикам, действующих и «питающихся» в Баку, которые в качестве тупых инструментов были использованы против Республики Армения.

По Кемало-ленинской закавказской программе Грузия должна была сохранять нейтральность в пользу турков, Азербайджан передавался РСФСР через добровольную большевизацию, а Армения и Армянский Вопрос подлежали разрешению в соответствии с аппетитом правительства НВСТ. Согласно этой программе, 28-го апреля 1920г. 11-ая красная армия, без выпуска хоть

одной пули вошла в Баку, и Азербайджан стал «красным», то есть был «передан» РСФСР. Азербайджанская ССР в тот же день направила правительству РА ноту с требованием о выводе войск из Карабаха и Зангезура. 1-го мая ноту с подобным содержанием отправил правительству РА также совет красной армии кавказского фронта в составе Орджоникидзе, Кирова, Механошина, Левантовского, в которой дополнительно сообщалось, что в случае невыполнения требований ноты, правительство РА будет иметь дело с РСФСР. Правительству РА также было известно о содержании турецко-азербайджанского договора, заключённого в Эрзруме 15-го апреля 1920г., согласно которому стороны обязались прийти к взаимной помощи в войне против РА. С другой стороны, сидящие в Баку предающие армянские большевики, будучи воодушевлённые вышеприведённым, с 10-го по 21-ое мая 1920г. организовали противоправительственный мятеж в РА, который был подавлен. Безопасность РА была расшатана. И по решению правительства РА, в месяцы июнь-июль 1920г. (50 дней) дипломатическая делегация РА во главе Л.Шанта провела переговоры в Москве с целью достижения мира с большевиками, которые завершились безрезультатно, а делегация вернулась в Ереван сразу же после прибытия 19-го июля в Москву делегации НВСТ во главе Бакира Сами. Для РСФСР РА являлась игровой картой, а правительство НВСТ и младотурецкие масонские лидеры - главными военно-политическими союзниками. РСФСР, однако, сделала ещё один хитрый шаг для введения в заблуждение общественности, заключив с РА 10-го августа 1920г. в Тифлисе договор временного характера, согласно которому военное положение между сторонами было устранено, войска РСФСР получили право оккупации Карабаха, Зангезура и Нахиджевана без предопределения политической принадлежности последних. По этому договору РА была оставлена линия, расположенная с Шахтакт-Хок-Азбаберд-Султанбека к северу и с Базаркенда к западу. С этим правительство НВСТ не было согласно. 24-го августа 1920г. между ним и РСФСР был подписан договор, которым стороны не признавали все те договоры, которые не были ратифицированы правительством НВСТ. Речь шла о Севрском договоре, почему бы и нет - также тифлисском договоре, заключённом за две недели между РСФСР и РА.

Правительства НВСТ и РСФСР международного признания не имели, и в этом смысле они были самопровозглашёнными правительствами, которые в силу своих оружий сводили счёты с союзником Антанты РА прямо перед глазами Антанты. Кемало-большевицкие переговоры завершились 14-го августа 1920г. с вынесением вердикта о разделении Республики Армения меж-

ду ними. Ленин, приняв турецкую делегацию, в тот же день позволил туркам совершить нападение на РА. Эта весть дошла до Кемаля 18-го сентября 1920г. 28-го сентября 1920г. Ататурок и Карабекир двинули турецкие войска на РА. Идеологически-проповеднической основой для нападения на РА со стороны Кемальской Турции послужил II конгресс коммунистического интернационала, имевший место с 19-го июля по 17-ое августа 1920г. в Петрограде и Москве, который «во имя революционного развития дела народов Востока» призвал пожертвовать «империалистической Арменией». А Антанта, сложив руки, в роли зрителя следила за тем, каким аппетитом РСФСР и правительство НВСТ растерзают их союзника Республику Армения. 14-го октября 1920г. партбюро центрального комитета РК(б)П, во главе Ленина, утвердил предложение комиссара иностранных дел РСФСР Чичерина об установлении советских порядков на территории Республики Армения, что практически означало завладеть РА и упразднить армянское независимое государство. Войска НВСТ с западной и большевицкая 11-ая армия с восточной сторон почти одновременно напали на РА. 28-го октября 1920г. РА успела заключить в РСФСР ещё одно соглашение временного характера, согласно которому РА отказалась от Карабаха, якобы, получив Нахиджеван и Зангезур. Ввиду оккупированного состояния последних двух краёв со стороны большевиков, это соглашение становилось формальным. До этого, 8-го октября, турки захватили Карс, а 7-го ноября - Александрополь. Турецко-большевицкий круг, которым была окована шея РА, ужасся. 23-го ноября 1920г. правительство РА, будучи в роковом положении, вынужденно отправило в Александрополь свою дипломатическую делегацию с целью ведения мирных переговоров с турками. В Александрополь прибыл также представитель РСФСР Мдивани, который намеревался осуществить роль посредника между правительствами НВСТ и РА. Тут Карабекир непринуждённо раскрыл Хатисяну правду о разделении на части РА по плану Ататурока-Ленина: «Вы должны знать, г. Хатисян, - сказал Карабекир, - что мы заранее согласились с Москвой заполучить Карсскую область, большего нам не дадут...». А представитель РСФСР Легран в свою очередь, 29-го ноября 1920г. представил правительству РА ультиматум о добровольной уступке власти большевикам. Легран повторил этот ультиматум особой строгостью 1-го декабря. В результате, 2-го декабря 1920г. в Ереване был заключён договор между РСФСР и РА о добровольной уступке власти со стороны последнего большевикам, который вступил в силу с 16-ти часов того же дня. С этого же момента перестало своё существование государство Республики

Армения - одного из самостоятельных субъектов международных отношений. По Ереванскому договору РА перестала существовать, и на её территории была создана Армянская ССР, в состав которой входили губерния Еревана со всеми своими уездами, часть Карсской губернии, часть уезда Газаха, Зангезур, те части губернии Тифлиса, которые находились во владениях Армении до 28-го сентября 1920г.

20-го декабря 1920г., в 16 часов, дипломатическая делегация РА также перестала существовать и превратилась в группу частных лиц во главе А.Хатисяна. В условиях подобного правового положения, группа частных лиц во главе А.Хатисяна, от имени более не существующей РА в ночь со 2-го по 3-е декабря 1920г. в районе 3 часов заключила в Александрополе с делегацией правительства НВСТ «договор между РА и Турцией». Хотя в тексте договора отмечено 2-е декабря 1920г., но именно Кемаль Ататурок засвидетельствовал, что договор был заключён 3-го декабря: «Мирные переговоры, которые начались 26-го ноября, завершились 2-го декабря, и в ночь со 2-го по 3-е декабря была подписана конвенция Гюмри. Господа, конвенция Гюмри - это первая конвенция, которую подписало национальное правительство... Вследствие возникших на востоке важных изменений эта конвенция была заменена в дальнейшем заключёнными конвенциями, то есть конвенциями Москвы от 16-го марта 1921г. и Карса от 13-го октября 1921г.». Так, договор Александрополя был заключён двумя такими «сторонами», одна из которых - правительство НВСТ, было самопровозглашенным, а другая сторона - РА, за 10-11 часов до подписания договора, в силу уже заключённого между РА-РСФСР договора, прекратила существовать. Следовательно, договор Александрополя в международном-правовом аспекте был неправомочным.

Договор Александрополя, независимо от обстоятельства его неправомочности, содержал следующие положения:

- 1) война между «сторонами» считалась законченной.
- 2) Правительству НВСТ передавались Карс, Ардаган, Сурмалу, где это правительство имело право провести референдум относительно положения нового порядка только при желании РА.
- 3) Нахиджевань, Шарур, Шахтахт временно находились под контролем правительства НВСТ, где в результате проводимого в дальнейшем референдума должен был заверен новый порядок, во внутреннюю жизнь которого РА обязывалась не вмешиваться.
- 4) Войско РА ограничивалось в рамках 1500.

5) РА отказывалась от Севрского договора и отзывала своих дипломатических представителей из Европы и США.

6) Стороны свои территории предоставляли друг другу в условиях одинакового режима транзита.

7) Правительство НВСТ, под предлогом помощи РА, мог на территории последнего совершать военные действия.

8) С момента подписания договора, стороны меж собой устанавливали дипломатические отношения на уровне послов и консулов.

О результатах договоров Еревана и Александрополя более образно выразился Ленин: «... Антанта рыла яму для нас и сама же попала в неё, потому что мы получили Советскую Армению».

Ввиду обстоятельств прекращения существования РА, договора Еревана и Александрополя не вступили в силу и, с точки зрения международного права, они являлись неправомочными, по причине чего они в дальнейшем были заменены договорами, заключёнными 16-го марта 1921г. в Москве и 13-го октября 1921г. в Карсе.

Первая глава работы также посвящена договору от 16-го марта 1921г., заключённому в Москве между РСФСР и Национальным Великим Собранием Турции, а также договору от 13-го октября 1921г., заключённому при участии РСФСР в Карсе между Армянской ССР, Азербайджанской ССР и Грузинской ССР с одной стороны и правительством Национального Великого Собрания Турции, с другой стороны, и предпосылкам, обуславливающих содержания этих договоров.

Заключённый 10-го августа 1920г. Севрский договор продолжал не вступать в законную силу главным образом по вине государств Антанты. Подписать в законную силу Османское имперское правительство не колеблясь савшее Севрский договор Османское имперское правительство не колеблясь савшее Севрский договор Османское имперское правительство не колеблясь савшее Севрский договор - Антанта ратифицировало бы его, если бы другая сторона договора - Антанта потребовала бы этого. Фактически, и РСФСР, и державы Антанты по отдельности продвигали свои национальные интересы в развёртываемых с Национальным Большим Собранием Турции отношениях, в течение которого каждый из них по своему уступил Турции ту или иную часть Армянского Вопроса, и впоследствии от последнего не осталось ничего. Правительство НВСТ в свою очередь, с целью выхода из сложного положения с минимальными потерями, ликвидировало воздействие Османского имперского правительства в стране, само стало фактической властью страны и отказалось от ратификации Севрского договора. Дело дошло до того, что на проводимом с 21-го февраля по 14-е марта 1921г. в Лондоне конгрессе был рассмотрен

вопрос не ратификации, а пересмотра Севрского договора. На заседании конгресса от 26-го февраля формально были заслушаны доклады армянских делегатов Погоса Нубара и А.Агароняна. Последние тщетно старались убедить уже развёрнувшую Антанту, что если даже 1,5 миллионов армян были истреблены, однако в России, в других странах мира всё ещё есть 3 млн. армян, которые ждут разрешения Армянского Вопросы. На заседании Лондонского конгресса от 12-го марта, государство Армения, предусмотренная Севрским договором, превратилась в «Армянский национальный очаг» в составе формирующегося турецкого государства. Причём Франция была против создания «Армянского национального очага» в Киликии и считала, что его нужно основать в западно-армянских вилайетах. А Англия считала, что «Армянский национальный очаг» необходимо создать в Киликии, то есть на зоне французского воздействия. Великие державы и в Лондоне, и в Москве вместе с правительством Национального Большого Собрания Турции вошли в беспощадную политическую торговлю; в Лондоне, через пересмотр Севрского договора, Антанта отказалась от мысли создать государство Армению, а в Москве РСФСР уступила правительству НВСТ Карс, Ардаган, Сурмалу, попечительству Азербайджана передала Нахиджевань. 9-го марта Франция пообещала правительству НВСТ предпринять шаги в Киликии в пользу Турции; 20-го октября 1921г. Франция уступила Киликию Турции. 21-го марта, по отдельному турецко-итальянскому договору, Италия, в случае подписания мирного договора, приняла на себя обязательство содействовать Турции, что в дальнейшем действительно произошло в Лозанне. 16-го марта 1921г. в Лондоне был заключён договор между Англией и РСФСР, согласно которому РСФСР обязывалась не проводить в колониях Англии антибританскую агитацию среди магометанского населения, за что Англия обязалась не оказывать какой-либо помощи государствам, сформированным на территориях бывшей Российской империи, в том числе - Армении. Это обстоятельство развязало руки РСФСР и правительства НВСТ, которые 16-го марта 1921г. в Москве подписали договор о дружбе, согласно 1-ой статье которого согласились не признавать Севрский и другие договоры и включили в состав государства Турции Западную Армению. Карс, Ардаган, Сурмалу. По статье 2-ой НВСТ «великодушно» уступил Батум Грузии, тем самым возместив за противоармянские услуги, оказанные Турции Сталиным, Орджоникидзе, Элиавой и другими. По 3-ей статье стороны согласились превратить Нахиджеванскую область, которая юридически считалась территорией Армении, в автономную единицу под опеку Азербайджанской

ССР с условием, что последняя это опекунство не уступит третьему государству. Согласно статье 15, РСФСР обязывалась предпринять в отношении Закавказских государств такие шаги, чтобы в договорах, заключаемых этими государствами с Турцией, непременно были приняты статьи Московского договора, касающиеся непосредственно них. Поскольку Грузия молила о получении Батума, а Азербайджан - Нахиджевана, следовательно, РСФСР в отношении них не нуждалась в «предпринимательстве каких-либо шагов». Указанные «шаги», что буквально означало принуждение жестокой силы, были направлены против Армении, территории которой разделялись между РСФСР, НВСТ, Азербайджаном.

Русско-турецкий договор, заключённый 16-го марта 1921г. в Москве, остался бы клочком бумаги, если бы под его положениями об Армении не стояла бы подпись последней, с целью которого же правительства НВСТ и РСФСР, при участии Армянской ССР, Грузинской ССР и Азербайджанской ССР организовали заключение Карсского договора от 13-го октября 1921г.

7-го апреля 1921г. в Лондоне представитель РСФСР Л.Красин разъяснил армянской делегации важную истину о том, что Баку их интересует как нефтяная, а Армения - как стратегическая территория, и что Армения нужна РСФСР для отделения Азербайджана от Турции. Этим же обстоятельством было обусловлено не противостояние РСФСР факту вхождения Зангезура в состав Армении. Правительство Арм. ССР, во главе А.Мясникяна, 18-го июня 1921г. опубликовало ноту о признании Зангезура как часть Армении, одновременно предложив правительству Лернааиастана (Горной Армении или Зангезура) заключить договор мира с Армянской ССР. Председатель правительства Лернааиастана Гарегин Нжде, с целью исключения братоубийственности Лернааиастана от большевиков относительно включённых конфликтов и получив верительное от большевиков относительно включения Зангезура в состав Арм. ССР, принял вышеуказанное предложение; Зангезур вошёл в состав Армении. До заключения Карсского договора, с Арм. ССР соединилась также нейтральная зона Лори (7/УП - 1921г.). К несчастью, по решениям Кавказского бюро РСД(б)П от 7-го июля 1921г. и политбюро центрального комитета компартии Грузии от 16-го июля, было отклонено воссоединение районов Ахалкалака и Цалки с родиной-матерью - Арменией, в чём свои отрицательные роли сыграли Сталин, Орджоникидзе, Махарадзе, Орахелашвили, Сванидзе, Киров и Нариманов.

Карсская конференция состоялась с 26-го сентября по 13-е октября 1921г., которая созвала шесть официальных заседаний. Одной стороной договора являлось правительство НВСТ, а другой стороной - Арм. ССР, Груз. ССР и

Азерб. ССР. РСФСР участвовала с формальным статусом наблюдателя, хотя и сама являлась архитектором конференции и договора. Делегация НВСТ была там настолько самоуверенной и высокомерной, что даже резко отказала предложениям представителей Арм. ССР и РСФСР соответственно А.Мравяна и Я.Гонцакого о возврате историко-культурного комплекса Ани и солеломню Кохба Армении.

Карсский договор был заключён 13-го октября 1921г., приняв в основу русско-турецкий договор, заключённый в Москве 16-го марта. По статье 1-ой Карсского договора, недействительными были объявлены договора, заключённые как между Арменией, Грузией и Азербайджаном, так и с ними и со стороны третьих государств, за исключением Московского договора от 16-го марта 1921г. По 2-ой статье стороны обязались не признавать ни один из международных договоров и актов, если эти были силой принуждены одной из сторон. Стороны также обязались не признавать какой-либо международный договор или акт, который относился бы к Турции и не был бы признан правительством НВСТ. По этой статье, под понятием Турция нужно было понимать границы, предусмотренные Турецким Национальным Обетом, в которые входили также Западная Армения, Киликия, Карс, Ардаган, Батум. Согласно 2-ой статье, стороны, фактически, аннулировали договор затишья Мудроса и Севрский договор мира.

В силу статьи 4 Карсского договора, территориями Турции признались армянские земли Киликия, Западная Армения, уезды Карса, Ардагана, Олти, Кахзвана, Сурмалу. Согласно статье 5, правительства Турции, Армении и Азербайджана согласились, чтобы «область Нахиджевана составила автономную территорию под опекой Азербайджана». Примечательно, что Нахиджевань сначала создаёт автономную территорию, без входа в состав какого-либо государства, лишь после этого ставится под опеку Азербайджана, а не рассматривается или ставится в состав Азербайджана. По сравнению со статьёй 3 Московского договора от 16-марта 1921г., в статье 5 Карсского договора не указано, что Азербайджан не вправе уступить опекунство Нахиджавана какому-нибудь государству.

По статье 6 договора, правительство НВСТ, нарушив границы Турции, установленные Турецким Национальным Обетом, большую часть Батумской области уступило Грузии.

Стороны Карсского договора на день его заключения - 13-го октября 1921г., не имели международного признания, не являлись субъектами между-

народных отношений, следовательно, заключённый между ними Карсский договор не мог и не может быть источником международного права.

Несмотря на вышеперечисленное, неправомочный договор Карса «вступил в силу» 11-го сентября 1922г. в Ереване.

И наконец первая глава настоящей работы относится и к договору мира, заключенному 24-го июля 1923г. в Лозанне между державами Антанты и Турцией, и обстоятельствам, обуславливающих его содержание. Отмечается, что договор Лозанна - это результат пересмотра Севрского договора в пользу держав Антанты и Турции и во вред Армении. На подготовительных работах и заключении договора Лозанна Республика Армения не могла принять участие из-за его упразднения с 16-и часов 2-го декабря 1920г. Арм. ССР, по Карсскому договору от 13-го октября 1921г. отклонила признание Севрского договора и не могла участвовать на подготовительных работах и заключении договора Лозанна будучи в турецко-большевицких щипцах; скажем, Антанта её туда и не приглашала. Московский и Карсский договоры большей частью предопределили провал Армянского Вопроса. Спустя 7 дней после заключения Карсского договора, 20-го октября 1921г. Франция, по заключённому в Анкаре договору с правительством НВСТ, из государств Антанты первой признала правительство НВСТ и уступила ему армянскую Киликию. Этот же французско-турецкий договор был вложен в основу части 1 статьи 3 договора Лозанна, согласно которому Киликия рассматривалась как территория Турции. Вот почему Франция изначально была против включения Киликии в состав Армении или создания здесь «Армянского национального очага». За передачу Киликии Турции Франция завладела широкими и преимущественными возможностями действия во внутриэкономической жизни Турции. 1-го ноября 1921г. в Лондоне Армянская и Греческая делегации уже с тревогой записали, что «если Англия тоже, последовав примеру Франции и Италии, будет вынуждена заключить с Турцией отдельное соглашение, есть опасность, что вопрос Армении может остаться вне (из конференции Лозанна -Т.С.)...». 21-го января 1922г. французский дипломат Перитти признался армянскому делегату А.Агароняну, что турки стали слишком высокомерными и даже сказали, что якобы 1,5 миллионов армян были не истреблены, а покинули Турцию. 23-го января 1922г., редактор французской официальной газеты «Темпс» Ж.Гербет дал понять А.Агароняну, что Армянский Вопрос в Турции не будет решён. Армянская делегация, несмотря на это, пыталась убедить Верховному Совету Антанты, чтобы последний на территории Турции основал выдвинутый им же «Армянский национальный очаг», в связи с

чем премьер-министр Франции Пуанкаре дал понять армянскому делегату Норатункяну, что для осуществления этой цели Антанта не предпримет силу против усиленной Турции: «Мы не можем объявить новую войну Турции!», - сказал он.

Государства Антанты, особенно Англия, пришли к заключению, что в условиях невозможности призыва к жизни государства Армении, предусмотренного статьями 88-91 Севрского договора, тем не менее, к Арм. ССР необходимо присоединить некоторые части из территорий Турции, но этому препятствовала утверждённая там советская власть. В конце марта 1922г., на состоявшемся в Париже конгрессе, посвященном вопросу Ближнего Востока, Англия, Франция, Италия пришли к умозаключению о создании Армянского национального очага на территории Турции, чему было против правительство НВСТ. И у Антанты появилась идея возложить решение этой проблемы на Лигу Наций, питая надежду, что последняя будет в состоянии решить эту проблему тогда, когда Турция постучится в двери Лиги Наций с целью соучастия с ней. Наконец, 25-го марта 1922г., при представлении премьер-министром Франции Пуанкаре на заседании конгресса в Париже вопроса о создании Армянского национального очага на территории Турции, был передан Совету Лиги Наций для принятия окончательного решения. Этим Верховный Совет Антанты отказался от создания государства Армения, предусмотренного статьями 88-91 Севрского договора и вопрос о создании «Армянского национального очага» на территории Турции был передан решению Совету Лиги Наций, в результате чего измученный Армянский Вопрос был снят из рамок подготовительных работ конференции Лозанна и не вошел в Лозаннский договор.

Открытие конференции Лозанна было назначено на 13-ое ноября 1922г. За 13 дней до этого - 1-го ноября, правительство НВСТ опубликовало декрет о прекращении султаната, которым правительство НВСТ стало единственным представителем Турции на конференции Лозанна. Подписавшая Севрский договор Османская империя ушла в историю. Правительство НВСТ 3-го ноября 1922г. направило на конференцию Лозанна письмо, напомнив ей о законе, принятом со стороны НВСТ 17-го июля 1920г., согласно которому все акты, договора, принятые Османской империей, после 16-го марта 1920г. признаны недействительными. По этому порядку правительство НВСТ также признало недействительным подписанный Османской империей Севрский договор.

Конференция Лозанна фактически началась 20-го ноября 1922г., на которой приняли участие:

1. те государства, мир между которыми был нарушен в 1914 году и пока ещё окончательно не был восстановлен, равно как и США.

2. Для обсуждения вопроса о турецких проливах, в составе делегаций государств-участников конференции было позволено выступить прибрежным странам Чёрного моря, которые для этого получили специальные приглашения.

3. По вопросам Ближнего Востока другие государства могли выразить своё мнение в письменной или устной форме.

На конференции Лозанна участвовали: Англия, Франция, Италия, Япония, США (наблюдатель), Греция, Румыния, Сербско-Хорватско-Словенское государство и Турция. На конференции с 1-го декабря 1922г. в рамках обсуждения вопросов по проливам приняли участие Болгария и РСФСР. На конференции к участию были допущены также Бельгия, Швеция, Норвегия, Дания, Испания, Португалия, Голландия и Албания.

Хотя и Армянский Вопрос в виде «Армянского национального очага» был передан разрешению Совета Лиги Наций, тем не менее, военно-территориальная комиссия конференции Лозанна 12-го, 13-го, 14-го декабря 1922г., 9-го января, 4-го июня и 17-го июля 1923г., в рамках вопроса национальных меньшинств Турции, взяла на рассмотрение также вопрос армянского меньшинства. 12-го декабря 1922г., на 13-ом заседании указанной комиссии вновь был представлен Армянский Вопрос, выразив точку зрения, что:

1. в договоре Лозанна необходимо внести специальные статьи относительно обеспечения безопасности и защиты армян, проживающих в Малой Азии и Европе.

2. Армяне хотят основать «Национальный очаг» не на землях других, а на их «собственных территориях» - Киликии или Армянских вилайетах.

3. В Арм. ССР насильственно введен советский режим, который для большей части армян не приемлем. Арм. ССР мала, перенаселена, бедна на ресурсы и не может быть Армянским национальным очагом. Последний необходимо создать на исконных армянских землях Малой Азии.

Выступивший в комиссии член делегации Турции Исмет исключил возможность основания Армянского национального очага на территории его государства. На следующий день комиссии, Исмет представил об этом официальную позицию Турции:

1) уступка территории, являющаяся составной частью Турции, и основание на ней Армянского национального очага - это новая попытка разделения этой страны.

2) Правительство НВСТ, по Карсскому договору, уже сделало своё границеразделение между ним и Арм. ССР и не собирается уступать армянам какую-либо другую территорию.

3) Оставшиеся в Турции армяне могут жить там «мирно и счастливо».

На заседании комиссии от 14-го декабря 1922г., Исмет повторно утвердил позицию Турции относительно опровержения основания «Армянского национального очага». После этого, военно-территориальная комиссия конференции сформировала подкомиссию для рассмотрения вопроса «Армянского национального очага». Именно на заседании этой подкомиссии от 26-го декабря 1922г. выступил армянский делегат А.Агаронян относительно необходимости создания «Армянского национального очага» в рамках Турции. Однако и здесь решение этого вопроса потерпело неудачу. Председатель подкомиссии, итальянский дипломат Монтанья 7-го января 1923г. представил рапорт об этой неудаче военно-территориальной комиссии. Последний вновь принял вопрос на рассмотрение на заседании от 9-го января 1923г., с которого, во время разработки формулировки создания Армянского национального очага, турецкая делегация показательно удалилась. Председатель комиссии Керзон окончательно снял с повестки дня вопрос о создании Армянского национального очага и выразил надежду, что вопрос решится Лигой Наций при обстоятельстве соучастия Турции с ней.

За 7 дней до заключения Лозаннского договора - 17-го июля 1923г., военно-территориальная комиссия конференции выдвинула вопрос о возврате армян, оставивших Турцию. Отклонивший и этот вопрос делегат Турции Исмет сказал: «...делегация Турции считает, что нет смысла снова возвращаться к этому вопросу».

Лозаннская конференция завершилась 24-го июля 1923г. с подписанием заключительного акта, согласно которому участники приняли 17 документов.

Из этих 17 документов важным был Лозаннский договор мира. Он был заключён 24-го июля 1923г. Британской империей, Францией, Италией, Японией, Грецией, Румынией, Сербо-Хорвато-Словенским государством с одной стороны, и Турцией с другой стороны. Среди подписавших Севрский и Лозаннский договора не была США. Бывшая РСФСР подписала Лозаннский договор 14-го августа 1923г. Лозаннский договор был ратифицирован Турцией 23-го августа, а Греция - 24-го августа 1923г. 6-го августа 1924г.

верительные грамоты о ратификации договора были переданы всем участникам. Бывшие РСФСР и Югославия не ратифицировали эти договора.

Лозаннский договор мира состоит из 143 статей и 5 частей, в которых нет ни слова об Армянском Вопросе. По статье 1 данного договора, между упомянутыми государствами и Турцией был заключён мир. Статьи 2-29 договора определяют границы государства Турции. Во 2-ой статье изложены все границы Турции, кроме её восточных границ, по которым наличествующие между Турцией и бывшим СССР границы не указаны. Можно сказать, что Лозаннский договор не признал турецко-армянское границеразделение, предусмотренное договорами Александрополя от 2/3 декабря 1920г., Москвы от 16-го марта и Карса от 13-го октября 1921г. Примечательна 1-ая часть статьи 3 договора, согласно которой граница Турции с Сирией является той, которая предопределена статьёй 8 француско-турецкого договора, заключённого в Анкаре 20-го октября 1921г., согласно которому Киликия уступается Турции. В Лозанском договоре нет ни одного слова о принятом Вильсоном решении от 22-го ноября 1920г. о границеразделении Армении и Турции. Лозаннский договор, не признавая восточные границы Турции, тем самым посчитал вступившим в силу указанное решение Вильсона, без протоколирования об этом хоть одного слова. Незакрепление в Лозанском договоре восточных границ Турции связано с неопределённостью на 24-го июля 1923г. Армянского Вопроса. В статьях 37-45 договора утверждено правовое положение национальных меньшинств Турции. Особенно по статьям 38 и 42 предоставлялась религиозно-богословская свобода, а правительство Турции обязывалось защищать их церкви, синагоги и могилы. Согласно статье 44, осуществление прав национальных меньшинств ставилось под контроль Лиги Наций.

Лозаннский договор мира - это источник международного права, которым его стороны утвердили:

1. упразднение Османской империи.
2. Международно-правовую реальность формирования государства Турция на ромелийской и малоазиатской территориях бывшей Османской империи.
3. Существование независимых государств Ирака, Палестина, Сирии, Ливии под мандатовладением Франции и Англии.
4. Выведение из под турецкого влияния Египта, Судана, Ливии, Алжира, Туниса, Кипра и Марокко.

5. Международно-правовые предпосылки включения Турции в сферу влияния Главных Союзных Держав.

6. Утверждение режима, приемлемого державам Антанты относительно Босфорского, Дарданельского проливов и Мраморского моря.

7. Дача некоторых территориальных удовлетворений Греции и т.д.

В результате всего этого, Оттоманская империя, причинившая исторический огромный ущерб Европе и Западной цивилизации, упразднилась, освободившиеся от неё многие нации и страны стали независимыми. Но, тем не менее, на карте мира осталась Турция - государство зла.

Главные Союзные Державы Англия, Франция, Италия и Япония, до конференции Лозанна и заключения договора, обязанность разрешения Армянского Вопроса возложили на плечи Совета Лиги Наций, внушая надежду, что Армянский Вопрос решится во время вступления Турции в эту международную организацию. В 1932 году Республика Турция стала членом Лиги Наций, однако властвующие в Лиге Наций Англия, Франция, Италия, Япония и США так и не вспомнили об Армянском Вопросе... Это молчание было в интересах Турции. И как говорил У.Черчилль: "В Лозаннском трактате, запечатлевшем окончательный мир между Турцией и великими державами, история тщетно будет искать слово "Армения" (У. Черчилль "Мировой кризис", Москва-Ленинград, 1932г., с. 279). А Армянский Вопрос по сей день остаётся нерешённым.

В первой части главы II настоящей работы установлено нижеследующее: в годы I мировой войны Германия и Оттоманская империя являлись военно-политическими союзниками, т.е. Турция воевала в составе германской коалиции против стран Антанты - Англии, Франции и России. В течение войны все основные военно-политические функции турецкого государства находились под контролем германских властей. И, следовательно, в этих условиях совершение Турцией Геноцида армян случилось с ведома Германского государства, которое, более того, с самого начала войны взяла на себя обязательство оказать помощь Турции в захвате Кавказа, Северного Ирана, Каспийского бассейна и в уничтожении всех тех элементов (в том числе и армян), которые препятствовали этим планам. Германское государство, с самого начала и до конца войны, являлось оплотом младотурецкого правительства против тех возможных действий стран Антанты, которые могли бы быть предприняты ими по предотвращению или же прекращению истреблений и депортаций армян. Германское государство в

течение войны последовательно укрывало факты, цель, объем и жесточайший характер истреблений армян, а затем и стало оправдывать арменоцидские действия Турции «из самооборонительных побуждений» последней. Германские власти принуждали средства массовых информации их страны сделать то же самое. Таким образом, по усмотрению германских властей совершенный Турцией Геноцид армян мог бы и не быть. А потому и Германское государство является соучастником - пособником в совершении Турцией Геноцида армян и следовательно, оно в свою очередь, несет ответственность за это.

Вместе с этим необходимо отметить, что все виновники совершенной Турцией Геноцида армян были гневно осуждены многими сыновьями и дочерьми германского народа.

Во второй части главы II настоящего труда доказано нижеупомянутое: Англия в XIX веке и в начале XX века с целью достижения гегемонии в малой Азии, Месопотамии, Иране, Египте и Индии всегда противоборствовала с Россией, т.к. и Россия горела желанием проникнуть в вышеперечисленные регионы и укрепиться там. Западная Армения, которая находилась в составе Оттоманской Империи, по своему географическому доминирующему положению по отношению названных регионов имела исключительно важное военно-стратегическое значение. России, с целью ее выхода в Средиземное море, очень нужна была Западная Армения (Восточная Армения уже была в составе России). Однако этим стремлениям России непримиримо сопротивлялась Англия, которая всячески старалась препятствовать России в ее выходе в Средиземное море. Поэтому Англии нужно было, чтобы Западная Армения любой ценой оставалась в составе Оттоманской Империи. Западное армянство, в свою очередь стремилось днем раньше освободиться от оттоманского тяжелейшего ига и присоединиться либо к России, либо создать свое независимое государство. Россия в русско-турецкой войне 1877-1878-х годов одержала победу, результатом которой также была статья XVI Сан-Стефанского договора от 19 февраля (3 марта) 1878-го года. По этой же статье Западная Армения, в конечном счете, могла бы достичь выхода из состава Оттоманской Империи, что и не было в личных интересах Англии. А потому и Англия добила пересмотра как Сан-Стефанского договора в целом, так и его статьи XVI в частности. Статья XVI была заменена статьей LXI Берлинского договора от 1878г., по которой вышеуказанные русско-армянские стремления были обречены на провал, а Западная Армения, по доминирующей воле Англии, вновь была оставлена в

составе Турции, что и, как признался бывший премьер-министр Англии Ллойд Джордж, «привело к ужасающим бойням 1895-1897 и 1909 годов и к страшной резне 1915 года». В настоящей работе также доказано, что антиармянская политика Англии в XIX веке и в начале XX века способствовала углублению турецко-армянской вражды и формированию причин и условий (предпосылок) совершения Турцией Геноцида армян 1919-1923-х годов.

Из вышесказанного бесспорно явствует, что Англия (как государство), в свою очередь несет ответственность за совершенный Турцией Геноцид армян 1915-1923-х годов, что также было признано многими государственно-политическими деятелями и другими гражданами Англии.

В части 3 главы II настоящей работы сделаны следующие выводы: Франция тоже по статье LXI Берлинского трактата 1878г. способствовала оставлению Западной Армении в составе Османской Империи, углублению турецко-армянской вражды и формированию условий и причин (предпосылок) для совершения Турцией Геноцида армян 1915-1923-х годов, за что и Франция (как государство), в свою очередь несет ответственность.

Вместе с тем, необходимо отметить, что в свое время многими государственными, общественно-политическими деятелями, а также представителями науки и культуры Франции были гневно осуждены все виновники совершенной Турцией Геноцида армян 1915-1923-х годов. Франция – первая страна мира, законодательно признавшая Геноцид армян. Вот текст этого закона: «Закон о признании Геноцида армян, принятый Национальным Собранием Франции (29 января, 2001г.), статья единственная, Франция публично признает Геноцид армян 1915г. Настоящий закон должен исполняться как закон государства».

В 4-й части главы II данного труда установлено нижеследующее: освобождение Восточной Армении от иранского владычества и ее присоединение к России имело прогрессивное значение. Именно на восточно-армянских территориях в 1918-1920гг. была восстановлена независимая государственность армянского народа – Республика Армения. На этих землях развивалась армянская государственность в лице Армянской Советской Социалистической Республики и Нагорно-Карабахской Автономной области. И, наконец, на этих землях, хотя и в немного узких рамках, были в 1991-ом году основаны нынешние Республика Армения и Нагорно-Карабахская Республика.

Абсолютно иная картина была в Западной Армении. Россия почти все свои войны с Турцией на Востоке вела именно здесь, где армянский народ

всегда оказывал русским войскам большую помощь, способствовал их победам. Кроме того, вследствие войн Западная Армения имела большие людские потери, материальные грандиозные убытки, а социально-экономическая и культурная жизнь народа отошла на задний план, раскалывалось его единство, многие вынуждены были депортироваться. Россия часто завоевывала Западную Армению или ее отдельные части. Но, вместе с тем, Россия часто и возвращала те же территории Турции, вследствие чего она подвергала жизнь и здоровье сотен тысяч армян мстительной опасности от османских правителей, простых турок и других мусульман. И хотя эти российские войны происходили под лозунгом освобождения армян от османского ига, но, в результате всех этих войн, Западная Армения не только не освобождалась от этого ига, но и, в конечном счете, была приговорена Турцией к Геноциду армян 1915-1923-х годов. Таким образом, все западное армянство (в количестве около 3-х млн. человек) исторически было истреблено или депортировано из своей отчизны по причине России. Т.е. цель опустошения Западной Армении от ее исконного трехмиллионного армянского населения – означает загромождение выхода России в Средиземное море, в чем были заинтересованы не только Турция, но и ее западноевропейские разные и разновременные союзники. Следовательно, главной причиной (причиной из всех причин) совершенный Турцией Геноцид армян 1915-1923-х годов была и есть Россия.

Однако в начале XX века все вышесказанное не было осознано и оценено Русским государством. Оно, вопреки этому, как ни странно, проявив исключительно враждебное и неблагодарное отношение к армянскому народу, по договорам Брест-Литовска (03.03.1918г.), Москвы (16.03.1921г.) и Карса (13.10.1921г.) передало Турции всю Западную Армению, Карсскую область и Сурмалинский уезд, а Нахиджеванский край – Азербайджанской ССР. Кроме того, Россией 05.07.1921г. был передан Азербайджанской ССР также исконный армянский край – Арцах. Россией 07.07.1921г., на сей же раз, были переданы Грузинской ССР исконные армянские территории – Джавахк и Трехк (Цалка).

14 апреля 1995г. Государственная Дума Российской Федерации приняла заявление «Об осуждении геноцида армянского народа 1915-1922гг.». Ниже цитирую текст этого знаменательного документа: "Опираясь на неопровержимые исторические факты, которые свидетельствуют об истреблении армян на территории Западной Армении в 1915-1922 гг.

- следуя духу и букве международной конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него, принятой ООН 9 декабря 1948 г.,

- согласно международной конвенции о неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества от 26 ноября 1968 г.,

- стремясь возродить гуманистические традиции российского государства, напоминая, что по инициативе России европейские крупные державы еще в 1915 г. квалифицировали действия турецкой империи против армянского народа как "преступление против человечества",

- отмечая, что физическое истребление братского армянского народа на его исторической родине осуществилось с целью создания условий для развала России, Государственная Дума РФ осуждает организаторов истребления армян в 1915-1922 гг.,

- выражает свое сочувствие армянскому народу и считает 24 апреля Днем памяти жертв геноцида".

Отрадно, что в указанном документе осознано следующее: «... физическое истребление братского армянского народа на его исторической родине осуществилось с целью создания условий для развала России».

Вместе с тем необходимо отметить, что России (как государство) предстоит сделать еще многое, чтобы компенсировать все те потери и убытки, которые были причинены армянскому народу как по причине, так и по вине России. Однако народы России не несут ответственность за совершенный Турцией Геноцид армян.

В пятой части главы II этой монографии установлено нижеследующее: курды с XV века стали подданными Османской империи. Они жили в условиях родоплеменных отношений, занимаясь кочевым скотоводством. Османские султаны использовали курдов в качестве пограничных войск против Ирана, затем и против России. Курды постепенно переселились и в Западную Армению, которая граничила с Ираном и Российской империей. Султаны вскоре стали их использовать также против христианских народов Османской империи – армян, греков и айсирцев. В Западной Армении курды начали истреблять, грабить армян, унижать их честь и достоинство, за что они не только не наказывались, но и поощрялись. В XVIII и XIX вв. обширные территории Западной Армении, множество сельских населенных пунктов оказались в руках курдских беков, эмиров, шейхов, главарей банд формирований. Ими были жестоко эксплуатированы армянские крестьяне, которые, будучи христианами, османскими властями были лишены многих человеческих

элементарных прав и свобод; их показания в суде не имели доказательного значения, им запрещалось ездить верхом, а их имущество считалось собственностью мусульман и т.д. После Берлинского договора от 1878г., по статье LXI которого предусматривалось проведение реформ в Западной Армении, курдские различные вооруженные формирования стали чаще использоваться против армянского населения. В 1891г. Султаном Гамидом II были созданы курдские военно-кавалерийские формирования «гамидие», при помощи которых в течение 1891-1897гг. в Турции были истреблены сотни тысяч армян. В 1880г. один из курдских шейхов по имени Абейд-Улла на собрании курдских шейхов сказал, что курды зря истребляют армян, т.к. если армян в Анатолии больше не будет, тогда и курды будут абсолютно не нужны султану. По совету Абейд-Уллы курдское собрание приняло решение об отказе истребления армян. За это Абейд-Улла был убит султаном, а его здравый голос не был услышан значительной частью курдского народа.

Таким образом, значительная часть курдов по вовлечению и одобрению младотуркских палачей соучаствовали в совершении Турцией Геноцида армян в роли соисполнителей или пособников, за что и часть курдов несет ответственность за совершенный Турцией Геноцид армян 1915-1923гг. Однако не все курды приняли участие в совершении Геноцида армян, многие из них отказывались соучаствовать в этом особо тяжком преступлении против человечности и цивилизации.

Summary

This book analyzes the history of the Armenian Question through the end of the Lausanne Conference on 24 July 1923, focusing on the historical and political circumstances and causes (preconditions) of the Armenian Genocide, the perpetrators and complicity of other parties or connected with the Genocide, the character and degree of their responsibility based on the Armenian, Greek, Roman, Byzantine, Turkish, French and other sources and archival materials.

The work consists of an introduction, two parts, summaries in Armenian, Russian and English, appendix and an index of names.

Part I presents the history of the Armenian Question (from its beginning till the end of the Lausanne Conference on 24 July 1923). This part sets forth the history of the Armenian Question and the historic place of this question in relation to Ottoman Turkey (including its Kurdish subjects), as well as England, France, Germany and Russia. It is a well-documented fact that the Armenian genocide took place against the background of irreconcilable confrontations at the end of the XIX century and the beginning of the XX century between the great European powers: England, France, Germany, Austro-Hungary and Russia for establishing their dominance in the Near East and Middle East.

The European powers engaged in intense rivalry for dominance in the Near East and Middle East; however they were united in opposing Russian expansion into Constantinople and Western Armenia, which were important military-strategic transit areas in the Near East and Middle East.

The European powers and Russia were well aware of the important military-strategic role of Armenia, especially for influence over Mesopotamia and Mediterranean. As traveler and political figure Henry Lynch observed, "The strategical value of the country is difficult to overrate. Turkish Armenia is the signpost of the Nearer Asia, commanding the roads west, south and east. These issue upon the one side at the Mediterranean seaboard, and, on the other, at the Persian Gulf.

A Power stationed at Diarbekr is already stationed on the Persian Gulf, with a country of immense potential wealth at her back. For these reasons it would be well that we should recognise as soon as possible that the bedrock of British policy in the Nearer Asia should be the preservation of the integrity of the lowlands with their frame of mountains from Syria to the borders of India." (see page 329 of the present book).

Erzurum also had great military-strategic significance, since it is the key to Western Armenia and has an important position on the main line from Southern Caucasus to Central Anatolia.

According to the General Staff of the Russian army: "Erzurum (Fortress of Karin) is the sole location in Asian Turkey, which simultaneously defends Anatolia and Syria and controls the strategic movement to Mesopotamia. There is no location like this up to Bosphorus (ibid, p. 451)."

While Winston Churchill noted: "The age-long misfortunes of the Armenian race have arisen mainly from the physical structure of their home (Geographic – T.S.). . . And after the rise of Russia to power the struggle for possession of the Armenian regions, as containing the natural frontiers of their own domains, was continued by Russia, Persia and the Ottoman Empire.(ibid, p. 351)."

For the European power and Russia the fact that Armenians were Christians was also an important factor. Moreover, the Armenians were the largest Christian minority group in the Eastern part of the Ottoman Empire, and in Western Armenia proper they were the majority of the population. Thus, Armenians were a "natural pretext" for the Christian powers (including Russia) to intervene and meddle in the internal affairs of the Ottoman Empire and for extracting concessions.

Armenians from the times of Cilician Armenia (1080-1375) and even after returning the Holy See of the Armenian Apostolic Church to St.Echmiadzin (in 1441), were aware that they lacked the power to liberate themselves from Persian and Turkish rule, and reached out Christian Europe for assistance. Armenian delegations went to the Republic of Venice, Rome, France, England, Germany on such missions after the secret meetings in 1547 in Etchmiadzin, in 1562 in Sebastia and again later in 1677 in Etchmiadzin.

In 1663 Catholicos Khachatur Gaghatatsi of Sis petitioned King Ludovicus XIV to undertake the liberation of all the Christians suffering under the Ottoman rule and "especially of our people so that we may be blessed to close our eyes in peace and of true belief" (ibid, p. 361). The wealthy Western Armenian merchant of Baghesh, Murad, wrote to Ludovicus XIV: "Armenians who are large in numbers in Van, Bitlis, Tokhat, Sebastia, Karin, Kars and in neighboring regions, can unite with Greeks and other Christians and can rise up in Anatolia and resist long enough for the Christian (European) troops to arrive" (ibid., p. 362).

Due to European unresponsiveness, other leaders of the Armenian national-liberation movement starting with Israel Ori turned to Russia with the same mission. The European powers and Russia in their turn viewed Armenia and the Armenians as a convenient means for establishing themselves in the Near East. But the liberation of Armenia and the Armenian statehood were on the European or especially of regaining independent Armenian agenda, even though they often sent the opposite message to Armenians and the world. The most telling proof of this is Article 16 of the Treaty of San Stefano (1878), Article 61 of Treaty of Berlin Treaty (1878) and Articles 88-91 of Treaty of Sevres (1920).

The European powers and Russia for nearly 200 years made Armenia a battleground, disrupting its social-economic and cultural life, and subjecting the Armenian people to repeated massacres, emigration, forceful Islamization, and kindling Armenian-Turkish hostility, making the Armenian people appear to the eyes of Ottoman sultans as "secret agents of European powers and Russia". But yet more devastating was that England, France, Germany individually and collectively pursued their rivalry with Russia with great enmity, treating the Armenian people as a Russian proxy.

This kind of anti-Armenian position aligned the Ottoman Turkey, England, France and Germany in the idea of "Armenia without Armenians": guided by different interests and in different ways they arrived at the necessity of cleansing Armenia of Armenians.

The mastermind of the Turkish doctrine of cleansing Armenia of Armenians was Kyamil pasha (Great Visier), and the general standardbearer of the European approach was the infamous German political scientist Paul Rorbach.

Kyamil pasha wrote: "We shall annihilate the Armenian people and leave it without trace. We do not lack anything to do it. We have all the necessary means: Kurds, Circassians, officials, judges, taxmen, policemen and everything else. We shall announce a religious war and it will be an easy war against a people which has no arms, no soldiers and no defenders, while on the other hand we have army, and one of the greatest powers and richest powers in the world (England – T.S.) is our ally and the guarantor of our hegemony in Asia. If this Armenian nation is annihilated, then Christian Europe will no longer be able to find co-religionists in Asian Turkey and will leave us alone and we can solve our internal issues and make reforms." (ibid, p. 118).

Rorbach wrote: "Armenia due its geographic position and height is the key to dominance both in Anatolia and the Mesopotamia plain. If Armenia is dominated by Russians, it would mean the end of Turkey as an independent state. And now we are so much interested in the Turkish independence that the German government was obliged to declare to Russia that in case the Russian troops cross the Turkish border, it would jeopardize the European peace..." (ibid, p. 235)

The geographic position of Armenia and its general terrain are so peculiar that Turkey will lose its political and military vitality if it loses Armenia, especially if it loses Armenia to Russia..." (ibid, p. 236).

Rorbach suggested "Cleansing Armenia of Armenians. They shall be dispersed in Mesopotamia and other places, and the Turks shall take their place, so that the Armenians shall be liberated from Russian influence and Mesopotamia shall get peasants, which are not there at the moment." (ibid, p. 236).

And what was the position of Russia on the Armenian Question? Russian foreign policy approached the Armenian national-liberation movement against Turkish oppression as a "part of the international revolution, which should be nipped in the bud." (ibid, p.119-120, 395). Tsarist Russia wanted to conquer Western Armenia, but feared that the Armenian movements might spread in the Russian Trans-Caucasus. Russian thought was no monolithic. The Russian journalist, scholar and diplomat Amfiteatrov criticized this approach: "Tsarism did not understand, that by massacring the Armenians Abdul Hamid was annihilating the Russian forces, the sympathies to Russia" (ibid, p.395). However, the official Russian attitude towards the Armenian Question was enunciated by the Russian Minister of Foreign Affairs Aleksei Lobanov-Rostovsky (1895-1896), who said: "We want Armenia without the Armenians." (ibid. p. 119, 395).

In July, 1880 at the conference of Kurdish sheiks at the Shamdinan village in Van province, sheik Obeydullah explained to Kurdish leaders that massacring the

Armenians by Kurds is a misguided policy: "If there are no more Armenians in Anatolia, then the Kurds will lose their significance in the eyes of the Turkish government" (ibid, p.431). However, this reasonable voice of the Kurdish people was ignored later by Kurdish leaders and elements, who became a tool in the hands of the Ottoman government during the Armenian massacres in the decades leading up to the Armenian Genocide, in which they took part as accomplices.

The present book proves that like Ottoman Turkey, England, France, Germany and even Russia had an interest in cleansing Armenia of Armenians. Under these nightmarish conditions the Ottoman Turkey was able to carry out the Armenian genocide.

A substantial portion of Ottoman Kurds especially its leaders, emirs, bays, aghas, beks, tribe leaders with their subjects, Kurdish armed cavalry, other military detachments, band leaders and their bands and others were direct accomplices in this dreadful crime against humanity and civilization. Turkey's WWI ally, Germany became an accomplice to the Armenian Genocide by rendering support.

England, France and Russia are also bear responsibility due to their devastating policies in the 19th century and the beginning of the 20th century with respect to Armenia and the Armenians, the millennia-old indigenous population. These policies contributed to the conditions and exacerbated the situation precipitating the 1915 genocide by the Ottoman Empire. The former prime-minister of England, Lloyd George, confided that: "Armenia became a sacrifice to our victories." The Russians were forced to retreat and the unfortunate Armenians once again were oppressed by the oppressive forces. The policy of the British government inevitably brought to the dreadful slaughters of 1895-1897 and 1909 and the horrible massacres of 1915 (ibid, p. 338).

"I consider the Germans totally responsible for the massacres of Armenians. One single word from Berlin could stop the massacres in 24 hours," was the opinion of a member of the English parliament O'Connor in a public speech in London in 1919 (Armenia and the Settlement. Report of Public to express Sympathy with the Armenian Cause, Held at the Central Hall, Westminster on Thursday, June, 19-th, 1919, London, p. 23). The German journalist Steumer wrote at the time that the German government was jointly responsible for the Armenian massacres (ibid. p. 300). A famous German public-political figure Karl Liebknecht expressed his outrage at the atrocities as well: "The Turkish government 'has organized the horrible massacres of Armenians – this is a common knowledge for the whole world and the whole world condemns Germany for this, because the Turkish government in Constantinople was guided by German officers." (ibid, p. 299)

This book also presents evidence of the responsibility of other accomplices in the organization and perpetration of this crime against humanity and civilization and details the liability for causing the Armenian people enormous losses. The full and fair redress for the crime would start with the restoration of Western Armenia and other parts of the Armenian homeland to the Armenian people.

The second section of the present book consists of 5 chapters:

1. Germany as an accomplice to the Armenian genocide
2. England and the Armenian genocide
3. France and the Armenian genocide
4. Russia and the Armenian Question
5. Kurds and the Armenian genocide.

The first chapter of the II part demonstrates Germany's assistance in the Armenian genocide. The following conclusions are suggested there:

1. The Ottoman empire and Kaiser's Germany were closely allied before and during the four years of WWI (1914-1918).

2. Before and during WWI Germany exercised direct control over the military and political affairs of Ottoman Turkey. Under the circumstances, without the consent of Germany the Ottoman Government could not have carried out the eradication (genocide) of 2.1 million Armenians in Western Armenia, which shocked the conscience of humanity.

3. Germany, in pursuit of its expansionist policies, in order to make the Ottoman empire its military and geopolitical ally and base of operations, undertook the obligation to support Ottoman conquests in the Caucasus, North Persia and along the Caspian Sea as well as the elimination of "obstructive elements" in that region, including Armenia and Armenians.

4. Germany during the WWI acted as a bulwark for the Ottoman Empire against the intervention of the Entente powers which might have prevented, obstructed or stopped the Armenian Genocide.

5. Attaching importance to strategic military position of Armenia for its own ambitions in Asia Minor and Middle East, German favored the idea of forcefully moving Armenians from Western Armenia to Mesopotamia and espousing this criminal scheme, it found in the Young Turk fascist government an ally with similar intent, and thus not only did not prevent or halt the Armenian Genocide, but even accused the victims (the Armenians) of rebelling and collaborating with the enemy, in spying, deserting the army, thus justifying the genocide as acts of self-defense.

6. In March 1915 inspired by the premeditated defeat of English-French troops at Dardanelles, the Young Turk government informed Germany and got its consent to start the mass deportations, massacres, forceful Islamization and transferring Armenians to the death deserts of Mesopotamia.

7. The main part of the Armenian Genocide by the Ottoman Government was carried out in April-October of 1915 with Germanic lightning fast speed, during the last phase of the German ambassador Wangenheim's tenure in Turkey. Western Armenia had been nearly entirely cleansed of its native population – the Armenians. Just at that time US Ambassador Morgenthau reports Talaat saying, "There is no sense in arguing. We have annihilated 3/4 of Armenians. There are no more Armenians in Bitlis, Van and Erzurum."

8. The fact of the Armenian Genocide committed by the Ottoman government as well as its aim, motives, size was concealed by Germany, and under German pressure, was distorted, falsified, justified, in order to mask the guilt of the Young Turks in German mass media.

9. Germany is an accomplice of Ottoman Turkey in the Armenian genocide of 1915-1918 and is responsible for the losses to the Armenian people caused by this crime against humanity and civilization.

10. The German people are not an accomplice to the Armenian genocide committed by the Ottoman Turkey. Many righteous Germans protested against the perpetrators of the Armenian genocide and their accomplices. They have condemned this grave crime against the Armenian people, humanity and civilization and rendered humanitarian assistance to the Armenians.

The second chapter of Part II proves the following:

1. Through 18th-20th centuries Great Britain strove to establish or strengthen its domination in the Mediterranean, Asia Minor, Mesopotamia, Syria, Egypt, Persia and India, putting it in direct conflict and rivalry with Russia, which also aimed to establish its influence in the same regions.

2. Armenia in general (and Western Armenia in particular) had great strategic significance for dominance in those regions. Armenia which was under the Ottoman rule was viewed as a key cross-road and gateway to those regions.

3. Russia wished to conquer Western Armenia and use it to enter Asia Minor, Mesopotamia and the Mediterranean, while England in its turn wished to establish its dominance in Western Armenia to prevent Russia's advance, or in the alternative, it preferred to leave Armenia in the control of his semi-colony Turkey.

4. Western Armenia and its Armenian population sought liberation from oppressive Turkish rule (which included physical violence, forced Islamization, and pervasive humiliation of honor and dignity).

5. Western Armenians unable to liberate Armenia on their own, called for the support of European great powers and first of all Russia (especially taking into account the fact that Eastern Armenia was in the Russian Empire).

6. Russia, taking into account the sympathies of Western Armenians, wished to conquer Western Armenia and to use it a gateway into Asia Minor, Near East and Mediterranean, which the British Empire viewed as a threat.

7. Great Britain supported the Ottoman Turkey against Russia and thus always worked against the national-liberation movement of Western Armenians, as a result of which Western Armenians continued to be under Turkish rule and were subjected to massacres, forceful Islamization and population resettlement. Turks, Kurds and other Muslim settlers were being brought to Western Armenia to displace the Armenians, thus changing the demographic situation to the detriment of the Armenians.

8. Great Britain on the one hand was instigating anti-Sultan attitudes and rebellions, and on the other hand was supporting the Sultan in oppressing the Armenian movements using this to manipulate the Sultan and interfere in Turkey's internal affairs, while extracting concessions from Turkey in the bargain.

This British policy made it impossible for the Turks and the Armenians to side-by-side in peace and led to massacres of Armenians, culminating in the Armenian genocide.

9. Perhaps the most blatant British action in willful disregard of the predictable harm to the Armenians was the replacement of Article 16 of the Treaty of San Stefano by Article 61 of the Treaty of Berlin, by which Western Armenians, who had just barely liberated themselves from Turkey, were placed again under Turkish rule. In the bargain, exploiting its role for oversight of the Sultan's reforms in Turkey, at the Congress of Berlin, Great Britain obtained new concessions from Turkey and promoted the idea in Turkey that the most convenient way to solve the Armenian question is to annihilate the Armenians.

10. Great Britain abusing its obligation to oversee the Sultan's reforms in Western Armenia under Article 61 of the Treaty of Berlin and its duty to protect Armenians from Kurdish and Circassian attacks, contributed to the massacres of Armenians, the looting of Armenian property, and forceful deportation of Armenians from their homeland.

11. Great Britain's anti-Armenian policies from the 18th to the beginning of the 20th centuries directly shaped the conditions and causes of the Armenian Genocide in 1915-1923.

Thus, Great Britain in its turn bears responsibility for the grave crime committed by the Ottoman government against humanity, civilization and the Armenian people and the great hardships and losses Armenia and the Armenians endured.

12. Great Britain's complicity in the 1915-1923 Armenian Genocide does not implicate the people of Great Britain, among whom were many honest and righteous people who the perpetrators, accomplices and accessories of the crime against Armenian people, humanity and civilization.

The third chapter Part of II treats France:

1. France was one of the powers which replaced Article 16 of the Treaty of San Stefano with Article 61 of the Treaty of Berlin in 1878.

2. France was also one of the countries responsible for overseeing Turkish reforms in Western Armenia and in safeguarding Armenians from attacks of Kurds and Circassians under Article 61 of the Treaty of Berlin.

3. By making this change to the Treaty of San Stefano and the Treaty of Berlin, France deprived Western Armenians of an historic opportunity to be liberated from Ottoman rule and escape physical annihilation.

4. France failed to fulfill its obligations under Article 61 of the Treaty of Berlin to oversee the reform process in the Western Armenia.

5. France by its policy with respect to the Armenian Question forced Western Armenia to remain under Ottoman rule, and as a result subjected the Armenians to mass deportations and massacres, and contributed to the conditions and causes of the Armenian Genocide.

6. France thus bears responsibility for the losses to Armenians caused by the Genocide committed by the Ottoman Turkey in 1915-1923.

7. However, the French people (taking into account that many honest and progressive Frenchmen have condemned the Armenian Genocide as a grave crime against humanity, civilization and the Armenian people) is not an accomplice in the Armenian genocide and is not responsible for it.

8. At the same time we should note that France on January 29, 2001 has adopted a law on "Recognition of the Armenian genocide."

Chapter 4 of Part II of the book addresses Russia:

1. Liberation of Eastern Armenia from the Persian rule in the 19th century and its unification with Russia was a major step forward for the Armenian people, since the Armenian people:

a) were saved from physical annihilation

b) obtained an opportunity for social-economic and cultural development

c) the 45,000 Armenians who immigrated back to Eastern Armenia from Persia

changed the demographic situation in favor of Armenians.

d) On the lands under Russian rule on May 28, 1918, Armenian independent statehood was restored, on the bases of which later on the Armenian Soviet Socialist Republic and the Karabagh Autonomous Province were created and on September 2, 1991, the Mountainous Karabagh Republic was established and on September 21, 1991 the present Republic of Armenia was established.

2. Western Armenia with its Armenian Christian population and was under Ottoman Rule had important strategic significance for Russia in its aspirations to establish its influence in Asia Minor, Constantinople and Mesopotamia.

3. Western Armenians suffered under the Ottoman Turkish rule, from which they strove for liberation with the support of Russia, or for uniting with the Eastern Armenians under Russian rule; however, this was exploited by Russia.

4. In order to become established in Asia Minor and Mesopotamia in the 19th century and 20th centuries Western Armenia was turned into a battlefield between Russia and Turkey (and its European allies). The Armenian population rendered great support to Russia contributing to its victories. Instead, this became a pretext for Russia's rivals to view Armenians as a hostile force or factor to be eliminated from its homeland in Western Armenia. To this end, even fascist doctrine, plans, means and methods that constitute crimes against humanity were considered acceptable.

5. As a result of those wars Russia has often occupied Western Armenia or its parts, however in its peace treaties Russia always returned Armenian lands to Turkey in exchange for territorial and other concessions from Turkey in Balkans, Crimea or elsewhere. As a consequence of the Russian policy of treating Western Armenians as a bargaining chip, the Turkish Sultan took revenge against the Armenians by committing massacres, humiliations, repressions, organizing deportations. All of these had a negative impact on the Armenians, their socio-economic, cultural and political situation in the Ottoman Empire and on the demographic balance with Turks, Kurds and other Muslims in the region.

6. Russia used liberating Western Armenians Turkey as a pretext to attack and interfere in the internal affairs of the Ottoman Empire, fueling hostility between the

Armenians and Turks, which contributed greatly in the creation of conditions and causes Armenian Genocide. Russia was also the main impetus for Turkey and its allies conceive the plan of eliminating the Armenians from Western Armenia and eventually implementing this plan. In other words the genocide was committed to impede Russian territorial ambitions and prevent its domination in Asia Minor and Constantinople.

7. Russia did not appreciate the exception historical devotion of Armenians towards Russia, their support and assistance, as well as the human, material and territorial grave losses of Armenians as a consequence of their Russian orientation. By the treaties of Brest-Litovsk (March 3, 1918) and Moscow (March 16, 1921), and Kars (October 13, 1921) without Armenia's consent, it ceded to Turkey, all of Western Armenia, Kars province, Surmalu district (including Biblical Mount Ararat) and to Azerbaijan Nakhijevan region. As if this were not enough, on July 5, 1921, Russia annexed Armenian-populated Artsakh to Azerbaijan and on July 7 1921 ceded Javahk and Trek (Tsalka) to Georgia.

8. The Russian Federation on 14 April 1995 has made a declaration on "Condemning the 1915-1923 Armenian genocide", which is highly insufficient as a reparation for the enormous losses of Armenian people which Armenians endured for supporting Russia. Russia still has much to do in order to expiate its guilt towards the Armenia people. The nations of Russia are not responsible for the Armenian Genocide implemented by Turkey and other countries accomplices.

Chapter 5 of Part II of this book treats the Kurds:

1. Instigated and encouraged by Ottoman anti-Armenian policies, a substantial portion of the Kurdish population in the Ottoman Empire (especially its leaders, emirs, shakes, beys, aghas, beks, tribe chiefs and their bands and other elements) were directly responsible for repressing the Armenian population, looting its property, humiliating honor and dignity, slaughtering Armenians, forcefully converting them into Islam and other crimes including the Armenian Genocide.

2. Thus, acting as an accomplice in carrying out the Armenian Genocide, the substantial portion of Kurdish people also bear responsibility for the grave losses inflicted on the Armenian people.

In conclusion, this work bears an important message. Many countries, public, political and religious organizations, city councils and other communities have recognized and condemned the Armenian genocide committed by Turkey, viewing it as a grave crime against humanity and civilization. In order to set humanity free from similar evils and do not let the accomplices to avoid from responsibility, along with the final and universal condemnation of the Armenian genocide, it is necessary to undertake gradual reparation of the losses inflicted on the Armenian people Armenian Genocide.

Tigran Sahakyan

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

(Appendix)

Barry Rubin & Wolfgang G. Schwanitz, Nazis, Islamists, and the Making of the Modern Middle East, (Yale, 2014)

p. 35. - Together, Hans Humann and Enver established the tashkilat-i mahsusa, an organization to spread revolt and jihad throughout the Russian- ruled Caucasus.²³

Enver created another such group, the Bureau for Revolutionizing Middle Eastern Lands,²⁴ to do the same for Arab- populated regions.²⁵ Meanwhile, Enver received the promised German military advisers and equipment.

p. 36. - On the covert operations front, von Oppenheim sent his 136-page plan, "The Revolutionizing of the Islamic Territories of our Enemies," to the kaiser in November.²⁹

Since the plan identified the enemy as not only the British, French, and Russians but also non-Muslim minorities, Christians and Jews who supported the Allies, this meant Germany's endorsement of a war against civilians and spreading religious hatred. Thus, German strategy would be intimately involved in the Ottomans' mass murder of Armenians.

p. 38. - As Buchan's novel Greenmantle showed at the time, British intelligence knew a great deal regarding the German jihad plan. But the man who most publicly spilled the beans was a soft-spoken, respected Dutch scholar, C. Snouck Hurgronje, who read what his counterparts in Berlin wrote and was horrified at what he called this "jihad made in Germany." Unleashing a plague of religious hatred, he warned, would provoke mob violence and massacres beyond anyone's control.

²³ Von Oppenheim, "Denkschrift betreffend Die Revolutionierung," 8, 53.

²⁴ Gotthard Jaschke refers to the "Bureau for the Revolutionizing of the Middle Eastern Lands to which Baha ad-Din Shakir, Omer Naci and Hilmi belong," *Der Turanismus der Jungtürken: Zur osmanischen Außenpolitik im Weltkrieg* (Leipzig: Harassowitz, 1941), 15.

²⁵ Grothe, *Deutschland, die Türkei und der Islam*, 12; Donald McKale, *War By Revolution: Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I* (Kent, Ohio: Kent State University Press, 1998), 47-50; Tilman Lindke, *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War* (Munster: Lit, 2005), 113.

²⁹ Von Oppenheim, "Denkschrift betreffend Die Revolutionierung"; Tim Epkenhans, "Geld darf keine Rolle spielen," pt. 2, *Archivum Ottomanicum* 19 (2001): 121-163; Wolfgang G. Schwanitz, "Max von Oppenheim und der Heilige Krieg: Zwei Denkschriften zur Revolutionierung islamischer Gebiete 1914 und 1940," *Sozial.Geschichte* 19, no. 3 (2004): 28-59. See also McKale, *War By Revolution*, 108.

Another leak came through German ambassador Wangenheim in Istanbul who blabbed too much to his neutral American counterpart, Henry I. Morgenthau. Puffing away on a big black cigar in his office, Wangenheim claimed that the Ottoman army was far less important than the sultan's ability to proclaim a jihad. The ambassador explained, Morgenthau later recalled, "Quietly and nonchalantly, as though it had been the most ordinary" matter, Germany's plot "to arouse the whole fanatical Muslim regions against the Christians."⁴¹

p. 40. - On November 14, 1914, the sultan-caliph's call for all faithful Muslims to wage jihad against the British, French, and Russians was proclaimed. Non-Ottoman Muslims also had to participate, said the fatwa—published in Arabic, Persian, Urdu, and Turkish—to rescue the Ottoman Empire as the heart and soul of the Umma, the international community of all Muslims.

In a special ceremony, Sultan-Caliph Mehmed V was given an ancient Ottoman sword. Grand Mufti Urgiipiu Khairi Bey, the empire's highest Muslim cleric and the fatwa's main author, unrolled what was said to be Muhammad's original battle flag. The sultan himself addressed the troops while War Minister Enver Pasha thundered, "Three hundred million Muslims sigh under chains," and must be liberated.⁴⁷

p. 41. - This imperial decree was followed by many other fatwas, some engineered by the Germans, others translated and distributed by them. Typical was a 1915 fatwa by Hibat ad-Din Muhammad ash-Shahrastani, translated by Helmut Ritter of the Sixth Ottoman Army in Baghdad and Carl Brockelmann of Halle University. Becker checked the text

p. 43. - U.S. Ambassador Morgenthau described how after the ceremony, Enver visited Morgenthau and promised, "There will be no massacres," a statement that did more to heighten than assuage the American ambassador's concern.

One target was the famous Armenian-owned Tokatlian hotel

Even von Oppenheim's deputy, Karl E. Schabinger, who later succeeded him as head of the News Department, was shaken by the violent passions aroused. "This is the way the Holy Jihad war is starting."⁵²

Աբդուլ Համիդ II, 122, 124, 125, 243, 350, 409, 447
 Ադանա, 164, 284
 Ադրբեջան, 135, 430
 Ադրիանապոլիս, 100
 Ազգերի Լիգա, 189, 237, 366
 Ազովի ծով, 70, 375
 Աթաթյուրք Քեմալ, 235
 Ալաշկերտ, 416, 417
 Ալեքսանդր II, 112, 115, 399, 402
 Ալեքսանդրապոլ, 223, 400
 Ախալցխա, 100
 Ախալքալաք, 100, 391
 Ակներցի, 49, 59
 Ահարոնյան Ավետիս, 189
 Աղձնիք, 23, 36, 438
 Աղվանք, 37
 Աճարա, 17, 18
 ԱՄՆ, 136, 154, 155, 166, 167, 180, 183, 185, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 206, 213, 214, 219, 237, 238, 239, 245, 315, 321, 337, 357, 379, 461
 Ամֆիտեատրով, 7, 470
 Այրարատ նահանգ, 61
 Անատոլիա, 4, 303, 467
 Անգեղակոթ, 71
 Անգլիա, 5, 6, 82, 127, 185, 248, 268, 337, 343, 355, 372, 377, 468, 469
 Անգորա, 227
 Անդրկովկաս, 61, 80, 96, 97, 375, 392
 Անի, 44, 55, 57, 59
 Անկարա, 216, 425
 Անտիոք, 15
 Առաջավոր Ասիա, 4, 11, 340, 467
 Ասիա, 47, 53, 61, 127, 176, 244, 313, 338, 368, 397, 399, 411, 419, 435, 436, 441, 474, 475, 478, 479
 Ասորիք, 15, 42, 43
 Ավստրո-Հունգարիա, 127, 248, 325, 355
 Ատրպատական, 23, 37, 416
 Արածանի, 12
 Արատտա, 11
 Արարատ լեռ, 11, 97, 436, 439
 Արարատյան դաշտ, 12, 55, 176
 Արդահան, 119
 Արևելյան Հայաստան, 63, 67, 96, 97, 176, 325, 390, 392, 393, 435, 477
 Արևմտյան Հայաստան, 170, 172, 284, 354, 369, 447, 475
 Արիստակես Լաստիվերցի, 44, 46, 47
 Արծրունի Մենքերիմ, 423

Արդուրյան Հովսեփ, 91
 Արմանի, 11
 Արշակ II, 21, 23
 Արշակունիներ, 18
 Արտաշիսյաններ, 13
 Արցախ, 79, 96
 Աքեմենյան Իրան, 13
 Աֆղանստան, 220, 221, 337, 431
 Բաթում, 119, 225, 229, 234
 Բալֆուր Արթուր Ջեյմս, 182
 Բաղդադ, 93, 127, 158, 243, 244, 276, 277, 283, 287, 299, 312, 317, 353
 Բայազետ (Բայազետ), 119, 121, 122, 348, 405, 407
 Բաշ-Ապարան, 175, 176, 325, 326
 Բարձր Դուռ, 82, 114, 121, 129, 242, 403, 443, 447
 Բաքու, 87, 176, 214, 229
 Բելգիա, 315
 Բենաեդիկ Շաքիր, 134, 138, 185, 354
 Բեռլին, 292, 293, 294, 295, 329
 Բեքիր Սամի, 214, 228, 432
 Բժշկանց Հայկ, 414
 Բիայնիլի, 12
 Բիթլիս, 199, 200, 208, 249, 258, 259
 Բիսմարկ Օտտո Էդուարդ Լեոպոլդ, 241, 243, 312, 319
 Բիքոնսֆիլդ Բենջամին Դիգրաեյի, 341, 347, 357
 Բյուզանդիա, 27, 37, 41, 45
 Բոլնիս, 397
 Բոսֆոր, 102, 269, 378, 390, 403
 Բորչալու, 96, 397, 434
 Բուլղարիա, 127, 325, 355
 Բրայս Ջեյմս, 349
 Բրեստ-Լիտովսկ, 173, 175, 180
 Բրիան Արիստիդ, 161
 Բրիտանական Կայսրություն, 372
 Բրոնսարտ ֆոն Շելենդորֆ, 246
 Գալլիպոլի, 321, 355
 Գանձակ, 81, 386, 426
 Գերմանիա, 5, 63, 65, 135, 137, 172, 240, 248, 268, 304, 323, 325, 337, 468
 Գևորգ V, 378
 Գիբբոնս Հ. Ա., 361
 Գիրս Մ. Ն., 411
 Գլադստոն Վիլյամ Յուարտ, 350, 351, 352, 366
 Գլխավոր Ասամբլեա, 381, 382
 Գյուլիստան, 97, 344, 388
 Գողերձսկան, 12, 17
 Գուլց (ֆոն դեր Գուլց), 136, 137, 282, 312, 358
 Գողթն, 386, 438
 Գուգարք, 12, 55, 57

Գուրկո-Կրյաժին, 341
 Գրիբոյեդով Ա. Ս., 99, 345, 390
 Գրոտե Գ., 330
 Դամալա, 59
 Դավիթ Շինարար, 53
 Դավիթ-Բեկ, 81
 Դարդանել, 390, 403, 416
 Դելկասե Տեոֆիլ, 378, 379
 Դեր-Ջոր, 183
 Դևի, 186, 187
 Դիարբեքիր, 131, 249, 258, 259, 264, 277, 461
 Դիլոն Էմիլ, 448
 Դիոն Կասսիոս, 16, 18
 Դմանիս, 397
 Դվին, 29, 30, 39, 40, 56
 Դրո, 186, 218, 219, 426, 427
 Եգիպտոս, 48, 49, 51, 102, 337
 Եղիսաբեթ, 336
 Եվրոպա, 6, 47, 64, 66, 67, 69, 70, 82, 133, 343, 443, 444, 469
 Երեմեյ Դ. Ե., 53, 167
 Երևան, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 23, 25, 26, 27, 30, 31, 38, 39, 40, 43, 44, 47, 48, 49, 53, 54, 57, 62, 65, 67, 68, 76, 81, 82, 86, 95, 98, 102, 103, 104, 105, 114, 128, 132, 136, 154, 155, 159, 160, 167, 168, 171, 172, 175, 181, 182, 186, 187, 188, 191, 194, 215, 223, 273, 309, 346, 361, 362, 374, 386, 400, 405, 427, 434, 442, 448
 Երուսաղեմ, 372
 Երվանդունիներ, 13
 Եփրատ, 11, 106, 115, 201, 203, 282
 Զանգեզուր, 218, 426
 Զաքարյան Զաքարե, 51, 53
 Զաքարյան Իվանե, 51, 53, 54
 Զաքարյան Սարգիս, 51, 54
 Զեյթուն, 98, 128
 Զմյուռնիա, 53, 158
 Էնգելս Ֆրիդրիխ, 341
 Էնվեր փաշա, 135, 162, 271, 286, 303, 305
 Էջմիածին, 5, 43, 50, 62, 67, 69, 92, 102, 373, 467
 Էրեբունի, 12
 Էրզինջան, 273, 301, 464
 Էրզրում, 98, 100, 105, 106, 107, 115, 131, 140, 158, 159, 160, 162, 166, 190, 196, 204, 208, 210, 249, 258, 259, 297, 392, 416, 417, 439, 442, 452
 Թալեաթ փաշա, 134, 142, 181, 183, 266, 285, 305
 Թեֆլիսի, 40
 Թեֆլիսյան Սողոմոն, 185
 Թիֆլիս, 11, 19, 28, 62, 81, 93, 101, 119, 132, 218, 248, 346, 386, 406, 426, 446
 Թոմարի Առնոլդ Ջոզեֆ, 168, 362
 Թովմա Արծրունի, 38, 39
 Թումանյան Հովհաննես, 346

Թունիս, 373, 376
 Թուրքիա, 79, 82, 118, 127, 186, 208, 221, 225, 233, 243, 246, 322, 325, 355
 Թուրքմենչայ, 389
 Ժոքերի Ամիդե, 375
 Բզմիր, 53, 169
 Բոլանդիա, 120, 336, 337
 Բսրայել Օրի, 69, 70, 71, 76, 386
 Բվան Ահեդ, 385
 Բտալիա, 66, 127, 185, 248, 373
 Բրաք, 170, 340, 377
 Լազարյան Հովհաննես, 91, 387, 414
 Լազիստան, 210
 Լանկ Թամուր, 61
 Լեգրան Բ. Վ., 219, 427
 Լեհաստան, 63, 65, 68, 374
 Լեմկին Ռաֆայել, 382
 Լենին Վ. Ի., 173, 228, 394, 422
 Լենտրման Ֆ., 340
 Լեո, 11, 104, 105, 248, 407, 438
 Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ, 236, 435, 478
 Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, 345, 435, 478
 Լեոն III, 50
 Լեոն IV, 51
 Լեոն V, 51
 Լեվիտու Յոհաննես, 271, 272, 293, 299
 Լեո, 11, 93, 95, 96, 104, 107, 112, 118, 121, 122, 125, 128, 132, 159, 248, 256, 266, 396, 401, 402, 406, 408, 410, 411, 412, 443, 445, 454
 Լիբանան, 133, 249, 257, 377, 413
 Լիբլենիստ Կարլ, 9, 309, 471
 Լիման ֆոն Սանդերսի, 128, 246, 313, 322
 Լինչ Հենրի Ֆինիս Բլու, 3, 340, 466
 Լյուդ-Ջորջ Դավիդ, 8, 171, 229, 349, 356, 433, 471
 ԼՂՀ, 345
 Լյուդովիկոս IX, 50, 371, 373
 Լյուդովիկոս VII, 372
 Լյուդովիկոս XI, 371
 Լյուդովիկոս XIV, 5, 68, 371, 374, 468
 Լյուդովիկոս XV, 371
 Լոբանով-Ռոստովսկի Ա. Բ., 7, 125, 409, 470, 421
 Լոզան, 11, 134, 237, 238, 239, 338, 364, 367, 382, 383, 434, 466
 Լոնդոն, 9, 119, 167, 209, 220, 228, 229, 237, 271, 365, 379, 405, 430, 432, 433, 447
 Լոռի, 56, 96, 187, 344, 388, 389, 397, 434
 Լոռի-Մելիքով, 400
 Լուցիուս ֆոն Շտյոդթեն, 331
 Լոզան, 192
 Խանասորցի Վարդան, 414
 Խաչատուր Գաղատացի, 5, 68, 374, 448, 468

Խատիայան Ա., 187, 216, 219, 426, 427
 Խարբերդ, 106, 131, 208, 249, 258, 259, 264, 418
 Խրամ, 232
 Խրիմյան Հայրիկ, 122, 446
 Ծալկա, 232, 236, 392, 397, 437, 479
 Կ.Պոլիս, 42, 45, 69, 100, 105, 126, 128, 135, 391, 403
 Կաղզվան, 188, 224, 233, 324
 Կապուտան, 11
 Կարաբեքիր Քյազիմ փաշա, 216, 227, 427
 Կարախան Լ. Ս., 324
 Կարակորում, 48
 Կարին, 55, 98, 106, 108, 341, 402
 Կարլովից, 71, 386
 Կարս, 55, 103, 108, 232, 341, 391, 395, 396, 416, 417, 433
 Կեսարիա, 98, 105, 126, 398, 418
 Կիևյան Ռուսիա, 385
 Կիլիկիա, 47, 247, 255, 377, 378, 380, 382
 Կիպրոս, 50, 121, 342, 348, 372
 Կիրակոս Գանձակեցի, 48, 49, 55
 Կղարջք, 12, 14
 Կոլխիդա, 12
 Կոխտայագլուխ, 59
 Կոմպիեն, 326, 327, 329
 Կովկաս, 90, 135, 325, 387, 388, 415
 Կորճայք, 15, 438
 Կուբան, 90, 100, 391
 Կուր, 11, 14, 18
 Կրասին Լ. Բ., 221, 229, 432, 433
 Հալեպ, 68, 164, 273, 275, 278, 281, 373
 Համդալլահ Ղազվինի, 60
 Հայ Եկեղեցի, 30, 53
 Հայաստ-Ազգի, 12
 Հայաստան, 23, 25, 29, 31, 33, 36, 37, 42, 45, 48, 53, 60, 61, 71, 76, 91, 92, 93, 95, 142, 188, 215, 237, 245, 257, 372, 418, 421, 425, 441
 Հայաստանի Հանրապետություն, 172, 176, 190, 216, 238
 Հայկական բարձրավանդակ, 267, 363
 Հայկական մարզ, 4, 101, 390, 391, 467
 Հեթում I, 48, 49, 59
 Հեթում Պատմիչ, 49
 ՀԽՍՀ, 218, 226, 227, 231, 236, 422, 432, 433
 Հյուսիսային պատերազմ, 78, 80, 81, 386
 Հյուսիսային Պարսկաստան, 46, 326, 333, 472
 Հնդկաստան, 61, 246, 338, 339, 351, 353, 398, 399
 Հովհան Վիլհելմ, 70, 71, 76, 79
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, 39, 40
 Հովհաննես-Մմբատ, 44, 45
 Հովհաննես-Արդուրյան, 90, 387
 Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արդուրյան, 90, 387

Հովսեփի Էմին, 90
 Հորդանան, 377
 Հունաստան, 194, 198, 354, 410
 Հոֆման, 284
 Հոֆֆ, 265
 Հռանդեա, 17
 Հռոմեական կայսրություն, 27
 Ղարաբաղ, 96, 187, 188, 215, 230, 386
 Ղարաքիլիսա, 175, 325, 326, 449
 Ղափան, 81, 88, 386, 388
 Ղուկաս Մեբաստացի, 81
 Ղրիմ, 90, 103, 347, 376, 394, 395, 396, 399, 436, 478
 Ղևոնդ (սպառմիչ), 40
 Ճապոնիա, 180, 194, 195, 196, 198, 212
 Ճորոխ, 11, 14, 222
 Մակոլմ Մակքոլ, 122, 349
 ՄԱԿ, 381
 Մանազկերտ, 47, 55, 106
 Մանգու խան, 49, 59
 Մանդեշտամ Ա. Ն., 128, 249, 412
 Մառնեուլ, 397
 Մարկ Սայքս, 418
 Մեծ Բրիտանիա, 119, 171, 194, 195, 212, 220, 221, 229, 236, 237, 337
 Մեծ Հայք, 12, 13, 16, 17, 24, 25, 27, 28, 45
 Մեսիխես, 18
 Մեվլան զադե Բիֆաթ, 136, 148, 159, 181, 268
 Միլերան Ալեքսանդր Էտիեն, 192, 193
 Միջերկրայք, 3, 399, 403, 419, 435, 436, 466, 478, 479
 Միսիրար (սպարապետ), 81
 Մծբին, 15, 20, 21, 24, 38
 Մյասնիկյան Ա. Ֆ., 231
 Մոկք, 13, 15, 21, 23
 Մոսկվա, 65, 76, 78, 79, 214, 231, 383
 Մոսուլ, 158, 161, 163, 274, 299, 307, 439
 Մորգենթաու Հենրի, 245, 315, 321, 357, 461
 Մուավիա, 42, 43
 Մուդրոսի զինադարար, 179, 326
 Մուշ, 106, 200, 208, 285, 391, 421, 441
 Մուսա լեռ, 169, 170
 Նախի, 12
 Նախիջևան, 61, 81, 187, 386, 425, 479
 Նապոլեոն I Բոնապարտ, 371, 375, 440
 Նապոլեոն III, 394
 Ներոն, 17
 Ներսես Աշտարակեցի, 390
 Նիխոր, 30, 31, 33, 34, 35
 Նիկոլայ II, 171, 172, 243, 413, 418, 419

Նյու Յորք, 128, 314
 Նոսիգ, 322
 Նուբար փաշա, 402
 Շահամիրյան Շահամիր, 90, 93, 388
 Շահթախտ, 215, 425, 428, 430
 Շահումյան Ստ. Գ., 174, 423
 Շահումյանի շրջան, 215, 236
 Շամշադին, 96, 344, 388
 Շանթ Լևոն, 215
 Շապին-Գարահիսար, 14, 169, 204, 272
 Շապուհ II, 21, 23, 24
 Շարուր-Դարալագյազ, 230, 397
 Շիրակ, 12, 54, 388, 389, 392
 Շյոբներ (ֆոն Շյոբներ Ռիխտեր), 283
 Շորագյալ, 96, 97, 216, 344, 388, 389
 Շոյումեր, 9, 309, 471
 Ուզդում, 154, 316
 Ուտիք, 12, 13, 15, 56
 Ուրարտու, 12
 Ուրֆա, 169, 272, 277, 278, 281, 282
 Չամչյան Միքայել, 66
 Չանակկալե, 135, 136, 356, 377
 Չեռնոգորիա, 114, 403, 406, 410
 Չերչիլ Ու., 266, 267, 356, 360, 362, 365
 Չիչերին Գ. Վ., 227, 230, 324
 Չլդր, 92, 384
 Պադեստին, 48, 165, 176, 325, 377
 Պասկևիչ, 99, 345, 390
 Պարթևաստան, 16, 17
 Պարսից ծոց, 4, 243, 317, 340, 467
 Պարսկաստան, 29, 67, 79, 96, 97, 100, 119, 362, 375, 430, 440
 Պետրոգրադ, 377, 418
 Պետրոս I, 71, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 385, 386, 387
 Պլուտարքոս, 16
 Պոնտոս, 16, 204, 209, 210
 Պրոկոպիոս Կեսարացի, 25, 26
 Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, 54, 55, 57, 58, 59
 Ջավախք, 57, 96, 187, 188, 235, 236, 397, 437
 Ջեմալ, 134, 165, 181, 185, 276, 303
 Ջենովա, 48, 63
 Ջիբրալթար, 351, 353
 Ջուդայեցի Հակոբ, 68, 69
 Ռիխտեր, 283, 293, 297, 302, 306, 307, 314
 Ռիչարդ I Ադոլֆսիլբու, 372
 ՌԽՖՍՀ, 219, 221, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 323, 326, 392, 426, 427, 431, 433
 Ռյուսլեր, 273, 275, 284, 306, 307

Ռշտունի Թեոդորոս, 38, 41, 42
 Ռորբալս Պատու, 244, 245, 316, 469
 Ռուսական կայսրություն, 125
 Ռուսաստան, 61, 82, 90, 127, 133, 167, 173, 248, 355, 372, 374, 385, 386
 ՌՄՖՍՀ, 215, 218, 219, 235, 236, 238
 Սազանով Ս. Դ., 358, 359, 377, 379, 411, 418
 Սալմաստեցի Ստեփանոս, 63, 64, 65
 Սամցխե, 17, 18
 Սայիդ Հալիմ փաշա, 129, 261, 265
 Սայքս-Պիկո, 170, 171, 172, 173, 382, 418
 Սան Ռեմո, 190, 191, 192, 193, 197
 Սան Ստեֆանո, 5, 105, 113, 114, 119, 442, 468, 475, 476
 Սանդերս, 128, 246, 313, 322
 Սատուն, 200, 286, 377, 380, 409, 417, 457, 458, 459
 Սարդարապատ, 175, 192, 325, 326, 390, 424
 Սարդինիա, 103, 104, 347, 394
 Սարիդամիշ, 135, 170, 355, 357, 360, 416
 Մեքաստացի Միքայել, 64, 66
 Մեքաստիա, 43, 66, 68, 98, 105, 189, 374, 375, 438
 Մեքեոս, 38, 42
 Մեքեոս, 38, 40, 41, 42, 43
 Մելիմ Ահեդ, 439
 Մերքիա, 103, 114, 121, 132, 137, 354
 Մևանա լիճ, 11, 57
 Մերի պայմանագիր, 194, 195, 206, 212, 215, 219, 224, 233, 234, 366
 Միլին, 218, 427
 Միրիա, 61, 342, 377, 378, 383, 393, 417, 464, 467, 474
 Մյունիք, 37, 57, 58, 61, 79, 81, 96, 97, 187, 389, 390
 Մուսքերի Ռոբերտ Արթուր Մեսիլ, 348, 376, 407
 Մուեզի ջրանցք, 338, 339, 342
 Մուրմալուի գավառ, 228, 233, 433, 436, 479
 Մվազ, 98, 204, 210, 258, 284, 287, 307, 463
 Մտալին Ի. Վ., 173, 175, 225, 226, 228, 231
 Մտեփանակերտ, 236
 Մտեփան Յվայզ, 62, 63
 Մտրաբոն, 13, 14
 Մրբազան լիզա, 71, 374
 Վահան Մամիկոնյան, 28, 29, 30, 31, 33
 Վայոց Ձոր, 55, 58, 390
 Վան, 12, 142, 143, 144, 199
 Վանա լիճ, 143
 Վանգենհայմ Հանս, 134, 136, 137, 159, 160, 163, 257, 266, 270, 271, 272, 296
 Վանի վիլայեթ, 105, 207, 208, 209, 328
 Վաշինգտոն, 193, 197, 206, 212
 Վասպուրական, 38, 43, 53, 141, 420, 438
 Վահան Մամիկոնյան, 28, 37
 Վարդան Արևելցի, 39, 40, 54

Վարդան Մամիկոնյան, 36
 Վենետիկ, 49, 50, 64, 67, 373, 374, 441, 468
 Վեստենենկ, 132, 265
 Վերսալ, 186, 190, 337, 338, 372
 Վիեննա, 12, 24, 67, 98, 270, 374
 Վիլհելմ II, 161, 243, 246, 309, 310, 327
 Վիկտորիա թագուհի, 341
 Վոլֆ-Մետերնիխ, 302, 303, 308
 Վորոնցով-Դաշկով, 410
 Վուդրո Վիլսոն Թոմաս, 186, 190, 194, 206, 212
 Վրաստան, 21, 29, 53, 56, 57, 60, 430
 Վրացյան Սիմոն, 172, 186, 187, 190, 215, 216, 218, 219, 420, 423, 425, 427, 430
 Տաճկաստան, 346
 Տայք, 12, 13, 15, 29, 40
 Տիգրան Մեծ, 16
 Տիգրանակերտ, 4, 15, 340, 467
 Տիգրանյան կայսրություն, 16
 Տուշպա, 12
 Տուրուբերան, 13, 15, 40, 55
 Տրապիզոն, 44, 45, 63, 204, 210, 258, 259
 Տրդատ I, 17, 18
 Տրդատ III, 21
 Տրիպոլի, 48, 282, 372
 Տրոցկի, 228
 Յիսերման Ա., 160, 161, 298, 305, 306
 Փամբակ, 96, 344, 388, 389
 Փայտակարան, 14, 15
 Փարիզ, 51, 159, 185, 189, 190, 192, 193, 194, 198, 271, 347, 373, 382, 396
 Փյունիկիա, 15
 Փոքր Ասիա, 45, 47, 51, 53, 61, 63, 105, 398, 435, 473, 474, 478
 Փոքր Հայք, 14, 19, 105, 398, 418
 Քարթլի, 15, 17
 Քեմալ, 235
 Քեմալ Աթաթյուրք, 214, 228, 383, 425
 Քերզոն Ջորջ Նաթանիել, 338, 341
 Քյամիլ փաշա, 6, 123, 444, 469
 Քուրայիս, 126, 397
 Օ' Քոնոր, 9
 Օբեյդուլլա, 8, 446, 470
 Օզանյան Անդրանիկ, 414
 Օլթի, 188, 224, 233, 323, 324, 391, 417
 Օսմանյան Թուրքիա, 169, 172, 176, 177, 180, 192, 194, 195, 241, 242, 243, 247, 258, 266
 Օսմանյան կայսրություն, 70, 98, 125, 126, 132, 133, 136, 159, 160, 166, 168, 309, 398, 443, 472, 476
 Օսրոյենե, 15
 Օսյան Գրիգոր, 122
 Օրբելյան Ստեփանոս, 49, 56, 57

Օրդուբադ, 230, 386, 390, 391, 397
 Օրմանեան Մաղաքիա, 43, 44, 50, 52, 65, 69, 104
 Ֆելդման, 246
 Ֆիլիպ II Օգոստոս, 371, 372
 Ֆրանսիա, 5, 63, 70, 82, 100, 102, 127, 185, 248, 355, 372, 377, 468

Բովանդակություն

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
Գլուխ I	
Հայկական հարցը սկզբից մինչև Լոզանի 1923թ. հուլիսի 24-ի համաժողովի ավարտը	10
Գլուխ II	
Մաս I	
Գերմանիան որպես Հայոց ցեղասպանության կատարման մեղսակից	231
Մաս II	
Անգլիան և Հայոց ցեղասպանությունը	325
Մաս III	
Ֆրանսիան և Հայոց ցեղասպանությունը	359
Մաս IV	
Ռուսաստանը և Հայկական հարցը	372
Մաս V	
Քրդերը և Հայոց ցեղասպանությունը	423
Ամփոփում	450
Резюме	465
Summary	506
ՀԱՎԵԼՎԱԾ (Appendix)	515
ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	517

ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՂՍԱԿԻՐՆԵՐԸ

Հրատարակիչ-տնօրեն՝ Ռուզան Սահակյան
Խմբագիր՝ Հակոբ Սրապյան
Էջադրումը՝ Հրայր Շառոյանի
Ձևավորումը՝ Գևորգ Շառոյանի
Սրբագրիչ՝ Ջարուհի Մխիկյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 27.03.2015: 70x100 1/16: Օֆսեթ
տպագրություն: Տպ. մամուլ՝ 33: Տպաքանակը՝ 500:

«ԳԵՎՈՐԳ - ՀՐԱՅՐ» ՍՊԸ

Հրատարակչություն
Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 52.79.74, 52.79.47
Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru

Իրավագետ Տիգրան Ղևոնդի Սահակյանը հանդիսացել է Հայաստանի Հայիավաք և Մեծ Հայաստան կուսակցությունների նախագահ: Նա 1998թ. առաջադրվել է Հայաստանի Հանրապետության նախագահի թեկնածու և հեղինակն է հետևյալ մենագրությունների՝

1. Հայիավաքի գաղափարախոսության հռչակագիրը (1997թ.)
2. Հայոց Եղեխայի դարձն ի Քրիստոս 35-37թթ. (1999թ.)
3. Թաղեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալները Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու հիմնադիրներ (1999թ.)
4. Հայիավաք (1999թ.)
5. Մեծ Հայաստանի Գուգարք-Գողերծական տարածաշրջանի քաղաքական և հոգևոր-մշակութային ճակատագիրը ի սկզբանե մինչև 1980-ական թթ. (2004թ.)
6. Վուդրո Վիլսոն. մարդը և քաղաքագետը (2006թ.)
7. Ցավալի պայմանագրեր (2007թ.)
8. ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնի «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատման որոշումը» որպես գործող միջազգային վավերագիր (2012թ.)
9. Հայոց ցեղասպանության մեղսակիրները (2015թ.):

9147.9251

21-15

ከገ

